
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ.
XIX-XXI

За загальною редакцією
докт. соціол. наук *Віктора Степаненка*,
докт. філос. наук *Катерини Батаєвої*

Навчальний посібник

Київ

2023

УДК 316.2(075)
І 90

Рекомендовано Вченою радою Інституту соціології НАН України
(протокол № 7 від 31 жовтня 2023 р.)

Рецензенти:

М. О. Соболевська, доктор соціологічних наук, професор кафедри теорії та історії соціології Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка;

Л. М. Хижняк, доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна;

Н. Й. Черниш, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка.

І 90 Історія української соціології. ХІХ-ХХІ: навчальний посібник / за редакцією В. П. Степаненка і К. В. Батаєвої. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. 566 с.

ISBN 978-617-14-0155-6 (електронне видання)

У навчальному посібнику представлено історичний огляд формування та розвитку української соціології від середини ХІХ сторіччя до сьогодення. Проаналізовано соціологічну проблематику в концепціях видатних вітчизняних мислителів М. Драгоманова, О. Потебні, М. Грушевського, Б. Кістяківського, М. Туган-Барановського, А. Звоницької, М. Шаповала, В. Липинського, В. Старосольського, О. Бочковського, а також наукову спадщину знакових постатей сучасної української соціології – Н. Паніної, О. Якуби та І. Попової. Розглянуто особливості функціонування вітчизняної соціології у радянській період та її становлення від часу державної незалежності України, окреслюються сучасні проблеми та перспективи розвитку української соціології.

Для студентів, аспірантів та викладачів соціологічного, гуманітарного та філософського факультетів.

Авторський колектив:

С. Бабенко, К. Батаєва, В. Бурлачук, О. Голіков, Є. Головаха, І. Головаха-Хікс, Т. Загороднюк, М. Захарченко, О. Іваненко, І. Каневська, О. Князева, І. Кресіна, О. Куценко, Т. Лапан, І. Матяш, М. Молчанов, Ю. Пачковський, С. Петрухін, О. Рибщун, Л. Сокурянська, В. Степаненко.

ISBN 978-617-14-0155-6 (електронне видання)

УДК 316.2(075)

© Інститут соціології НАН України, 2023

© Колектив авторів, 2023

ЗМІСТ

Передмова (<i>Віктор Степаненко</i>).....	5
Розділ 1 Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти розвитку (<i>Віктор Степаненко, Олександр Рибщун</i>).....	11
Розділ 2 Соціологічні погляди Михайла Драгоманова.....	22
2.1 Політична соціологія М. Драгоманова (<i>Михайло Молчанов</i>).....	24
2.2 Соціологія релігії М. Драгоманова (<i>Катерина Батаєва</i>).....	54
Розділ 3 Соціологічні проблеми в творчості Олександра Потебні (<i>Марк Захарченко</i>).....	66
Розділ 4 Михайло Грушевський як історик-соціолог (<i>Віктор Степаненко</i>).....	78
Розділ 5 Соціологія фольклору Катерини Грушевської	122
5.1 Життєвий та творчий шлях Катерини Грушевської (<i>Ірина Матяш</i>)	122
5.2 Роль «Первісного громадянства» Катерини Грушевської в розвитку соціогуманітарної науки в Україні (<i>Інна Головаха-Хікс</i>).....	142
Розділ 6 Соціологічні підходи у творчості Михайла Туган-Барановського (<i>Віктор Степаненко</i>).....	150
Розділ 7 Богдан Кістяківський та його проєкт створення наукової соціології (<i>Віктор Бурлачук</i>).....	159
Розділ 8 Соціологічна спадщина Микити Шаповала (<i>Сергій Петрухін</i>).....	187
Розділ 9 Соціологія політики В'ячеслава Липинського (<i>Віктор Бурлачук</i>).....	226
Розділ 10 Соціологія нації Володимира Старосольського (<i>Ірина Кресіна</i>).....	283
Розділ 11 Концепція соціального зв'язку Агнеси Звоницької (<i>Катерина Батаєва</i>).....	309

Розділ 12 Творчість Ольгерда Іполита Бочковського (<i>Ірина Каневська</i>).....	325
Розділ 13 Академічна християнська соціологія ХІХ-початку ХХ ст. (<i>Тетяна Лапан, Юрій Пачковський</i>).....	345
Розділ 14 Українська радянська соціологія.....	355
14.1 Особливості розвитку української соціології за радянських часів (<i>Олександр Рибшун</i>).....	355
14.2 Проблематика цінностей в українській соціології 70–80-х років ХХ століття (<i>Віктор Бурлачук, Олена Іваненко</i>).....	411
Розділ 15 Українська соціологія за часів незалежності (<i>Олександр Рибшун, Віктор Степаненко</i>).....	429
Розділ 16 Соціологічна спадщина Наталії Паніної (<i>Євген Головаха, Тетяна Загороднюк</i>).....	466
Розділ 17 Творча спадщина Олени Якуби	484
17.1 Олена Якуба: портрет у контексті епохи (<i>Людмила Сокурянська</i>).....	484
17.2 Концептуальні розробки Олени Якуби: між практикою та системою (<i>Олександр Голіков</i>).....	500
Розділ 18. Соціологічні концепції Ірини Попової (<i>Олена Князева</i>).....	520
Розділ 19 Сучасна українська соціологія: сила інституту, дискурсу, дії (<i>Ольга Куценко, Світлана Бабенко</i>).....	530
Післямова (<i>Віктор Степаненко</i>).....	560

ПЕРЕДМОВА

Підготовка та видання цієї книги відбувались у час великих випробувань для України та героїчної боротьби нашого народу проти жорстокої навали сусідньої східної орди. І у цій борні за існування народу, відстоювання його національної ідентичності, збереження власного українського голосу та історії є також важливим вивчення історичної спадщини вітчизняної соціологічної науки, ствердження її оригінальних ідейних та теоретичних витоків, розвідки щодо історичних традицій, видатних постатей, суспільних досягнень та наукових надбань соціології вже у незалежній Україні. Адже соціологія як наукова саморефлексія суспільства має особливе значення для збереження соціетальної та інституціональної пам'яті, а відтак – для відтворення та розвитку суспільної самосвідомості народу, його самоідентифікації, а також для адекватного функціонування громадської думки, цивільної сфери та публічного простору демократичного суспільства. Тому авторитарні та імперські режими, з одним із яких бореться Україна, не потребують ані наукової соціології, ані справжніх об'єктивних досліджень громадської думки.

У корпусі соціологічної науки історико-соціологічні знання займають особливо важливе місце. Історичність з часів О. Конта і є по суті основним методологічним фундаментом для розвитку соціологічної науки. Адже соціологічно об'єктивне відтворення життєдіяльності суспільства пов'язане з осмисленням його конкретно-історичних потреб, інтересів, цінностей та норм. Іншою важливою особливістю соціологічного знання є поєднання його універсальної спільності та національно-культурних особливостей розвитку своїх традицій.

Дійсно, з одного боку, соціологія – універсальне (а сьогодні вже й глобальне) знання про суспільство, системно уніфіковані уявлення про спільні закономірності соціального відтворення та розвитку, універсальні соціологічні способи, стандартні методи та техніки пізнання, а з іншого боку, соціологія є теоретичною саморефлексією конкретно-історичних суспільств з їх національно-культурними та іншими особливостями, вона об'єднує різні соціокультурні та інтелектуальні традиції, школи й

напрями, диверсифікована за впливами, стилями та дискурсами теоретизування, які відображають специфіку і потреби конкретних суспільств, їх особливі контексти.

Українська соціологія не є у цьому відношенні виключенням, адже історично вона формувалась одночасно як складова спільної соціологічної, зокрема європейської традиції, і як національно-культурна теоретична рефлексія та форма самопізнання українського суспільства з його соціальними проблемами на різних етапах історичного розвитку.

Історичне формування і розвиток вітчизняної соціології у тісній взаємодії з європейськими соціологічними традиціями слід розуміти буквально. М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Кістяківський, В. Липинський та інші вітчизняні мислителі були не лише добре обізнані з передовими на той час досягненнями європейської соціологічної думки, але й підтримували особисті контакти з класиками європейської соціології. М. Грушевський був особисто знайомий з Е. Дюркгаймом, збереглося також листування Б. Кістяківського з М. Вебером.

Втім, навіть тісний професійний контакт не обов'язково призводить до запозичень, хоча й неможливо заперечувати, наприклад, близькість багатьох ідей Б. Кістяківського соціальній філософії неокантіанства, а «генетичної соціології» М. Грушевського підходам Е. Дюркгайма. Однак близький контакт передбачає також і творчий діалог, який можливий лише за наявності певної інтелектуальної дистанції та самостійної позиції залучених сторін. Свій внесок у цей діалог та загальноєвропейський дискурс молоді соціологічної науки внесли й вітчизняні мислителі. Великий резонанс у середовищі європейських соціологів отримала докторська дисертація Б. Кістяківського «Суспільство і особа», що він її захистив у Страсбурзі наприкінці ХІХ сторіччя німецькою мовою. Майже одночасно з В. Парето і Г. Моска В. Липинський створює свою теорію еліти. У 1903 р. М. Грушевський одержує запрошення для курсу своїх лекцій в Парижі та безпосередньо знайомиться там з Е. Дюркгаймом та Л. Леві-Брюлем.

Якими ж є оригінальні особливості вітчизняної соціологічної історичної традиції? Відповідаючи на це питання, варто насамперед підкреслити її тісний зв'язок із суспільно-

політичними проблемами, з історичним завданням досягнення та утвердження національної державності. Звідси – важливою складовою у структурі вітчизняного соціологічного знання були політичні ідеї, проблеми держави та суспільної самоорганізації. У тематиці вітчизняної соціологічної думки також вагоме місце займають національно-культурна проблематика, питання ролі еліти та прав людини. Соціологія розглядалася багатьма вітчизняними соціальними мислителями як першорядна робота, що передуватиме, за влучним виразом М. Грушевського, «позитивному вдосконаленню» українського суспільства за допомогою соціологічних знань. Завдання актуальне і сьогодні. У сучасній незалежній Україні наукова соціологія також набула важливий суспільний статус експертного голосу громадянського суспільства. Достатньо згадати суспільну роль професійних соціологічних екзит-полів в процесах демократизації нашого суспільства.

Наша сучасна історико-соціологічна наука вже має вагомі дослідницькі здобутки щодо вивчення ранніх етапів зародження та формування вітчизняної соціологічної думки та історії розвитку соціології в Україні. Зокрема, чи не перші спроби системного осмислення історичних витоків вітчизняної соціології були здійснені у середині 1990-х років з публікацією книги «Соціологічна думка України» (Київ: Заповіт, 1996). Згодом історичні розвідки та дослідницьке поле історії вітчизняної соціології було значно доопрацьовано у навчальному посібнику «Історія української соціології» за редакцією К. Батаєвої, В. Бурлачука та В. Степаненка (Київ: Кондор, 2018). З тої пори з'явилися нові дослідження і розвідки історії вітчизняної соціології, розширюється коло імен мислителів, творчий спадок яких активно вивчається та залучається до вітчизняної соціологічної традиції, зокрема видатні постаті української соціології вже доби державної незалежності, врешті-решт – змінюються і самі обставини розвитку вітчизняної соціології, яка доволі стрімко розвивається як наука, освіта і професійно експертна діяльність. Ці обставини великою мірою і спонукали авторів повернутись до ідеї нового дослідження і систематизації історії розвитку соціологічної думки в Україні як цілісного еволюційного процесу із залученням надбань сучасної вітчизняної соціології.

Є ще одна важлива та актуальна новація цього нового навчального посібника з історії української соціології. Його підготовлено як електронне видання, що має всі переваги вільного доступу викладачів, студентів та всіх зацікавлених читачів. Набутий суспільний досвід долаття пандемії COVID-19, зокрема у сфері вітчизняної освіти, сучасне поширення та актуалізація електронних носіїв та інтернет-мереж, а також, за потреби, і досвід дистанційної роботи та навчання – є також не менш важливими сприятливими обставинами для опрацювання саме електронного формату навчального посібника. Його автори сподіваються, що вільний доступ до електронного видання допоможе не лише формуванню навчально-методичного компонента відповідних навчальних курсів, але й сприятиме також популяризації знань щодо історичного розвитку та становлення вітчизняної соціологічної науки, а відтак – і підвищенню соціологічної культури нашого суспільства.

Варто також зазначити, що редактори цього посібника не ставили за мету завдання дослідити у повному обсязі доробок всіх українських вчених-суспільствознавців, в роботах яких можна простежити елементи соціологічних ідей. Тому в окреслені кола мислителів, яких можна віднести до представників та історичних основоположників вітчизняної соціологічної думки, ми керувалися кількома важливими чинниками, які разом утворили певну модель, що й визначає українську історичну соціологічну думку як наукову традицію. У першу чергу, було акцентовано не на національній приналежності, а на світогляді та соціально-політичній спрямованості поглядів та ідей дослідника чи дослідниці. Адже не всі вітчизняні соціологи були українцями за етнічним походженням. Наприклад, В. Липинський, О.-І. Бочковський і В. Старосольський були етнічними поляками, проте свою наукову і соціально-політичну діяльність зосередили у напрямі розвитку української державності, нації та народу.

По-друге, ми виважено підходили й до історично територіальної належності. Враховуючи той факт, що Україна тривалий історичний час не мала власної державності й була розкросена між різними імперіями, український соціолог на той час міг працювати у Кракові (В. Липинський) і у Петербурзі (Б. Кістяківський), у Празі (О.-І. Бочковський) та Відні

(В. Старосольський) чи у Парижі (М. Грушевський). Перший вітчизняний науково соціологічний заклад – Український соціологічний інститут був заснований М. Грушевським у 1919 р. у Відні та діяв аж до переїзду Грушевського до Києва (1924 р.).

Структура цієї книги відображає історичну логіку розвитку вітчизняної соціологічної традиції. Ми починаємо її відлік від середини ХІХ сторіччя, коли вітчизняна соціологія формувалась як частина загальноєвропейської соціологічної науки, досліджуємо неоднозначний радянський етап розвитку соціології та окреслюємо сучасні проблеми та перспективи розвитку вітчизняної соціології вже у незалежній країні. Історичний шлях розвитку вітчизняної соціології не був сталим і послідовним, радше навпаки – складним і драматичним, особливо у радянський період. Втім навіть і в цей складний період українська соціологія не припиняла процесу свого формування та інституціоналізації. Більш того, на наше переконання, сучасні виклики розвитку вітчизняної соціології, яка стикається не лише з суто науковими проблемами та дилемами свого росту, але й постійно стверджує та відстоює своє суспільне і владне визнання, великою мірою можуть бути зрозумілими саме в історичній ретроспективі розвитку нашої науки.

Основним методологічним орієнтиром авторів та редакторів цієї книги є розуміння соціології як історико-контекстуальної науки. І тому дослідження щодо формування будь-якої соціологічної традиції та соціологічної історії обумовлює увагу до обставин (історичних, соціальних, економічних, політичних) конкретних суспільств, зокрема українського суспільства в його історичному розвитку. Ці контексти є значущими для розуміння логіки й драматичного історичного шляху української соціології – предмету нашого дослідження. Але вірно і зворотне: дослідження історії соціологічної думки та традицій – це водночас і історичне дослідження суспільних обставин, розвитку соціально-структурних, політичних, економічних, культурних причин та факторів, в контексті яких формувались ті чи інші соціологічні орієнтири та підходи.

Втім цінність соціологічної рефлексії, навіть історичної, у тому, що завдяки об'єктивному погляду дослідника на суспільну ситуацію, ця рефлексія може зберігати свою актуальність для сьогодення, особливо у значущих національно-культурних

ситуаціях і за певної подібності обставин. Читачеві цієї книжки не важко буде знайти багато сучасних паралелей і підтверджень того, що ідеї, підходи та теоретичний досвід багатьох представників вітчизняної соціологічної традиції є великою мірою актуальним знанням і для теперішнього українського контексту.

Посібник структурований за принципами історичної послідовності, проблемно-персоніфікованого викладу основних ідей вітчизняних соціологів та проблемно-тематичного аналізу історичних періодів розвитку української соціології. Така комбінація дає змогу одночасно відтворювати загальне, особливе та одиничне в розвитку вітчизняного соціологічного знання, уможлиблює розкриття соціоісторичних та парадигмальних чинників у формуванні нових ідей, підходів у єдиному історико-соціологічному контексті та на його окремих етапах та простежувати зворотний вплив здобутків історичного теоретичного досвіду на сучасний стан і перспективи розвитку вітчизняного соціологічного знання.

Автори посібника, розглядаючи історичні ідеї та підходи представників вітчизняної соціологічної думки, прагнули до об'єктивного викладу цих концепцій у їх історичному контексті, але й водночас намагались окреслити ті їх аспекти, що є, на нашу думку, й досі актуальними для сучасних трансформацій нашого суспільства та розвитку соціологічної науки. Сучасний суспільний досвід вітчизняної визвольної війни, її соціальні наслідки та перспективи повоєнного відновлення країни також стають новою актуальною проблематикою сучасних вітчизняних соціологічних досліджень та рефлексій. І це також закладає окремий важливий напрям новітнього контексту розвитку вітчизняної соціології, її нових інтелектуальних досягнень та розвитку її наукового спадку. Цей досвід ще потребує свого осмислення. Втім, це – також завдання і для вдумливого читача, який має можливість власного поліваріантного сприйняття та оцінок щодо актуалізацій вітчизняного соціологічного історичного спадку у сучасних викликах та реаліях.

Віктор Степаненко

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ: СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТИ РОЗВИТКУ

Віктор Степаненко, Олександр Рибцун

Дослідження щодо формування та становлення будь-якої соціологічної традиції обумовлює увагу дослідників до контекстів, насамперед історичних та ідеологічних, її розвитку. Ці контексти є значущими й для розуміння логіки розвитку української соціології. Ми розглянемо деякі аспекти її становлення в контексті історичних суспільних, ідеологічних та політичних трансформацій українського суспільства. А також – спробуємо виявити закономірності, історичні етапи та суспільну логіку розвитку соціології як все ще молодій науковій суспільно-гуманітарній дисципліні в корпусі вітчизняного суспільствознавства. На нашу думку, така історико-соціологічна саморефлексія є вкрай важливою і для позначення проблемних моментів та окреслення перспектив розвитку вітчизняної соціології як сфери наукового знання, соціальної експертизи, науково-освітньої традиції, інституцій, колективів, а також формування цінностей та професійних стандартів соціологічного співтовариства.

Втім, вірно і зворотне: дослідження історії соціологічної думки та традицій – це водночас і історичне дослідження суспільних обставин, розвитку соціально-структурних, політичних, економічних, культурних причин та факторів, в контексті яких формувались ті чи інші соціологічні орієнтири та підходи. Вже перші соціологічні теорії О. Конта та Г. Спенсера формувались разом зі становленням буржуазних суспільних відносин. Останні вимагали секулярних або *позитивних*, тобто позбавлених будь-яких релігійних або ідеалістичних нашарувань, пояснень законів історичного суспільного розвитку, факторів еволюції раннього буржуазного суспільства та особливостей його функціонування. У подібний спосіб стан та тенденції розвитку різних сфер сучасного українського суспільства у соціологічному дослідженні можуть бути об'єктивно досліджені та проінтерпретовані лише з соціологічним розумінням (у тому

числі – історично фіксованим та інтерпретованим в соціології того часу) традицій колишнього соціального укладу, інституціональних, політичних, культурних та соціально-структурних залишків радянського минулого. Ці інерційні соціально-історичні феномени проявляються, зокрема, в особливостях ціннісних орієнтацій суспільства, його політичної культури, в етосах та практиках повсякденної життєдіяльності людей тощо. Отже, соціологія з часу свого виникнення формувалась та розвивалась як *історично-контекстуальна* наука.

Історія свідчить про те, що соціологічна наука розвивається там і тоді, де і коли виникає суспільна потреба в об'єктивному самопізнанні суспільства, у розумінні законів та факторів його розвитку. Ця потреба стає особливо актуальною у періоди глибинних суспільних трансформацій, подібних до історичної трансформації від традиційного до модерного суспільства від кінця ХІХ сторіччя у Європі. Суспільна ситуація початку ХХІ сторіччя в Україні з її багатовимірними трансформаціями є не менш стимулюючою, а отже вітчизняна соціологія має сприятливі шанси для свого подальшого розвитку та утвердження. Водночас розвиток науки не є лінійним, механічним процесом. Маніпуляції з громадською думкою, комерціалізація науки, політико-інструментальне використання соціологічного знання та його пародіювання у непрофесійних дослідженнях здатні викликати суспільну упередженість щодо соціології як об'єктивної науки. Якою бути соціології перед цими та іншими викликами розвитку? Чи скористається вітчизняна соціологія сприятливими шансами? Чи стане вона повноправною та актуальною частиною світової соціології? Великою мірою відповідь на ці та інші питання щодо перспектив розвитку вітчизняної соціології залежатиме від самих людей, що зараз називають себе «соціологами». Втім, навіть позначити та актуалізувати ці теми, на нашу думку, є корисним.

Вітчизняна соціологія розвивається і водночас перебуває у процесі свого власного самоусвідомлення та утвердження, зокрема через пошук і вивчення своїх історичних традицій. Усталеним підходом щодо історичної періодизації формування та розвитку вітчизняної соціології є виокремлення протосоціологічного, академічного, ранньорадянського, радянського та сучасного періодів її розвитку. З моменту

ствердження українською соціологією статусу самостійної наукової дисципліни на початку 1990-х років ХХ ст. використання такої схеми мало б забезпечити її потребу у власній історії та традиції, допомогти виробити механізми її самоідентифікації та аргументувати потребу у зовнішньому визнанні.

Разом з тим, така логіка генези не може завуалювати проблеми власної ідентичності вітчизняної соціологічної науки, перш за все через й досі мало артикульований характер усталеної соціологічної традиції, такої класично характерної, як, наприклад, у Франції (А. Мосс, Е. Дюркгайм), Німеччині (М. Вебер, Г. Зомбарт, Г. Зіммель), Польщі (Ф. Знанецький) чи США (Чиказька школа, Дж. Мід, Т. Парсонс). Більш того, в силу історичних, політичних та ідеологічних обставин можемо говорити про розрив та певний занепад вітчизняної соціологічної традиції характерний для періоду 1930-1950-х років.

Однак, це не значить, що українське гуманітарне знання історично було ізольоване або відірване від основних тенденцій розвитку світового, зокрема європейського суспільствознавства. Саме на переломі ХІХ-ХХ сторіч – у період, коли в Європі формується соціологічне знання і соціологія стверджується як повноцінна наука – українська суспільна думка активно сприймає соціологічні ідеї того часу. У цьому сенсі неможливо переоцінити подвижницькі зусилля Михайла Грушевського (шанувальника ідей О. Конта, Е. Дюркгайма та В. Вундта) у ствердженні, популяризації та адаптації ідей європейської соціології у вітчизняному гуманітарному знанні. Ці спроби представлені у його праці «Початки громадянства, або генетична соціологія», виданої під час еміграції у Відні 1921 року. Можна також відзначити соціологічні підходи та соціолого-політичні ідеї у творчості М. Драгоманова, С. Подолинського, Б. Кістяківського, В. Липинського. Історія українського суспільствознавства означена вагомими здобутками у сфері етнографії та етнології, зокрема представленими у творчості вітчизняних вчених М. Зібера, М. Сумцова, М. Ковалевського, Ф. Вовка. Варто зауважити, що саме досягнення у цій сфері знань – в традиції «культурної антропології» – дали значний поштовх щодо розвитку європейської, зокрема британської соціології.

Разом з тим, з огляду на переважно західноєвропейське

походження соціологічної науки та, природно, найбільш стали традицію її розвитку саме у західних суспільствах вже на рубежі ХІХ-ХХ сторіч соціологія розглядалась як *універсальна наука* (без її національної диференціації). Постало питання щодо її здатності не лише пояснити, але й запропоновувати модель єдино-оптимального суспільного розвитку. Втім, як зауважує І. Уоллерстайн, така «універсалізація» соціологічного знання ґрунтувалась на об'єктивації суспільства західного типу, «інші» ж, незахідні ставали предметним полем культурної антропології, сходознавства тощо.

Рубіж ХІХ-ХХ сторіч був також і періодом початкового розвитку української академічної соціології. Основна увага останньої спрямовувалась на створення оригінальних концептів обґрунтування права української нації на національну самоідентифікацію та суверенне державно-політичне самовизначення. Історична трансформація від «національної» до «універсалістської» (читай: західноцентричної) парадигми розвитку соціальних наук, зокрема соціології може певною мірою пояснювати також і теоретичні труднощі вітчизняних соціальних вчених. Зумівши пристосувати до власних досліджень соціологічну методологію, вони постали перед складністю використання теоретичних моделей, створених для вивчення «типових» розвинених індустріальних суспільств, а отже – за логікою розвитку соціологічної науки того часу, змушені були орієнтуватись здебільшого на міждисциплінарні та етнографічні дослідження.

Отож, артикульована, усталена та інституціоналізована науково-соціологічна традиція в Україні на рубежі ХІХ–ХХ сторіч не була сповна утверджена. Бо традиція у науці передбачає насамперед наступність і школу. Втім, коректнішим було б зауважити, що початок розвитку соціологічної традиції в Україні був перерваний політично-адміністративним шляхом. А тому за іронією історії перша вітчизняна спеціалізована соціологічна інституція – Український соціологічний інститут – був заснований М. С. Грушевським 1919 року у Відні. Згодом М. Ю. Шаповал (1882-1932), український вчений та громадський діяч, якого можна було б назвати чи не першим вітчизняним професійним соціологом, у 1924 році заснував у Празі інший соціологічний інститут – Український інститут громадянства.

Ранньорадянський період історії вітчизняної соціології позначився як спробами повноцінної інституціоналізації її як науки, так і поступовим згортанням соціологічних починань у процесі трансформації соціологічних підходів від все ще не пристосованих до вітчизняних реалій парадигм західного позитивізму та неокантіанства до марксистсько-ленінської доктрини як єдиновірного соціального вчення. Надзвичайно суперечливий і своєрідний, цей період, здавалося б, не лише не залишив наступникам «корисного спадку», але й знищив всі здобутки добільшовицької епохи. Однак, ще майже десятиліття (протягом 1920-х років) соціологія в радянській Україні (як і в інших радянських республіках) все ж таки виборювала визнання, розвиваючись у двох паралельних напрямках: соціологічно орієнтоване суспільствознавство, представниками якого робляться спроби організаційно ствердити європейську класичну соціологічну традицію в Україні та марксистська соціологія.

І хоча намагання М. Грушевського перевести Український соціологічний інститут з Відня до Києва не були успішними, проте в країні у період з кінця 1920 – початку 1930-х років створюється мережа перших соціологічних осередків, зокрема утворення в структурі Всеукраїнської Академії наук кафедр та комісій, що працювали за планами Українського соціологічного інституту (секція методології та соціального обґрунтування історії при науково-дослідній кафедрі історії України під керівництвом О. Гермайзе), кабінет примітивної культури при цій же кафедрі (під керівництвом доньки М. Грушевського Катерини), комісія культурно-історичної та історії пісенності при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської академії наук). Водночас активно розвивається та починає домінувати марксистська соціологія, осередком якої в Україні стають філософсько-соціологічна секція при створеному в Харкові Українському інституті марксизму-ленінізму, відділ соціально-економічних наук АН УРСР, науково-дослідна кафедра марксизму-ленінізму на базі марксистсько-ленінського семінару при АН УРСР. У 1921 році у Харкові утворюється також інша інституція – Всеукраїнський інститут праці під керівництвом Ф. Р. Дунаєвського. Оскільки цей центр досліджував проблеми та координував діяльність лабораторій праці на промисловому виробництві та транспорті у різних її аспектах (від

психофізіологічних до соціальних та організаційних), то діяльність цього інституту певною мірою заклала історичне підґрунтя і для подальшого розвитку соціології праці у колишньому СРСР і в Україні зокрема – домінуючий напрям соціологічних досліджень радянської соціології в 1960–1980-х роках.

Втім через історичні політичні та ідеологічні обставини перші паростки вітчизняної соціологічної науки в її спробах репродукції класичної європейської традиції були на той час зреченні. Адже революційне суспільство ранньої радянської доби, управління якого спиралося на комуністичний політико-ідеологічний дизайн та керівні партійні директиви, довгий час не потребувало соціології як об'єктивної науки про закони та закономірності суспільного розвитку. Тому і натхненні організаторські зусилля М. Грушевського по ствердженню соціологічної науки в Україні не знайшли подальшої підтримки, тому на початку 1920-х років в комуністичній Росії «небажаним» для перебування в країні став і П. Сорокін. У цей період гуманітарні та соціальні радянські науки підпадають під настирливу політико-ідеологічну опіку керівних партійних органів. Аналізуючи стан справ в Українській Академії наук у кінці 1920-х рр. владна комісія доходить висновку про «недорозвиненість соціально-економічних відділів, де не вивчаються на належному рівні економіка, фінанси, соціологія, радянське право; ідеологічний характер робіт не пов'язується з *новою марксистською соціологією*» (курсив – Авт.).

Наразі важко спрогнозувати, як відбувався б подальший розвиток вітчизняної соціології, якби вдалося забезпечити плавний та послідовний розвиток традицій її академічного періоду, вдалося б перейти від перших наукових спроб до вироблення власних оригінальних теоретичних концепцій. Той таки І. Уоллерстайн, аналізуючи стадії розвитку світової соціології, вказує, що вже по закінченню другої світової війни за умов об'єктивної необхідності в США відновлюються країнознавчі та регіональні дослідження, що ставить під сумнів домінуючу ідентифікацію соціології як лишень науки про «типове» західне суспільство. На жаль, в цей час в Радянському Союзі навіть термін «соціологія» вже був під грифом заборони.

Однак, вже з кінця 1950-х років можемо говорити про

поступове визрівання об'єктивної суспільної потреби у позитивному суспільному знанні навіть у колишньому Радянському Союзі. По-різному можна оцінювати феномен «радянської соціології», проте факт залишається фактом – сучасна українська соціологія формувалась також і за радянської доби. Адже навіть етап інституціоналізації вітчизняної соціології у період кінця 1980-х – початку 1990-х років і був можливий на основі накопиченого наукового і дослідницького досвіду у лоні тоді радянської соціологічної традиції. Зокрема з 1960-х років у колишньому СРСР створюються перші соціологічні наукові підрозділи та розпочинається здійснення доволі масштабних соціологічних проєктів, які здебільшого концентрувались у великих містах, серед яких в Україні були Київ, Дніпропетровськ (нині – Дніпро), Одеса і Харків.

Особливості розвитку вітчизняної соціології за радянських часів будуть детально характеризовані далі (у Розділі 14). Тут же зауважимо, що причини розвитку інтересу до соціологічного знання або, принаймні його легітимації, в СРСР були складними та багатоманітними. Це була і потреба, принаймні, у подібі зворотного зв'язку владного «всезнаючого та всемогутнього» керівного центру із суспільством, відбувалось об'єктивне ускладнення всіх видів управління суспільним життям, яке вже не вкладалось у догматичні схеми комуністичного адміністративно-політичного планування. І врешті-решт, навіть у колишньому Радянському Союзі, соціально-гуманітарна наука не стояла на місці й сприймала, певною мірою, світові тенденції розвитку соціального знання, і соціології зокрема. Очевидно, що нова інтерпретація лише ідеологічних догматів не була повною мірою *знанням*, потреба у якому при необхідності аналізу, планування та прогнозування будь-якого соціального розвитку вже позначила свою гостру актуальність.

Вітчизняна соціологія за радянської доби розвивалась у двох основних напрямках: 1) як академічна дисципліна, що, однак, підпорядковувалась методології історичного матеріалізму і формувалась переважно в академічних центрах країни та 2) як конкретно-емпіричні дослідження, особливо у напрямі соціології праці або у формі так званої «промислової» або «заводської» соціології. Саме соціологічні проблеми праці, трудової мотивації та професійних орієнтацій визначають, принаймні, на два

радянські десятиріччя (1960-1980) основний напрям розвитку теоретико-прикладних соціологічних досліджень всієї радянської та вітчизняної соціології. Ідеологічні та практичні проблеми формування нових стимулів у соціалістичному виробництві – і у цьому сенсі, безумовно, соціальний запит радянської держави до соціології та соціологів, не лише певною мірою легітимував існування радянської соціології, але й дозволяв першим радянським соціологам вдосконалювати теоретико-методичний та емпіричний інструментарій своєї науки.

Парадоксальність ситуації, в якій опинилась соціологія за радянської доби, визначалась тим, що з одного боку, самі актуальні соціальні проблеми стимулювали потребу в об'єктивному соціологічному знанні, а з іншого – соціологія мусила підпорядковуватись системним політико-ідеологічним рамкам, які постійно гальмували її розвиток. Як свідчать чисельні приклади тематики соціологічних досліджень, радянська соціологія у своїх висновках часто мусила «підлаштовуватись» під уже наперед задані схеми-директиви на кшталт «стирання соціальних відмінностей» між містом і селом, розумовою і фізичною працею або зростання соціальної однорідності радянського суспільства та формування нової історичної спільноти – радянського народу. Однак, вже у період 1970-1980-х років соціологічні дослідження, проведені професійно чесно, виявляють чисельні розбіжності та суперечності поміж декларованою ідеологічно ідеалізованою картиною радянського соціалістичного суспільства та справжньою соціальною реальністю. Інша справа, що результати та об'єктивні висновки подібних досліджень мали небагато шансів бути опублікованими.

Таке двоїсте та суперечливе методологічне становище вітчизняної соціології у радянський період призвело з одного боку, до практики теоретико-методологічної «контрабанди» соціологічних технік та методологій конкретного соціологічного дослідження з накопиченого технічного арсеналу світової емпіричної соціології, а з іншого – легітимізувало дозволене знайомство із західними фундаментальними або макрорівневими соціологічними теоріями у форматі *марксистсько-ленінської критики* «буржуазної соціології» (втім, «критики» як часто доволі ритуальної процедури у передмовах та передніх словах радянських соціологічних публікацій на теми теорії). Водночас

саме «критика» стала чи не єдиною можливою формою комунікації радянської соціології зі світовою, її входженням, нехай і деформованим, у світовий соціологічний контекст, а отже – необхідною та важливою фазою її власного розвитку.

З середини 1980-х років, коли в колишньому СРСР розпочинаються «перебудовчі» ліберальні реформи, українська соціологія також переживає досить серйозні трансформаційні зміни. Активно формуються інституціональні соціологічні структури – як в академічній науці (створення відділення соціології у складі Інституту філософії АН України у 1984 році), так і в недержавній сфері – формування перших вітчизняних соціологічних сервісних мереж КМІС і СОЦІС наприкінці 1980-х років. А ще з середини 1980-х років вітчизняні соціологи, почали розробляти методичний інструментарій і формували статистичні вибірки для перших в країні загальнонаціональних емпіричних досліджень. Зокрема перше професійне соціологічне опитування з загальнореспубліканською вибіркою 5000 респондентів було методично підготовлене і проведене у 1982 році групою соціологів, очолюваних М. Чуриловим, в рамках тоді ще всерадянського дослідження «Спосіб життя радянської людини» під керівництвом Т. І. Заславської.

Отже, радянська історична стадія чимало дала для розвитку соціології як науки в Україні. Було легалізоване саме поняття «соціологія». Щоправда, в офіційному радянському суспільствознавчому корпусі наук соціологія не була «центральною дисципліною», а відношення до цієї науки з боку комуністичних ідеологів часто відзначалось пересторогами та підозрою. З'явилися люди, які стали називати себе «соціологами». Одне слово, вже наприкінці 1960-х років у СРСР була заснована (як і в якій формі – інші питання) ціла галузь наукового знання, подальша логіка саморозвитку якого неминуче повинна була призвести до результатів, іноді непередбачених для деяких ініціаторів розгортання осередків соціологічних інституцій та соціологічного знання в радянському суспільстві.

І хоча радянська соціологія формувалась у цілковитій відповідності з авторитарно-централістськими принципами організації всього суспільного життя, що передбачали жорстку впорядкованість і підлеглість єдиному центрові – ідеологічному, політичному, культурному та науковому, саме у радянській

період наприкінці 1980-х – початку 1990-х років вітчизняна соціологія інституціоналізувала своє існування як структура, інститути та колективи професійних соціологів. Такі маніфестації цього часу, як розгортання науково-дослідних соціологічних центрів у державних та недержавних структурах підпорядкування, заснування окремого Інституту соціології в системі АН України восени 1990 року та організація вітчизняної соціологічної асоціації свідчили про остаточну легалізацію професійного та наукового статусу вітчизняної соціології. Приблизно в цю ж пору створюється й новий факультет у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка, призначений готувати професійних соціологів.

Подальший етап розвитку вітчизняної соціології пов'язаний з її подальшою інституціоналізацією та розвитком з 1991 року вже у новій незалежній державі. Цей сучасний етап і контекст розвитку нашої науки є особливо важливим. Адже, вперше у своїй складній і драматичній історії вітчизняна соціологія оперує в межах класичного соціологічного макро-об'єкту – окремої суверенної держави, досліджуючи проблеми її суспільства. І вперше, за майже 150-річну започатковану, перервану, реабілітовану і відроджену традицію свого розвитку, вітчизняна соціологія реалізує своє право бути науковим, об'єктивним і суспільно відповідальним знанням.

Рекомендована література

Бурлачук В., Молчанов М. Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. Київ: Інститут соціології, 1996.

Рибщун О. Формування передумов української академічної соціології за радянської доби // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. Вип. 10. Київ: Інститут соціології НАН України, 2007. С. 63-76.

Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики / Ред. В.Танчер та В.Степаненко. Київ: ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2005.

Степаненко В. Українська соціологія в пошуках себе // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 11–12. С. 88-99.

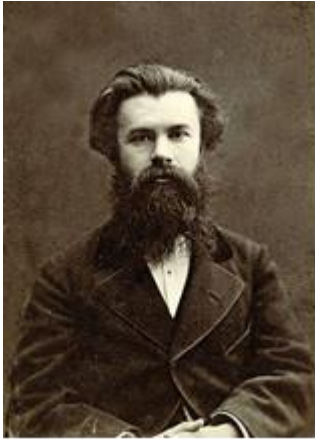
Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. №1–2. С.18–27.

Паніна Н. Професійна етика і соціологія в Україні (до прийняття Кодексу професійної етики соціолога САУ) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2004. №3. С. 5–8.

Черниш Н. Й. Історія розвитку української соціології. Соціологія: Курс лекцій /під ред. В.М.Пічі. Львів, 2002. С. 29-73.

РОЗДІЛ 2

СОЦІОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 р. в м. Гадячі на Полтавщині у досить відомій українській родині. Освіту здобував у Галицькому повітовому училищі, потім – у Полтавській гімназії, а по її закінченні вступив на історико-філологічний факультет Київського університету (1859-1863). У 1864 р. він видає дисертацію «Імператор Тиберій», чим здобуває право викладання у вищих навчальних закладах. Починаючи з 1865 р., Драгоманов працює приват-

доцентом Київського університету.

У 1875 р. за розпорядженням Олександра II Драгоманова звільнили з університету за «неблагонадійність». М. Драгоманову заборонялося жити в столицях й українських губерніях. Щоб запобігти арешту, він на початку 1876 р. вирушає в еміграцію, де залишається до кінця життя. У 1889 р. болгарський уряд запросив Драгоманова посісти кафедру всесвітньої історії в Софійському університеті. Драгоманов працював в університеті до останнього дня свого життя. Він помер 20 червня 1895 р. в Софії.

Михайло Петрович Драгоманов освіту здобував у Галицькому повітовому училищі, потім – у Полтавській гімназії, а по її закінченні вступив на історико-філологічний факультет Київського університету (1859-1863). У 1864 р. він видає дисертацію «Імператор Тиберій», чим здобуває право викладання у вищих навчальних закладах. Починаючи з 1865 р., Драгоманов працює приват-доцентом Київського університету. З другої половини 60-х років Драгоманов проявляє себе як палкий публіцист, постійний співпрацівник низки періодичних видань Росії. Як людина демократичних і ліберальних переконань, захисник інтересів українського народу, він викликає незадоволення царських чиновників.

В лютому 1870 р. Драгоманов захищає магістерську дисертацію на тему «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». Тепер він мав право на штатну посаду доцента Київського університету, але реакційне Міністерство освіти Росії не поспішало це підтвердити. Не дочекавшись рішення, Драгоманов їде в наукове відрядження за кордон. Він

подорожував по Європі, зустрічався з видатними науковцями і політичними діячами, брав активну участь у справах української громади у Відні, Львові.

Після повернення додому Драгоманов співпрацює з Південно-Західним відділенням Російського географічного товариства, веде напружену наукову та суспільно-політичну діяльність. У низці палких публіцистичних статей 1873-1876 рр. він відстоює прогресивні політичні ідеї, які мали значний вплив на розвиток політичної думки не тільки в Україні, Галичині, а і в Росії. Саме в цей час (1873) разом з київською «Старою громадою», ідеолого-політичним центром кращих сил української інтелігенції, готує для демократичного руху в Галичині декларацію. В ній формулюються основні принципи розвитку демократичної держави: в політиці – федералізм, в соціальних питаннях – демократизм, в культурі – раціоналізм.

З 1874 р. влада повела рішучу кампанію проти Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, і з цього часу почалися переслідування М. Драгоманова. Заборонялись його публікації, посипались доноси зі звинуваченням його в антидержавній діяльності. У 1875 р. за розпорядженням Олександра II Драгоманова звільнили з університету за «неблагонадійність».

Це був важкий час не тільки для М. Драгоманова, а й для України в цілому. 18 травня 1876 р. царем був підписаний «Емський указ», який забороняв українське письмове слово і взагалі перекреслював українську культуру як явище. М. Драгоманову заборонялося жити в столицях й українських губерніях. Щоб запобігти арешту, він на початку 1876 р. вирушає в еміграцію, де залишається до кінця життя.

Але вплив драгоманівських ідей на політичну боротьбу в Україні та Росії відчувався досить вагомо. Цього не могли йому простити політичні суперники – монархісти, великодержавні шовіністи та інші, тому невдовзі після еміграції відмежувалася від нього київська «Стара громада». Драгоманова критикували передусім за його діяльність щодо видання збірок і журналів, які пропагували прогресивні політичні й державно-правові ідеї.

У 1876-1880 рр. М. Драгоманов видає гострі політичні статті, які коментували перебіг російсько-турецької війни. Тут він виступав проти народницької тактики терору, обстоював ідею

застосування принципів політичного федералізму до України. В цей період взагалі не виходило жодної статті М. Драгоманова, де б він не закликав знищити політичне рабство в Україні та Росії, ліквідувати самодержавство.

Виступи М. Драгоманова проти російського самодержавства призвели до постійного нагляду за ним поліції. Період політичної діяльності Драгоманова за кордоном у 1880-1895 рр. можна простежити за документами поліцейських архівів багатьох європейських країн – Італії, Франції, Польщі тощо. Драгоманов стає помітною фігурою у міжнародному соціалістичному русі, залишаючись водночас головним теоретиком та організатором національно-визвольних змагань українського народу.

У 1889 р. болгарський уряд запросив Драгоманова посісти кафедру всесвітньої історії в Софійському університеті. Він не припинив свою науково-публіцистичну діяльність. У 1891 р. виходять його «Чудацькі думки про українську національну справу» – праця, яку можна вважати політичним заповітом ученого. Драгоманов працював в університеті до останнього дня свого життя. Він помер 20 червня 1895 р. в Софії.

2.1 Політична соціологія М. Драгоманова

Михайло Молчанов

Соціологічний метод. Політична соціологія Драгоманова, певна річ, похідна від його загальнотеоретичних, методологічних переконань, уявлень про сутність і завдання соціології в цілому. Бувши першою людиною, яка використала саме поняття «соціологія» в авторському курсі лекцій перед студентами Київського університету, Драгоманов поділяв властиве передовим ученим того часу «жагуче бажання знайти такі ж об'єктивно точні початки для пояснення історичних явищ, які вже мають для багатьох життєвих процесів науки природничі». Соціологію він розумів як універсальну, а з тим і точну науку про суспільство, «якій багато з існуючих до цих пір самостійних наук повинні стати відділами». Винятки не передбачалися ні для історії, ні для політичної економіки, ні для науки про державу.

Драгоманов прагне не стільки до диференціації галузей суспільствознавства, скільки до теоретичного синтезу «науки суспільної чи наук суспільних, динаміка якої чи яких і є історія». Ці прагнення зближують його з основоположниками соціологічного теоретизування і першими класиками західноєвропейської соціологічної думки О. Контом, Дж. Ст. Міллем, Г. Спенсером, Г. Боклем. Зрештою, їх вплив на українського мислителя не слід переоцінювати.

Використовуючи загальні методологічні установки першого позитивізму, Драгоманов вельми критично ставився до тих концептуальних положень його відомих представників, які з різних причин не міг прийняти та схвалити; досить енергійно розвивав власні ідеї. Драгоманов був не тільки пропагандистом і дослідником позитивістської соціології в Росії і на Сході Європи, а й фактично одним зі співавторів принципово нової для того часу системи суспільного знання. Відоме, наприклад, його негативне ставлення до органістичної теорії суспільства і заснованій на ній філософії історії Г. Спенсера: вся ця теорія, з точки зору Драгоманова, «в основі своїй має метафору», і аналогія між розквітом і занепадом народів, з одного боку, і молодістю й старістю організму, з іншого, абсолютно безпідставна. Не менш гостро критикується також циклічна теорія історичного розвитку. Опис і дослідження способів наукової критики, якими користувався Драгоманов, могли б скласти предмет окремої розмови. Але ми відзначимо лише ту обставину, що ці методи достатню різноманітні: нарівні з фактологічним і джерелознавчим аналізом Драгоманов застосовує й процедуру деідеологізації, підкреслюючи, що відношення нових вчених до тенденцій старовинних письменників залежить в більшості випадків від тих чи інших соціальних, політичних, національних і філософських тенденцій нових вчених. Водночас і свідоцтва давніх письменників розглядаються в історико-соціальному контексті, з урахуванням особливостей світогляду епохи, що дає змогу відокремити міфологічні напластування і їх пізніші раціоналізації від фактів перевірених і вірогідних.

М. Драгоманов визначає соціологію як «науку про діяльність людини в суспільстві», а історію – як науку про звершену, минулу діяльність, ставлячи вимогу, щоб ці науки давали такі ж

точні узагальнення, які дають інші науки, математичні, фізико-хімічні і біологічні, тобто так звані закони. Найважливішим засобом реалізації цієї вимоги виступає соціологічний метод «логічної семантики», тобто аналітичного групування суспільних явищ, що вивчаються, їх класифікації та типологізації. В підсумку суспільство постає складною багаторівневою структурою, яка з'єднує три основні підсистеми: А) Матеріал, з якого складаються суспільства: а) індивідууми, б) народності. В) Суспільства: а) їх форми, сім'я, клас, державний союз, міждержавний союз. С) Продукти суспільної діяльності: матеріальні та моральні. Всі зазначені рівні суспільної структури тією чи іншою мірою розглядаються в історичних, етнографічних, політологічних працях М. Драгоманова і конкретизують його вихідну теоретико-методологічну позицію.

Соціологічний метод Драгоманова одержує розвиток і продовження в сукупності конкретних процедур загальнонаукового значення, серед яких привертає до себе увагу насамперед *порівняльний* чи *компаративний метод*, який широко використовується в сучасній культурології та етносоціології. Драгоманівська компаративістика надзвичайно широка й винахідлива: порівнюються не тільки представники різних етнічних чи соціальних груп, а й самі ці групи в різні періоди історичного часу; факти стародавньої історії перевіряються спостереженнями над життям сучасних народів, які знаходяться на примітивному ступені розвитку (в цьому зв'язку український мислитель високо оцінює праці Е. Тейлора і доповнює його спостереження власними прикладами); врешті-решт, вбачаються певні артефакти минулого в народних традиціях, фольклорі, звичаях. «Визнання, що стародавня історія продовжує жити і тепер в обличчі народів диких, наводить на думку, що не менш нерівномірним був і рух розвитку різних шарів одного й того ж народу і що в один і той же час, як для одних шарів існували ХІХ, ХVІІІ, ХVІІ століття, інші жили в ХІІІ, ХІІ, ХІ ст. тощо». Історико-порівняльний метод Драгоманов успішно застосовує не тільки в працях, присвячених питанням стародавньої історії, а й у тих, що аналізують міжетнічні взаємодії на Сході Європи, політичні проблеми Росії та України, народну творчість українського народу, український національно-визвольний рух.

Соціологічний метод Драгоманова передбачає і містить в собі

принцип історизму в його найбільш розвинутій формі – у формі системного, конкретно-історичного підходу. «Кожного чоловіка, кожного письменника тоді тільки можна оцінити як слід, коли роздивимось на нього власне історичним, об'єктивним поглядом, та ще й на ґрунті тієї громади, в якій він виріс і працював... Таке дослідження розбиває ідоли... та зате дає не тільки правдивий погляд на померлих пророків, а ще й міцну нитку, щоб провести нас у майбутнє слідом не за особою з усіма її часовими й особистими одмінами й хибами, а за думкою» (*Шевченко, українофіли й соціалізм, 1991*). Драгоманівський історизм не має нічого спільного ані зі спекулятивними побудовами в дусі філософії історії Г. В. Ф. Гегеля, ані з вузьким емпіризмом історіографів старої школи, які визнавали виключною метою історичної науки збирання і відновлювання вірогідності фактів. Драгоманов ліпше, ніж хто інший, розуміє, що методи соціологічного аналізу, класифікації та типологізації, «групування фактів по родам і видам» здатні давати не менш достовірні знання, ніж пряме спостереження чи робота з історичним джерелом. При цьому логічна систематизація має виходити «з реального історичного погляду, а не абсолютного», тобто спиратися на позитивно-фактологічний, а не на спекулятивний, ідеалістично-метафізичний метод дослідження.

В поясненні явищ суспільного життя М. Драгоманов використовує багатофакторний підхід, підкреслюючи, як і інші соціологи-позитивісти, рівноправність різноманітних причин, що викликають розвиток суспільства: економічних, політичних, культурних, духовних. Такий підхід був справедливою і прогресивною на той час реакцією на притаманну представникам різних напрямів вульгарного, механістичного матеріалізму, абсолютизацію принципу причинності, на спроби зобразити всю різноманітність суспільних явищ наслідком реалізації одного-єдиного діючого начала, будь-якого географічного, економічного чи якого іншого. Відповідаючи прихильникам редуccionістського детермінізму, Драгоманов писав, що «в усьому світі причина й наслідок переплутуються». Оскільки це так, встановлення безумовно визначальної сторони суспільної взаємодії для всіх країн, епох і народів навряд чи можливе. Звідси – скептичне ставлення Драгоманова до моністичної філософії та соціології марксизму, котрий він не зовсім безпідставно розумів як одну з

теорій, що перебільшує вагу економічних чинників суспільного життя й недооцінює ролі інших об'єктивних обставин – політичних, моральних, ідеологічних. Як відомо, марксистська концепція про активну роль надбудови в суспільній взаємодії перебувала на той час в ембріональному стані й, за винятком кількох листів Ф. Енгельса з питань історичного матеріалізму, що стали відомими значно пізніше, ніде не формулювалася із достатньою визначеністю. Позитивістська теорія чинників уявлялась М. Драгоманову розумною й виправданою альтернативою фаталістичній, як він вважав, філософії та соціології економічного детермінізму.

Однак дорікати М. Драгоманову в недостатній увазі до дослідження соціально-економічних структур суспільства ми не можемо. Стан, клас, корпорація, маси – все це працюючі в драгоманівських пошуках поняття: поняття, насичені спеціальним соціологічним змістом навіть тоді, коли вони застосовуються при розгляді питань, що мають, здавалось би, тимчасове політичне значення, як, наприклад, питання про положення євреїв у Південно-Західному краї Російської імперії. В іншому місці та з іншого приводу, говорячи про соціально-класову структуру в Росії та Україні, він писав, що «і ми маємо ті ж суспільні прошарки з різними їх інтересами, що і Західна Європа». Драгоманов відзначав виняткову роль праці, як «найголовнішої основи суспільного життя», підкреслював значення «суспільного ладу економічних відносин» у процесі класоутворення. Однак він припускався й помилок, коли, відволікаючись від найважливішої класоутворюючої ознаки – виробничих відносин, намагався визначити класи, виходячи з поділу суспільства «на людей м'язової та розумової праці».

Економічні відносини, спосіб виробництва і їх вплив на соціальну структуру суспільства Драгоманов трактував у дусі позитивістської теорії чинників, тобто признаючи силу економічної детермінації, але водночас обмежуючи її паралельною активністю політичних, соціокультурних та інших агентів історичного процесу. Щоправда, Драгоманов чітко розумів, що в системі економічної взаємодії не може бути цілком автономної особи чи соціальної групи, оскільки всі учасники взаємодії примушені підкорятися «умовам виробництва речей, необхідних для людського життя». Він бачив, що поділ

суспільства на можновладні та бідні класи пояснюється існуванням приватної власності, яка, своєю чергою, являє собою певне історичне явище, що виникає на достатньо високому ступені розвитку цивілізації. Приватна власність, за Драгомановим, не вічна й мусить поступитися місцем власності колективу, бо знищення експлуатації можливе «тільки при організації колективної праці над колективною власністю». Злидні й бідність трудящих мас можуть бути подолані «тільки докорінними змінами економічного ладу», включаючи й усуспільнення виробництва. В цілому вдосконалення економічних відносин Драгоманов зараховував до числа головних підойм суспільного прогресу.

І все ж таки аналіз фактів такого роду не повинен привести нас до переконання в тому, що вчений був послідовним прихильником економічного детермінізму. Він визнавав його зростаючий вплив у середовищі освічених людей того часу, вказуючи: «Спочатку досягнення форми правління, а потім усвідомлення недостатності для задоволення потреб народу одних політичних, хоча б і ліберальних установ, зосередило увагу багатьох мислячих людей на питаннях соціально-економічних. Невдача ж політичної революції 1848 р. привела багатьох до переконання, що політична форма держави є річ цілком другорядна, порівняно з соціально-економічними відносинами в ній» (*Вибране, 1991*). Але це не значить, що Драгоманов повністю солідаризується з такою, дуже поширеною позицією. Аналізуючи рушійні сили історичного процесу, він писав: «Головним двигуном соціального руху є економічний прогрес... вільна наука і філософія» (*Вибране, 1991*). Тут – не просто рецидив просвітництва, наївної віри в могутність людського розуму. Поряд з чинниками духовного порядку, Драгоманов надавав особливого значення дослідженню форм громадського суспільства, політичної і правової системи, культурних традицій. Критикуючи історичну працю В. Антоновича «Останні часи козаччини», він писав: «Там прекрасно показано, коли де був Палій, коли побили його козаки, не видно тільки, які, власне, порядки були в «Паліївській державі», що там робили люди щодня, як господарювали тощо, не натякнуто на те, яке місце зайняла ота «Паліївська держава» по своїм внутрішнім порядкам і культурі в ряді других форм громадського життя європейських

народів» (*Вибране, 1991*). Тут чітко простежується прагнення розглядати особливості господарської економічної діяльності в тісному зв'язку з чинниками соціально-політичного й культурного порядку, і взаємопов'язаність економіки, політики, соціального устрою і культури відстоюється цілком свідомо, і звинуваченням в економічному редукціонізмі немає місця.

Поняття прогресу. Соціологічний метод М. Драгоманова включав до себе уявлення про об'єктивні закономірності історичного процесу. Вчений неодноразово підкреслював, що ніякими зусиллями поодиноких осіб чи навіть соціальних груп, урядів і держав неможливо загальмувати течію «природного руху історичного», а тим більше – повернути все назад. Світогляд Драгоманова просякнутий історичним оптимізмом, вірою в необоротність соціального прогресу. Поняття про прогрес він використовує і методологічно, ґрунтуючи на ньому власну позитивістську інтерпретацію суспільного розвитку як розвитку закономірного, в основному вільного від випадковостей, такого що має певну логіку. «Ідея про прогрес не тільки розбила ідеалізацію минулого і дала можливість спокійніше ставитися до дійсності, але й примусила дослідників історії розвитку народу і людства ввійти у внутрішні причини історичних явищ і змін – культурних, економічних, соціальних, політичних, і ослабила таким чином поняття про випадковість в історії чи приписування особам більшого значення, ніж вони мали насправді. Тільки з визнанням ідеї прогресу, визнання певної правильності та закономірності в історичних явищах знайшло собі тверду основу» (*Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит, 1969*).

Те, як саме М. Драгоманов розумів сутність суспільно-історичного прогресу, – питання значною мірою дискусійне. І в вітчизняній, і в зарубіжній літературі поширена думка, згідно з якою головною рушійною силою соціального розвитку Драгоманов вважав прогрес ідей, що нібито зумовили недооцінку ним факторів матеріально-практичного й соціально-практичного порядку. Така характеристика занадто категорична. Український мислитель недвозначно висловлював своє негативне ставлення до спекулятивної ідеалістичної філософії історії Д. Віко, І. Г. Гердера, Г. В. Ф. Гегеля та їх послідовників. Віддаючи належне історичному піднесенню людського духу в конкретних

формах моралі, моральності, філософії і науки, він не менш послідовно вказував на роль матеріальних причин, поза і окрім яких перехід на більш високий ступінь суспільного розвитку просто не може відбутися. Поняття прогресу, як і інші ключові категорії драгоманівської соціологічної думки і соціальної філософії, трактувалися ним цілком у дусі позитивістської теорії чинників, і визначити, які саме сили в суспільному організмі він розцінював як домінуючі, навряд чи можливо. Характерно, наприклад, що, критикуючи сучасних йому історіографів, він закликає «звернути увагу на зріст чи занепад людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській» (*Вибране, 1991*). Як бачимо, «думки громадські та державні» (або за сучасною термінологією, характер чи стан масової та нормативної свідомості суспільства) згадані в останню чергу, соціолога більше цікавлять демографічні, соціальні, господарчі й культурні (в широкому значенні) показники.

З думкою про роль матеріальних обставин суспільного життя пов'язане розуміння М. Драгомановим нелінійності, суперечливості соціального прогресу. В матеріалістичному дусі він говорив про сутність об'єктивних потреб суспільства, які визначають всі сторони життя людей. Рівень і характер реалізації цих потреб справляє, за Драгомановим, рішучий вплив і на хід, спрямованість і темпи історичного розвитку суспільства. «Те чи інше поняття про потреби, ті чи інші обставини, заповідані минулим, дають той чи інший склад суспільного життя. У кожного народу в окремоті діються коливання при вступі в прогрес. При цьому, якщо відомий порядок держиться, то тільки тому, що відповідає певним потребам суспільства, хоча б з деяких сторін він був і гірше минулого і був однобічним, по зрівнянню з нормальним порядком» (*Імператор Тиберій, 1991*).

М. Драгоманов був рішучим противником спекулятивного, позаісторичного використання поняття «прогрес», так само як і спроб інтерпретувати його у вузькокорпоративному, ідеологічному контексті. Він вважав, що критерії прогресу мають бути встановлені об'єктивно-науковим способом, відмічаючи у зв'язку з цим: «Коли ми вже вводимо в нашої історичній праці такі речі, як питання про прогрес, то треба рішуче позбутися

усяких ідилій, монархічних і аристократичних, як і болохівських козацько-татарських, народницьких, а цінити прояви історичні тільки з погляду прогресу і його умов! Встановивши собі консеквентний погляд на прогрес в історії, ми зможемо виробити собі міцну підставу і провідну думку і для прогресивної громадської праці» (*Драгоманов і його роль розвою України, 1907*). Таким чином, Драгоманов підкреслює, що рухатись треба не від ідеалістичних, романтизованих упевнень про сутність і спрямованість прогресу до реалізації цих уявлень на практиці, а навпаки – від практичних потреб і завдань через їх адекватне усвідомлення в соціальній науці до практичної діяльності, спрямованої на реформування суспільного ладу.

Зрозуміло, в цьому русі й сама ідея прогресу, підтверджувана безперечними фактами історії, може мати реальну практичну силу. Це відбувається там і тоді, де і коли виникають передові соціальні й політичні групи, представники яких виявляють здатність вловити назрілі потреби суспільного розвитку й виступити їх свідомими виразниками від імені всього суспільства. З цього приводу Драгоманов писав, що «думка про поступ в історії стала підпирати всі змагання до зміни в громадських порядках по тих нових думках, зміни то миром, то повстанням. Думка про поступ позаду нас підпирала передові гурти й тоді, коли вони були ще малими, даючи їм певну надію, що подібно буде поступ і од нас, і після нас. Так, наприклад, тепер соціалісти, заступники «четвертого» стану громадського, бачачи й признаючи те, що зробила в свій час для поступу громадського буржуазія, «третьої» стан громадський, тим більш хочуть іти далі й підпирають свої надії на те, що вони доборюються до свого, приміром того, як боролась і доборолась до свого та буржуазія» (*Шевченко, українофіли й соціалізм, 1991*).

Драгоманівські уявлення про сутність прогресу не були ані фаталістичними, ані телеологічними. Між ідеєю прогресу і християнською есхатологією він не вбачав ніякого зв'язку, навіть зв'язку загальної світоглядної підстави чи фону (думка, загалом популярна у сучасних дослідників, особливо представників антисцієнтистського напрямку у філософії та соціології). Сам же Драгоманов вважав, що лише з поступом нового часу, розвитком і вкоріненням капіталізму формується принципово інакше, порівняно з минулим, поняття про хід історії – думка «про

природний незупинний поступ громадський наперед – прогрес, поступ у господарстві, у громадських порядках, у науках і знаннях. Думка про такий прогрес скасувала віру в суди божі, в апостолів і всякі катаклізми згори, не тільки від бога, а й «од великих людей» і начальства, і показала дійсний розум і таких гострих, часових рухів, які перше можна було б вважати за катастрофи» (*Шевченко, українофіли й соціалізм, 1991*).

«Розумність», чи об'єктивна логіка, соціальних катастроф полягає, за Драгомановим, у тому, що ці процеси знаменують собою перехід від старого, віджилого, що перестає задовольняти суспільні потреби, укладу життя до ладу нового, здатного забезпечити більший простір для реалізації назрілих соціальних завдань, більшу міру індивідуальної та загальногромадянської свободи.

Погляди Драгоманова на сутність і характер суспільного прогресу, безперечно, більш сучасні, ніж уявлення основоположника позитивістської соціології О. Конта, а втім, він справив на українського соціолога неабиякий вплив. Драгоманов не страждає контівською самозакоханістю й не вбачає в позитивній науці про суспільство панацеї від усіх негараздів сучасності. Йому глибоко чужий усякий телеологізм, будь-то класичний чи раціоналізований. Це чітко видно і в інтерпретації українським ученим поняття прогресу. В історії суспільства він вбачає зовсім не послідовне сходження від нижчих форм життя до вищих і уже безперечно не реалізацію якоїсь визначеної наперед ідеї, хоча й наукоподібної, здавалось би, ідеї О. Конта про порядок і прогрес як закономірний результат втілення його власних, контівських, теоретичних пошуків. З точки зору Драгоманова, «історична прогресія надто непропорціональна і дивна, щоб нав'язувати її Провидінню»; суспільно-історичний рух не прямолінійно зазнає і змін темпу, і тимчасових зупинок, повернення до вже пройдених етапів. Глибокий знавець давньої і нової історії, Драгоманов прекрасно орієнтується і в тих епохах, які помічені регресивними змінами в різних сферах суспільного життя, тривалими періодами занепаду і стагнації. Зрозуміло, поняття про прогрес, які Драгоманов так часто використовує в своїх працях, збагачено цим знанням і не є свідченням наївного історичного оптимізму.

Засноване на порівняльно-історичному і логіко-

систематичному методах поняття прогресу передбачає розлад всесвітньої історії як певного цілісного руху, який має внутрішню єдність. Ідея спільності й нерозривності історії України і Європи загалом є однією з основних тем у творчості Драгоманова. Критикуючи одну з ранніх праць М. Грушевського, який виступав під псевдонімом М. Сергієнко, Драгоманов писав: «М. Сергієнко, як видно, молодий ще вчений. Ми дозволяємо собі дати йому раду: не відділяти історії руської від загальноєвропейської і не покладатись на «свою мудрість» російських учених, котрі зросли на такому поділі і через те власне не мають провідних думок філософії історії» (*Драгоманов і його роль в розвою України, 1907*). Це застереження надзвичайно важливе для нас тим, що вказує на прямий зв'язок культурного сепаратизму і провінціалізму, який неминуче чекає всякого, хто намагається всупереч очевидності відстоювати національну відрубність і окремішність. Автор «Чудацьких думок про українську національну справу» з усією визначеністю підкреслює: «Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна тільки, рівняючи її з історією других народів Європи. Тільки таким способом можна сказати правдивий суд і почастино над нашим козацтвом – над його вартістю й хибами, над причинами його смерті (осередніми, як і побічними) і над тим, що воно залишило по собі цінного в нашому народі, котре може ще дати свій плід, а що в нього є такого, котре треба просто «здати в архів» і признати навіть шкідливим для поступу» (*Вибране, 1991*).

Поняття прогресу, без сумніву, – одне з ключових у соціології Драгоманова, воно має методологічне, теоретичне і спеціальне, політико-соціологічне значення. На цьому понятті базується еволюціонізм суспільно-політичних поглядів мислителя; до нього ж сходять прагнення Драгоманова обґрунтувати власну концепцію соціальної динаміки і використовувати її в аналізі явищ суспільного життя. «Поки що ми вважаємо вірною основу тих думок, бо вона є ніщо інше, як приклад певної справи такого світогляду, котрий тепер руководить цією наукою, – того світогляду, що не признає на світі нічого постійного, стоячого (статичного), а бачить тільки перемену (еволюцію), рух (динаміку). Немає і не може бути постійних національних ознак, стоячих без перемену національних рухів, нема між людьми

вічних політично-адміністративних порядків, таких як наприклад, обрусіння, не може бути і національних святощей. Вся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон, і послужитись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, роздавить нас» (*Чудацькі думки про українську національну справу, 1991*).

Ми бачимо, що М. Драгоманов говорить про соціальну динаміку як про цілком об'єктивне явище, що охоплює різні типи суспільно-історичного руху. Віра в торжество прогресу не заважає йому звертатися до аналізу тих змін, які не є прогресивними за своїм характером. Поняття соціальної динаміки для Драгоманова ширше, ніж поняття «прогрес», і він використовує його як описуюче, дескриптивне, на відміну, наприклад, від нормативізму Г. Спенсера, для якого соціальна динаміка пов'язана виключно з тими силами, за допомогою яких суспільство рухається до довершеності.

Соціальна еволюція. Дещо ближче до поняття прогресу у М. Драгоманова поняття соціальної еволюції, хоча й тут немає однозначного співвідношення. По-перше, тому, що поряд з еволюційним, поступовим переходом суспільства на більш високий ступінь розвитку Драгоманов визнавав і революційний шлях. Пропонуючи свою класифікацію соціальних катастроф, він поділяв їх «на бунти, або почасти повстання людей, яким неможливо терпіти такі чи інші порядки, що їх безпосередньо давлять, і на революції – широкі рухи людей, що знають ясно й те, що валити їм, і те, чим замінити повалене, рухи, які підготовлялись широким прогресом громадським і в яких беруть участь не самі тільки ті, яких безпосередньо давлять такі чи інші порядки, а всі, хто визнає, що ті порядки вже негідні для спільних громадських потреб їхнього часу» (*Вибране, 1991*). По-друге, еволюція, чи зміна, не обов'язково забезпечує досконалість суспільного організму. Може бути й так, що в даний конкретний момент історичного часу суспільство еволюціонує до деякого дуже далекого від ідеалу стану, втрачаючи навіть те, що, здавалось би, вже досягнуто і мало зберегтися навіки.

І все ж таки, якщо говорити про переважний зміст драгоманівського поняття соціальної еволюції, то найчастіше воно вживається в значенні поступового, невибухового,

стрибокподібного прогресивного руху суспільства, в якому і за результатами якого люди одержують більший простір для індивідуального й громадянського самовираження і вирішення своїх життєвих проблем. «Ми постійно бачимо, як клас за класом, виконавши свою службу мозку класу, відживає свій вік, робиться шкідливим, нарешті поступово знищується» (*Листи Ів. Франка, 1908*). Зміна суспільного ладу підготовлюється протягом тривалого періоду історичного часу змінами обставин матеріального життя, способів господарювання, ростом суспільної свідомості, поширення нових ідей, розвитком культури. «Всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу, – вказував М. Драгоманов, протиставляючи свою улюблену ідею соціальної еволюції однобічному, вузькополітичному революціонізму. – Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими засобами, а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстання не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські і господарські, вертаються неодмінно «на другий день повстання», коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк вдовольнялись» (*Текст і редакція, 1878*).

М. Драгоманов намагається знайти якусь середню лінію між О. Контом, що трактував соціальну еволюцію як необхідну й закономірну філіацію ідей, і Г. Спенсером, який хотів дослідити передусім генезис матеріального світу, об'єктивних соціальних структур та інститутів. Український мислитель віддає належне духовному, ідейному розвитку суспільства, відзначаючи водночас, що поява нових соціальних ідей частіш за все буває «плодом старих змін і революцій». Духовна складова соціальної еволюції, при всьому своєму значенні для прогресу суспільства, сама похідна від господарських змін, частково росту промисловості й розвитку торгівлі. Саме ці, об'єктивні зміни дали поштовх для формування нового світогляду, який росте з ростом громадських порядків і розуму людського. «Потроху передові люди склали думку й про волю кожного вірити так, як він думає, й про зріст цієї волі в історії всього світу. Як тільки ця думка запанувала в передових людей у громадах Західної Європи, так за нею пішли і інші: про волю і рівність кожної

людини в державі, в громаді, далі про те, як забезпечити впорядкування громадського господарства, щоб та воля стала дійсною, пішов лібералізм, демократизм, соціалізм. Усі старі почування, як наприклад, бажання непідлеглості під чужу породу, всі недобитки старих вільних звичаїв і привілеїв, спомини старих бунтів тощо – все те тепер або прилагоджувалось до цих нових думок, коли хоч у чому-небудь згоджувалось із ними, або засихало, коли було їм противне» (*Шевченко, українофіли і соціалізм, 1991*).

З наведеного висловлювання Драгоманова чітко видно, що він, по-перше, надавав однакового значення вдосконаленню і ускладненню суспільного господарства, розвитку суспільно-політичної структури («громадських порядків») і суспільної свідомості («розуму людського») як взаємодіючим чинникам соціальної еволюції. По-друге, наскільки це було можливо в рамках позитивістської концепції плюралізму чинників, він підкреслював роль ідейно-політичного прогресу як каталізатора суспільного розвитку в цілому. По-третє, звертає на себе увагу трактування взаємозв'язку між інтелектуальними прошарками суспільства і масою його рядових членів, чи, говорячи сучасною науковою мовою, інтерпретація залежності масової свідомості від соціалізованого духовного виробництва, – інтерпретація, що дає змогу побачити певний елітаризм позиції вченого в цьому питанні. Концепція соціальної і, особливо, ідейної еволюції використовується Драгомановим для обґрунтування політичних і соціально-економічних прав і свобод особи, тобто являє собою певний ланцюжок між соціологічними, соціально-філософськими і політичними поглядами українського мислителя.

Оскільки соціальна еволюція, за Драгомановим, має бути визнаною за єдино нормальний, природний шлях розвитку, він не приймає звичну для марксистів дихотомію «еволюція-революція» в описі суспільно-історичного процесу. «Саме поняття соціальна революція не має смислу, якщо розуміти слово революція в звичайному значенні громадянської війни... Революція як збройне повстання певної меншості (більшості нічого повставати), є поняття кола відносин політичних, державних, і там має повний смисл, бо певної меншості буває достатньо для звалення даного державного ладу і встановлення іншого, хоча не завжди буває достатньо для закріплення його. Але що може зробити яка-небудь

меншість в такій справі, як встановлення загального користування власністю, що вимагає добровільної згоди і високого морального розвитку від величезної більшості населення? Тут і не дуже крупна більшість недостатня» (*Політичні твори. Т.І. Центр та околиці, 1908*). Ці слова, що тривалий час інтерпретувалися в радянській літературі як свідчення дрібнобуржуазного опортунізму М. Драгоманова чи, в кращому випадку, утопічності його соціально-політичних поглядів, виявилися насправді пророчими.

Драматичні наслідки спроби більшовиків надати політичному катаклізму (революції) статусу постійно діючого соціального механізму загальновідомі. Що таке державно-примусовий соціалізм, який позбавлений моральної основи й виростає не з «утопічної» добровільної угоди громадян, а з «революційно-практичного» терору, добре відомо. Настав час визнати не лише моральну, естетичну, а й власне наукову правоту Драгоманова, який писав: «Для того ж, щоб люди могли міцно замінити старий порядок новим, особливо таким складним, як націоналізація чи навіть інтернаціоналізація власності, треба щоб вони мали в умах готовий план такої організації, який виробляється, краще сказати, виростає рядом досвідів у постійній різнобічній боротьбі з відживаючим порядком і в таких же намаганнях встановлення нових порядків. Цей ріст і складає суспільну еволюцію, в якій військові дії, як вибухи класової ненависті, бунти і революції, звичайно, неминучі, але в якій вони складають тільки частину і при тому не найсуттєвішу» (*Політичні твори. Т.І. Центр та околиці, 1908*).

Проблема влади. Особливу увагу М. Драгоманов приділяє соціології політичних відносин. Тут його цікавлять насамперед проблеми влади, взаємовідносин між державою і суспільством, між загальногромадянськими пріоритетами та особистими правами, індивідуальною свободою; одне слово, широке коло питань, яке в сучасній термінології визначається як предметна сфера етнополітології – науки, що виражає етнонаціональний аспект соціально-політичних процесів. В аналізі цих проблем проявляються всі характерні особливості соціологічного методу українського вченого, його сильні й слабкі сторони. Уявлення про суть суспільного прогресу, соціальної еволюції і революції

наповнюються тут новим, специфічним змістом, зверненим безпосередньо до української, російської, західноєвропейської політичної дійсності.

Влада як суспільне явище, що безпосередньо визначає долі мільйонів людей, цікавила Драгоманова з самого початку його наукової діяльності. Вивчаючи історію Римської імперії перших століть нашої ери, не можна було не звернути уваги на те, як політичні перевороти, характер режиму особистої влади і навіть особливості індивідуальної психології цезарів здійснювали глибокий вплив на життя всього суспільства, його привілейованих і непривілейованих шарів. Уже в ранніх працях «Імператор Тиберій», «Державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого», «Питання про історичне значення Римської Імперії і Тацит», «Про стан жінки в першому віці Римської Імперії» та інших М. Драгоманов намагався розв'язати загадку влади, її ролі в житті народів, її здатності впливати на хід індивідуальних людських долі. Велику роль у формуванні його початкових поглядів на цю проблему відіграло знайомство з історичними працями, М. Карамзіна, Ф. Шлосера, Т. Маколея, Ф. Гізо, а також політичними трактатами М. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Вольтера, трохи пізніше – французьким і англійським утопічним соціалізмом, творами соціологів-позитивістів, окремими працями К. Маркса й Ф. Енгельса.

М. Драгоманова тут менше займають питання формально-логічного визначення сутності влади чи роздумів про сутність політики як такої; його увагу зосереджено переважно на конкретно-історичних формах політичного режиму у різних народів і в різні епохи, на особливостях взаємовідносин центральної та місцевої влади, а також влади світської та духовної; нарешті, він пильно стежить за впливом політичної системи суспільства на процеси реалізації індивідуальних прав і свобод громадян. До проблеми влади дослідник підходить історично, відкидаючи притаманний спекулятивній філософії погляд на державу, політичний режим як на якісь абстрактні, позачасові категорії. Драгоманов спирається на свій оригінальний варіант позитивістської концепції соціальної еволюції, справедливо вважаючи необхідним поширити її і на вивчення політичних відносин.

Учений ясно бачив, що влада як суспільне явище неперервно

еволюціонує; поточна політика мінлива, підлягають змінам і фундаментальні, здавалось би, основи політичного устрою. Тому не існують і не можуть існувати будь-які інститути влади, політичні чи правові установи, які мали б претендувати на безперечну, позаісторичну сталість. Ще менш довговічні конкретні адміністративні порядки, які є, по суті, похідними від похідного – минущою функцією від функціональних щодо базових суспільних потреб політичних інститутів. Політичне життя за своїм змістом є процесуальним, тут усе рухається, виникає, деякий час впливає на суспільство й поринає в небуття; старе замінюється новим, причому ці процеси в цілому закономірні, – така методологічна установка Драгоманова в дослідженні тих проблем, які в сучасній соціологічній науці визначають предметне поле соціології влади.

Поширення позитивістських, зокрема спенсерівських, принципів вивчення соціальної динаміки на сферу політичних відносин вимагало виявлення певних опорних точок аналізу з тим, щоб протистояти цілком реальній загрозі соціологічного релятивізму. І у О. Конта, і в Г. Спенсера соціальна динаміка виростає із соціальної статичності; дві сторони взаємодоповнюють одна одну. Драгоманов також, не менш ніж класики соціології, розуміє необхідність фіксації моментів сталості в мінливому океані політичних явищ. Способами такої філософії виступають у нього класифікація і типологізація, «логічна систематика», а також історична періодизація, елементи структурного й категоріально-понятійного аналізу.

За прикладом звернемося до драгоманівської періодизації стародавньої історії та основаної на цій періодизації концепції суб'єкта власних відносин. Первісне суспільство, згідно з Драгомановим, не знає влади як такої. Стародавні люди живуть родами й племенами, спілкуючись один з одним на рівних і підкоряючись спільній для всіх природній необхідності. Потім з'являється індивідуальна сім'я. Це – епохальна подія, що визначила наступний перехід від первісного колективізму з його суспільно-племінним самоврядуванням до ранніх форм держави. Часті війни й пов'язане з ними виділення особливого військового стану приводить до виникнення особливого типу держави старого світу – військової монархії, яка «зовсім не становить ні стародавньої, ні «постійної форми суспільного побуту східних

народів, а характеризує тільки відомі періоди в їх історії, скоріше за все середні» (*Вибране, 1991*). Послаблення військових монархій дає поштовх «революціям жерців», успіх яких Драгоманов пояснює дією зовнішньополітичних факторів, передусім військовими втручаннями ззовні, а також тим, що жерці залишалися в очах мас єдиними представниками не тільки національної культури, але й національної держави. З часом і панування жерців іде в небуття. Таким чином, політична еволюція, зміна суб'єктів влади є часткою еволюції соціальної, і Драгоманов спростовує поширену думку про косність і консерватизм локальних культур стародавнього Сходу.

Дослідження в галузі стародавньої історії вперше наштовхнули М. Драгоманова на проблему співвідношення влади політичної і влади ідеологічної, духовної. Найбільш рельєфно ця проблема виступає в Європі періоду Реформації, що зумовила відповідне зміщення наукових інтересів українського мислителя. Погляди й роздуми про природу влади світської і церковної викладені ним головним чином у двох публікаціях «Із історії відносин між церквою і державою в Західній Європі» (1876) і «Боротьба за духовну владу і свободу совісті в ХVІ-ХVІІ столітті» (1875). Ідеї і висновки цих праць М. Драгоманов використовував і в аналізі української історії, і стосовно поточного політичного моменту.

Простежуючи суперечність між світською і духовною владами в питанні про свободу совісті, учений обґрунтовує власне переконання в тому, що особистий світогляд людини не мусить бути підпорядкованим будь-якому зовнішньому авторитетові. Принцип верховенства внутрішньої, духовної свободи особи – альфа й омега Нового часу. Звідси, за справедливим зауваженням Драгоманова, виростають усі сучасні різновидності ліберальних, демократичних і соціалістичних вчень. Однак слід пам'ятати, що історичний шлях людства до визнання цієї, нині загальноприйнятої, норми, наріжного каменя прав і свобод особи, був зовсім не простим.

Дослідження Драгоманова в галузі відносин церкви й держави порушують, по суті, більш загальну й водночас більш глибоку проблему політичної соціології – проблему взаємодії політичної організації суспільства з пануючою в ній ідеологічною системою. Як відомо, інтерес до неї не слабшав протягом усього ХХ ст.: досить згадати праці М. Вебера, К. Мангейма, А. Грамші,

теоретиків Франкфуртської школи, Л. Альтюсера та ін. Зусиллями цих соціологів було досягнуто чітке розуміння того, що в будь-якому суспільстві «ідеологічні апарати держави» (А. Грамші) поділяються на репресивні, що діють насильницьким чином (армія, суд, поліція тощо), і «апарати управління», котрі діють на основі впливу на духовний світ людини, її думки, почуття, переконання та оцінки (сюди належать передусім школа, церква, масмедіа, контрольована державою індустрія розваг). Було також відзначено, що максимально тісна взаємодія обох структур, яка поєднує репресивні методи керівництва з методами духовного управління і впливу (маніпуляції), досягається в суспільствах тоталітарних і автократичних. Нарешті, були проаналізовані конкретні способи такої взаємодії в умовах конкретних політичних режимів і виявлені їх наслідки для соціального й психологічного життя особи (Т. Адорно, Х. Аренд, Е. Фромм).

Коли М. Драгоманов у праці «Боротьба за духовну владу і свободу совісті в ХVІ-ХVІІ ст.» пише, що «політика терпимості і відокремлення церкви від держави має властивість пом'якшувати релігійні розділення і встановлює мало-помалу зв'язок між членами однієї держави, хоча б і різних релігій», він не тільки виступає із загальних для ліберального мислителя позицій, але й відстоює принцип ідеологічного плюралізму в цілому, зводячи його до єдино можливого принципу організації духовного життя в цивілізованому суспільстві. Не менш важливо відзначити, що в цій праці ставиться й вирішується на конкретно-історичному матеріалі проблема легітимізації влади як такої, не кажучи вже про ряд особливих питань ідеології, обговорення яких триває й досі. До числа останніх можна віднести, наприклад, роздуми про засоби ідеологічної орієнтації діяльності людини, з одного боку, і сліпої, некритичної віри в нав'язану ззовні догми, – з іншого. «Без усякого сумніву, впевненість в істинності своїх думок є необхідною ознакою глибокого переконання, без якого нема моральної особи, але різниця глибокого переконання і клерикального фанатизму полягає в тому, що переконання покладають відому думку істиною, тому що вона є логічним висновком з відомих даних, істиною, коли вона не похитна також логічними доказами; фанатизм же передбачає свої думки неперекладними і непідлягаючими оспорюванню, і на додаток

одержаними чудесним способом» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті в ХVІ-ХVІІ ст., 1991*).

Драгоманов чітко бачив зв'язок ідеологічного догматизму з політичною неволею. Він вважав його суттєвим і неминучим. Водночас учений розумів, що форма державної влади не відіграє вирішальної ролі у визначенні справжніх рис політичного режиму. Бувши пристрасним пропагандистом демократичних цінностей, він залишився тверезо мислячим політиком і соціологом-реалістом. Для Драгоманова демократія не була ні кінцевою метою суспільних реформ, ані панацеєю від суспільних недугів. Тепер ми безперечно знаємо, що в демократичній оболонці можуть благополучно існувати тоталітарні режими. Драгоманов цього знати не міг, але, керуючись принципом конкретного та об'єктивного підходу до аналізу соціально-політичних явищ, доходить висновку, що утвердження духовно-ідеологічної одностайності наносить справі загальногромадянської і особистої свободи більшу шкоду, ніж навіть концентрація влади в руках однієї людини. Висновок, що й казати, парадоксальний. Однак, якщо зіставити реальні факти з історичного досвіду ХХ ст., він не буде здаватися надто дивним.

Федералізм і централізм. Найважливішою темою Драгоманівської творчості, свого роду віссю, на якій розвивалася політико-соціологічна концепція вченого, було протистояння двох принципів – федералізму і централізму – як у галузі власне політичної, так і в інших сферах людського життя. Характерно, що вже перше видання збірки політичних творів М. Драгоманова в Росії (Москва, 1908) мало, з ініціативи Б. Кістяківського, підзаголовок «Центр і країни». Загальновідомо, що Драгоманов – федераліст і противник централізму. Справді, він присвячує немало гнівних слів критиці централізації взагалі й централізації, існуючій в умовах Російської імперії, зокрема. Справді, він бореться за децентралізацію і місцеве самоуправління, за федерацію вільних общин-громад. Його державний ідеал – федеральне об'єднання політично автономних країв і областей. І все ж таки Драгоманов не страждає жорстким, однобічним підходом до проблеми; він не намагається заради одного боку діалектичної опозиції знищити іншу. Конкретне вивчення питання, врахування різноманітних факторів, що визначають

доречність того чи іншого способу управління, – ось методологічне кредо мислителя. «Єсть речі, де треба централізації, є другі – децентралізації» (*Політичні твори. Т.І. Центр та околиці, 1908*), – зазначає він досить резонно, вказуючи, що в умовах великої держави переваги федералізму очевидні, особливо в таких справах, як управління на місцях, освіта, судочинність, муніципальне та обласне господарство.

Драгоманівський федералізм – досить складна, різнобічна, чітко опрацьована система поглядів, яка охоплює широке коло питань соціології політичних відносин. «У Драгоманова федералізм має два суспільно-історичних аспекти – федерація вільних громадян (так званий громадський соціалізм) і федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень» (*Іванова, 1971*). Якщо говорити про спеціальні політико-соціологічні аспекти цієї федералістської концепції, то їх число буде значно більшим. Для Драгоманова федералізм – це й засіб партійно-політичної організації, й етнополітичний принцип вирішення міжнаціональних суперечностей, і сукупність методів місцевого самоуправління, і конкретний варіант загальнодержавного політичного режиму, і модель для міждержавних відносин взагалі, і засіб «роздержавлення» суспільного життя на шляхах його колективістської соціалізації, і головна умова для обмежених буржуазно-демократичних реформ... Федералізм – це насправді антипод, але не централізації як такої, а централізації бюрократичної та антидемократичної, при якій усяка свобода гине й перемагає казенна одноманітність думок, слів, вчинків. Федералізм протилежний деспотизму, в які б убрання не вбирався останній. Але Драгоманов чітко бачив, що деспотизм може маскуватися і колективним волевиявленням.

Демократія зовсім не тотожна свободі, як і одноосібне правління – сваволі. В країнах з низьким рівнем культури безправ'я, насаджуване самодержавною владою, цілком може змінитися ще більшим безправ'ям, санкціонувати яке буде влада натовпу в особі «слуг народу», які делеговані нею, а то й узурпували наслідки революції. Колективний деспотизм і породжуване ним беззаконня здатні затьмарити навіть біди минулого абсолютистського режиму. Свідчення тому Драгоманов знаходив в історії Франції до і після Великої французької революції. Новий час дав би йому ще більше доказів.

Оцінюючи політичні наслідки Французької революції 1789 р., Драгоманов писав, що вона замінила самодержавство королів самодержавством парламентської більшості, залишивши недоторканою, або навіть вдосконаливши централізовану бюрократичну машину управління справами країни. Справді, зміна політичного режиму (більш того – суспільного ладу) у Франції дивним чином не торкнулася ані суті бюрократичної машини, ані принципів її функціонування, ані її духу – духу самодержавної влади всякого дрібного чиновника, діловода і навіть писаря. Певна річ, посади й чини стали називатися по-іншому. Подекуди обновилися і кадровий склад. Змінилися деякі горизонтальні і, звичайно ж, вертикальні зв'язки всередині апарату. Але суть його збереглася й ожила в новому вигляді. Це бачили вже сучасники. Майже дослівно збігається з думкою Драгоманова оцінка такого визначного знавця предмета, яким був А. Токвіль. «...Не будемо дивуватися тому, з якою дивовижною легкістю у Франції була поновлена централізація на початку цього століття. Діячі 1789 р. зруйнували будівлю її; але її основа залишилась цілою в душі самих руйнівників, і на цій основі виявилось можливим зразу спорудити її знову і надати їй таку міць, якої вона ніколи не мала» (*Токвіль, 1911*).

Паралелі з російськими революціями ХХ ст. напрошуються самі собою. Чи не відродилось імперське чиновництво спочатку в комісарах Тимчасового уряду, а потім – і в численних наркоматах «народної» влади? Чи не сильною була централізаторська «жилка» у вождів більшовицької партії, якщо в жертву адміністративній централізації приносилось навіть право націй на самовизначення, яке раніше наполегливо відстоювалось? Згадаємо про «подвійний стандарт» В. Леніна в цьому питанні: одна справа – до революції, інша – після її перемоги. Доведена до абсурду адміністративна централізація перетворила колишню монархію на «колективно керовану», тоталітарну державу. Чому ж так сталось?

Одна з перших відповідей на це питання також належить А. Токвілю. «Якщо мене спитають, – писав він у зазначеній праці, – яким чином ця частина Старого порядку могла цілком перейти в нове суспільство і так міцно утвердитися в ньому, я відповім, що централізація не загинула в Революції завдяки тому, що вона сама була початком цієї революції і ознакою її; я додаю, що раз

народ знищив у своєму середовищі аристократію, він немовби сам собою тяжіє до централізації. Тоді значно легше помчати його вниз по цій похилій площині, ніж втриматися на ній. В його середовищі всі види влади природно линуць до єдності, і вимагається велике мистецтво для того, щоб перешкодити їх злиттю. Таким чином, демократичній революції, що зруйнувала стільки засад Старого порядку, судилося закріпити централізацію, і централізація так природно знаходила своє місце в суспільстві, створеному цією революцією, що її легко було прийняти за одне з творинь останньої» (*Токвіль, 1911*).

М. Драгоманов, як і його попередники – ліберальні мислителі Західної Європи і Росії, вважає, що бюрократична централізація виключає утвердження політичних прав і свобод особи, перешкоджає розвитку політичних засад в управлінні суспільством. Централізація такого роду глушить громадянську ініціативу, роз'єднує суспільство, різко обмежує можливості соціально-політичної активності, підмінює природні соціальні зв'язки зв'язками командно-адміністративного характеру. Централізація насаджує сумну, казенну одностайність у житті суспільства, робить всіх людей буцімто схожими один з одним і водночас взаємовідчужує їх, сіє байдужість і апатію. Піднявшись над суспільством, адміністративний апарат починає працювати сам на себе, забезпечуючи, так би мовити, розширене бюрократичне відтворення. При цьому головне в його діяльності підміняється другорядним, турбота про окремі способи вирішення певних завдань заставляє забути про самі завдання, форма заміняє собою зміст. У підсумку зростає хаос і анархія там, де, здавалось би, мав бути порядок. Особливо згубним є проникнення бюрократичної централізації в середовище демократичних рухів, які борються за радикальні перетворення в суспільстві.

М. Драгоманов відстоює федералізм як найбільш ефективний, на його думку, спосіб партійно-політичної організації, пропонуючи перебудувати вже діючі на той час революційні групи, які боролися з царським самодержавством, за федералістським принципом і безумовно реалізувати його в процесі створення нових революційних, соціалістичних гуртків і організацій. Оскільки соціалістам і революціонерам-демократам доводиться діяти на території, де проживає національно

неоднорідне населення, було б логічно, вважає Драгоманов, вести агітаційно-пропагандистську роботу з урахуванням етнокультурних особливостей того чи іншого регіону, на зрозумілій для народу мові. Український мислитель чуйно реагував на гегемоністські тенденції в середовищі великоруських революціонерів і всіляко сприяв розвитку визвольного руху на національній основі. Противагою, яка б збалансувала можливі вузьконаціональні ухили, що очевидно не сприяли прогресу загальної справи боротьби за радикальні зміни ладу, залишився той же федералізм. Загальноросійська революційна партія мислилась як асоціація асоціацій, створюваних за національною ознакою.

Інший аспект федералістської концепції М. Драгоманова звернений до проблеми місцевого самоврядування. Предметною стороною тут є те, що в класичному англійському правознавстві одержало ім'я *local government*, а в сучасній політичній теорії – *public administration* – права, обов'язки і способи дії найближчих до повсякденного ЖИТТЯ людини органів влади: комунальної, муніципальної, окружної і земельної. Драгоманов настоює на максимальному розширенні кола функцій цих органів влади, зміцненні їх самостійності, надійному захисті від спроб адміністративного втручання «згори». Для обґрунтування своєї позиції він залучає багатий матеріал з української і західноєвропейської історії. Так, паростки місцевого самоврядування, на які покладалась надія, вчений вбачає в політичному врядуванні Запорозької Січі, яка була більш близькою до ідеального політичного ладу, ніж та російська імперія, в якій «благоденствує Україна в нинішній час».

Місцеве самоврядування може розвиватися тільки за умов реальної децентралізації, але за наявності певних федеральних структур, які об'єднують між собою цілком автономні общини. З точки зору Драгоманова, децентралізація передбачає перенесення центру тяжіння адміністративної влади із столиці в окраїни, із крупних центрів – у невеликі общини, які колегіально вирішують усі важливі питання, що стосуються забезпечення їх власної життєдіяльності. «В асоціації, в рівності і в загальному завідуванні всім тим, що потрібно людям, міститься основа свободи як для народів, що мають свої держави, так і для тих, що не мають їх», – писав він у «Попередньому слові до «Громади».

Однак уявлення про те, що сучасне суспільство з його грою інтересів, за якими – різні класи й соціальні групи, територіальні й корпоративні об'єднання, може ось так просто «асоціюватись», злившись в якийсь аморфний союз «взаємно рівних» людей, – таке уявлення є занадто фантастичним, щоб відповідати критеріям науки. І Драгоманов розумів це, намагаючись за допомогою власної федералістської концепції знайти вихід із безвиході утопічного соціалізму. Жодна велика група, зазначав він у «Попередньому слові...», і в тому числі «така велика група» людей, яку представляє з себе український народ, не може скласти одну асоціацію, інакше вона перестала б бути вільною асоціацією. Вона повинна перетворитись в асоціацію асоціацій, в союз общин, вільних у всіх своїх справах, так як в протилежному випадку які-небудь общини, примушені робити не те, що вони хочуть, і працювати не там, де вони живуть» (*Попереднє слово до «Громади», 1878*).

Навіть там, де Драгоманов опиняється під впливом утопічного соціалізму Ш. Фур'є чи анархізму П. Прудона, його виручає глибока відданість ідеалам лібералізму – в неперекрученому й не дискредитованому значенні цього поняття. Саме ліберальна, а не анархістська тенденція зумовлює справедливу критику інститутів представницької демократії, що відкривають (на жаль!) простір для зловживань. «Не буде однакової для всіх свободи і тоді, коли хто-небудь буде робити все за іншого, як це прийнято в представительських державах. Виборний представник тільки в тому випадку не перетвориться в начальство, якщо він тільки виконає те доручення, яке було на нього покладено вибравшим його, знавши наперед, в чому справа, і в казавши, як його треба виконати. Тому ясно, що дійсно вільними можуть бути тільки маленькі держави чи, правильніше, асоціації, общини. Дійсно вільною спілкою може бути тільки спілка общин, які безпосередньо, чи через депутатів, вибраних для вирішення кожного окремого питання, зносяться з іншими общинами, з якими їм легше, ближче бути в спілці, для того, щоб влаштовувати загальні справи і допомагати один одному» (*Попереднє слово до «Громади», 1878*). Нема потреби на надто довгі коментарі стосовно наївності чи нездійсненності цього плану навіть в умовах традиційного, середньовічного суспільства, яке в ідеалізованому вигляді послуговувало, очевидно,

моделлю для опису.

Цікавіше відзначити інше: те поширення, яке одержала в молодіжних спілках Західної Європи так звана «тактика малих справ», комунальні й місцеві екологічні почини, культурні ініціативи, соціальні проекти, які обходяться нібито взагалі без уряду, – ці і схожі прояви спонтанної громадянської активності саме на рівні общини, містечка чи невеликого повіту говорять переконливіше від усіляких декларацій, що утопічний общинний соціалізм таки реалізувався наприкінці ХХ ст. там, де його менш за все чекали. Мабуть, у цьому контексті драгоманівські розробки проблем місцевого самоврядування не здаються надмірно анахронічними.

Нерідко М. Драгоманов захоплюється настільки, що поняття «федералізм» і «свобода», «федералізм» і «демократія» виявляються в нього майже синонімами. «Вся історія Росії, – пише він, – є ніщо інше, як ряд нещасть, що звалились на населення цієї країни внаслідок їх невміння асоціюватись, і якщо в цій історії є який-небудь смисл, то він полягає в тому, щоб коли-небудь виробити здатність до федеративного ладу, який один тільки й може впорядкувати прогресивний хід речей «від фінських хладних скель до полум'яної Колхіди». З висоти нашого історичного досвіду можна заперечити, що сам по собі федеративний лад держави не вирішує всіх її проблем. Думки про «справжній» чи «несправжній» федеративний лад, скажімо, того ж СРСР перебувають за межами науки, оскільки в сучасному політичному лексиконі термін «федерація» характеризує саме форму державності і не претендує на розкриття того, яким же конкретно змістом наповнена ця форма. Для Драгоманова ж само собою зрозуміло, що федерація неможлива поза реальною управлінською і власне політичною автономією всіх її суб'єктів. Якщо цього немає, то немає і федерації: у федеральній оболонці існує система помісництва. Вияв такої системи Драгоманов убачав у політичному режимі Австро-Угорської імперії.

Федеративна модель М. Драгоманова спирається на систему демократичної децентралізації, яка докорінно відмінна від децентралізації бюрократичної. Якщо в першому випадку місцеві органи влади формуються на суворо демократичній основі і навіть вирішення питань, що стосуються життя усієї общини, делегуються окремим особам лише з загальної згоди, то в

другому випадку адміністрація призначається «згори», начальством, думка самої общини не враховується, і «слуга народу» насправді перетворюються на його господарів. Зрозуміло, що чим більше центральна влада покладається на призначених нею представників, тим більше є можливостей зловживати владою на місцях і тим більша спокуса такого зловживання. Класичною ілюстрацією тут могла б слугувати Середня Азія радянських часів. Бюрократична децентралізація вбиває будь-яку громадянську ініціативу на місцях сильніше, ніж це могла б зробити столична влада. Таким чином, йдеться тут, власне, не про децентралізацію взагалі, а про децентралізацію влади, і Драгоманов розумів це.

Самоврядна і автономна громада має складати, на думку Драгоманова, надійну основу для федеративної держави. Територіальне і крайове самоврядування спирається на добровільну спілку таких громад, а державну владу замінює загальнонародне самоврядування, органи якого одержують свої повноваження від спілки спілок – федеративного об'єднання земель, країв і областей. Загальногромадянські справи знаходяться у віданні народних депутатів, обраних для вирішення конкретних питань від кожного краю чи повіту, що входять до спілки, на основі рівного й пропорційного представництва. У цьому випадку – на вищому рівні влади й на рівні крайовому чи територіальному – не може бути ніякого диктату з боку обраних представників чи навіть органу, що їх об'єднує, щодо тих, хто, власне, делегує їм свої повноваження, – низового об'єднання громад чи окремо взятої общини. «Міркуючи далі, ми прийдемо до висновку, що і община буде дорога кожному, якщо вона не буде нікого заставляти належати чи не належати до неї. І община повинна бути спілкою вільних людей. Дійти до того, щоб спілки людей, як великі і малі, складались з таких вільних людей, які добровільно зійшлись для загальне» праці і взаємне» допомога, – це і є та мета, до якої линуть люди і яка не має нічого спільного з сучасними державами, який би не був їх устрій, чи є вони представительськими чи не представительськими» (*Попереднє слово до «Громади», 1878*).

Певну близькість до ідеалу Драгоманов убачав у сучасній йому Швейцарії, про що писав у праці «Швейцарська спілка». Що ж конкретно імпонує йому в альпійській республіці? По-перше, це

– конституційний лад, що гарантує кожному громадянину невід’ємні права й свободи особи: рівність перед законом, вільність од арешту без суду, вільність належати до якоїсь віри, чи не належати до ніякої (вільність совісті), вільність слова, зборів, друку, товариств тощо. Драгоманов особливо підкреслює, що ці права забезпечуються як місцевим (кантональним), так і федеральним законодавством, так що у випадку будь-якого обмеження прав і свобод особи місцевою владою уряд федерації може вимагати їх виконання силою: за такого розвитку подій порушення місцевої автономії не тільки справедливе, але й необхідне.

По-друге, у Швейцарії Драгоманов бачить реалізацію того варіанта демократичної децентралізації влади, палким пропагандистом якого він виступав. Владні структури децентралізовані, оскільки «найбільша частина державних справ у Швейцарії рішається не спілковим урядом, а кантональним. Кантональні уряди порядкують поліцією, звичайним судом, школами тощо. Федеральний уряд порядкує тими справами, що спільні всім кантонам, як військо, мита, залізниця, пошти...». Децентралізація має демократичний, а не бюрократичний характер, оскільки «даючи кожній людині особисті права, швейцарські закони дають кожному і можливість мати як найбільшу участь в порядкуванні громадянськими, державними справами». Ця можливість здійснюється на основі загального, рівного і прямого виборчого права, при якому кожен громадянин може обирати представників влади й бути обраним у відповідні її органи, як законодавчі, так і виконавчі. Тут Драгоманов звертає увагу не тільки на повноту й ефективність реалізації принципу розподілення влади, але й на те, що виконавчі органи держави також обираються самими громадянами, а не формуються методом адміністративних призначень.

Третє, що привертає увагу вченого, – це способи безпосереднього волевиявлення народу на місцевому і федеральному рівнях. З великою симпатією він пише, наприклад, про те, що в декількох кантонах закони приймаються тільки загальним голосуванням на зборах всієї громади, а урядові й державні органи обмежуються підготовкою законопроектів до цих зборів. Найважливішими інститутами безпосередньо народної участі в діяльності органів влади Драгоманов вважав

також референдум і законодавчу ініціативу. Йому здавалося необхідним для забезпечення справжньої демократичності державних структур те, що «певні важні справи федеральні і кантональні, великі податки обов'язково мусять переноситись до народу» (*Вибране, 1991*). Оголошення референдуму з обов'язковою для всіх участю – прерогатива уряду; водночас будь-яка група громадян може, використовуючи право законодавчої ініціативи, добиватися скасування будь-якого закону чи прийняття нового, внесення поправок в уже чинний; і в тому випадку, якщо в підтримку своїх вимог ними буде зібрано необхідну кількість голосів, «то уряд мусить виробити закон і поставити його перед народом на референдум. При таких порядках, можна сказати, що Швейцарія є дійсно республіка, річ суспільна, цебто така держава, в котрій народ сам порядкує своїми ділами» (*Вибране, 1991*). Таким чином, федералістська концепція Драгоманова спиралася на результати порівняльно-історичного й політико-соціологічного аналізу реально існуючих сучасних йому форм державного устрою. Деякі з них (наприклад, козацькі республіки України чи Швейцарську спілку) він був схильний ідеалізувати, але загалом його висновки вирізняються точністю й глибиною.

Звернемо ще раз увагу на те, що М. Драгоманов розглядав національні права й свободи саме в контексті тієї політичної реальності, яка існувала на той час у Російській імперії. А реальність тоді не давала підстав вважати, що національно-визвольний рух міг привести до бажаних результатів. Тому цивілізований шлях до конфедерації автономних регіонів, установлення й удосконалення федеративного устрою у суспільстві здавався Драгоманову найбільш доцільним і виправданим.

Треба підкреслити, що М. Драгоманов намагався в багатьох своїх працях довести до свідомості співвітчизників, що він не ворог національним інтересам України, що в своїх історичних і соціологічних дослідженнях він виходить із загальнолюдських інтересів: «... людина мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони

підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям» (*Вибране, 1991*). Він розумів і дуже хотів, щоб це зрозуміли й сучасні йому «виборювачі національних інтересів», «... що національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільності і що думка про національність може бути причиною і насилування людей, і великої неправди» (*Вибране, 1991*). У праці «Чудацькі думки про українську національну справу», спираючись на історичні дослідження причин виникнення воєн, розбрату між народами, М. Драгоманов наголошує на тому, що тільки прогрес людини й суспільства, громади, розвиток культури і найбільш цивілізованих форм політичної боротьби зможуть служити поступом для українського (і будь-якого) народу. «Я ж справді завше хотів побачити об'єднання освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусідніх сторонах і народах коло праці для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей і завше боровсь проти всякого роз'єднання, котре вносять між людей неволя, нецтво і сліпе своєлюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкривають одежами народолобство» (*Чудацькі думки про українську національну справу, 1991*).

Немає сумніву, що загальна соціологічна концепція історичного процесу М. Драгоманова, пропагована ним як новий і функціональний метод пізнання дійсності, історії, є досить вагомим внеском в історію розвитку соціологічної думки. Він ішов у ногу з кращими досягненнями філософії, етнографії, соціології. Значний пласт творчості мислителя звернений до дослідження політико-ідеологічних процесів, які відбувалися у суспільстві, і в своїх пошуках він вийшов на новий для українських гуманітарних наук рівень – рівень політичної соціології. Соціологічне розуміння історичного процесу, застосування порівняльного методу в історичній науці зумовило подальший прогресивний розвиток молодій українській соціології. Можна з упевненістю стверджувати, що ці розробки М. Драгоманова є невіддільною часткою сучасного життя соціологічної науки. Водночас спадщина мислителя до певної міри впливає й на політичні реалії нашої епохи. Правий був Драгоманов, коли наголошував на тому, що історія є водночас історією політичного мислення, бо історія – це історія уявлень про державотворення. Без його досліджень проблем

громадянського й демократичного суспільства, без його думок про те, яким має суспільство бути, українські суспільні науки були б набагато бідніші. Вимоги М. Драгоманова до будівництва нового суспільства, виходячи з його політичної соціології, саме й ґрунтувалися на таких найважливіших соціологічних поняттях, як «соціальний рух», «політичні революції», «історичний процес», «суспільство», «народності», «державні і міждержавні союзи» тощо. Аналізуючи ці поняття, вчений дійшов висновку, що політична автономія, децентралізація влади, розподілення влади серед людей і місцевих органів самоврядування – це шлях до демократизації, шлях до становлення громадянського суспільства. Бюрократизації, регламентації суспільного життя, тиранії централізації він протиставив ідею конституційного уряду, уряду народних законів, а найголовніше – ідею свободи людини і її вільного вибору, культури та освіченості. Саме з цих позицій він висував тезу про захист індивідуальних прав і свобод людини не насильницьким шляхом, а шляхом реформ, демократичних змін, цивілізованих перетворень.

2.2 Соціологія релігії М. Драгоманова

Катерина Батаєва

М. Драгоманов значну увагу приділив аналізу різних соціокультурних наслідків порушення балансу у взаємовідносинах між церквою і державою, що призводить до підпорядкування церкви державі. Хоча основні ідеї цієї концепції були викладені М. Драгомановим в історико-публіцистичному творі «Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст.» (1875), у змістовому плані його цілком можна віднести до соціологічного дослідницького жанру, оскільки в ньому не просто були описані й проінтерпретовані деякі факти з історії взаємовідносин церкви та держави, а й виявлені певні закономірності, котрі з високою ймовірністю можуть бути відтворені в різних соціокультурних контекстах. За глибиною аналізу та масштабністю висновків цю концепцію цілком можна було б визнати однією з найвидатніших теорій, створених у світовій соціології релігії.

Проблема взаємовідносин між церквою і державою, на думку

деяких західних теоретиків, має бути включена до переліку найактуальніших тем сучасної соціології релігії. Втім, лише відносно нещодавно – у другій половині ХХ століття – на неї звернули увагу західні дослідники, тоді як М. Драгоманов ще у ХІХ столітті намагався знайти оптимальну формулу цих взаємовідносин. Крім того, дослідження цієї проблеми в західній соціології, як правило, мають описовий характер; метою їх є не виявлення певних закономірностей у розвитку взаємовідносин між церквою і державою, а відтворення різноманітних моделей цих взаємовідносин – від моделі «партнерства» до моделі «взаємної підпорядкованості», а також проведення порівняльного аналізу різних історичних форм цих моделей. Але в працях М. Драгоманова можна знайти складнішу аналітику, спрямовану на виявлення певних залежностей між супутніми явищами соціального життя.

Соціокультурний контекст створення концепції про співвідношення Церкви та держави. М. Драгоманов у праці «Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст.» подав аналіз ситуації в Західній Європі за доби Реформації, коли максимально загострилися суперечності між церковною і державною гілками влади. Але можна припустити, що в процесі опису західноєвропейського суспільства М. Драгоманов побічно аналізував ситуацію в царській Росії, про яку внаслідок існування політичної цензури не міг говорити прямо. Після 1721 року в результаті реформи Петра І в Російській імперії був порушений баланс у взаємовідносинах церкви та держави, що призвело до низки катастрофічних наслідків для суспільства, котрі нагадували ті соціальні ефекти, що виникли в реформаційній Європі після аналогічних реформ. Тому перш ніж описати основні тези соціології релігії М. Драгоманова, необхідно проаналізувати особливості церковно-державних відносин у Російській імперії. Такий екскурс стає корисним з огляду на необхідність фактологічного обґрунтування основних тез соціології релігії М. Драгоманова.

Отже, 1721 року за наказом Петра І була проведена реформа церковно-державних відносин, результатом якої стало скасування патріаршества і соборності правління (лише на Всеросійському помісному соборі у 1917 р. у Москві була відновлена канонічна

форма правління у православній церкві й після двохсотлітньої перерви було обрано Патріарха Тихона). Вищим органом управління церквою стає Духовна колегія (або Святійший урядовий синод), який у 1824 році був перейменований у «відомство Православного сповідання»; його члени призначалися государем, а не обиралися самою церквою і, відповідно, підпорядковувалися государеві та його представникові – Обер-прокурору. У результаті петровської реформи церква була підпорядкована державі та втратила незалежність правління. До яких наслідків призвели такі зміни в церковно-державних взаємовідносинах?

По-перше, під тиском державних органів духівництво мусило вдаватися до доноництва, здійснюючи контроль за умонастроями та «благодійністю» парафіян. Як наслідок, інтелігенція і найбільш волелюбні представники суспільства залишили церкву, розчаровані в такому духівництві, з його малою духовністю, з обскурантизмом, із відсутністю будь-якої реалізації християнства в житті.

По-друге, вимушена бюрократизація церковного правління спричинилася до якісного погіршення в усіх сферах церковного життя. Як свідчив В. Соловйов, явне безсилля духовної влади, відсутність у неї загальновизнаного морального авторитету і суспільного значення, мовчазне підпорядкування її світській владі, відчуженість духівництва від іншого народу й у самому духівництві роздвоєння між чорним, керівним, та білим, підлеглим, деспотизм вищого над нижчим, що викликає в цьому останньому приховану недоброзичливість і глухий протест, релігійне нецтво і безпорадність православного народу, що дають простір незліченним сектантам, байдужість або ж ворожість до християнства в освіченому суспільстві – от усім відоме сучасне становище російської церкви.

По-третє, погіршився якісний склад духівництва та єпископату, оскільки єпископами та членами Святійшого синоду могли стати тільки люди, угодні государеві; тих же, хто наслідком обстоювати інтереси церкви всупереч волі государя, позбавляли сану або запроторювали в найглухіші та найбідніші парафії. Погіршення якісного складу священства зумовлювалося такими чинниками: а) утвердження становості духівництва (у Духовному регламенті), внаслідок чого сини

священників зобов'язані були ставати священниками й навчатися в семінаріях, а не в університетах. Як наслідок, пастирями незрідка ставали не за покликанням, а за становим узвичаєнням, за інерцією або за нуждою; б) низький рівень духовної освіти; государ вважав небезпечним мати високоосвічених, обізнаних священнослужителів, які б опікувалися потребами церкви, а не держави; тому освітні програми в семінаріях були максимально спрощені. Це зумовило зниження загального культурного рівня православної церкви, що, своєю чергою, за послабляло її духовну й історичну впливовість.

Отже, підпорядкування церкви державі в результаті реформи 1721 року спричинилося до зниження авторитету церкви в суспільстві, що побічно підготувало гоніння на церкву після 1917 року.

З огляду на соціальний контекст взаємовідносин між церквою і державою в дореволюційній Російській імперії розгляньмо основні положення соціології релігії М. Драгоманова.

Концепція соціально-політичних наслідків підпорядкування Церкви державі. У праці «З історії відносин між церквою і державою в Західній Європі» М. Драгоманов розглянув різноманітні форми взаємодії церкви й держави та запропонував таку їх класифікацію: «а) панування Церкви над державою; б) заступництво держави Церкві; в) панування держави над Церквою і г) повний поділ царини Церкви та держави» (*З історії відносин між церквою і державою в Західній Європі, 1876*). При цьому М. Драгоманов зазначав, що в реальній історії друга і третя з перелічених форм найчастіше «непомітно зливалися між собою, відтак, характеристичними видами відносин між Церквою і державою можна вважати власне три». Зазначені три форми взаємовідносин церкви та держави історично домінували в різні соціокультурні епохи. Перша форма була властива середньовіччю; друга форма (що об'єднує позиції б) і в) у наведеній класифікації) домінувала від III до XI та від XVI до XVIII століття; до третьої форми (у класифікації – четвертої), за словами М. Драгоманова, «тяжіє новітній час із XVIII ст.». Аналіз взаємовідносин між церквою і державою від I століття і до пізнього Середньовіччя поданий у праці М. Драгоманова «З історії відносин між церквою і державою в Західній Європі», що

більшою мірою мала історичний характер. У праці «Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст.» М. Драгоманов проаналізував ситуацію підпорядкування церкви державі, що склалася в Європі за доби Реформації: «... від ХVІ ст. не лише в протестантських, але й у католицьких країнах вочевидь почала переважати та система відносин між церквою і державою, яку можна назвати пануванням держави над церквою» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*). Аналізу саме цієї (другої) форми М. Драгоманов приділив особливу увагу, оскільки, на його думку, навіть у ХVІІІ столітті в західноєвропейських країнах (у тому числі в Російській імперії) вона зберігала домінуючі позиції, чим зумовлювала негативні зміни в соціальній системі. Позаяк саме в книзі «Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст.» було подано соціологічний аналіз результатів підпорядкування церкви державі, надалі розглядатимемо основні тези саме цієї праці М. Драгоманова.

Концептуальну позицію М. Драгоманова щодо взаємовідносин церкви та держави цілком прозоро було сформульовано в такій тезі: «правління політичне має займатися чим завгодно, тільки не Євангелієм. Слід остерігатися змішувати владу церкви та держави. Багато хто невдало змішував владу єпископів і владу світську, і з цього змішання виходили великі війни, збурення, хвилювання» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*). Розгляньмо основні аргументи М. Драгоманова, що обґрунтовують тезу про соціально-культурну небезпеку змішування церковної та державної влади.

По-перше, «ідея підпорядкування церкви державі... поневолювала особисте моральне життя людей політикам, особливо якщо вона здійснювалася не так у підпорядкуванні церкви державі, як государям. У європейській релігійній політиці ХVІ ст. усталася формула: «якої віри государ, такої мають бути й піддані», що, звісно, зумовлювало релігійні смути та нетерпимість, що мала тривати доти, доки інтереси релігії явно не ставали в очах государів на другий план порівняно з інтересами політики, та й тоді релігія ставала знаряддям політики, що, своєю чергою, не могло бути корисним ані для світу внутрішнього, ані для зовнішнього» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*). У цій тезі подано одразу кілька позицій

критики підпорядкування церкви державі.

1. Сама ідея свободи совісті виявляється під сумнівом за ситуації, коли держава перебирає на себе право й обов'язок бути куратором життя церкви, підтримуючи конкретне віросповідання. З огляду на чинник базового конформізму переважної більшості в будь-якому співтоваристві, можна припустити, що багато людей обиратимуть патроновану державою церкву не із внутрішніх переконань, а під тиском прагматичного бажання «бути схвалюваним, бути прийнятим» у конкретному суспільстві. Прихильність до «офіційної» (тобто визнаної державою) віри буде автоматично і несвідомо сприйматися багатьма суб'єктами як гарантія власної безпеки, а з іншого боку – як форма вияву лояльності владі. Без сумніву, такий раціональний розрахунок і пошук банальної вигоди не сприятиме щирості віри людини, або, точніше, поставить її під сумнів.

2. Заступництво з боку держави конкретної церкви та релігії може породити «релігійні смуги та нетерпимість» стосовно інших віросповідань і церков, що не мають привілеїв «вищого патронату». Історично завжди відбувалося саме так: у представників «державної релігії» виникала спокуса довести й у діях продемонструвати свою більшу «істинність», правильність, законність, що автоматично передбачало бажання стигматизувати інші «непривілейовані» віросповідання як незаконні, неправильні й, відтак, такі, що не мають права на існування. У таких обставинах природним чином розвивалася релігійна нетерпимість і намагання придушити чи відтіснити інші релігії та церкви за межі державних кордонів конкретного суспільства.

3. Описані наслідки «не могли бути корисними ані для світу внутрішнього, ані для зовнішнього», зазначає Драгоманов. Цілком очевидно, що внутрішньодержавні утиски «позбавлених заступництва» релігій можуть сприяти погіршенню відносин із тими державами, в яких ці релігії та церкви є поважними й посідають високі статусні позиції, й тим самим породжувати конфліктні ситуації на макрорівні.

По-друге, М. Драгоманов указує на *найнегативніший* наслідок підпорядкування церкви державі, який може мати катастрофічні наслідки для суспільства, бо полегшує встановлення режиму тоталітарних репресій, – це релігійні переслідування. Ситуація репресій/придушення людей іншої віри відрізняється від простої

нетолерантності тим, що завжди виявляється на акціональному рівні, в реальних діях насильства чи гноблення стосовно представників інших релігій (тоді як нетолерантність може виявлятися на ідейному/ідеологічному рівні, що не завжди передбачає акції агресії). Наслідком релігійних переслідувань може стати масова фрустрація переслідуваних/гноблених, що може виявитися в зустрічних діях неприйняття/осуду представників державної релігії. Якщо держава на законодавчому рівні встановлює патронат над конкретною церквою, це, на думку М. Драгоманова, не пом'якшує, а тільки посилює репресії, оскільки держава сприйматиме свої дії як благородну місію із захисту *своєї* церкви від зазіхань ззовні, що надаватиме священного характеру будь-якому насильству. Коли державні діячі «почали вважати себе главами не тільки у світських, а й у церковних справах, це не лише не послабляло релігійних гонінь, а й іще більше посилювало їх, бо світські глави церкви вважали себе особливо зобов'язаними покровительствувати їй» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*).

По-третє, на думку М. Драгоманова, небезпечним наслідком підпорядкування релігії державі може стати поширення масової думки, що «релігійні поділи *небезпечні саме для держави*; що релігійна єдність є необхідною умовою єдності політичної і навіть що нові секти ще більше загрожують державі, ніж церкві». Зрештою цілком реальним може виявитися публічний заклик до об'єднання віросповідань під егідою однієї (найправильнішої) церкви, що, поза сумнівом, не буде підтримане представниками «менш правильних» церков і тільки загострить взаємне неприйняття і ненависть. Саме це сталося у Західній Європі ХVІ століття: наприклад, у 1567 році французька влада проголосила, що «оскільки за божественним провидінням існує тільки одне сонце і один король у нашому королівстві, то подібно до цього має бути й одна релігія» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*). Намагання запровадити у Франції єдиновір'я як умову політичної єдності країни мало своїм результатом Варфоломійську ніч, масову різанину в ніч на 24 серпня 1572 року, коли загинуло близько 30 тисяч людей. Наслідком установа такого дисбалансу в релігійних взаємовідносинах у конкретній державі може стати зустрічна (і за змістом аналогічна) реакція з боку релігій, не підтримуваних

державою; історичний приклад цього знову ж дає Франція: «... у Франції в містах, що перебували в руках гугенотів, вони забороняли служіння католицької обідні, забороняли своїм одновірцям бути присутніми на весіллі і похованні, що їх справляє католицьке духовництво» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*); у такий спосіб розгортався рух нетерпимості у відповідь на дії католиків, які репресували гугенотів в інших областях Франції.

По-четверте, наслідком підпорядкування церкви державі може стати масова еміграція парафіян і священнослужителів непатронованих церков – або через прямі репресії з боку держави, або під впливом морально дискомфортних умов проживання в нетолерантних соціальних обставинах. Як стверджує М. Драгоманов, «у ХVІІ ст. протестантське сповідання не було заборонене формально, проте було заборонене будь-яке богослужіння і релігійні збори протестантів; проповідників виселили із Франції. Але, крім них, еміграція була заборонена всім гугенотам. Попри це, під час цих переслідувань виселилося в різні країни 600 000 заможного і працюючого протестантського населення» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*).

По-п'яте, підпорядкування церкви державі означає неминуче ослаблення впливовості церкви в суспільстві, позаяк у колективній свідомості церква, що возз'єдналася з державою, сприйматиметься як безпорадна, як нездатна самотійно і вільно, без зовнішньої підтримки розв'язувати внутрішні питання (саме це відбулося в царській Росії після петровської реформи). Разом із тим державна церква сама зазнаватиме моральних збитків, оскільки возз'єднання з державою суперечить християнській заповіді «віддавайте Богу Боже, а кесареві – кесареве» – церква має належати Богові, а не кесареві (не державі). «Церква, намагаючись зберегти свою єдність, тобто домінування над різновірами, не силою моральною, а з допомогою зовнішньої сили держави, занепадала в моральних силах і мусила поступитися перед правителями своїми моральними правами або, принаймні, терпіти вторгнення уряду в ці права. А позаяк духовництво дбало про збереження і свої економічні привілеї, то тим паче мусило принижуватися перед державною владою. Всіма цими й іншими схожими причинами зумовлюється великий

моральний занепад церкви, як католицької, так і протестантської до ХVІІІ століття» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*).

По-шосте, у будь-якої держави, що матеріально/політично підтримує певну церкву, із високим рівнем імовірності може виникнути спокуса скористатися церковними ресурсами, експлуатувати символічний капітал церкви як «плату» за патронаж. З часом держава може почати сприймати церкву як *своє* знаряддя, як *свою* власність, що зобов'язана «відпрацювати» отримані від держави бонуси. За М. Драгомановим, «приниження церкви не обмежувалося раболіпством перед государями; уряд, обмежуючи колишні привілеї та права її, заторкував і невіддільні права церкви, втручаючись в церковне життя найдовільнішим чином. Відоме зовнішнє єпископство государів парламенти витлумачували так, що государ може втрутитися у будь-який публічний аспект життя церкви; а позаяк усе церковне життя, говорили парламенти, публічне, то государеві підвладне будь-яке відправлення церковного життя. За такої доктрини церква утрачає будь-яку моральну свободу» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*).

По-сьоме, як продемонстрував М. Драгоманов, партнерство церкви та держави може мати своїм ефектом відторгнення вільнодумних людей від церкви та, ще радикальніше, латентну атеїзацію населення як реакцію на втрату свободи тієї інституції, що за заповідями повинна бути вільною («до свободи покликані ви»). Цей ефект можна було спостерігати й в імперській Росії, і в Західній Європі у ХVІІІ та ХІХ століттях, коли з'явилася масова партія вільнодумців, «вольтер'янців», які вважали, що держава має сприяти боротьбі з релігійними забобонами («... за поняттями цих нових політиків і філософів, сила держави мала бути спрямована не на звільнення всіх віросповідань, ... а на їх знищення»), а також коли виник феномен «обрядовіри» парафіян, що виявляється у формальній участі в богослужіннях при внутрішній слабкості віри. Як гадає М. Драгоманов, «у ХVІІІ столітті люди, які схилилися до раціоналізму, бажали ще надання державі й навіть государям права релігійної регламентації, сподіваючись завдяки йому розбити в релігії населення те, що вони називали забобонами. Крім того, озлоблені доносами духівництва, яке говорило, що релігія є опорою трону, а тому

філософи, вороги релігії, підкопуються під трони, філософи намагалися показати, що істинні вороги держави – духовні» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*).

М. Драгоманов показав, що відокремлення церкви від держави сприяє встановленню міжрелігійної толерантності та порозуміння в суспільстві: «саме політика толерантності та відокремлення церкви від держави має властивість пом'якшувати релігійні поділи та потроху встановлює зв'язок між членами однієї держави, хоча б різних релігій» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*). Завданням держави при цьому має стати захист прав і свобод усіх релігій і всіх церков, що діють на території конкретної країни. «Права, які має в цьому разі держава, обмежуються правом карати злочинні фактичні прояви небезпечних і шкідливих доктрин, а особливо позбавлення релігійних установ усяких привілеїв і підтримки та надання рівної з ними свободи» (*Боротьба за духовну владу і свободу совісті у ХVІ-ХVІІ ст., 1991*). І лише в такому випадку (за такої політики держави) можливість релігійних гонінь і конфронтацій буде зведена до мінімуму.

Якщо ж церква буде підпорядкована державі, якщо буде виокремлене певне віросповідання як «національне» і, відповідно, привілейоване, то це, на думку М. Драгоманова, спричинить негативні зміни у функціонуванні соціальної системи загалом, що даватиметься взнаки в будь-якому соціокультурному та історичному контексті.

Контрольні запитання

1. Як Драгоманов розумів предмет соціології і її метод?
2. Назвіть причини суспільного прогресу. В чому міститься відмінність між розумінням суспільного прогресу М. Драгомановим і О. Контом?
3. Чи виключає поняття соціальної еволюції поняття соціальної революції? Яким було ставлення Драгоманова до соціальної революції?
4. Назвіть основні тези вчення М. Драгоманова про федералізм?
5. Які моделі співвідношення церкви та держави аналізує

М. Драгоманов?

6. До яких соціальних наслідків може призвести підпорядкування церкви державі за М. Драгомановим?

7. Наведіть історичні факти негативних наслідків підкорення церкви державі.

Рекомендована література

Батаєва К. Проблема церковно-державних відносин у соціології релігії М. Драгоманова. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2015. № 2, С.164-174.

Батаєва К. Михайло Драгоманов про наслідки порушення принципу розділення Церкви та держави. *Український соціологічний журнал*, 2022, № 27, 23-32.

Дмитренко М. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору. *Слово і Час*. 2005. № 6. С. 12–24.

Драгоманов М. Боротьба за духовну владу і свободу совісті в ХVI-ХVII ст. *Вибране*. Київ, 1991. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/drag/drag.htm>

Драгоманов М. З історії відносин між церквою та державою у Західній Європі. *Знання*. 1876. № 8. С. 1–63. (опубліковано російською мовою).

Драгоманов М. П. З історії відносин між церквою та державою у Західній Європі. *Знання*. 1876. № 11. С. 1–38. (опубліковано російською мовою).

Драгоманов М. Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит. Київ, 1969.

Драгоманов М. Положення та завдання науки давньої історії. *Вибране*. Київ, 1991. (опубліковано російською мовою).

Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. *Вибране*. Київ, 1991.

Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // *Вибране*. Київ, 1991.

Імператор Тіберій: міркування М. Драгоманова. Київ: Університетська друкарня, 1864. 112 с. (опубліковано російською мовою).

Драгоманов М. Листи Ів. Франка. Львів, 1908.

Драгоманов М. Текст і редакція. *Громада*. 1878, №1, С.50-71.

Драгоманов М. Політичні твори. Т.І. Центр та околиці. 1908. (опубліковано російською мовою).

Драгоманов М. Попереднє слово до «Громади». Громада. Українська збірка. Женева: 1878.

Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. Київ: 1971.

Павлик М. Драгоманов і його роль розвою України. Львів. 1907.

Токвіль А. Старий порядок та революція. 1911. (опубліковано російською мовою).

Ясь О. В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 133–158.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В ТВОРЧОСТІ

ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ

Марк Захарченко

Олександр Опанасович Потебня (1835-1891) народився в селі Гаврилівці Роменського повіту Полтавської губернії. З 1851 р. навчався в Харківському університеті спочатку на юридичному, потім на історико-філологічному факультеті, який закінчив у 1856 р. і був затверджений кандидатом за дисертацію «Перші кроки війни Хмельницького». З 1860 р. до кінця життя Потебня працює в цьому ж університеті доцентом, професором, завідуючим кафедрою російської словесності, з 1875 р. стає член-кореспондентом Петербурзької Академії наук. Один з засновників Харківської громади, Харківського історико-філологічного товариства (був його головою у 1877–1890 рр.). Олександр Опанасович Потебня помер у 1891 р. у Харкові.

Наукова спадщина О. О. Потебні за часів царської та радянської влади висвітлювалась досить однобічно. У творчості видатного ученого є такі ідеї та висновки, які були неприйнятні ні для царської імперії, ні для радянського режиму, – вони були досить академічними за формою та нищівно-критичними за змістом, а, головне, їх соціально-політична актуальність не зменшувалась, а зростала з історичним часом. Соціологічна спадщина О. О. Потебні ще чекає на своїх дослідників, ми ж розглянемо лише деякі її елементи.

О. О. Потебня був прихильником політичної та національної рівноправності народів, ідеалів свободи, демократизму й гуманізму, що зумовило насторожене ставлення до нього офіційної влади. Аналіз творчості Потебні підтверджує стан постійної опозиції вченого до існуючого політичного режиму з його національним і духовним гнобленням народів, особливо українського. Денаціоналізація інших народів, яку проводила Російська імперія, призведе, на його думку, не лише до збіднення

загальнолюдської культури, а й до деградації моралі й культури самої панівної нації.

Про внутрішню опозицію владі засвідчує і його лист до чеського славіста Патери від 11 грудня 1886 р., в якому Потебня підкреслює, що вихідним початковим джерелом його наукової творчості була українська мова і словесність, без яких він навряд чи став би займатися наукою. Ці слова написані в часи заборони української мови й культури. Не йдучи на прямий конфлікт із режимом, Потебня спрямовує свою діяльність у питаннях мови та нації на захист саме української мови та культури.

Офіційна наука у відповідь обмежувала аналіз творчості Потебні нейтральними питаннями літературознавства, фольклористики, лінгвістики, мистецтвознавства, замовчуючи філософські, соціологічні, культурологічні проблеми його творчості, які виходили поза межі офіційної державницької ідеології та суперечили її сакраментальним догматам.

У своїх працях «Думка й мова», «Із записок з теорії словесності», «Про деякі символи в слов'янській народній поезії», «Мова і народність» та багатьох інших О. О. Потебня приходять до надзвичайно цікавих ідей і висновків. Особливий інтерес викликають його психолінгвістичні та соціально-психологічні дослідження проблем мови, спілкування, розуміння суб'єкта суб'єктом, про значення мови в історико-культурному процесі.

Досліджуючи мову, різні жанри народної творчості, слов'янський і, зокрема, український фольклор, Потебня слідом за засновником наукового мовознавства В. Гумбольдтом і його послідовником Г. Штейнталем започатковує психологічний напрям у мовознавстві, показує органічний зв'язок мови, психології, діяльності. Він був одним з перших, хто започаткував аналіз тієї проблематики, яка в історії західної соціології дістала назву «психологія народів».

Поняття мови й мислення вчений розглядає в нерозривній єдності з поняттями «народ» і «народність». В ранніх працях Потебня віддає перевагу поняттю «народність», оскільки термін «нація» в 60-х роках у науковому вжитку використовувався рідко.

Народ є творцем мови, а вона – один з найістотніших індикаторів культури народу. «Народний дух» породжує мову,

яка найглибше характеризує національну специфіку народу, бо є однією з найголовніших ознак нації, чи, за Потебнею, «народності».

Розглядаючи мову як безпосередній продукт народного творіння, вчений підкреслює думку В. Гумбольдта, що кожний народ обведено колом його мови та вийти з цього кола він може, лише перейшовши в інше.

Мова виникає природно, вона не створюється штучно, не дається Богом і не є продуктом фізіологічної діяльності організму, як це стверджували деякі учені. Потебня розглядає мову як активну, творчу евристичну діяльність, як своєрідне знаряддя утворення думки. «Мова є засобом не вираження готової думки, а створення її, вона не відображення світоспоглядання, яке склалося, а діяльність, яка його складає» (Слово і міф, 1989).

Потебня робить свої висновки на основі емпіричного матеріалу, і тому при розгляді проблем психології мови як акту творчості він розвиває їх із монадологічних позицій, тобто розглядає цей процес на рівні індивідуально-особистісної творчості і трактує слово як «засіб, що впливає із глибини людської природи». Тому, виходячи з роздільності людських існувань, учений зазначає, що «всьяке розуміння є нерозуміння, чи, іншими словами... зрозуміти іншого неможливо. Те, що ми називаємо розумінням, є акт особливого роду виникнення думки в нас самих з приводу висловленої іншим думки» (*З лекцій з теорії словесності, 2022*).

Таке судження Потебні стало підставою для звинувачення його в ігноруванні комунікативної функції мови. Проте це не так, оскільки учений неодноразово підкреслює, що сама суспільна природа мови – свідчення її комунікативності, а слово не є лише продуктом індивідуальної свідомості. Певний набір звуків стає мовним явищем, холи вони є явищами суспільного життя, бо «слово лише в устах іншого може стати зрозумілим для того, хто говорить, бо мова створюється спільними зусиллями багатьох, бо суспільство передує початку мови» (*З лекцій з теорії словесності, 2022*). Насправді «мова можлива тільки в суспільстві», а «удосконалення мови народу перебуває у прямому відношенні до ступеня жвавості обміну думки в суспільстві», можливість якого зумовлена подібністю людської природи

загалом і подібністю осіб одного і того ж народу й племені.

Певний суб'єктивізм і категоричність повтореної Потебнею думки В. Гумбольдта та Г. Лотце, що «розуміння є непорозуміння», звичайно, наївні. Але ж учений описує міжособистісне спілкування з його складними механізмами, коли слово кожного індивіда несе суб'єктивне світосприймання (апперцепцію) як сукупний результат життєвого досвіду і що всю цю багату палітру чуттів і смислу ніхто не може сприйняти цілком адекватно. І Потебня має рацію, коли визначає слово як засіб розуміти не стільки іншого, скільки себе. Проте апперцепція, себто вплив усього змісту психічної діяльності й досвіду людини на сприймання світу, має не лише одинично-індивідуальний характер, оскільки соціальна природа людини та її психіки зумовлює відповідне загальне сприймання і розуміння її (людини) іншими людьми. Тобто специфічність індивідуального розуміння не суперечить загальним суспільним уявленням, а навпаки, залежить від них і детермінується ними. Кожен знає, як складно буває передати за допомогою слова власний психологічний стан чи складну за змістом думку, кожен бував у ситуації, коли його не могли зрозуміти (не в моральному, а в змістовному плані). Можливо, що саме це мав на увазі Потебня, говорячи про розуміння як нерозуміння.

У праці «3 лекцій з теорії словесності» Потебня більш предметно аналізує процес спілкування, він зазначає, що чим складніше те, що маємо намір сказати іншим, тим «виразніша для нас різниця й різночасовість двох моментів мовлення: першого, коли обдумуємо й говоримо про себе, й другого – коли говоримо іншим. Та ж різниця, тільки менш відчутна, і в найпростішій слові. Тому можна окремо розглядати: 1) дію мови на самого мовця; 2) дію її на того, хто слухає й розуміє, *розуміння*» (3 лекцій з теорії словесності, 2022).

Спілкування шляхом мовного контакту відбувається завдяки наявності в слові двох значень (змістів): а) народного, або найближчого етимологічного значення, що відбиває якусь одну найбільш істотну ознаку, завдяки якій слово виступає засобом спілкування і взаєморозуміння; б) суб'єктивного, особистісного значення з множиною ознак, де мовець уособлює власну думку. З особистого розуміння виникає вища об'єктивність думки – наукова, але не інакше, як завдяки народному розумінню, тобто

мові й засобам, створення яких зумовлене існуванням мови.

Це свідчить, що Потебня прекрасно розумів не лише комунікативну функцію мови, а й складність механізмів цього процесу, що й зумовило певну категоричність його висновків. А геніальність критикованого висловлення полягає в тому, що Потебня за процесом «нерозуміння» іншими розкриває механізм формування й виникнення нових ідей, уявлень на рівні особистості, які з часом перетворюються в надбання суспільства.

Потебні вдалося розкрити складну діалектику формування культурно-історичних явищ, які органічно поєднують у собі двоєдиний процес участі індивіда та етносу. На аналізі мови він показав, що «особистісний» аспект формування змісту не виключає, а передбачає участь у ньому народу як творця мови, де творча індивідуальність людини не нівелюється, не поглинається колективним, а останнє є умовою для творчої діяльності індивіда. Учений вдало поєднав діалектику особливого та загального в процесі мовотворення і, розкривши їх взаємозв'язок, дав можливість бачити роль одного й другого в цьому складному процесі. Він показав, що «особистісні» елементи, без яких неможлива психологія народу, включаються в останню, і «дух народу», «колективне», загальне не набувають якогось загадково-таємничого субстанціонального буття, відчуженого від людини, а органічно співіснують один в одному, де індивідуальне є органічною складовою частиною цілого.

Розуміння мови як творчого евристичного процесу створило можливості по-новому розглянути численні явища і факти соціокультурного життя суспільства. Насамперед це стосується поглиблення розуміння самого процесу соціального пізнання.

О. О. Потебня аналізує міфологію та міфологічне світосприймання і показує, що воно притаманне не лише прадавньому архаїчному минулому окремих народів, а всім етносам на певних стадіях розвитку мислення (коли вже існує мова і загальні поняття). У міфі реалізується прагнення людини до пізнання навколишнього світу, вона намагається відобразити й пояснити його. Тому міф як пізнавальний процес споріднений з наукою. У ньому, як і в науці, використовується аналогія, невідоме пояснюється через відоме, а первісний міфотворець населяє Олімп образами, створеними на основі земних спостережень.

Міф – це словесний вираз апперцепції, в якому суб'єктивний образ сприймається як об'єктивний, де річ чи явище і їх образ ототожнюються, внаслідок чого об'єктивне та суб'єктивне збігаються. До того ж у міф вплітається релігійний, філософський і науковий зміст, і він починає виконувати функцію відображення та пояснення світу. Таким чином, міф є етапом, стадією в пізнавальній практиці людини. З подальшим розвитком пізнавальних можливостей у суспільстві відбувається перехід до неміфологічного мислення, яке уособлюється в поетичній та прозаїчній мові.

Поетична мова притаманна мистецтву, предметом якого є відтворення дійсності в чуттєвій формі за допомогою образів і значень. Прозаїчна мова уособлюється в науці, предметом якої є причинні зв'язки й закономірності, що існують між явищами, які розкриваються за допомогою встановлення фактів і законів через категорії науки.

Слово в мистецтві пов'язане з апперцепцією, з живим уявленням, тоді як у науці воно намагається зрівнятися з поняттям, а сам процес пізнання не може вичерпати багатства ознак досліджуваного явища, і тому поняття теж не може бути вичерпанним. З цього виникає нескінченність самого пізнавального процесу. Тому художня та наукова форми пізнання не взаємовиключають, а доповнюють одна одну. Художнє пізнання дає завершений образ, уявлення про цілісність і гармонію, якщо цей образ здатний збуджувати відповідну психологічну реакцію чи діяльність у сприймаючого. Остання і є «істиною» у мистецтві, тоді як наукова істина – це певна умовна «адекватність» між поняттям та об'єктом. Тому мистецтво мовби доповнює недосконалість наукової думки, яка перебуває в стані постійної зміни та розвитку, тим, що задовольняє людську потребу бачити все гармонійним і досконалим, у тому числі і в науці.

Поетичне мислення – це пояснення одного за допомогою іншого, тоді як наука виражає факти спостереження і має метою досягнення своєрідної «тавтології», прагнучи немовби ототожнити поняття з об'єктом і навпаки.

Це дуже глибока гносеологічна ідея. Адже й сьогодні ми розглядаємо істини науки як «адекватне відтворення в пізнанні об'єктивної дійсності», маючи на гадці гносеологічне відношення

між матеріальним об'єктом та його пізнавальним образом і надаємо поняттю «адекватності» більше умовного, ніж буквального значення. До речі, цей приклад свідчить, наскільки глибоко Потебня розумів складності процесу «розуміння як нерозуміння»: адже адекватність асоціюється переважно з тотожністю, тоді як у такому випадку йдеться лише про умовну міру відповідності знання про властивості об'єкта його реальним об'єктивно існуючим властивостям.

В наукових дослідженнях мови Потебня розкриває універсальну єдність всесвітньої історії в її загальних закономірностях і тенденціях у формуванні мислення, пізнання, форм духовної творчості і культури в цілому. Витоки й зміст цивілізації він убачає в народній творчості і пише, що твердження про протилежність і несумісність народної поезії та цивілізації помилкові, бо не завжди вищі класи, що є носіями індивідуального розвитку, засвоюють все краще з «народного духу». В праці «3 лекцій з теорії словесності» Потебня пише, що народ «не може оспівувати Віденський конгрес або адміністративні і судові перетворення такого-то царювання; але невже кохання або сум і радість стали на сьогоднішні цивілізовані часи такими складними, що народна поезія, яка оспівує їх, стала *взагалі* неможливою? Хай народ не може створювати оркестрову симфонію або оперу, але чому ж існування опери, в яку мужик не ходить, повинне спричиняти те, що він, коли це правда, забуває або замінює гіршими свої прості наспіви?..» (*3 лекцій з теорії словесності, 2022*).

У зв'язку з цим О. О. Потебня ставить питання про те, чи завжди вищі класи «вміщують у собі все найсильніше і найблагородніше духом з народу» і чи дух народний завжди відроджується і знаходить продовження своєї діяльності у вищих класах? Він не дає відповіді на поставлене питання, оскільки вона очевидна, і тут же продовжує розвивати попереднє питання: «Чи байдуже для породи, якою мовою не продовжувалася б обраними її діяльність? Чи завжди ми і народ одне і те ж..» (*3 лекцій з теорії словесності, 2022*)?

Ці запитання про мову, «породу» (народ) мають принципове значення для характеристики соціологічних поглядів Потебні, зокрема на роль «народності» (нації) та її культури в системі людства. Вони проймають усю творчість ученого. Підкреслюючи

величезне, фундаментальне значення мови для світосприймання, розкриваючи її евристичну роль у пізнанні природи й людини, Потебня тим самим довів, що мова кожного народу – явище унікальне й безцінне, бо через неї та завдяки їй кожна нація створює власний менталітет, свою особливу культуру, свій спосіб життя і особливий «дух народу».

О. О. Потебня жив і творив в дуже тяжкий період в духовній історії українського народу, коли йшов тотальний наступ на його мову, культуру, право називатись українцем. Це були часи дії валуєвського циркуляру та горезвісного «Емського указу» з чіткою програмною установкою режиму на те, що «украинского языка нет и быть не может». Процеси русифікації та денационалізації в Україні розгорталися широким фронтом. І Потебня не був їх мовчазним спостерігачем.

На початку 60-х років у задушливій атмосфері імперії він пише статтю, яка засвідчує високий патріотизм і демократизм ученого. Попри сухо академічну назву («Мова і народність»), її ідеї були нищівно вражаючими для великоросійського великодержавного шовінізму, а їх актуальність не лише відповідала потребам свого часу, а й набагато випереджала його.

Ця стаття є соціологічною за своєю проблематикою та змістом. Вона порушує питання про існування великих і малих етнічних спільностей – народності, нації (цікаво, що, не згадуючи в ній українську націю, Потебня весь свій полемічний запал скеровує на її захист). У цій статті немає революційних закликів, політичних гасел, але її вибухова сила може обчислюватися в мегатоннах. Щоб передати зміст і дух цієї праці, ми будемо дотримуватися викладу її ідей близько до тексту.

О. О. Потебня розглядає народ як певну множинність людей і як мовознавець зазначає, що народ у його найширшому розумінні слов'янська мова зіставляє з синонімом «мова». (Згадаймо відповідні слова О. С. Пушкіна та Т. Г. Шевченка «всяк суций в нем язык» чи «од молдованина до фіна на всіх языках все мовчить»). Інакше кажучи, історично в свідомості етносів поняття «народ» і «мова» нероздільні і взаємозамінні.

Народна єдність не полягає ні в географічній єдності територій, ні в державній чи релігійній єдності, ні в подібності зовнішніх проявів способу життя, харчування, одягу, будівель, звичаїв, ні в ступені економічного, юридичного, наукового й

художнього розвитку. Про це свідчить відсутність цих єдностей у будь-якого з великих народів. А якщо це так, то єдиною найістотнішою ознакою виділення народу і єдиною умовою існування народу, його інтегруючим началом є мова. «Зросійщений» німець, татарин, єврей, циган чи фін, які свої «заповітні думки» висловлюють російською мовою, належать до російського народу.

Якщо цю думку проаналізувати через процеси перманентної русифікації за часів радянської влади, то легко побачити, що «всебічний розквіт і зближення» націй відбувався за рахунок асиміляції їх росіянами, особливо в європейській частині, тобто односторонньо. Денаціоналізація означала постійне зростання найчисленнішої домінуючої нації, яка не зменшувалась, зберігала власну мову, культуру й менталітет, не асимілювалась настільки, щоб зникнути разом з іншими націями й народностями у новій «історичній спільності людей», уособитися в якісно новому «безнаціональному» етносі. Отже, рівність і всебічний розквіт націй на шляху до світлого майбутнього означав в історичній перспективі їх асиміляційну загибель при виживанні найбільшої, яка зберігала всі свої національні атрибути. А за допомогою мудрої ідеологічної діалектики дуже легко було б довести, що коли немає інших народів і націй, а є лише росіяни, – то й національне питання справді вирішене остаточно й безповоротно, бо навіть природа не відновлює втрачених видів фауни та флори.

Потебня аналізує й прогнозує соціальні наслідки денаціоналізації, яку він розглядає як процес такого перетворення народного життя, за якого традиції народу, які насамперед концентруються у мові, перериваються або ж настільки послаблюються, що мова стає другорядним фактором у розвитку народу («другорядним чинником перетворення»). Згадаймо при цьому, що мова, згідно з концепцією Потебні, є знаряддям формування мислення, національної свідомості, духовної культури народу тощо. Отже, зникнення мови веде до втрати етнічної самобутності національності, оскільки саме мова «індивідуалізує» як окремі особи, так і народи (*Мова, національність, денаціоналізація, 1992*).

Потебня переконаний, що цілковита денаціоналізація неможлива, бо народ завдяки здоровому інстинктові самозбереження буде чинити опір і репродукуватиме фактори

збереження свого народного духу й самосвідомості, бо люди, як правило, добровільно ніколи не відмовляються від своєї рідної мови.

Звичайно, Потебня не міг передбачити усіх можливих механізмів денаціоналізації, коли режим використовує засоби не прямого, безпосереднього насильства, а прихованого й підступного у вигляді «добровільного» вибору мови навчання, закриття під різними приводами національних шкіл і друкованих видань, формує ціннісні орієнтації на престижність великодержавної мови перед національною, використовує різні «патріотичні» набори для переселення великих мас корінної нації в інші регіони імперії, де їх легше асимілювати тощо.

Потебня передбачав можливі катастрофічні наслідки денаціоналізації як для поневоленої, так і для панівної нації. Він зазначає, що навіть за наявності сприятливих умов, коли денаціоналізація відбувається без експропріації майна, без перетворення людей в рабів, без застосування інших примусових форм, навчання молодого покоління пригнобленої нації буде, по суті, *перенавчанням* і приведе до даремної витрати сил та енергії на забування, витіснення того, чому дитина навчилася в процесі соціалізації у звичному для неї національному середовищі – мові, історичним знанням, фольклору, звичаям, обрядам тощо. При цьому учні пригнобленої «народності» перебуватимуть у нерівних умовах з представниками панівної нації: перші витратять час і зусилля на перенавчання й забування того, що їм відомо з попереднього досвіду, і замість звичного й зрозумілого їм освоювати чуже, тоді як другі «будуть лише вчитись» і в процесі навчання нароцуватимуть обсяг знань, додаючи їх до «величезного дошкільного запасу думки». Справді, чужа школа буде більше знищувати, ніж навчати: дитина замість користування рідною мовою має вивчати чужу, замість казкових, міфологічних, епічних та історичних героїв і подій запам'ятовувати нові, незвичні, забувати національні звичаї, обряди, культуру, історію. Вся пам'ять та енергія буде тратитись на перезапам'ятовування, а не на засвоєння нового. Говорячи про наслідки денаціоналізації, вчений підкреслює, що у денаціоналізованій нації «на місці витіснених форм свідомості запановує мерзенність спустошення», але й «народність»-жертва вносить у панівну націю розпад, негативний ефект якого прямо

пропорційній численності та моральній силі знищеної народності.

О. О. Потебня вважав, що розвиток кожної народності має відбуватися на основі національної і політичної рівноправності й незалежності, бо кожен народ суверенний і своєю культурою, способом буття, особливостями народного духу збагачує зміст загальнолюдської культури. Це відбувається завдяки спілкуванню та співпраці «народностей» (націй), що позитивно впливає на розвиток кожної з них.

Кожна нація засвоює і творчо переробляє елементи інших національних культур крізь призму «народного духу». Виходячи з цього Потебня підкреслював, що не існує вищих і нижчих культур і народів. І якщо навіть гіпотетично уявити, що «певній народності передбачається всесвітнє значення», все одно слід визнати, що розвиток цивілізації здійснюється у *видах усього людства*, включаючи пригноблені народи.

У контексті того, що загальнолюдська культура й цивілізація є цілісною єдиною системою і продуктом інтегративної діяльності усіх народів, О. О. Потебня ставить проблему майбутнього націй. Виходячи з розуміння мови як певної «системи прийомів мислення», він підкреслює, що зникнення навіть однієї народності було б утратою для загальнолюдської культури, бо це привело б до загибелі цілої групи пов'язаних з нею розумових процесів, і тому «уявна» (гіпотетична) заміна в майбутньому «відмінності мов однією загальнолюдською» вела б до «зниження рівня думки» і різко негативно позначилась би на рівні загальнолюдської культури.

Соціологічні ідеї у творчій спадщині О. О. Потебні були новаторськими не лише для свого часу. Багато з них і сьогодні залишається гостро актуальними, а деякі навіть не поставленими в сучасній науці. У цьому плані теоретична спадщина Потебні містить дуже багатий матеріал для розвитку соціологічної науки, культурології та інших сфер знання. Цікаві проблеми містяться в працях ученого про роль і значення авторитету на різних етапах розвитку соціального пізнання та його орієнтації на ретроспективні й перспективні ідеали та вірування. Плідні думки висловлює Потебня про значення історії, котра застерігає, якими «шляхами ходити не можна», про соціально-економічні та духовні детермінанти її розвитку, про роль суб'єктивного

фактора в історичному процесі тощо.

Контрольні запитання

1. Як О. Потебня обґрунтовував зв'язок мови і мислення?
2. Чому О. Потебня вважає мову однією з істотних ознак етносу?
3. У чому полягає евристичне значення мови згідно з концепцією О. Потебні?
4. Проаналізуйте специфіку пізнавального процесу в міфі, мистецтві та науці й покажіть, чим вони відрізняються між собою як форми пізнавального відображення дійсності?
5. У чому, на думку О. Потебні, полягає єдність людської історії?
6. Чому, згідно з ученням О. Потебні, розвиток загальнолюдської культури не можливий без наявності всіх етнічних культур?
7. Як О. Потебня обґрунтовував вплив мови на світосприймання і менталітет народу?
8. Що таке денаціоналізація та які соціальні наслідки вона несе для залежної і панівної нації?
9. Чому знищення мови веде до загибелі її елективного носія – етносу?

Рекомендована література

Потебня О. Мова, національність, денаціоналізація. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук, 1992. 155 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/2300-potebnya-o-mova-natsionalnist-denatsionalizatsiya/>

Потебня О. Думка та мова. Київ: СІНТО, 1993. 192 с.

Потебня О. Слово і міф. Правда, 1989. 624 с. (опубліковано російською мовою).

Потебня О. Актуальні питання мови та культури: зб. наук. праць. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004.

Потебня О. З лекцій з теорії словесності. Львів: Апріорі, 2022.

Потебня О. Думка і мова (фрагменти) // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.; [за ред. Марії Зубрицької]. Львів: Літопис, 1996. С. 25-39.

РОЗДІЛ 4

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК-СОЦІОЛОГ

Віктор Степаненко

Михайло Сергійович Грушевський (17.09.1866; Холм, Польща – 24.11.1934; Кисловодськ, Росія) народився в родині випускника Київської духовної академії, автора «Першої навчальної книги церковнослов'янської мови» Сергія Федоровича Грушевського. Михайло закінчив історико-філологічний факультет Університету святого Володимира (1886-1890 рр.). У 1894 р. Грушевський переїхав до Львова і обійняв посаду професора Львівського університету, потім завідувача кафедри «всесвітньої історії» (до 1914 р.). З 1893 р. він був членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а в 1897-1913 роках – головою товариства. У березні 1917 р. Грушевський був обраний головою Української Центральної Ради в Києві. Після гетьманського перевороту Грушевський відійшов від активної політичної діяльності. У 1919-1924 роках перебував у еміграції (Прага, Париж, Женева, Берлін, Відень). У березні 1924 р. М. Грушевський повернувся в Україну. У 1924-1930 роках він очолював усі головні історичні організації ВУАН (всеукраїнської академії наук): кафедру історії українського народу при Історико-філологічному відділенні, Історичну секцію з численними комісіями, Археографічну комісію. Центром його історичної школи стала науково-дослідна кафедра історії України.

У 1929 році Грушевський був обраний академіком АН СРСР. У 1931-1934 рр. Грушевський формально очолював лише кафедру історії українського народу епохи торгового капіталу. На початку березня 1931 р. М. Грушевський був змушений виїхати до Москви. У 1931-1934 рр. Грушевський мешкав у Москві під постійним наглядом більшовицької таємної поліції. Помер 24 листопада 1934 р. у Кисловодську після кількох хірургічних операцій. Похований в Києві на Байковому кладовищі.

Багатогранна постать та творчий спадок Михайла Сергійовича Грушевського, історика світового масштабу, енциклопедиста-просвітника, етнолога, фольклориста, а також –

і одного з перших вітчизняних соціологів по праву займає своє чільне місце в історії вітчизняної гуманітарної науки і державницької традиції.

Бувши видатним ученим і водночас впливовим громадсько-політичним діячем, М. Грушевський приділяв велику увагу як теоретичним, так і практично-політичним проблемам розбудови молодій Українській державі. Комплекс цих проблем містив у собі як суто соціологічні практичні питання (соціально-класова структура суспільства, проблема взаємовідносин міста й села, динаміка громадських суспільно-політичних настроїв), так і соціологічні аспекти питань державного будівництва (проблема суспільно-політичного устрою, національна політика – етносоціологія та етнополітика, соціологія суспільної моралі). Так чи інакше ці проблеми ставились і розроблялись М. Грушевським у його працях 1917–1921 роках.

Ці праці зараз досить відомі й спопуляризовані багатьма дослідниками. Тому саме в соціологічній спадщині вченого ми звернемо увагу на дві її важливі складові: оригінальну концепцію «генетичної соціології» М. Грушевського та його «політичну соціологію».

Формування історико-соціологічного світогляду.

Захоплення Грушевським соціологією якось випадало з поля зору дослідників-науковців, істориків і навіть біографів вченого. Та й сам Грушевський в автобіографіях обминає «соціологічний період» своєї наукової діяльності, як і загалом дуже стисло описує період своєї еміграції. Тому цілком зрозуміло, що в багатьох дослідженнях творчої спадщини вченого зовсім не згадується не лише захоплення Грушевського соціологією, а й такий важливий період його життя, як організація й діяльність українського соціологічного інституту у Відні в 1919 р.

Слід зазначити, що коли мова йде про Грушевського-соціолога, це стосується не лише віденського періоду. Можна сказати, що соціологічний інститут, курс «генетичної соціології» були лише закономірним і цілком послідовним результатом тривалого й глибокого інтересу вченого до соціології як науки про суспільство. Інтерес цей був не даниною теоретичній моді того часу чи миттєвим захопленням, а скоріш свідомим і закономірним вибором.

Фактично М. Грушевський формувався починаючи вже зі студентських років не як «чистий» історик в традиційному для того часу розумінні. Маємо передусім на увазі, з одного боку, типово позитивістську з опорою на соціальний факт наукову орієнтацію Грушевського, з іншого – його прагнення не просто реконструювати історичну правду минулого, а створити певну методологію, схему історичного дослідження, опанувати історичний матеріал з точки зору певної історіософської «метаісторичної» концепції. Цілком природно, що в своєму теоретичному пошукові він виходив на методологічні, теоретичні проблеми соціального пізнання взагалі та історичного дослідження зокрема. Стрижневими в цьому пошукові були два питання: «Що таке людське суспільство? Які закони його розвитку та прогресу?» та «Чи можливе об'єктивне наукове дослідження цього суспільства і яка наука для цього потрібна»? Саме ці питання стали теоретичним імпульсом розвитку соціології як науки в середині ХІХ – початку ХХ ст. Нагадаймо, що основним завданням нової науки, на думку одного з її родоначальників О. Конта, було створення нових підходів до вивчення суспільства, вільних від теологічних і метафізичних спекуляцій – формування позитивної теорії суспільства. Згідно з Контом, найбільш відповідним природі соціальних явищ специфічним методом соціології є історичний метод – метод історичного порівняння різних послідовних станів людства. Між історією та соціологією, за О. Контом, немає суттєвої різниці. На його думку, панування історичної точки зору є найважливішою ознакою позитивізму і водночас його головним підсумком.

Таке історичне розуміння соціології визначало інтелектуальну й культурну атмосферу наприкінці ХІХ ст. Суспільствознавці шукали й знаходили в соціології методологію для своїх теоретичних розвідок, соціологія, своєю чергою, вбачала в історії поруч з етнологією, фольклористикою, порівняльною антропологією, один з головних шляхів для свого теоретичного обґрунтування. Це взаємопроникнення соціології та історії, зокрема, було особливо визначним саме для контівської традиції розуміння соціології як науки. Головним чином під впливом цієї традиції формувався і Грушевський як соціолог.

Вирішальною подією для остаточного формування історико-соціологічного світогляду вченого було його перебування в

Парижі, що став на той час загально визнаним центром не лише європейської, а й світової соціології. В 1903 р. М. Грушевський одержав запрошення від керівництва «Російської Високої школи суспільних наук в Парижі» прочитати курс української історії. Саме в Парижі М. Грушевський поринув у атмосферу передової соціології того часу. Він знайомиться з відомими французькими соціологами та антропологами Емілем Дюркгаймом та Люсьєном Леві-Брюлем, їх ідеями та працями. Вчення Е. Дюркгайма про «соціологію пізнання» (суспільну свідомість) та нормативні фактори людської солідарності справило велике враження на Грушевського, а дюркгаймові «Правила соціологічного методу» він вважає «новою теорією пізнання», в якій «рішача причина соціального явища мусить вишукуватись соціальними ж явищами, а не в області індивідуальної свідомості». Високо цінував учений також ідеї колеги й послідовника Е. Дюркгайма по французькій соціологічній школі та «Соціологічному щорічнику» Л. Леві-Брюля, зокрема його дослідження проблем первісних форм мислення.

Таким чином, соціологія не була для М. Грушевського лише історичним надбанням. Він був сучасником багатьох видатних соціологів, був свідком створення та перших публікацій багатьох праць, що ми їх зараз вважаємо класичними. Серед «соціологічних кумирів» Грушевського – О. Конта, Г. Спенсера та В. Вундта – останні двоє на початку сторіччя були ще його живими сучасниками.

Саме ці близькі знайомства з передовими соціологічними ідеями під час перебування у Парижі, а згодом у Лондоні, Лейпцигу та Берліні мали вирішальне значення для творчої еволюції Михайла Грушевського. «До того, – пише О. Пріцак без ризику перебільшити значення цього повороту для вченого, – він був істориком соціально-економічних та суспільних явищ. Кілька років пізніше, після того, як він засимілював свої паризькі переживання та відповідну лектуру – він уже в 1909 році (у вступі до 7-го тому «Історії України-Руси») називає себе «істориком-соціологом» (*Історія України-Руси, т.1, 1991*). За влучним виразом того ж автора, соціологія стала відтепер пасією М. Грушевського. При першій нагоді, восени 1919 р. він заснував у Відні Український соціологічний інститут, що став першим українським науковим закладом в еміграції і діяв до переїзду

Грушевського до Києва (1924 р.). До співробітництва в інституті Грушевський залучив відомих українських учених, які перебували тоді в еміграції, – історика й соціолога В'ячеслава Липинського, юриста Володимира Старосольського, історика й мистецтвознавця Дмитра Антоновича та інших.

У 1921–1922 рр. співробітники інституту займалися в основному видавничою та лекторською діяльністю. Крім соціологічних праць Грушевського були видані монографії В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського, К. Грушевської – усього 13 книг, присвячених різним аспектам минулого й сучасного життя України.

Одна з цілей створення інституту, крім наукової, була культурно-просвітницька – ознайомлення зарубіжного читача з культурними здобутками українського народу, бо, за свідченням самого Грушевського, книжки про Україну, які мали можливість прочитати в той час західні політики, «давали лише інформацію, що український народ – це некультурна маса, яка стоїть нижче грузинів, татар».

Після повернення до Києва Грушевський не зраджує своїм інтересам до соціології та порівняльної антропології. Він створює при науково-дослідній кафедрі історії України спеціальний «Кабінет примітивної культури». Цей фактично перший історико-соціологічний центр в Україні під керівництвом доньки вченого Катерини Грушевської, соціолога за фахом, видавав у 1924–1933 рр. свій друкований орган «Первісне Громадянство». Грушевський бере активну участь у науковій та видавничій роботі центру аж до останніх років свого життя.

Підсумовуючи творчий шлях і теоретичну спадщину Грушевського як соціолога, умовно можна поділити його соціологічні інтереси на два основні напрями. Перший – пов'язаний з діяльністю Українського соціологічного інституту та соціологічно-антропологічною проблематикою розвитку людського суспільства, його первинних форм і законів еволюції – «генетична соціологія». Другий – більше практично-політичний за своїм змістом, пов'язаний насамперед із діяльністю Грушевського як громадсько-політичного діяча. Умовно ми будемо називати цей напрям «політичною соціологією» Грушевського.

Попередній аналіз формування соціологічного світогляду

вченого, безумовно, спільний для обох цих напрямів, хоча формування «політичної соціології» опосередковане також логікою політичної боротьби та громадської діяльності Грушевського. Але про це далі.

«Генетична соціологія» М. Грушевського. Соціологічний світогляд Грушевського формувалися під теоретичним впливом ідей класичної позитивістської традиції, французької соціологічної школи Е. Дюркгайма, антропологічних дослідів Л. Леві-Брюля, Л. Моргана, етнології та психології В. Вундта. У найбільш повному та послідовному теоретичному виразі соціологічні інтереси вченого представлені у його курсі «генетичної соціології», яка була своєрідним вступом до початків еволюції громадянства в Україні.

«Генетична соціологія» – це своєрідна концепція і одночасно однойменний теоретичний курс Грушевського, який він прочитав узимку 1920-1921 р. в Українському соціологічному інституті. Цей курс у доповненому і переробленому вигляді було опубліковано окремою книгою у Відні під характерною назвою «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921). Передусім декілька зауважень з приводу появи праці та соціокультурних обставин того часу. Сама назва у французькому перекладі, вказаному на титульному аркуші, що буквально звучить як «виникнення суспільства (суспільності)», вказує на актуальність (і не лише для того часу) та гостроту проблеми, що її робить Грушевський об'єктом свого аналізу. Вище ми торкалися характеристики ситуації в науці про суспільство кінця ХІХ – початку ХХ ст., що була основним контекстом формування й розвитку соціології як повноцінної науки. Не повторюючи сказаного, підкреслимо, питання «що таке суспільство та завдяки чому воно можливе?» – основна проблема «генетичної соціології» Грушевського – звучить в унісон загальному теоретичному пошукові того часу. Відправним моментом цього пошуку стало теоретичне усвідомлення та осмислення фундаментального соціокультурного зсуву, за визначенням М. Грушевського, «одного з великих переломів в провідних мотивах людства», що торкнувся усіх сфер людської життєдіяльності, виявився особливо виразно на початку нового сторіччя в індустріально розвинених країнах Заходу і дістав

загальну назву «модернізація».

Сенс цієї трансформації людського суспільства полягає в універсальному переході від традиційних, феодально-родових форм суспільності до модерних, буржуазно-капіталістичних, індустріальних. У соціологічних підходах Е. Дюркгайма, М. Вебера, Г. Зіммеля і К. Маркса були здійснені фундаментальні розвідки щодо дослідження та пояснень цієї трансформації суспільних відносин. В рамках цієї соціології виникла та активно розроблялася сама проблематика соціокультурного та соціологічного самоусвідомлення суспільності через наявну й виразну антитезу «традиційне» – «модерне» суспільство.

Дійсно, соціально-економічна та соціокультурна ситуація наприкінці ХІХ– на початку ХХ ст., здавалось би, свідчила про загибель традиційного суспільства: переживали глибоку кризу традиційна сім'я, сусідство як система міжособових відносин, ремісницький цех, провінційне містечко. Структурні зміни, що відбувалися у цей період – розподіл та спеціалізація праці, які поглиблювалися на модернізованому та збільшеному підприємстві, бурхливий ріст великих промислових центрів, урбанізація життя, розвиток нового класу управлінців та організаторів виробництва, зрощування промислової та виробничої бюрократії з державною машиною – призводять до того, що суспільство перестає бути цілісним, точніше, як вдало підмітив Е. Дюркгайм, на місце «органічної солідарності» приходять «механічна».

Таким чином, загострюється фундаментальне питання: а що ж взагалі робить суспільство суспільством, завдяки чому воно зберігається? Іншими словами, виникає проблема соціальності та соціального порядку, ціннісних та нормативних систем, що забезпечують нормальну життєдіяльність суспільства. Тому цілком закономірним і не випадковим є особливий інтерес соціології того часу до дослідження проблем сутності та функціонування нормативних систем, ідеології, культури і, особливо, релігії (соціологія релігії Е. Дюркгайма та М. Вебера, теорія ідеології В. Парето, поняття колективних уявлень у Е. Дюркгайма та Л. Леві-Брюля).

Водночас цілком зрозуміло і те, що соціокультурна трансформація традиційного суспільства не знищує суспільство як таке, змінюються лише принципи його організації, система

базових ціннісних орієнтацій і характер їх легітимації. Життєдіяльність традиційного суспільства ґрунтується на традиції. Сама традиція, нарівні з ритуалом, культом героїв та героїчного, що відтворюється у міфі, релігії, є джерелом так званої колективної свідомості. Ця свідомість забезпечує соціальну або «органічну» солідарність у традиційних домодерних суспільствах. Традиція, традиційне, таким чином, – один з могутніх механізмів забезпечення суспільства як цілого, цільності дійсності взагалі.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. набули широкого розмаху дослідження традиційних типів суспільства, науковий інтерес до яких активно задовольнявся різноманітними й численними матеріалами та фактами етнографії, етнології, порівняльної антропології структурного аналізу з вивчення домодерних культур Африки, Північної та Південної Америки, Австралії та Полінезії. У праці «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» М. Грушевський так описує соціокультурний і науковий контекст появи своєї «генетичної соціології»: «Остання чверть століття визначилась великими поступами в пізнанні і розумінні первісного світогляду і людських взаємовідносин та переживань тих первісних ідей і форм життя на вищих стадіях культури і громадської організації. З одного боку, незмірно зріс і піднявся в своїй якості матеріал в розпорядженні дослідника... А з другого боку – незмірно вигострився і визичився, став глибшим і повнішим самий дослід». У цій останній обставині Грушевський вбачає, зокрема, велику заслугу Дюркгаймової «французької соціологічної школи».

«Генетична соціологія», ідеї якої Грушевський розвиває на сторінках своїх «Початків громадянства», продовжила цю актуальну дослідницьку соціологічну традицію вивчення людського суспільства й суспільності. Завдання цієї праці вчений визначає у такий спосіб – «в популярній і короткій формі... ознайомити ширші верстви нашого громадянства з новітніми течіями в сій сфері («генетичній соціології», – В.С.), з фактами і поміченнями, поробленими спільною працею цивілізованих народів». Саме для цього автор цілком свідомо ввів багато цитат і прямих переказів поглядів сучасних йому дослідників людського суспільства («щоб дати поняття про способи викладення, характер наукового методу і соціологічного мислення»).

Втім, працю Грушевського не можна назвати популяризаторською. Вільне володіння матеріалом, ґрунтовна обізнаність із сучасними йому теоріями розвитку людського суспільства дали змогу вченому створити свою, досить оригінальну концепцію законів еволюції суспільства, виробити свої, «самостійні підходи». Це стосується насамперед розв'язання методологічних проблем дослідження суспільності, створення своєї оригінальної концепції на цьому ґрунті, а також спроби застосувати вироблені соціологічною теорією підходи до східноєвропейського, українського зокрема, матеріалу. Останній темі М. Грушевський присвячує окремий розділ, маючи за мету водночас відродити в українській науці інтерес до соціологічних дослідів, розвинути «зав'язки» «генетичної соціології» в українознавстві, розпочати дослідями М. Зібера, М. Ковалевського, М. Сумцова, М. Чернишова, Ф. Вовка та В. Охримовича.

Центральною або, як пише Грушевський, «провідною» ідеєю «генетичної соціології», що дає право говорити про неї як про цілком оригінальну й сучасну соціологічну концепцію розвитку соціальності, є теоретичне обґрунтування законів трансформації людського суспільства та суспільності. Це було гідною відповіддю вченого на сучасний йому виклик часу, суть якого полягав, за визначенням Грушевського, в «реакції проти індивідуалізму і класовості новішого «цивілізованого» ладу та повороту до колективізму і солідарності».

Соціокультурна ситуація початку ХХ ст., що характеризувалася загальною кризою усіх традиційних форм людської життєдіяльності й оголила проблеми самого сенсу суспільної трансформації, механізмів й закономірностей розвитку людського суспільства взагалі, тією чи іншою мірою стала об'єктом досліджень багатьох суспільствознавців. В соціології Е. Дюркгайма, наприклад, сутність закону суспільної еволюції пов'язувалася з процесом подальшої диференціації та спеціалізації структур і функцій суспільства внаслідок зростання демографічної скупченості (компактності) розселення та розподілу праці. В соціологічній теорії М. Вебера ключовим поняттям суспільної еволюції є зростаючий процес раціоналізації усіх сфер людської життєдіяльності, який став домінуючим саме в буржуазних суспільно-економічних відносинах. К. Маркс

вбачав основний рушійний момент суспільної трансформації в постійній соціально-економічній суперечності продуктивних сил і виробничих відносин.

М. Грушевський по-своєму розв'язує проблему механізму еволюції людського суспільства й різних форм суспільності. Аналізуючи соціальні факти того часу та дослідження соціальної еволюції в минулому, вчений доходить висновку про вирішальну роль у вічних змінах людського життя невинної конкуренції індивідуалістських та колективістських тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других. Саме ця боротьба двох тенденцій є, на думку Грушевського, основою того ритму соціальної еволюції, котрий досліджує соціологія і всі соціальні науки.

Цей головний принцип концепції вченого зумовлює відповідну логіку побудови матеріалу, його структуру й завдання дослідження – показати процес переходу людського життя до організованого колективу – родоплемінного, розклад цього колективу під натиском індивідуалістських тенденцій, які приводять до класового устрою, на котрім виростало соціальне життя «цивілізованої доби», й переходу до цієї стадії суспільного життя. Відомо, що вчений планував продовження своїх соціологічних студій, розпочатих в «Початках громадянства», двома працями. Одна з них мала дати огляд еволюції класового устрою людського суспільства до нового сучасного Грушевському «натиску колективізму», а друга являла б собою огляд колективістських тенденцій у їх теоретичних формах протягом усієї людської історії. Але й у незавершеному вигляді концепція «генетичної соціології» має досить цільний і послідовний вигляд.

Грушевський передовсім дає широку панораму соціологічного знання того часу, починаючи від О. Конта з проблем еволюції та розвитку людського суспільства, встановлює місце своєї «генетичної соціології» в системі соціологічної науки. Найбільшим теоретичним авторитетом з цього питання була на той час теорія відомого антрополога та етнолога Л. Моргану, викладена ним у праці «Давнє суспільство». Морганівська схема, спопуляризована й дещо реформована Ф. Енгельсом під кутом посилення елементів «матеріалістичного розуміння історії», стала, за влучним виразом самого Грушевського, «ходячою

схемою» соціального розвитку людства.

Власне, побічне, а іноді відкрите дискутування з працею Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» стає однією з центральних тем «генетичної соціології», яка претендує на статус альтернативної морганівсько-енгельсовій концепції соціального розвитку. (Згадаймо хоча б характерну в цьому відношенні назву основної соціологічної праці Грушевського, співзвучну з Енгельсовою).

Треба віддати належне порядності та об'єктивності М. Грушевського як ученого. Попри своє неприйняття теоретичних засад концепції Моргана, він відзначає її величезну історичну роль для науки, великий авторитет ученого як дослідника. Критичний аналіз Грушевського об'єктивний і науково аргументований. Його не задовольняє передусім претензія морганівської схеми на універсальність і завершеність, на статус абсолютної наукової істини. Праця Ф. Енгельса ще більше закріпила ці невиправдані претензії. Для Грушевського ж неприпустима абсолютизація вірного лише для певного історичного періоду й певного етнографічного матеріалу погляду на розвиток людського суспільства.

Відправним пунктом для теоретичної ревізії морганівської схеми стали для Грушевського висновки про систематизацію початків українського і взагалі слов'янського життя, які «випадали» з морганівської концепції і ще не були ґрунтовно досліджені в етнології, а також численна нова соціологічна та етнологічна література, факти якої не вписувались у тогочасні класичні теоретичні побудови. Свій висновок про те, що схема, подана Л. Морганом і широко розвинена в ряді праць із соціології та етнології, не відповідає фактичному матеріалу і в кожному конкретному випадку не може бути прийнята як обов'язкова для всіх рас і народів, Грушевський уперше сформулював у своїй «Історії України-Русі», що фактично відіграло роль своєрідного історико-емпіричного додатка та обґрунтування «генетичної соціології».

Науковий об'єкт своєї дослідницької концепції М. Грушевський визначає як вивчення початків соціальної організації у її «передісторичних» формах, дослідження «зав'язок» суспільного життя, розвитку його форм, починаючи від найбільш простих і примітивних, та тенденцій і

закономірностей, що визначають еволюцію цих простих форм у більш складні. Не можна не помітити в такій постановці питання певного впливу на концепцію Грушевського популярної на той час «органістичної» теорії розвитку суспільства, побудованої на ідеї аналогії людського суспільства з живим організмом та еволюційними законами його розвитку. Погляд, що бере свої витoki ще з соціальної філософії Платона і далі – у Т. Гоббса, застосований у перших соціологічних системах А. Сен-Сімона, О. Конта й особливо Г. Спенсера. Послідовники останнього, сучасники Грушевського А. Шефле, П. Лілієнфельд та Р. Вормс розвинули ідеї Г. Спенсера, прагнучи усунути їх недоліки та крайнощі.

Втім, теорія органіцизму мала вплив і на соціологію Е. Дюркгайма, знайшовши свій відбиток у його концепції «органічної солідарності». Треба визнати також, що вихідна ідея «генетичної соціології» Грушевського, а саме, як він сам її формулює, «неустанна конкуренція індивідуалістських та колективістських тенденцій і періодичне чергування то одних то других» – цілком вписується в цій напрямком. Вкажемо, принаймні, на більш узагальнюючий закон еволюції спенсерової системи, який говорить про постійне чергування універсальних тенденцій диференціації та інтеграції, дія яких поширюється і на людське суспільство. Однак Грушевський підходить до «органістичної» теорії досить критично й цілком свідомо, вбачаючи такі її вади й суперечності, як формалізм, спрощення законів розвитку суспільства, крайній індивідуалізм, заперечення значення суспільного колективу як творчої, організаційної, регулятивної сили, нехтування морально-етичним фактором.

Водночас Грушевський гостро негативно розцінює й марксизм із його претензією на формування нового та остаточного закону еволюції людського суспільства, в основу якого покладено виробничий фактор і який встановлює залежність соціального процесу від форм організації виробництва – «матеріалістичне розуміння історії». Адже марксизм, і зокрема Ф. Енгельс, який більше займався практичною розробкою цього питання, не довів висунутої тези. Грушевський зазначає з цього приводу: «Скінчилося, як знаємо, на популяризації Енгельсом праці Морганна, яка дала огляд перших ступенів соціального розвитку не стільки з економічного, скільки біологічного становища»

(*Початки громадянства, 1921*). І далі, цілком слушно: «Якоїсь визначеної соціологічної системи, написаної з становища «історичного матеріалізму» властиво нема й досі» (*Початки громадянства, 1921*). З точки зору Грушевського, марксизм став не чим іншим, як адаптацією і своєрідним синтезом, з одного боку, спенсерівського натуралізму, його закону еволюції форм матеріальної продукції та, з іншого боку, розвиненої Ч. Дарвіном перспективи одвічної боротьби за існування в звіриному світі.

Нарівні з «органічною» школою класичної соціології Конта–Спенсера, «генетична соціологія» Грушевського формувалася під безумовним впливом так званого психологічного напрямку соціології того часу. Вже стосовно Д. С. Мілля та Г. Спенсера Грушевський відзначає як їх вирішальне досягнення відновлення в правах такого могутнього фактора суспільного розвитку, як людська психологія. Щоправда, спенсерівський принцип психологізму вступає в суперечність з біологічним принципом його ж системи – поглядом на людське громадянство як на організм.

Більш послідовно й рішуче психологічний напрям у соціології розвивався відносно різних сфер людського життя й культури (і особливо плідно в деяких працях з історії примітивної культури, що було дуже близьким для М. Грушевського) такими дослідниками, як І. Тен, Н. Фюстель-де-Куляж, Г. Тард, Л. Леві-Брюль у Франції, Д. Леббок, Е. Тейлор, А. Ланг і особливо Д. Фрезер в Англії, В. Вундт у Німеччині. Грандіозний науковий проєкт останнього «Народна психологія» – своєрідний найповніший огляд усіх сторін соціального розвитку людства – справив велике враження на Грушевського. Наукові ідеї Вундта мали, безперечно, великий вплив на творчу та світоглядну орієнтацію вченого під час роботи над своєю «генетичною соціологією».

Завдання та методологія «генетичної соціології». На думку М. Грушевського, «генетична соціологія» як самостійна соціологічна теорія розвитку людського суспільства насамперед має визначитись щодо проблеми початку суспільності. Учений з цього приводу пише: «Те, що ми називаємо *громадянством* чи суспільністю, себто організоване людське множество, об'єднане почуттям своєї солідарності і організованими формами свого

співробітництва, чи воно завсіди і скрізь, у всіх краях і у всіх народів повставало в одних і тих самих, бодай приблизно подібних початків і *розвивалось одностайно*, вповні чи приблизно, переходячи в повній послідовності коли не вповні тотожні, то бодай приблизно подібні *організаційні форми співжиття і кооперацій*». І далі, розкриваючи другу сторону цього питання: «Чи походить соціальний розвиток людей з одного джерела, з одного кореня?.. Чи навпаки – людство склалось з різних пород, які в дальнім своїм пожитті мішались, зближувались, уодностайнювались» (*Початки громадянства, 1921*)?

Ці, на перший погляд, суто історико-антропологічні питання мають насправді велике методологічне значення для Грушевського, відіграють роль вихідної точки його теорії початків і законів розвитку суспільності і більше – мають значення історично-фактичного обґрунтування права на існування усієї науки про суспільство. Мова йде про наявність певних закономірностей розвитку людського суспільства. Для Грушевського немає сумнівів в існуванні таких зв'язків. Проблема постає скоріш у визначенні міри тієї внутрішньої неминучості та «одностайності», що характеризують суспільну закономірність, та межі, до якої має йти «генетична соціологія» у відшуканні загальних норм і законів суспільного розвитку.

Ця проблема «вихідної точки» (моногенізм чи полігенізм) у тому, чи іншому вигляді постає перед кожним дослідником людського суспільства, виявляючи, за Грушевським, таку закономірність: чим більш «гомогенні» в теоретичних засадах дослідника первинні стадії людського розвитку, чим більш прості та елементарні з його точки зору сили й фактори цього розвитку, тим більш «виправданою» і навіть обов'язковою для соціології стає претензія на відшукування й формулювання цих законів. В таку теоретико-методологічну пастку потрапив і марксизм, який, за оцінкою Грушевського, створив надзвичайно спрощену й однобоку інтерпретацію законів людського суспільства, зводячи їх практично до однієї рушійної сили – зміни в формах виробництва. І чи не звідси – з перестороги не зруйнувати, не втручаючись в по-своєму логічно завершену марксистську схему людського розвитку – впливало ідеологічне табу на саму постановку питання про різнорідні початки людської історії і

всякої неупередженої наукової розвідки, що ставить під сумнів універсальність цієї схеми розвитку суспільства?

І навпаки, коли в дослідника немає певності щодо однорідності та тотожності початкових стадій людського розвитку, коли його рушійні сили уявляються більш різнорідними й складними тоді в ставленні до соціологічних законів та усвідомленні їх загальності й універсальності доводиться «бути значно здержливішим чи обережнішим». Грушевський, безумовно, тяжіє до другої позиції, пояснюючи свій вибір таким висновком: «Не можна з категоричністю говорити про єдиний і тотожний початок людського життя, а тільки про *приблизно-подібний*» (*Початки громадянства, 1921*).

Цим теоретичним висновком, що має значення методологічного кредо, Грушевський робить свій внесок в ще й досі не вирішене питання про початки людського суспільства та проблему його походження. Дебатування цих сюжетів досить жваво велось такими відомими теоретиками, як австрійський соціолог Л. Гумплович, прихильник полігенізму походження людського суспільства, антропосоціологи А. Гобіно та Г. Чемберлен, які, незважаючи на подальші реакційні висновки своїх теорій, чи не вперше підійшли до поняття раси як соціологічного фактору, німецький соціолог Ф. Ратцель, прихильник «географічної школи», німецький соціопсихолог В. Вундт та інші.

Послідовно закладаючи фундамент своєї «генетичної соціології», Грушевський через визнання «приблизно-подібних» характеристик початку людського суспільства цілком логічно підходить до поняття закону соціального розвитку, тобто внутрішнього зв'язку, необхідності, що керують переходами та змінами в формах людської спільності. Те, що закони соціального розвитку існують, не було ні новиною, ні відкриттям вже для основоположників соціології як науки А. Сен-Сімона та О. Конта. Але Грушевський має наукову мужність визнати це питання відкритим. Справа не в сумнівах щодо існування тих законів, а в незадоволеності тим сформованим за образом та подобою класичної механіки тлумаченням соціального закону як закону каузального та, ширше, ідеалом науковості, що був розвинений у контексті «класично-раціональної» наукової парадигми (до якої належав і марксизм) і яка була автоматично перенесена в

соціологію.

Грушевського не задовольняють вузькі рамки будь-якого (біологічного, економічного, механічного тощо) детермінізму, що як наукова тенденція був досить впливовим у науці про суспільство того часу. Він зі здоровим скепсисом ставиться до намагання звести всю різноманітність і складність процесу соціального розвитку (де закон є «актом волі, при тій волі свідомої») до певної спрощеної схеми, до дії «панівного» чи головного фактора. Доволі сучасно звучить таке риторичне питання: «Передусім повстає питання, чи людське життя взагалі може бути зведене до таких механічних взаємовідносин і залежностей, які намічаються в природі неорганічній чи органічній» (*Початки громадянства, 1921*)?

Неможливість до кінця «розложити по полицях» процес еволюції людського суспільства та остаточно й однозначно сформулювати закони його розвитку є, на думку Грушевського, показником не слабкості, а навпаки – наукової плідності та, кажучи сучасною термінологією, евристичного потенціалу та конструктивності соціології, зрозумілої у такий спосіб. Інтерпретація поняття соціологічного закону та методологічний пафос Грушевського ріднить його з представниками гуманістично орієнтованих напрямів у соціологічній традиції і водночас ставить під сумнів його «послідовну» позитивістську орієнтацію.

За Грушевським, врахувати дію усіх факторів соціального розвитку неможливо вже з тієї простої причини, що всі вони опосередковані свідомим впливом індивідуальної людської волі на суспільний процес. Саме тому з поля зору позитивістського соціологічного дослідження постійно випадали такі важливі фактори, як елементи доцільності й моральності, що саме і є певними синтезуючими утвореннями спільної дії об'єктивного та суб'єктивного факторів.

Застережуючи певну умовність своєї класифікації, вчений виділяє три основні фактори, що більш-менш стало діють у різних співвідношеннях протягом усієї людської історії, – біологічний, психологічний та економічний. Біологічний фактор, навіть за визнанням такого послідовного прихильника економічного детермінізму, як Ф. Енгельс, переважає на початку суспільної еволюції, тим самим обмежуючи вплив інших

факторів. З подальшим розвитком суспільної еволюції дістають перевагу і мають самостійний вплив психологічний фактор у таких проявах, як релігія, регулятивна сила звичаю, моралі, традиції, та економічний фактор. «Тим більше приходить ся рахуватись, навіть з становища послідовного детермінізму, – робить висновок Грушевський, – з колективною психологією людської громади і тими елементами доцільності і моральної регуляції, котрі вона вносить сюди» (*Початки громадянства, 1921*).

Як бачимо, Грушевський не виділяє прямо в своїй «генетичній соціології» дію та значення індивідуального або «особистісного» фактору в процесі соціального розвитку суспільності, залишаючись загалом на ґрунті соціологічного об'єктивізму. Це стає особливо виразним у його концепції історичного процесу, головними чинниками якого є «народ», «народна маса» (поняття, сформовані навіть не в руслі позитивістської традиції, а народжені в лоні метафізики романтичного народництва) та «держава» (в ідеальному розумінні Грушевського – «ідея федералізму», що виконувала роль каталізатора в цілому пасивної народної маси).

Особа, історична постать або «герой в історії» (за виразом Т. Карлейля) були в розумінні історичного процесу Грушевським лише продуктом епохи і середовища. Галицький князь Данило, Іван Вишенський, Богдан Хмельницький, не зважаючи на певну ідеалізацію останнього як «героя» та «вождя» українського народу, – всі вони продукти української культури та українського життя. Але висловлюючись з цього приводу в концепції своєї «генетичної соціології», Грушевський вже не є, підкреслимо ще раз, позитивістом у дусі класичного розуміння цієї традиції як «соціальної фізики». Вчений наполягає лише на рішучому відкиданні крайнього індивідуалізму в традиціях Т. Карлейля, говорить про обмеженість людської волі та її залежність від соціального оточення. Водночас він відмежовується від погано зрозумілого детермінізму, класичним виразом якого вважає марксизм.

Іншу небезпеку для соціології вчений вбачає в невинуватій абсолютизації психологічного, суб'єктивного фактору. Логічно послідовним розвитком цієї позиції, репрезентованої, на думку Грушевського, відомими німецькими філософами В. Дільтеєм та

Г. Ріккертом, є заперечення всякої основи для соціології як науки – «соціологи та історики згідно з таким поглядом, повинні *описувати*, а не бавитися в синтези» (*Початки громадянства, 1921*).

М. Грушевський обстоює в своїй «генетичній соціології» позицію можливості і навіть необхідності дослідження соціальних законів. Тут історик-соціолог, як не парадоксально, значно радикальніший, ніж, наприклад, такий науковий авторитет, як В. Вундт. Останній все ж таки обмежував завдання соціології суто описовою роботою і, визнаючи право на існування соціології як науки про походження людської суспільності, рекомендує, однак, триматись їй більше історичного ґрунту. Соціологія у вундівській інтерпретації стає лише частиною історії, частиною історичного спостереження – «історією становищ».

Фактично мова йде про певну методологічну суперечність, яка виникає у кожного дослідника соціальних процесів і з якою зіткнувся також Грушевський. Бажання дослідити соціальний процес у всій його повноті та живій конкретиці виключає, на перший погляд, можливість якоїсь його класифікації або дослідження законів його розвитку з тієї причини, що залишається завжди, принаймні, один неврахований фактор, тому що впливи різних функцій соціального життя перехрещуються, нейтралізуються у непередбачений спосіб, викликаючи регресивні рухи в формах соціальної еволюції. Існування цієї непередбаченості, «обов'язкового неавтоматизму», моменту випадковості соціального розвитку, в основі якого присутня свідомо людська воля та свобода індивіда, давала прихильникам «описового завдання» соціології сильні аргументи.

Подібні погляди так чи інакше лежали у руслі загальнокультурної ситуації початку ХХ ст., що не обмежується лише науково-методологічними рамками і співзвучна пафосу, проголошеному «філософією життя». В науках про суспільство ця ситуація позначилась, зокрема, як реакція щодо цілковитої або часткової відмови від принципу детермінізму. Водночас – і це добре розуміє Грушевський – без певних узагальнень, без аналізу закономірностей і встановлення певних законів соціального розвитку соціологія як наука про суспільство неможлива. На думку вченого, справа справжньої соціальної науки – і лише це

дає їй змогу пройти поміж «Сциллою» емпіризму з його набором несистематизованих і випадкових фактів та «Харибдою» детермінізму, що часто підганяє конкретне життя під спрощену і абстрактну схему – встановлювати та досліджувати «типові для людського соціального розвитку становища» та «тенденції певної одностайної еволюції в кожній з функцій людського життя».

Ці тенденції, безумовно, існують, і саме вони, на думку Грушевського, можуть бути підведені (це підведення, про що постійно нагадує вчений, умовне, релятивне, саме тому мова йде про закони-тенденції) під категорію емпіричних законів. Учений виділяє такі діючі в суспільстві закони-тенденції, як самоохорона роду, постійна диференціація, спадковість, виживання найбільш пристосованих (біологічні), наслідування і вибір (психологічні), залежність попиту й пропозиції, поділ праці (економічні). Ці закони-тенденції надають усьому соціальному процесові, за висновком Грушевського, той ритм і ту загальність, котрі рішуче виводять соціологію за межі суто описових завдань і роблять її теж справжньою наукою про певні загальні й постійні тенденції і форми соціального розвитку.

Постійно наголошуючи на небезпеці абсолютизації законів-тенденцій розвитку суспільності, Грушевський вичерпно формулює завдання соціології як науки, що й досі звучить цілком сучасно: «...Відкидаючи випадкове і вибираючи основне і постійне, вибрати те, що становить властиву основу сього ритму (ритму соціального процесу. – В.С.), те, що стремить до повторювання, до постійності» (*Початки громадянства, 1921*).

Таке розуміння соціології як науки, її завдань та об'єктів дослідження ріднить концепцію Грушевського з теорією «ідеальних типів» М. Вебера, а також із розвідками представників феноменологічної соціології, які приділяють велику увагу проблемам об'єктивної основи науки про суспільство, виділяючи поняття «типологічного», «соціального типу» як об'єктів соціологічного дослідження. Вивчення цих теоретичних питань стає для Грушевського методологічною основою для подальшого розвитку його концепції походження суспільності.

Розвиток поглядів на початок суспільного життя. Друга складова частина «генетичної соціології», так би мовити, теоретично-прикладна, являє собою збір багатого етнологічного

матеріалу, почерпнутого Грушевським із численних джерел і досліджень різних форм людської суспільності, що розташований та структурований ученим відповідно до концептуальної схеми його теорії. Своєрідним вступом до цієї частини є розгорнутий критичний аналіз розвитку поглядів на початки суспільного життя.

Грушевський детально й послідовно аналізує теорії походження людського суспільства, починаючи з античних схем – концепції Арістотеля, класичних взірців у канонах греко-римо-іудейської цивілізації, патріархального родового побуту в переході до держави, змальований ще в П'ятикнижжі, і закінчуючи популярними на той час теоріями походження суспільності Й. Бахофена, Д. Ф. Мак-Ленана, Дж. Леббока та Л. Г. Моргана. Саме теорія останнього, що підтвердила, доповнила, розвинула концепції попередників і знайшла свій завершений вираз у так званій схемі п'яти стадій розвитку подружжя та суспільності, була стверджена як універсальна схема людського соціального розвитку, значною мірою завдяки численним подальшим розробкам і популяризаціям, серед яких – уже згадувана праця Ф. Енгельса.

Але нові численні факти й матеріали етнологічних досліджень, що особливо бурхливо розвивались наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., поглиблення студій щодо духовного життя так званих «примітивних народів», вивчення їх психології та культури, які знайшли свій яскравий вираз, наприклад, у працях Б. Тейлора та Д. Фрезера, ставили під сумнів завершеність та універсальність морганівської концепції походження суспільності. Грушевський так формулює головний висновок цих, по-своєму революційних нових поглядів: «Соціальна еволюція в своїх початкових стадіях показала незмірно складнішою, ніж собі уявляли прихильники надто упрощеної морганівсько-енгельсівської схеми. Не тільки сексуальні, а взагалі біологічні інстинкти, мотиви помноження роду, стихійний гедонізм ... не раз відступають зовсім на другий план перед факторами іншого порядку – психологічного і соціального». І далі, висловлюючи сутність нового якісного розуміння проблеми походження суспільності: «Соціальний інтерес набирає самостійного значення, береться регулювати біологічні потяги, що немов зникають перед впливом різних, часто не дуже ясних нам ідей і уявлень, які пхали людей на

найбільші самовідречення в цій сфері» (*Початки громадянства, 1921*).

Після усвідомлення дії цих багатьох, до того не відомих фактів розвитку людського суспільства (у тому числі ірраціональних – не тільки під кутом зору класичної позитивістської соціології) стало очевидним, що спроба пояснити еволюцію суспільності, виходячи лише з факту еволюції подружжя, має зайняти дуже скромне місце, зберігаючи, однак, значення спеціальної етнологічної теорії.

Тому в концепції «генетичної соціології» Грушевський намагається послідовно впроваджувати свій методологічний принцип органічного синтезу основних факторів розвитку людського суспільства – біологічного, психологічного та соціального. З точки зору верховенства цього підходу він структурує величезний етнологічний та історико-культурний матеріал, виділяючи такі три основні стадії розвитку суспільності: початки суспільної організації, племінно-родова організація та процеси її розкладу, що знаменують собою перехід до класово-державного укладу.

Перша стадія розвитку суспільності характеризується, за Грушевським, перевагою біологічних факторів розвитку до-соціальних форм організації та відокремленням людини й людського колективу зі сфери тваринного існування з подальшим поглибленням дії соціального та психологічного факторів. Вступають у дію також економічні фактори об'єднання людей у такі первинні форми суспільності, як рід, скупина, плем'я у первісному колективі. Діють також морально-регулятивні функції різних культів, тотему, формуються звичай, традиція, зародки моралі, утворюючи ту сферу соціального, яка визначалась Е. Дюркгаймом як «доконтрактова солідарність». Глибокі зміни відбуваються у сфері родинних відносин та формах сім'ї, що шляхом тривалої еволюції, яка проходить неоднаково у різних народів, веде до класичного «цивілізованого» подружжя.

Друга стадія характеризується пануванням племінно-родової організації та процесами її поступового розкладу під впливом економічної диференціації, розвитком особистої власності та відокремлення родини чи родинної сім'ї із загалу племені. Формується влада та соціальні верстви, яким вона належить, –

військова аристократія, цивільні та релігійні авторитети.

Процеси розкладу племінно-родової організації неминуче приводять до формування класової держави, що й знаменує собою наступ *третьої стадії* розвитку суспільності. Грушевський детально аналізує погляди на державу й державність, розвинуті в теоріях Л. Моргана, Ф. Енгельса, В. Вундта, Г. Елінека та В. Леніна. Полемізуючи з думкою останнього про одвічність держави, вчений розрізняє поняття держави взагалі, елементи та зав'язки якої можна знайти вже на стадії племінно-родової організації, та держави класової, що є прикметою певної зрілої стадії розвитку суспільності.

Грушевський розглядає типи переходу до класово-державного укладу в різних культурах та в різних народів, аналізує головні явища-тенденції у формуванні класової держави – наростання індивідуалізму проти колективістських засад спільності, всесторонньої нерівності проти егалітарності племінного братства, егоїзму проти групової солідарності. Розвиток класової держави супроводжується, за Грушевським, також появою нових релігій і культів, що легітимізують новий статус-кво, виникненням героїв і формуванням еліти («кращих людей»), поділом суспільства на чітко сформовані соціальні верстви з монархом нагорі.

Як народника-демократа за переконаннями Грушевського особливо цікавлять процеси демократизації влади, які є, на його думку, неминучими для певного історичного етапу розвитку класової держави. Безпосередню причину суспільно-історичної необхідності «демократизації влади» Грушевський вбачає в наростанні суперечності між тенденціями концентрації та монополізації засобів і впливів влади в руках невеликої «владущої» верстви та її ж інтересами самозбереження й утримання влади, яке можливе лише за умови «поширення бази», тобто притягання все ширших соціальних верств до участі у владних структурах. У процесі подальшої класової диференціації з'являється відмінний від старої традиційної аристократії новий клас – власники нового багатства, які вимагають підкріплення свого реального панівного економічного становища владним представництвом. Цей клас людей «нового багатства», за влучною характеристикою Грушевського, майстерно експлуатує так званий «народний інтерес», висуваючи гасла рівноправності,

пускаючись у демагогію, гуртуючи навколо себе принижених і поневолених.

Втім, Грушевський доволі скептично ставиться до реальної демократизації влади в класовому суспільстві, хоча таку упередженість можна визнати правомірною за певних історичних умов та обставин. На думку вченого, компроміси в боротьбі за владу між старими верствами можновладців та новим класом, що спекулює на таких вимогах «народного інтересу», як широке і навіть загальне виборче право, розширення натуралізації, парламентаризм та плебісцити, – це «лише уступки, на які приходиться владущим іти, щоб заспокоїти обділені верстви ілюзією, ніби то й вони беруть участь у правлінні, ніби то державна організація та її влада являються органом не самої владущої верстви, а апаратом народоправства і законодавство не твориться волею самої правлячої касти, а виявляє волю всього народу, його вибранців».

Досліджуючи далі соціологію механізму влади, Грушевський доходить висновку, що панівна верхівка також необхідно еволюціонує в бік подальшого пристосування до демократичних вимог, присвоюючи та опановуючи право на вираз всенародної волі, асимілюючи та розчиняючи у своєму середовищі соціальні елементи, які впливають на демократичній хвилі.

Серед основних методів і способів збереження панівною верствою влади вчений називає психологічну обробку обділених верств – нейтралізацію або послаблення їх почуття соціальної кривди, використання зверхніх, декоративних форм рівноправності й суверенності народу, тимчасове поліпшення умов життя, фактично – підкуп, «чисто фізичне годування сього суверенного народу кандидатами на владу у різних формах, – більш або менш багаті і розкішні забави й учти», використання у якості ідеологічного забезпечення своєї влади мистецтва і нарешті, такої могутньої сили, як національне почуття, «котрим владущі верстви звичайно стараються заповнити ту моральну порожнюву, що з'явилася на місці зруйнованої їх роботою племінної солідарності, свідомості морального зв'язку, що була колись живою душею родово-племінного життя».

«Українські переживання» як дослід «генетичної соціології». Окремою частиною «генетичної соціології» М. Грушевського, що має цілком самостійне значення, є розділ «Українські

переживання» – дослідження «генетичної соціології» на суто українському етнокультурному матеріалі, аналіз проблеми походження суспільності в її різних історичних формах в українській культурі. Власне, цей розділ не завершений Грушевським. Відомо, що вчений сподівався повернутися більш детально до цієї теми.

Але й у такому вигляді – наукового нарису, що лише ставить проблему, не розв'язуючи її до кінця, – ця частина «генетичної соціології» дуже важлива. Фактично М. Грушевський чи не вперше в історії української соціології, яка перебувала на той час у зародковому стані, свідомо ставить за мету дослідити величезний етнографічний та літературний матеріал з українознавства суто соціологічними методами, робить спробу розглянути його під кутом зору соціологічного, зокрема з позиції своєї «генетичної соціології».

До того ж серйозний доробок світової та європейської соціології щодо проблеми походження громадянства зовсім обминав так званий «слов'янський» та український зокрема матеріал. «Хотілося, – пише М. Грушевський, – зовсім натурально об'яснити ці пережитки, які заховались у різних слов'янських народів, в тім числі й українського, з загальної еволюції соціального життя і подружніх відносин – слов'янським матеріалом підкреслити загальну схему, дану згаданими дослідниками (Баховеном, Мак-Ленаном, Леббоком, Морганом – В.С.)» (*Початки громадянства, 1921*). Нагадаємо, що саме деякі розбіжності між фактами походження та еволюції суспільності у слов'янських народів та універсалізованою як загальною теорією походження суспільства Баховена–Моргана були однією з головних мотивацій Грушевського в дослідженнях своєї «генетичної соціології».

В «Українських переживаннях» М. Грушевський звертається до творчої спадщини таких видатних українознавців-етнографів, як Микола Зібер, Микола Сумцов, Максим Ковалевський, Микола Чернишов, Федір Вовк, польський філолог Миколай Змігородський. Їхні діяльність і праці були, за переконанням самого Грушевського, «зав'язками генетичної соціології в українознавстві». Микола Зібер, наприклад, у своєму дослідженні про братства та парубоцькі громади в Україні чи не вперше вказав на їх аналогію з поколінними організаціями інших народів

і вбачав у них свого роду переживання молодшими поколіннями примітивних форм комунального подружнього союзу, вже залишеного старшими генераціями. Студії про українські парубоцькі громади, розпочаті М. Зібером, були продовжені талановитим М. Чернишовим. Харківський професор-етнограф Микола Сумцов у своєму дослідженні «Досвітки» встановив сліди так званого «змішаного» або «комунального» шлюбу в українських звичаях і інтерпретував, зокрема, досвітки та вечорниці як форму «пробного шлюбу» – перехідний ступінь від полігамії до моногамії. Фактично з позицій «генетичної соціології» досліджував український весільний ритуал і етнолог Федір Вовк.

Але так добре розпочаті в 1880-1890 рр. студії з української соціальної етнології з різних причин та обставин не набули свого подальшого розвитку. Саме ці дослідження могли б бути, на думку М. Грушевського, потенційним джерелом для розвитку повноцінної соціології (і не лише «генетичної») за європейським зразком. Намагаючись якось заповнити цей вакуум, Грушевський накреслює деякі перспективні методи роботи з величезним несистематизованим матеріалом з українознавства, що актуальні й досі.

Насамперед це кваліфікована робота з українськими історичними пам'ятками та джерелами, з історичним матеріалом взагалі. Зокрема, вчений ілюструє цю вимогу своїм історико-соціологічним коментарем відомого літопису про поганські звичаї українських племен. Другим завданням є, на переконання вченого, доповнення й розвиток етнологічних та етнографічних концепцій українських дослідників з позицій нових досягнень соціологічної теорії – фактично мається на увазі друге прочитання й соціологічна «модернізація» цих концепцій. Підкреслюючи цю обставину, Грушевський посилює суто соціологічні акценти в ставленні до етнографічного матеріалу: «Теперішнього дослідника цікавлять не стільки питання, чи такі форми відносин були, – він знає, що соціальний устрій не раз переходив від моногамічної, парної сім'ї до життя полігамічного або колективного – полігнії, поліандрії, групового шлюбу під впливами обставин економічних, психологічно-релігійних, інтересів оборони тощо. Тому для нього не більш важливий факт самого існування тої чи іншої форми, як ті

обставини, той соціальний, економічний і культурний круг... в яких творилися ті чи інші зміни шлюбного зв'язку... і власне ця соціальна обстановка, що впливала на зміну подружніх та інших відносин, – це якраз те найбільш інтересне, що досліджує соціолог» (*Початки громадянства, 1921*).

Базуючись на цій соціологічній позиції інтерпретації фактів соціокультурного життя, такий яскравий і значний феномен української історії, як, наприклад козацтво з його куренями, сексуальною мораллю, відокремленням від родинного життя, може бути розглянутий, на думку Грушевського, не лише у вузьких рамках аналогії західноєвропейським братствам-орденам, а як більш ширше – чоловіча організація, парубоцька громада, відома в історії різних войовничих племен.

Справжній соціологічний підхід, вважає вчений, пропонуючи принципи своєї «генетичної соціології», означає багатогранний, позбавлений однобічності аналіз соціальних фактів. На жаль, соціологія та етнологія кінця ХІХ – початку ХХ ст. (і не лише українська) не була позбавлена цієї вади. В студіях із проблем походження суспільності, наприклад, головна увага дослідників була акцентована на еволюції сексуальних відносин, яка буцімто й була головною причиною історичної трансформації сім'ї і, відповідно, всього суспільства. Часто поза зором дослідників залишались інші, не менш важливі фактори соціальної еволюції. Грушевський у своїй соціологічній концепції походження суспільності – «генетичній соціології» – свідомо намагався позбутися багатьох вад сучасної йому суспільної теорії і не без певного успіху.

«Українські переживання», що підсумовують курс «генетичної соціології» Грушевського, є по суті науковим заповітом ученого, його вболіванням та переживанням за долю української гуманітарної науки взагалі й соціології зокрема. Наукове й громадське завдання книги Грушевського – сприяти відродженню у нас інтересу до соціологічних дослідів, ще й сьогодні можна вважати цілком актуальним.

Як не парадоксально, сучасна соціокультурна ситуація (і не лише українська) з такими універсальними її факторами, як наростаюча гетерогенність та суперечливість суспільних відносин, розбудження та активізація певною мірою незавершених етноформуєчих процесів, укладання та

формування громадських відносин на чималих теренах, проблеми творення соціального договору-контракту майже з нуля, актуальна потреба формування громадського соціально відповідального суспільства – майже буквально у своїх головних тенденціях нагадує соціокультурну ситуацію на межі ХІХ–ХХ ст., частково і відтворюючи її проблеми.

В часи глибинних суспільних трансформацій, в ситуаціях часто безплідних дебатів та мітингування на теми «яке суспільство ми збудували і маємо будувати?», як ніколи серйозним і науково виваженим є більш фундаментальне та принципове питання: «а чи маємо суспільство взагалі?» – суспільство, що в дусі «генетичної соціології» Михайла Грушевського трактується як громадянство, спільність. І повертаючись до основи основ, «що таке взагалі суспільство?», питання «генетичної соціології» як основні проблеми розвитку людського громадянського життя і сьогодні на порядку денному.

Політична соціологія М. Грушевського. У теоретичній спадщині М. Грушевського становлять значний інтерес ідеї та концепції, що тісно пов'язані з його громадсько-політичною діяльністю. Умовно окреслимо їх як «політичну соціологію» Михайла Грушевського. Чому саме політична соціологія, а не «соціологія політики» чи більш звичне й легітимоване в сучасному науковому вжитку «політологія»? По-перше, не зважаючи на різноманітність за своїм складом і ступенем узагальнення концепцій та ідей, об'єднаних у цьому напрямі, всі вони підпорядковані одній головній ідеї – праву українського народу на самовизначення аж до створення своєї власної незалежної держави. Мета й засоби її досягнення – політичні, безумовно. Водночас «технологія» досягнення цієї мети, закони дії політичного механізму як такого – саме те, що може бути головним предметом соціології політики або політології як науки про політику, – постійно занурені у Грушевського в універсальний науковий контекст.

Поняття політики підпорядковані законам суспільного розвитку та закономірностям функціонування суспільства. Останні, як відомо, і є основним предметом саме соціології як науки. Більш того, в тій розширеній інтерпретації, яку М. Грушевський дав своїй «генетичній соціології», його

політична соціологія є, на нашу думку, закономірним розвитком положень першої, її, так би мовити, прикладним додатком і водночас – метою. І навпаки, події Української революції 1917-1918 рр. були тим безпосереднім історичним досвідом, переосмислення якого становило основу та в чималій мірі поштовх до наукового аналізу законів суспільного розвитку.

У своїй політичній соціології М. Грушевський з неупередженістю й терпінням ученого і водночас із практичним досвідом політика досліджує і визначає ті передумови, обставини й перспективи, за яких розвивалося й буде розвиватись українське суспільство. В цілковитій відповідності до методу своєї «генетичної соціології» він виводить генезис ідеї української державності, починаючи з найдавніших часів Київської Русі й закінчуючи сучасним йому проголошенням Української держави у 1917 р.

Власне, у своїй політичній соціології Грушевський виконує фундаментальні за своїм значенням завдання – обґрунтовує історично, теоретично та юридично право українського народу на власну державу, доводить, що цей народ існує як окремий історичний, культурний та етнічний суб'єкт. «Це людина, яка встановила наукові, точні підстави нашої державності», – сказав про нього В. Винниченко.

В особі М. Грушевського маємо діяча, який брав безпосередню участь у творенні української державності, в обґрунтуванні принципів її політики та устрою (був членом Центральної Ради від перших її днів). Як писав сам М. Грушевський у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть», «ні одне засідання її (Ради. – В.С.) не відбувалося без моєї присутності... Я брав участь в укладенні її оповіщень і її Універсала. Моє слово – не слово Центральної Ради, але слово чоловіка, свідомого її діяльності, її планів і намірів...» (*Хто такі українці і чого вони хочуть, 1991*). Тому цілком природно, що вивчення політичної спадщини вченого є не лише вивченням політичної ситуації та подій того часу в Україні, поданих з «перших рук», а й аналізом глибинних тенденцій, соціальних завдань і стратегічних перспектив розвитку демократії в Україні.

Проблема політичної організації українського національно-демократичного руху. Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р. в Росії створила сприятливі соціально-

історичні умови для розгортання національно-демократичного руху в Україні. На відміну від російської революції український рух 1917 р. поєднав два історичні завдання – завдання соціально-демократичних перетворень, що загалом збігалося з лозунгами російської революції, та завдання національно-культурного відродження. Це поєднання соціальної та національної емансипації, їх діалектика створила своєрідність і специфіку української ситуації 1917 р. й висунули на порядок денний потребу творення принципів політичного керівництва, ідеології та організації національно-демократичного руху.

Завдання було по-своєму історично унікальне, спроби практичного вирішення якого у 1917 р. в Україні набагато випередили за своїм часом деякі сучасні теоретичні розробки соціології організації та теорій систем, що самоорганізуються. Адже мова йшла про творення політичної організації, політичного центру, держави та її устрою в суспільних умовах, де була відсутня новітня розвинена традиція державництва й суспільної організації. (Нагадаймо, що УНР була створена майже після двох з половиною сторіч після руйнування останнього осередку організації української державності у вигляді козацької республіки в другій половині ХVІІ ст.) Українське суспільство початку ХХ ст. було значною мірою неструктуроване соціально й політично. Основною масою населення та основним соціальним класом залишалося селянство. Міський робітничий клас був здебільшого нерозвинутий політично. Національна інтелігенція малочисельна. Соціальна неструктурованість українського суспільства зумовлювала слабкість і незначний вплив на соціальне життя українських політичних організацій і партій.

Слід зважити й на те, що національна держава була створена в обставинах майже зруйнованого, невизначеного чітко в національному й культурному відношеннях поняття української ідентичності. Іншими словами, за свідченням В. Винниченка, «тих українців, які уже мали національну свідомість, було мало», «воістину, ми за тих часів були богами, які бралися з нічого творити цілий новий світ. Дійсно з нічого».

Політичним центром організації українського суспільства в його державних формах стала Українська Центральна Рада, одним з керівників та ідеологів якої став М. Грушевський. Власне завдання організації (і самоорганізації) української суспільності й

були «першим гаслом, з котрим вийшла Українська Центральна Рада перед свій народ». М. Грушевський розуміє, що мова йде не лише про організацію етнічної спільноти у певних формах, а саме про організацію первинних форм громадськості, цілком у руслі подальших ідей його «генетичної соціології» – громадянського суспільства в сучасному розумінні слова.

Єдиним способом творення цієї нової громадськості є, за М. Грушевським, національне самовизначення українського народу, а формою її існування – спочатку національно-культурна автономія у межах демократичної Росії, а потім за обставин, що склалися в ході історичних подій, – власна незалежна держава. Звідси й політичні завдання, які стояли перед Центральною Радою у 1917 р., – досягнення широкої автономії України, забезпечення всієї повноти політичного й національного життя українського народу та охорона прав і інтересів трудящого люду. Як бачимо, тут чітко поєднуються два невід’ємні завдання української революції – національне та соціальне.

Головним суб’єктом соціальних перетворень ідеологи національно-демократичного руху бачили народ. Поняття «народ», звичайно, є досить невизначеним у соціологічному та політичному значеннях. Воно дає можливість для всіляких політичних маніпуляцій в усі часи. Це цілком усвідомлює Грушевський, зазначаючи пізніше в своїх «Початках громадянства» можливість використання понять «народ» і «народний інтерес» у боротьбі за владу між старими й новими панівними соціальними верствами. Але водночас, саме це поняття найбільш вдало поєднувало в собі національний і соціальний аспекти української революції, а також адекватно передавало саму сутність українського суспільства того часу. Його характерною ознакою була нерозвинена соціальна структурованість і невизначеність основних класів громадянського суспільства. Найчисельнішим класом в Україні того часу було, як уже зазначалося, селянство, з яким традиційно і асоціювалося поняття «народ».

Власне і в соціальних характеристиках сучасних демократій поняття «народ» вживається доволі часто. Адже саме це поняття є сутністю усієї демократичної традиції та демократії як політичного режиму, що і означає буквально «владу народу». Коли зважити на те, що кінцеву мету соціальних перетворень в

Україні Грушевський вбачав у створенні демократичного суспільства у формі Української незалежної демократичної держави, то не дивно, що саме «народ» розглядався ним як головна рушійна сила та головний соціальний чинник цього процесу.

Такий соціальний пріоритет в організації громадянського суспільства був зумовлений у Грушевського насамперед його особистим глибоко демократичним, «народницьким» світоглядом. Одним з характерних виразів цього світогляду був певний вплив досить стійкого уявлення, притаманного багатьом політичним діячам української соціал-демократії про природну безбуржуазність українців як нації. Так, зокрема, говорячи про потребу творення нового життя, нового «ладу» в Україні, творення нових форм у всьому суспільному житті, Грушевський у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» закликає знаходити в процесі цієї соціальної творчості те, «що відповідає потребам України як краю і українського народу як народу робочого, трудящого, що не має своїх власних, українських буржуазних великоземельних та капіталістичних верств і мусить дбати про інтереси свого трудящого люду» (*Хто такі українці і чого вони хочуть, 1991*). Прагнення опори на найширшу національну й соціальну базу та селянство як його найбільшу соціальну верству в Україні, заперечення будь-якої диктатури одного класу над іншим було головною перевагою і водночас головною слабкістю політики організації національно-демократичного руху в Україні порівняно з більшовицькою політикою соціалістичної революції в Росії.

Порівнюючи Україну і Росію тих часів революційних перетворень, можна сказати, що зіткнулися в зрівнянні свого втілення у соціальну практику не просто дві політики, а дві методології та два способи розуміння соціального процесу. Один, яскравим представником якого був Грушевський, тяжів до класично позитивістського розуміння соціального процесу з такими його невід'ємними рисами, як об'єктивізм, відмова від насильницького втручання дослідника у перебіг законів саморозвитку соціальної матерії, повага й визнання об'єктивного статусу тих законів. «Контівський», а ширше – об'єктивістський підхід значно ближче в соціальному втіленні саме до демократичних форм організації та самоорганізації суспільства.

Інший підхід, утіленням якого була більшовицька революція 1917 р. в Росії, базувався на протилежних методологічних засадах розуміння соціального процесу, що були засновані марксизмом і розвинені Леніним. Наріжним каменем цієї соціальної методології, якій був притаманний крайній суб'єктивізм і навіть волюнтаризм, було вчення про диктатуру пролетаріату, насильство одного класу над усім суспільством. У більшовицькому трактуванні соціальний процес і соціальна реальність – то безвільна матерія, насильство над якою з боку політичного деміурга-партії не лише виправдане, а й необхідне. Ідеологічна схема під кутом зору цієї методології має панувати над життям, насилуючи його форми та процеси самоорганізації. Практичне втілення принципів такої спільноти тяжіє, безумовно, до авторитарних і тоталітарних форм соціальної організації. Хоча соціальна алхімія марксизму-ленінізму виправдала себе як техніка й тактика передусім захоплення політичної влади й формування штучної суспільної організації та солідарності, у стратегічному значенні історія підтвердила скоріш спосіб організації суспільності «знизу», створення таких його форм, що самоорганізуються за об'єктивною логікою суспільного процесу.

Центральна Рада для Грушевського – це «осередок», «координаційний центр», медіатор, що «має об'єднувати і керувати національно-політичною діяльністю всіх українських організацій для досягнення тих політичних завдань, для яких об'єдналися ці організації». Як бачимо, смисл організації, за Грушевським, в опосередкуванні та керівництві власне низових самоорганізаційних процесів, їх підтримка та активізація («пробудження», за влучним виразом В. Винниченка). Успіх усіх соціальних перетворень, реалізації планів і проєктів соціального й національного будівництва в Україні залежатиме, за М. Грушевським, від того, чи підтримає їх народ, чи стане він сам активним і творчим чинником суспільної організації та самоорганізації, бо «кінець кінцем все чисто – і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна – залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опереться свободна, автономна, народна Україна».

М. Грушевський, безумовно, дещо ідеалізував та

абсолютизував процес суспільної організації та самоорганізації в умовах України того часу. Принципи побудови нової громадянськості в його розумінні нагадують дюркгаймівські аналогії «органічної солідарності», що протиставляється у своїх головних характеристиках «механічній». Але коли у Е. Дюркгайма основою «органічної солідарності» є розвинутий поділ праці, який зумовлює залежність членів суспільства один від одного, викликає почуття солідарності й розуміння свого зв'язку, що стає потім основою морального порядку, то в концепції суспільної організації М. Грушевського цей об'єктивний фундамент «органічної солідарності» замінено на специфічне поняття народної єдності, що утворюється внаслідок розвитку свідомості, самосвідомості та національних почуттів.

Особливу здатність до такої роботи свідомості й до створення на її основі «громадянської солідарності» (щось на зразок Дюркгаймової «органічної») Грушевський вбачав як специфічну рису українського народу. Таке розуміння доповнювало й підсилювало вже згадуване ідеалістичне та досить наївне уявлення М. Грушевського про соціальну гармонійність українства. Характерні такі його міркування: «Український народ повний життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності. Національні почуття – стільки віків боротьби проти усяких насильників, що наступали на волю і добро України, зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського громадянства – від панських і буржуазних груп до пролетарів». І далі: «Досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним її вірності національній дисципліні. З цією міцною єдністю український народ становить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в Східній Європі».

Видається, що тут пафос Грушевського як ідеолога переважає тверезу оцінку вченого. Щоправда, за тих історичних умов ідеологічне й політичне завдання піднесення національної гідності народу було конче актуальним. Вже у лютому-березні 1918 р., підсумовуючи деякі попередні результати й уроки української революції та розмірковуючи про майбутні перспективи соціального й політичного розвитку України, Грушевський значно критичніше, без революційної ейфорії доби Центральної Ради та УНР дає характеристику політичної

діяльності щодо формування та організації демократичних сил і створення осередків громадянського суспільства. Його висновки щодо здатності українців до організації майже діаметрально протилежні попереднім оцінкам.

Сам М. Грушевський бачить головну причину такого стану речей в суперечності, конфлікті між притаманним українському народу естетичним ідеалом, «культурою краси, слова, форми» та нестачею «сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних», яка проявилася перед завданнями будови державного, соціального та економічного ладу. Але немає жодних підстав оцінювати ці зауваження вченого як твердження про природне «недержавництво» українців як нації. Це скоріше об'єктивна оцінка конкретної історичної ситуації, наслідків відсутності новітньої державотворчої традиції в Україні. Водночас на думку Грушевського, довгі віки державного життя росіян не дають їм як нації ніяких переваг перед українцями щодо здатності до організаційної діяльності, до позитивної, творчої реальної роботи і лише підкреслюють майбутній потенціал соціальної творчості українського народу.

Реалістичний науково виважений підхід демонструє М. Грушевський в обґрунтуванні первинних організаційних політично-державних форм українського національно-демократичного руху, ще раз підтверджуючи думку, що політика – то мистецтво (й наука!) можливого. У цьому значенні показова його орієнтація на «середню політичну платформу» (жадана всіма демократами «середня лінія»), на котрій «буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей». Такою «середньою політичною платформою», здатного об'єднати й солідаризувати більшість українського громадянства, політичні рухи та партії, була в Україні за тих конкретних соціально-історичних умов спочатку широка національно-територіальна автономія в Російській Федеративній республіці на демократичних засадах, а потім – завдання створення власної Української незалежної демократичної держави.

Вже значно пізніше, майже у наш час з'явилися соціологічні теорії соціальних структур – «середнього класу» Р. Мілса, «медіативних структур» П. Бергера, принципів демократичного капіталізму М. Новака. Були актуалізовані підходи до громадянського суспільства та принципів функціонування

демократії, соціальною опорою якої є «середній клас», а політичною – «середня лінія». М. Грушевський же був одним із тих перших, що не лише обґрунтували ці концепції теоретично, а й намагалися втілити їх принципи в соціальну практику.

Ідеї та принципи соціальної єдності, гармонії та громадянського миру на демократичних засадах, що їх пропагував український учений, є непересічними й сьогодні. Яскравим виразом цього у спадщині М. Грушевського є постановка й розв'язання національних питань та розробка принципів української етнополітики.

Національні питання та принципи етнополітики. Серед невідкладних завдань демократичної розбудови молодій українській державності національні питання та розробка принципів демократичної національної політики займали, як і сьогодні, одне з пріоритетних місць. Величезний теоретичний і практичний внесок у розробку цих важливих проблем вніс М. Грушевський. Теоретичні й практичні засади етнополітики, обґрунтовані ним за часів керівництва УНР, як ніколи важливі та актуальні сьогодні, в умовах розвинення української державності.

Для Грушевського національне питання було органічною складовою загального демократичного процесу в Україні. Тому цілком природно, що його розв'язання він вбачав лише в цьому демократичному контексті. Як уже зазначалося, українська демократична революція 1917-1918 рр. висунула на порядок денний два взаємопов'язані завдання – національне (забезпечення усієї повноти політичного й національного життя українського народу) та соціальне (охорона прав та інтересів трудящих). Ця діалектика національного та соціального завжди перебувала під кутом зору Грушевського. Своєрідним поєднанням цих двох сторін українського національного демократичного процесу була вже згадувана концепція вченого про природний демократизм і «безбуржуазність» українського народу. З цього випливало, що забезпечення природного політичного та юридичного права українців і самовизначення вже самі по собі, за Грушевським, реалізують соціальні вимоги української революції. Треба визнати, що такі надії та міркування не були безпідставними і формувалися за певних соціально-історичних і політичних обставин.

Маємо на увазі насамперед той факт, що найчисельнішою і найхарактернішою соціальною верствою українства того часу було саме селянство. Тому не були надуманими стійкі уявлення про український народ як «селянську», «мужицьку» націю – погляд, що сформувався ще у Драгоманова і був розвинений у колі Кирило-Мефодіївського братства. Цей погляд свідомо поділяв і М. Грушевський. Власне, той народницький ідеал, на якому базувалася вся політична діяльність української соціал-демократії, являв собою у кінцевому підсумку самовпорядковану й самоорганізовану селянську громаду. На відміну від західноєвропейських і навіть російських зразків українська соціалістична революція спиралася за програмними положеннями українських соціал-демократів «на єдину свою реальну основу – трудове селянство».

Беручи до уваги той факт, що в містах і містечках України того часу власне український етнічний елемент не був пануючим, склалася характерна соціально-національна дуальність українського села та неукраїнського міста. Ця специфіка знову ж таки вимагала брати до уваги при розробці принципів національної політики як національний, так і соціальний аспект проблеми. Нижче ми детальніше зупинимось на її аспектах, зараз же нас цікавить саме цей принциповий момент української демократичної революції – національної за формою, демократичної за змістом.

Першою проблемою національної політики демократична революція в Україні поставила українське питання – саме це так зване «українське питання», заборонене, затемнене або навіть неіснуюче офіційно до 1917 р. в Російській імперії. Мова йшла не лише про визнання права українського народу на самовизначення, а й практичну кінцеву реалізацію цього права у формі національної незалежної держави.

Легітимувати історично та юридично право українців на самовизначення означало за тих історичних умов довести їх національно-історичну ідентичність як повноцінного, повнокровного народу зі своєю оригінальною, неповторною історією та культурою, з'ясувати їх власний історичний шлях і перспективи власного історичного розвитку. Це означало, врешті-решт, показати «хто такі українці і чого вони хочуть» – завдання величезної історичної ваги й значення, яке взяв на себе і

блискуче виконав М. Грушевський. Окреслити національне обличчя українства необхідно було не лише для інших народів, а й для самих українців і допомогти їм здолати досить стійкий комплекс «меншовартості» та «малоросійства», заперечуючи гадки про штучну природу українського етносу та відсутність «українського питання» взагалі.

Завдання це було справді історичне, адже ставило собі за мету формування й виховання національної свідомості, яка, на переконання Грушевського, мала стати наріжним каменем української революції та державотворення. Головним фактором формування особності українства в порівнянні з іншими «руськими народностями» М. Грушевський вважав особливий історичний шлях його розвитку. Саме на ньому українці остаточно сформувалися в український народ, а події української революції 1917 р. завершували перетворення цього народу в українську націю.

Займаючись питанням української національно-культурної особності, Грушевський розробляв і деякі методологічні проблеми теорії соціальної та національної ідентичності. Зокрема, становить інтерес розроблена ним система факторів формування національно-культурної ідентичності та національної самосвідомості. Серед головних факторів такого роду вчений виділяє, крім спільного історичного шляху розвитку, етнічне походження, мову та самоусвідомлення своєї приналежності до певної культурно-етнічної спільноти. Варто зауважити, що теоретичні підстави концепції вченого збігаються у своїй основі з провідними сучасними розробками цієї проблематики.

Особливо слід відзначити наголошення М. Грушевським на важливості моменту особистого самоусвідомлення своєї приналежності до певної спільноти і навіть можливість добровільності у своєму виборі. За Грушевським, «українськість» не стільки природженість, фізичний факт народження, скільки – відчуття своєї приналежності до українського. Говорячи про право вибору культурно-національної приналежності кожного, Грушевський пише: «Якого б не був він роду, віри та звання – се неважно. Його воля і свідомість рішає діло».

Така демократична й глибоко гуманістична орієнтація М. Грушевського в національному питанні має своє закономірне

втілення й продовження в основах етнополітики молодій українській державі, до розробки яких учений був причетний. Вже перші офіційні державні декларації Центральної Ради (Універсали) містили в собі головні принципи майбутньої демократичної національної політики, заохочуючи українську демократію та людину «до злагоди та порозуміння» з демократією інших національностей і «разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя». Центральна Рада, вважаючи себе передусім національною владою, водночас фактично декларувала принцип «громадянського націоналізму» – важливий сучасний принцип формування сучасних демократичних держав з громадянською нацією в їх основі. Цей базовий принцип демократії бере за свою основу не етнічну, а громадянську приналежність – принцип громадянства. Універсали Центральної Ради були звернені не лише до українців, а до всіх, «хто живе на Україні», до «братів-громадян Української землі».

Головними принципами української державної політики стосовно інших народностей, що населяли Україну, були проголошені в Універсалах добровільність входження неукраїнських народів в нову Українську державу, добровільність визнання себе її громадянами, а також відмова від будь-якого насильства в будь-якій формі стосовно цих народностей. Проголошення й забезпечення державного права українського народу, всієї повноти політичного, культурного й національного його життя не було, не є і не буде, на переконання Грушевського, погрозою для інших народів, які проживають в Україні: «Повнота національного життя, котрої ми добиваємось для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до вільного розвитку своєї культурної та національної стихії» (*Українська Центральна Рада, 1917*). Ця політика національної злагоди й гармонії, за пізнішим визнанням Грушевського, не була «тактичним маневром» або пропагандистським лозунгом. То був принцип державної політики, «фундамент, на якому базуватиметься нове життя».

На користь того, що принципи демократичної національної політики, обґрунтовані М. Грушевським, не були пропагандистською декларацією, свідчить той факт, що вчений ретельно розробляє саму категорію права в етнополітиці, маючи

на увазі насамперед справді об'єктивно формальну сутність права. На ділі це означало фактично поширення принципів правової держави на таку важливу й делікатну сферу, як сфера міжнаціональних відносин. За М. Грушевським, право народностей на саморозвиток та самовизначення не залежить від їх «зрілості чи незрілості», «історичності чи неісторичності», культурних заслуг, розмірів тощо. Це право не повинно залежати також від симпатій чи антипатій цих народів до «української справи», від їх, вживаючи Богардусову термінологію, соціальної дистанції стосовно українців, і навпаки. Ніщо, крім національного такту й розуміння свого власного інтересу, не повинно, на думку вченого, визначати відношення й ступінь лояльності неукраїнських народностей щодо українських національних домагань.

Національна політика України, державні принципи ставлення до «інших» для того, аби бути демократичними й цивілізованими, мали включати в себе ще одну важливу сторону. Йдеться про ставлення української більшості до національних меншин, про потенційну небезпеку таких явищ, як український націоналізм і шовінізм. Категорично відмежовуючись від ультра-націоналістичного гасла «Україна тільки для українців», Грушевський стверджує: «Оборонці української національності не будуть націоналістами». Цьому принциповому моменту він надає характеру особистого кредо й базового імперативу національної політики демократичної України. Він закликає визнавати всілякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолерантності супроти інших народностей «національним злочином» і «виступати проти них з усією рішучістю». Юридичні гарантії прав національних меншин в Україні повинні були забезпечити принцип їх пропорційного представництва у Центральній Раді, інститут представництва основних національних меншин (росіян, євреїв та поляків) в уряді, а також закон про національності – один із перших законодавчих актів Центральної Ради.

Вагомим свідченням конструктивного і реального характеру принципів національної політики, обґрунтованої Грушевським, є її соціально-історична конкретика. Так, водночас з розробкою універсальних демократичних принципів у сфері міжетнічних відносин в Україні вчений приділяє велику увагу конкретним

питанням національної політики. Серед них – проблеми відносин з найчисленнішими етнічними групами в Україні того часу – єврейською, російською та польською і вже згадувана проблема соціально-національної гетерогенності українського села й неукраїнського міста.

Наслідком певних історичних обставин і соціально-національної політики старої Польщі стала масова міграція єврейського населення в Україну. Своєю чергою своєрідний «санітарний кордон» – так звана «межа осілості» для євреїв, встановлена царським урядом на сході, перетворила Україну ХІХ ст. в головний осередок єврейського етносу. В містах і містечках України, особливо на Правобережжі, опинилось, за даними М. Грушевського, понад чверть усієї чисельності єврейського народу. Так утворився дуалізм українського села та єврейського міста (містечка), особливо характерний для України на межі ХІХ–ХХ ст. Подальший розвиток індустріалізації та буржуазних відносин зумовив масовий приплив у великі міста також представників російського етносу й збіднілої частини сільського населення, що швидко «денаціоналізувалось» у місті.

До слова, соціально-національна гетерогенність зберігається й зараз в Україні. Маємо, з одного боку, село – сільську нерозвинену у повній мірі національну культуру, традиційні витоки якої (родина, сусідство, власне господарство, сільське соціально-культурне середовище) дедалі більше руйнуються, та з іншого – місто з такими космополітичними та індустріальними факторами, як велике виробництво, бюрократія, анонімність, гетерогенність стилів і форм способу життя, стандартизована та масова культура. Є певний розрив, відчуженість між сільською традиційною, національною у своїх виразах культурою, що ще й досі не виробила свого повноцінного «міського варіанту» функціонування, та наявною, власне міською космополітичною й денаціоналізованою культурою.

Звичайно, за часів Грушевського соціально-національна гетерогенність міста й села мала свою власну специфіку (скажімо, значно більша чисельність єврейського населення в містах порівняно з сучасною соціально-демографічною характеристикою українського міста). Але сама сутність і принципи соціально-національної політики, запропонованої ним, мають свій резон і непересічне значення й сьогодні.

Для усунення певної відчуженості між містом і селом, нейтралізації настроїв чужорідності й недовіри деякої частини неукраїнського населення міст необхідні, за Грушевським, розуміння, толерантність і відмова від будь-якого насильства. Вчений закликає до поступового, поміркованого, дуже обережного прилучення неукраїнських етнічних груп до повноцінного громадянського процесу в Україні, застерігаючи водночас від спокуси форсування швидкої, «гвалтовної» українізації цих елементів.

Велике значення М. Грушевський надавав урахуванню соціально-психологічних факторів у проведенні національної політики. Так, наприклад, у стосунках з етнічно російським населенням України необхідно було зважувати, на його думку, на болісне та складне психологічне становище роздвоєння українських росіян, що під час загострення відносин між Україною й Росією, а потім, фактично, під час стану війни між ними перебували в ситуації «підданих ворожій держави». В такій ситуації особливо важливо було в ставленні до росіян, які не мали відношення до протидержавних антиукраїнських виступів, «нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з усякої колізії можливо безболісного» (*На порозі нової України, 1991*). Тут М. Грушевський досить детально зупиняється на взаємовідносинах і перспективах стосунків з іншими двома найчисельнішими (після російської) національними групами в Україні – єврейською та польською.

Стратегічний характер взаємовідносин з першою зумовлюється, за Грушевським, такими соціально-етнічними факторами України початку ХХ ст., як чисельність єврейського населення (нагадаймо: четверта частина загальної кількості євреїв у світі), традиції сумісного проживання та специфіка соціально-демографічної структури населення. Гарантуючи всі права та умови для вільного національно-культурного розвитку єврейського народу, українська державна політика мала, за М. Грушевським, зробити все, щоб «єврейська людність на Україні не винароднювалась (не денационалізувалась)» (*На порозі нової України, 1991*).

Принципами цієї державної національної політики стосовно українських євреїв мали стати нейтралізація та подальше викорінення антисемітизму. Боротьба з останнім була

необхідною у післяреволюційний період, коли ці настрої набули певної сили завдяки впливу вульгарного націоналізму та поширенню сталого уявлення (іноді цілеспрямованого) про загальне співчуття євреїв до більшовизму, їх масову участь у більшовицьких заколотах. З позитивним вирішенням єврейського питання на ґрунті «твердого порозуміння», «міцної солідарності» та «обопільної приязні» вчений пов'язував не лише встановлення вже згаданого принципу «громадянського націоналізму», а й також вирішення цілком конкретної соціальної проблеми зближення міста й села, зважаючи на специфіку соціально-демографічної ситуації в Україні.

Іншою не менш важливою складовою національної політики України були українсько-польські стосунки, досить складні в контексті давньої драматичної історії взаємних претензій і рахунків. Ці стосунки ще погіршилися через наслідки соціальних реформ, проведених під час української революції, зокрема скасування земельної власності – головної економічної бази польського елемента в Україні. Втрата польського контролю над землеволодінням в Україні, соціальних позицій і привілеїв сільськогосподарського чиновництва польського походження, очевидно, настроювали ці верстви польського населення на не дуже прихильне й навіть вороже ставлення до процесів державного будівництва в Україні.

Беручи до уваги такі масові настрої польського громадянства, особливо його верхніх соціальних прошарків, М. Грушевський закликає до союзу й злагоди з його соціалістичними та народницькими елементами, з польським селянством, робітництвом та демократичною інтелігенцією.

За Грушевським, мають бути створені такі соціальні умови (створення їх він пов'язував лише з установленням демократичного режиму), щоб неукраїнські народності, що проживають в Україні, відчували себе «не чужинцями, не колоністами, котрих інтереси лежать поза Україною, а її громадянами, що приймають на себе не лише права, а й обов'язки вповні й зарівно з громадянами української народності» (*На порозі нової України, 1991*).

Концепція національного миру, що є кінцевою метою етнополітики М. Грушевського, органічно доповнює його теорію української соціальної гармонії. Наочним утіленням і соціальним

забезпеченням останньої мало стати нове уявлення про громадянськість і громадянство – «державу-громаду», за висловом самого вченого, – «подібне за означенням новій релігії для народу». Тут Грушевський дуже близько підходить до усвідомлення потреби практичного розв'язання проблем, пов'язаних із роллю та місцем у функціонуванні суспільства так званих «громадянських релігій» – своєрідних «мирських» субстратів традиційних релігій, що допомагають солідаризувати соціальні спільноти, включаючи етнічні та суспільство як ціле. Саме ці питання займали у свій час М. Вебера, Е. Дюркгайма, були підхоплені Т. Парсонсом, Р. Мертоном та іншими провідними соціологами ХХ ст.

Підсумовуючи, ще раз наголосимо, що демократичні за своєю суттю принципи національної політики України, які були розроблені у своїх основах М. С. Грушевським, є актуальними й сьогодні. Важливо також наголосити, що ці принципи і тоді й нині вимагають для своєї повної реалізації створення демократичних умов і розвитку демократичного громадянського суспільства.

Контрольні запитання

1. У чому М. Грушевський вбачав головне завдання своєї праці «Генетична соціологія»? Яка головна ідея його «генетичної соціології»?
2. Як М. Грушевський вирішує проблему еволюції людського суспільства і різних форм суспільності? Що визначає ритм соціальної еволюції?
3. У чому полягає сутність ревізії М. Грушевським морганівської схеми розвитку суспільства?
4. Що Грушевський розумів під громадянством або суспільністю? Як він вирішував проблему «вихідної точки» людської історії?
5. Які закони-тенденції, що діють у суспільстві, виділяє в своїй соціології Грушевський?
6. У чому полягали соціальні особливості національно-демократичного руху та державотворчості в Україні у 1917-1918 р. за оцінками Грушевського?
7. Які основні принципи національної політики обстоював Грушевський у своїх етнополітичних підходах?

Рекомендована література

Грушевський М. Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Київ, 1923. Режим доступу: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0001579>

Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). Відень, 1921. Режим доступу: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0000007>

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. Київ, 1913. 648 с.

Грушевський М. На порозі нової України // Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. Львів: «Світ». 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 225–266; 377–381.

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.

Грушевський М. С. Духовна Україна: зб. творів. Київ: Либідь, 1994. 560 с.

Грушевський М. С. На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ: Наукова думка, 1991. 128 с.

Грушевський, М. Українська Центральна Рада й її Універсали. Перший і другий. Київ, 1917.

Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність / Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001. С. 233–255.

Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л. Винар; відп. за випуск Т. Хоменко. Київ : Вид-во «Кий», 2006. 662 с.

РОЗДІЛ 5

СОЦІОЛОГІЯ ФОЛЬКЛОРУ КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ

5.1 Життєвий та творчий шлях Катерини Грушевської

Ірина Матяш

Катерина Грушевська народилася 21 червня 1900 р. у Львові в сім'ї видатного вченого, державного і громадського діяча Михайла Грушевського (1866–1934) та відомої перекладачки, літературознавця Анни-Марії Вояковської (1868–1948). Навчалася у Київському народному українському ун-ті (з 1918 р. – Київський державний український університет) на правничому та природничому факультетах. З 1925 р. керувала роботою Кабінету примітивної культури, очолила часопис «Первісне громадянство і його пережитки на Україні» (1926–1929 рр.). З 1934 р. – науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури; з 1937 р. її перевели до Інституту української літератури імені Т. Г. Шевченка.

У 1939 р. її звинуватили в участі у діяльності націоналістичної організації та у шпіонажі; була засуджена на вісім років таборів. Катерину Грушевську етапували в Магаданську область, потім у Владивосток, Уфу, Новосибірськ, Сахалін. За офіційними документами, померла 30 березня 1943 р. у Темлазі. За іншою версією, Катерина була заслана на Біломорський канал, згодом на Соловецькі острови, а після того на Колиму, де 1941 року була розстріляна у віці 41 рік. Її поховано у Новосибірську.

В сучасній гуманітаристиці, зокрема етнології, культурології, соціології, фольклористиці, праці Катерини Михайлівни Грушевської посідають визначне місце. Створені в 1920–1930-х роках, вони активно функціонують у науковому середовищі завдяки ґрунтовності досліджень і футуристичній

спрямованості викладених в них ідей, які лише на початку 1990-х почали набувати в Україні належного осмислення.

Катерина Грушевська народилася 21 червня 1900 р. у Львові в сім'ї видатного вченого, державного і громадського діяча Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) та відомої перекладачки, обдарованого педагога, літературознавця Анни(Іванни)-Марії Сильвестрівни Вояковської (1868–1948). Її дитинство промайнуло в атмосфері щирого родинного спілкування, довіри та взаєморозуміння. На віллі Грушевських на вулиці Понінського, буд. 6 (нині вул. І. Франка, буд. 154), майже щовечора збиралася львівська еліта, навідувалися імениті гості з інших міст і країн. Через тяжку вроджену хворобу (сухоти) й хронічну анемію Кулюня (як її називали рідні), навчалася вдома, з дитинства опанувавши польську, німецьку, англійську, французьку (перші уроки їй давала Аріадна Драгоманова), російську мови, мала хист до малювання (її улюбленими творами живопису були «Народження Венери» і «Весна» Сандро Боттічеллі), цікавилася історією, літературою, багато читала.

Літо, починаючи з 1902 р., родина Грушевських найчастіше проводила в мальовничому селі Криворівня під Ясеновом Горішнім. Тут Кулюня прислухалася до пісень, придивлялася до обрядів, всотувала багатство й глибину народної мудрості. Сюди часто наїздили В. М. Гнатюк, Ф. П. Вовк, Д. І. Дорошенко, В. В. Дорошенко, М. І. Жук, М. М. Коцюбинський, І. П. Крип'якевич, А. В. Крушельницький, М. М. Мочульський, О. Олесь, І. Я. Франко та ін. Отже, Катруся зростала в оточенні свідомих українців, найяскравіших представників української еліти.

1906 р. вона вперше потрапила до Києва. Відтоді щороку кілька осінніх і зимових місяців жила там із батьками. А з початком Першої світової війни Грушевські поселилися у будинку № 9 на вулиці Паньківській, але прожила там недовго. Повертаючись до Києва, М. С. Грушевський ризикував – за ним давно стежили як за лідером «мазеписького руху» й вже приготували ордер на арешт. Кілька місяців допитів у Лук'янівській в'язниці завершилися передбачуваним засланням. «В лютім 1915 р., – писав учений, – мене призначили на висилку етапом на Сибір, але петербурзьким знайомим, як іронізувало «Н[овое] Время» в останні хвили вдалося «вставити букву М»

замість до Сибірі призначено висилку до Симбірська і під охороною городового вивезено і віддано симбірській поліції, а слідом виїхала туди ж моя родина».

Шлях повернення родини до Києва лежав через Симбірськ, Казань, Москву. Життя Грушевських як «политических» у Симбірську було доволі складним: давалася взнаки відсутність умов для наукової роботи, наслідком чого стала матеріальна скрута. На початку вересня 1915 р. вирушили до Казані. Але й тут жилося не краще. Зовсім несподівано Марія Сильвестрівна захворіла на малярію, що перешкоджало перебуванню її й Катерини поряд із Михайлом Сергійовичем. У зв'язку з хворобою дружини й доньки посилювалися вагання вченого щодо необхідності подальшого перебування їх у засланні. Переїзд у вересні 1916 р. до Москви давав підстави сподіватися на краще. Протягом трьох днів було знайдено прийнятне помешкання на Арбаті в будинку № 55 (М. І. Дубинської), кв. 8 «без доступу до кухні», але з кабінетом для роботи Михайла Сергійовича і окремою кімнатою для доньки й дружини. Досить гостро постала проблема харчування: підвищувалися ціни, погіршувалася якість продуктів. Рятували обіди у «вегетаріанській столовій», що знаходилася поблизу помешкання Грушевських. Попри всі негаразди, порівняно з Казанню в Москві умови проживання (особливо – наукової праці) були значно кращими. Однак через постійні хвороби Катерини, Марії Сильвестрівні з донькою довелося повернутися до Києва раніше за Михайла Сергійовича – у грудні 1916 р.

У роки визвольних змагань українського народу, попри юний вік, вона переконливо довела свою національну свідомість і чітку світоглядну позицію. Дівчина, до якої рано прийшла дорослість, брала активну участь у різноманітних акціях: літературному святі на честь роковин Тараса Шевченка; українській маніфестації, де несла жовто-блакитну корогву; відкритті першої української гімназії... У вересні 1917 р. вона стала студенткою першого Київського народного українського університету (з 5 серпня 1918 р. – Київський державний український університет). Катерина Грушевська розпочала навчання як вільний слухач на правничому факультеті, майже одночасно вступила й на природничий факультет.

Буремні 1917–1918 рр. для Катерини Грушевської позначені

початком наукової праці. Перші її публікації символічно з'явилися на сторінках газети «Народная воля» та журналу «Літературно-науковий вісник», скромно підписані криптонімом «К. Г.» і псевдонімом «Професорівна». Пробою пера були нариси на політичні теми та огляди новітньої літератури: «Нова Україна і старі демократії», «Втішне з'явище» «Перестройка партійного фронту» – в «Народній волі»; «З сучасної політичної літератури (О. Шульгин «Політика», Дм. Донцов «Міжнародне положення України і Росія»)), рецензії на книгу Кліма Поліщука «Серед могил і руїн (Нариси і оповідання)» (Київ, 1918) та збірку поезій О. Кобеця «Під небом чужим. Із щоденника полоненого 1916–1917 р.» (Київ, 1919), вміщені в рубриці «Література, наука, суспільне життя» ЛНВ. Та першопублікації ще не давали уявлення про коло наукових зацікавлень авторки, на відміну від розвідок і досліджень 1920-х рр., коли чітко визначилася генеральна лінія її наукової праці.

Під кінець 1918 р., коли вже вирувало повстання Директорії проти Гетьманату, М. С. Грушевський вирішив повернутися до Львова. Родина вирушила туди наприкінці січня 1919 р. До кінцевого пункту призначення їм добратися не вдалося. Зупинившись у Кам'янці-Подільському, вони поселилися в будинку колишнього «предводителя дворянства» разом з родиною О. Т. Жуковського. Тут Михайло Сергійович взявся за редагування газети «Життя Поділля», органу соціалістичних українських партій, у чому йому суттєво допомагала донька. Вже після від'їзду в громадсько-коопертивному і літературному народному журналі «Громада» в Києві вийшла стаття Катерини Грушевської з символічною назвою «Що таке держава». Юна авторка переконувала читачів, що «державна – це об'єднання, побудоване на спільності завдань – союз, але союз довговічний і пануючий» і вірила, що мрія про незалежну Україну не втрачена. А Михайло Грушевський у лютому-березні брав участь у переговорах про необхідність протидії об'єднанню Директорії з Польщею. Незабаром розпочалися арешти учасників кам'янецького об'єднання. Щоб уникнути арешту, М. С. Грушевський 18 квітня вирушив із родиною через Кошиці до Праги. Так розпочалися для родини Грушевських роки еміграції.

З Праги вони невдовзі поїхали до Швейцарії, яка як

нейтральна країна й традиційний інтернаціональний центр посідала важливе місце в науково-організаційних планах М. С. Грушевського. До того ж, згідно з рішеннями лютневої конференції 1919 р. соціал-демократів у Берні, там планувалося проведення в липні 1920 р. конгресу Другого Інтернаціоналу, що мав відновити діяльність. Із метою достойної репрезентації України напередодні конгресу М. С. Грушевський задумав створити український культурний центр, який би став базою для української наукової та культурної роботи й водночас інформаційним центром з питань українського життя, історії та культури; зібрати бібліотеку, видавати інформаційні видання. Тим самим забезпечувалася б тяглість української культурної присутності в Європі від «старої Драгоманівської громади», що працювала в Женеві у 1870–1880-х рр. Проектована наукова інституція з філіями в різних містах мислилася як своєрідна форма народної дипломатії, покликана забезпечити зв'язки українства з культурними і суспільними колами у світі.

Для Катерини роки еміграції мали величезне значення. Вона виїздила юною дівчиною, студенткою українського університету в Києві, а за кордоном відчула справжню довіру батька у найвідповідальніших справах, стала дієвою його помічницею у науковій та організаційній роботі, швидко подорослішала. Особливо вагомим був її внесок у створення Українського соціологічного інституту (далі – УСІ). Основні завдання установи визначалися як вивчення світового досвіду у сфері, близькій до завдань інституту; започаткування співпраці з міжнародними громадськими організаціями та інформаційна й видавнича діяльність. У невизначеному майбутньому передбачалося переведення інституту в Україну. Велику відповідальність в організації наукової установи М. С. Грушевський покладав на доньку. Їй було доручено обов'язки секретаря УСІ.

Допомоги Катерини потребувала й мати як голова Української національної жіночої ради в створенні за кордоном жіночої організації та інкорпорації її в міжнародні організації. Результатом їхніх зусиль стало заснування в Берні Української секції жіночого інтернаціоналу для миру і свободи як всеукраїнської організації з підпорядкованими їй філіями. Крім того, Марію Сильвестрівну обрали «генеральною председателькою», як писала Катерина, Національної ради жінок

у Парижі. Марія Сильвестрівна прийняла це вибір тимчасово з огляду на те, що «Треба було підпису голови на мандатах делегаток на міжнародний з'їзд». У справі діяльності жіночих організацій Катерина контактувала з їх представницями. Зокрема їй імпонувала Надія Суровцева – «надзвичайно весела, дотепна, проста людина».

Навесні 1920 р. Грушевські повернулися до Праги, забравши бібліотеку і підготовлені до друку книги. Таким чином, Прага стала другим містом, де розгорталася робота УСІ. В цілому за час існування місце його перебування змінювалося тричі відповідно до переїздів родини Грушевських: Женева (1919–1920), Прага (1920–1921), Відень (1921–1923).

До завдань УСІ належала організація студій первісної культури і «використання їх для вияснення українських пережитків та висвітлення соціальної преісторії України». Це спонукало до створення постійного спеціального Семінару примітивної культури, мета якого полягала в підготовці фахівців у різних галузях соціології. Заняття Семінару як аспірантка відвідувала й Катерина Грушевська. Вона не лише всіляко допомагала батькові у реалізації його задумів (брала найактивнішу участь у перекладі, редагуванні та підготовці до друку його книг «Коротка історія України», «Початки громадянства (Генетична соціологія)», в укладанні антології української літератури), а й прилучалася до серйозних наукових студій. Обов'язковим для аспірантів було знання не менше трьох європейських мов як одна з умов успіху в соціологічних студіях. Відтак Катерина поповнювала свою мовну базу, самотужки наполегливо вивчаючи італійську, іспанську, румунську, поглиблювала знання англійської. Учителем і наставником вона цілком правомірно вважала батька, під впливом якого формувалися її наукові інтереси.

Активна участь у всіх напрямках діяльності УСІ сприяла остаточному визначенню власних дослідницьких інтересів Катерини Грушевської: історія культури, міфологія, народознавство, фольклористика. Результатом її активної наукової роботи стала перша самостійна етнографічна праця «Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки» – «вибірка характеристичних текстів ріжних родів і ріжних стадій словесної творчості обох континентів», що вийшла у світ під

грифом УСІ в українській серії 1923 р. Книга складалася з теоретичної передмови «Розвій словесної творчості і примітивна проза» в 10-и розділах і двох частин, що репрезентували зразки колективної творчості первісних народів Африки та Америки. Однією з перших в українській науці К. М. Грушевська звернулася до вивчення міфологічних основ фольклору й авторської літератури, простежуючи діалектику переходу від міфу до фольклору на прикладі зразків творчості народів Африки і Америки.

Майже одночасно з виходом першої праці розпочалася робота під керівництвом М. С. Грушевського над наступною книгою, до якої мали увійти у вигляді статей її доповіді, прочитані на заняттях семінару УСІ. Умови для наукових студій у К. М. Грушевської були достатні: можливість користування архівами і бібліотеками Відня й Женеви, консультації відомих вчених, підтримка її починань батьком. А тому після остаточного батькового рішення 1924 р. про повернення в Україну її передусім хвилювало питання «чи зможе вона далі вести свої студії і намічені роботи». Незадовго перед виїздом дівчина готувала до публікації статтю «про примітивну культуру Америки» до планованого батьком «Річника УСІ», що так і не побачив світу.

Одразу після приїзду М. С. Грушевський заходився відновлювати старі знайомства, налагоджувати плідну діяльність довірених йому історичних установ і журналу «Україна», розгортати роботу щодо перенесення до Києва УСІ. Зрілий учений простодушно сподівався, що в більшовицькій Україні можна буде безкарно займатися чистою наукою. Найпершим його помічником у цій справі, як завжди, була Катерина. З жовтня 1925 р. після неодноразових клопотань М. С. Грушевського щодо відновлення роботи УСІ Президія Укрнауки прийняла рішення: дозволила організувати при Науково-дослідній кафедрі історії України (в підсекції інтелектуальної культури) Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України для дослідження первісних форм культури, збирання, опрацювання та підготовки до видання пам'яток українського фольклору тощо. Керівницею нової інституції, ширше відомої за короткою назвою – Кабінет примітивної культури, стала К. Грушевська. Відтак у межах двох очолюваних

М. С. Грушевським кафедр (Науково-дослідної кафедри історії України та академічної кафедри історії українського народу) утворилася Асоціація культурно-історичного дослідження України (Культурно-історична комісія, Комісія історичної пісенності, Кабінет примітивної культури). В перші роки існування цих інституцій на 20 постійних співробітників була одна штатна посада. Її обіймала К. М. Грушевська, виконуючи обов'язки секретаря всіх комісій, редагуючи журнал «Первісне Громадянство» і керуючи роботою Кабінету примітивної культури та отримуючи невелику, але достатню для життя платню. Молода дослідниця, котрій батько «передав завідування справами фольклорними і етнологічними», вповні виправдовувала сподівання М. С. Грушевського: збирала матеріали «про вовчого пастуха», готувала для Їржі Полівки статтю до збірника на пошану В. Тіле, виконувала складну науково-організаційну роботу.

У перші роки існування Культурно-історична комісія не мала свого приміщення. Разом із іншими історичними установами вона містилася в 3-х кімнатах у будинку № 37 на вулиці Короленка. 1927 р. разом із Комісією історичної пісенності, Кабінетом примітивної культури та іншими історичними установами після вирішення низки складних фінансових і господарських питань вона розташувалася на вул. Короленка, буд. 35.

1925–1927 рр. стали для К. М. Грушевської часом напруженої праці й водночас найбільшого творчого піднесення. Керівництво «екскурсійною етнографічною роботою», інтенсивне наукове листування з закордонними етнологічними інституціями та окремими українськими дослідниками, рецензування зарубіжних видань для журналу «Україна», викладання короткого курсу методології збирання етнографічного матеріалу та проведення занять, присвячених «мисленню примітивного людства», на семінарі при Науково-дослідній кафедрі історії України, літературні та наукові переклади – неповний перелік навантажень Катерини Грушевської у цей час. «Одну потіху маю – в своїй доньці, котра дуже гарно працює науково і в декотрих галузях наукової праці починає мене зовсім добре заступати», – писав М. С. Грушевський.

Впродовж 1925–1928 рр. К. М. Грушевська досліджувала особисто або брала безпосередню участь у розробленні таких тем: «Огонь – його роля в економічному і соціальному побуті» (спільно з В. Г. Кравченком), «Народний сонник» (з ініціативи Королівського антропологічного інституту Великої Британії та Ірландії, зокрема британського антрополога Чарльза Габрієля Селігмена), «Скотарство в світогляді й обряді української людності різних господарських зон» (спільно з Т. М. Гавриленком, В. С. Денисенком, Л. П. Шевченко), «Вияснення вживання голого тіла як магічного засобу в жіночому господарстві», «Українське старецтво як професійний носій української пісні». Співробітниками Культурно-історичної комісії розроблялися інші теми. В. С. Денисенко досліджував роль колективу у випадку смерті його члена, Ф. Я. Савченко займався формами кумівства і побратимства, К. О. Копержинський аналізував календарну обрядовість.

З метою створення фактологічної бази цих та інших наукових досліджень під керівництвом К. М. Грушевської або за її участю було розроблено програми, що й нині не втратили методико-практичної цінності та науково-історичного значення. Питальники були видрукувані як окремо у журналах «Україна», «Первісне громадянство», так і додатками до наукових статей. Зокрема, у числі 1/2 «України» за 1925 р. друкувалася «Програма збирання матеріалів до українського народного сонника», у третьому числі – «Інструкція кафедри історії українського народу ВУАН для екскурсій і дослідів її співробітників та кореспондентів в царині культурних переживань та історичної пісенності на 1924–1925 рр.», у четвертому – «Програма культурно-історичної комісії ВУАН для збирання матеріалів, що вияснюють значіння огню в світогляді українського народу» та ін.

Багато уваги приділяла К. М. Грушевська розробленню правильних підходів до записування текстів творів усної народної творчості у практичній та викладацькій діяльності. Якщо у 1924–1925 рр. вона спільно з М. С. Грушевським та Ф. Я. Савченком викладала обов'язковий курс «мислення примітивного людства» (12 годин) і проводила з Ф. Я. Савченком семінарські заняття на теми примітивного мислення і фольклору, то вже з 1926 р. самотійно читала для аспірантів Науково-

дослідної кафедри історії України короткий курс методології збирання етнографічного матеріалу, проводила заняття з групою фольклористів на теми похоронної обрядовості та народних поглядів на смерть.

З метою подальшого розвитку професійної підготовки етнографів і фольклористів у 1928–1929 рр. при відділі примітивної культури і народної творчості багато в чому зусиллями К. М. Грушевської було організовано п'ять навчальних курсів для аспірантів: два курси з історії етнографії (історію етнографії загальної та української викладав Ф. Я. Савченко, а методологію комплексного обслідування – К. М. Грушевська), курс примітивної етнографії слов'ян (початки культури слов'янських племен викладав К. О. Копержинський), два курси мов (сербську і чеську викладав А. І. Степович), курс із антропології (соматичну антропологію викладав М. П. Вашетко). У семінарах для аспірантів мали змогу працювати всі учасники польових досліджень. Особисто Катерина Михайлівна здійснювала керівництво підготовкою промоційних праць аспірантів В. С. Денисенка (спільно з М. С. Грушевським) «Похоронні і поминальні трапезування в комплексі заходів колективу у випадку смерті члена громади» (захищена 9 липня 1930 р.) та Є. С. Смолинської «Комплексне обслідування с. Глібівка на Київщині» (захист не відбувся). Активному розгортанню колективної та індивідуальної роботи сприяло використання досвіду Французького етнологічного інституту, з роботою якого К. М. Грушевська мала змогу ознайомитися під час закордонного відрядження, та Лондонської Леплеївської школи. Особлива увага зверталася на збирання фольклорного матеріалу.

Питання якості зібраного фольклорного матеріалу було актуальним для Комісії історичної пісенності у зв'язку з підготовкою Корпусу українських народних дум (К. М. Грушевська), збірника історичних пісень Великої України ХVІІІ в. (Ф. Я. Савченко) та видання західно-українських історичних пісень (В. М. Гнатюк).

Її наукові публікації систематично з'являлися в журналах «Україна», «Записках НТШ». Свідченням зрілості Катерини Грушевської як науковця став вихід збірника «З примітивної культури: Розвідки та доповіді» (Київ, 1924), присвяченого

проблемам первісної культури, які вона досліджувала ще під час занять у Семінарі примітивної культури УСІ. Видаючи працю доньки «як одного із вихованців і співробітників Українського соціологічного інституту», М. С. Грушевський прагнув довести важливість дослідів первісної культури і необхідність перенесення діяльності інституту до Києва. Цим надзавданням певною мірою пояснюється публікація «еміграційного» доробку Катерини Михайлівни одразу після повернення. Праця молодої дослідниці привертала увагу новизною матеріалу і наукового методу. Своїми студіями К. М. Грушевська знайомила українського читача з найновішими досягненнями історико-філософських, психологічних, соціологічних, культурно-історичних дослідів західної науки, запроваджувала до наукового обігу в Україні основні положення праць вчених зі світовим ім'ям: засновника американської культурної антропології Франца Боаса, основоположника психоаналізу Зігмунда Фрейда, засновника французької соціологічної школи Еміля Дюркгайма, французького філософа і психолога, автора теорії первісного «дологічного» мислення Люсьєна Леві-Брюля та ін. Водночас вона вказувала на одну з центральних проблем культури людства – специфіку первісного мислення. Тим самим К. М. Грушевська вдало започатковувала в українській науці популярний на Заході напрям історичних студій – дослідження особливостей первісної культури та її реліктів у фольклорі й авторській літературі.

Перший випуск наукового часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні (Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні)» побачив світ у липні 1926 р. Певною мірою часопис реалізовував ідею не виданого в еміграції «Річника Українського соціологічного інституту». На відміну від більшості видань такого типу, журнал засновувався не для публікації польового етнографічного матеріалу, а для оприлюднення розвідок українських і зарубіжних науковців – етнологів, соціологів, істориків. Вже перші числа редактованого К. М. Грушевською часопису засвідчили його оригінальність і наукову перспективність, привернули увагу фахівців. Часопис сприяв організації збирацької роботи, вивченню зарубіжного досвіду, розгортанню наукових дискусій тощо.

Широкі перспективи для виходу української історичної науки на світовий рівень відкривало закордонне відрядження Катерини Грушевської 1927–1928 рр. до Австрії, Франції, Німеччини для ознайомлення з найновішими дослідженнями первісної культури й фольклору, зокрема досягненнями європейської соціології позитивістської школи, та поповнення фонду бібліотеки Кабінету примітивної культури.

За кордоном вона пробула півроку, а три з половиною місяці Катерина змушена була лікуватися в санаторії Wienerwald для хворих на легені в Ортмані (Австрія). Книги заздалегідь передбачливо були закуплені у Відні. Там вона закінчила дослідження «З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства», розроблення двох анкет для дослідників (як додаток до матеріалу, викладеного в розвідці) «Про поділ господарства між чоловіком і жінкою» та «Про голе тіло як магичний засіб», написала статті «До нових матеріалів про первісний монотеїзм», «Прохальні обходи. Кілька зауважень з приводу новішої літератури» (грунтовна рецензія на статтю доцента університету в Базелі К. Мойлі, видрукувану в «Архіві швейцарського народознавчого товариства» за 1927 р. для збірника на пам'ять В. М. Гнатюка, що готувався НТШ у Львові), бібліографічні нотатки про новинки зарубіжної етнологічної літератури.

У квітні 1928 р. К. М. Грушевська все-таки вирушила до Парижа, котрий був головною метою її подорожі. Важливим для неї було ознайомитися з паризькими етнологічними бібліотеками та установами. Зокрема, з діяльністю новоствореного Французького етнологічного інституту при Паризькому університеті. З огляду на важливість досвіду цієї установи для розгортання роботи Культурно-історичної комісії ВУАН Катерина Грушевська прослухала спеціальний курс етнологічного методу, брала участь у семінарських заняттях, простудіювала і придбала для Кабінету примітивної культури програми і підручники інституту, домовилася про регулярне постачання періодичних видань.

У Франції К. М. Грушевська ознайомила також із роботою паризького Товариства американістів, його бібліотекою та лабораторією. Українській дослідниці вдалося залучити до

співпраці з часописом «Первісне громадянство» генерального секретаря Товариства американістів Поля Ріве, а також підписати угоду про обмін науковими виданнями між цим Товариством та Історичною секцією ВУАН.

Взяла вона також участь у роботі Французького товариства славістів. На останньому щомісячному зібранні товариства 22 травня К. М. Грушевська виголосила доповідь про українські народні думи в Західній Україні. У жвавій дискусії, яку викликала доповідь Катерини Грушевської, взяли участь професори: Андре Вайян (про книжковий вплив на думи), Андре Мазон (про підроблені твори у народному репертуарі), Матія Мурко (про сучасний стан кобзарів), Поль Жан Буайє (про вплив новітнього життя на кобзарську творчість), проф. Щупак (про народну творчість на Україні в сучасний момент). Водночас було порушено питання про подібність дум і голосінь, зокрема їхню подібність до румунських речитативів та корсиканських *vosego*, про вплив дум на польську літературу. Дискусія з приводу доповіді К. Грушевської демонструвала зацікавленість членів товариства питаннями українознавства та показала бажаність частіших доповідей на українські теми.

У другій половині червня Катерина Грушевська прибула до Німеччини. В Берліні вона мала змогу детально ознайомитися із працями німецьких етнологів з царини первісної культури у «Народознавчому музеї», очолюваному відомим американістом Пройсом. Окрім відвідин цієї установи, К. М. Грушевська побувала на засіданні німецького антропологічного товариства, бо у зв'язку з кінцем академічного року праця у наукових товариствах уже припинилася. Багато часу віддала вона роботі в бібліотеках Відня, ознайомленню з етнологічною пресою, з дуже розвиненим краєзнавчим рухом Австрії. Глибоко вникаючи у стиль, форми й методи роботи французьких і німецьких етнологічних інституцій, Катерина Грушевська зуміла зацікавити закордонних колег науковими планами і досягненнями українських вчених.

Привезена нею література була опрацьована співробітниками кафедри, на сторінках часописів «Україна» та «Первісне громадянство» видрукувано рецензії на низку праць зарубіжних вчених та «письмові звідомлення» про відрядження. Створювалися добрі умови для тісного наукового і творчого

співробітництва. Але, на жаль, більше закордонних відряджень співробітники історичних установ не отримали. За кілька років по тому, на початку 1930-х рр., навіть наукове листування вчених із закордоном стало вважатися за кримінальний вчинок. А поїздка за кордон – «налагоджуванням контактів для антирадянської змови».

Завдяки знанням, енергії, неймовірній працездатності й відданості справі Катерини Грушевської в Києві активізувалася робота над вимріяним М. С. Грушевським корпусом українських народних дум. Основні зусилля спершу було зосереджено в царині теорії фольклористики та польових досліджень: планувалося використовувати матеріали всіх відомих на той час збірок, що містили потрібні твори, публікації на цю тему в часописах; рукописні тексти, що відклалися в архівах і приватних зібраннях відомих збирачів та аматорів-дослідників народної поезії; записи текстів безпосередньо від виконавців – кобзарів і лірників. Катерині доводилося писати величезну кількість листів до відомих їй дослідників усної народної творчості: М. А. Кудрицького, П. Д. Мартиновича, Б. Л. Луговського, О. Г. Сластьона та ін. з проханням надіслати до Комісії тексти дум, а потім – опрацьовувати значний масив надісланого матеріалу. Респонденти надсилали повні тексти, а частіше – уривки, що їх співали кобзарі й лірники (О. Вересай, В. Лімоз, А. Шолох, З. Курбиленко (Сокур), А. Горілик та ін.). Результатом польової роботи нештатних співробітників Комісії історичної пісенності за безпосереднім керівництвом К. М. Грушевської стала публікація нових записів: Олени Пчілки з Поділля, О. Б. Курило з Сосницького повіту, Б. Л. Луговського з Чернігова, В. Г. Кравченка, М. П. Гайдая, Н. К. Дмитрука з Волині, Ю. Й. Сіцинського, Ю. П. Філя, М. М. Недужої з Кам'янецьчини та ін. Деякі цінні матеріали передали в Комісію Д. М. Ревуцький (записи В. Білозерського), Г. П. Житецький (замітки про думи свого батька П. Г. Житецького), І. Я. Айзеншток (записи І. Манджури), П. Д. Мартинович (записи В. П. Горленка) та ін.

Перший том корпусу українських народних дум вийшов 1927 р. у Києві в Державному видавництві України зі вступною розвідкою К. Грушевської «Збирання і видавання дум в ХІХ і в початках ХХ віку» (понад 12 друковах аркушів), що стала справді

новим словом в українській фольклористиці. Поставивши за мету встановлення характерних рис українських дум як специфічного жанру народної творчості та своєрідного культурно-історичного явища, авторка дійшла висновку про «соціальну основу думової поезії» й запропонувала соціологічну теорію українського героїчного епосу. Вона подала вичерпний огляд відомих на той час думознавчих розвідок, зробила ґрунтовний аналіз збирання і публікації текстів дум, розкрила методи записування дум, приділила велику увагу долі кобзарів і лірників – живих носіїв думової традиції.

Праця Катерини Грушевської отримала високу оцінку науковців як «великий, вперше написаний розділ з історії української етнографії», «зразкове видання, обставлене солідним научним апаратом» (Ф. М. Колесса), «цінний внесок в українську культуру» (Є. С. Шабліовський), оригінальна і нова «поміж аналогічними здавалося б працями» (В. М. Перетц), видання «чудове з зовнішнього й з внутрішнього боку» (О. Г. Сластьон) та ін. Того ж року молоду дослідницю було обрано дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові.

З'явилися схвальні відзиви про книгу у закордонній пресі. Зокрема, в рецензії, вміщеній у чеській газеті «Prager Presse» (лютий 1928 р.), пропонувалося дати докладний історичний, літературний і музикознавчий аналіз репрезентованих дум, а професор Р. Корзо, дещо з запізненням рецензуючи працю в італійському журналі «Biluchnis» (січень 1930 р.), назвав її «найкращим плодом історичної секції ВУАН». Своєрідною нагородою дослідниці став цінний подарунок О. Г. Сластьона Комісії історичної пісенності – бандура кобзаря Баря, привезена до Києва восени 1928 р. художником М. О. Ярошенком.

Наступний том корпусу українських дум Катерина прагнула підготувати до друку наприкінці 1929 р. Але другий (і останній з шести запланованих) том вийшов друком лише 1931 р. у видавництві «Пролетар» накладом 3000 примірників. Репрезентованими цим томом текстами закінчувалася «повна збірка» відомих на той час текстів дум «у вузькому розумінні», тобто за виключенням інтелігентських підробок і пародій

У передмові К. М. Грушевська торкнулася окремих питань історіографії українського героїчного епосу. Вона проаналізувала зауваження критиків на перший том, висловила свою думку на

походження і побутування в українській і польській традиціях терміну «дума», висвітлила погляди на кобзарство різних дослідників. Дослідження історичних форм дум, всебічне вивчення їх носіїв і творців, аналіз обставин творення дум, сама назва складала, на її думку, необхідні елементи комплексного дослідження українського героїчного епосу, встановлення типології думових текстів.

Під впливом повної політизації науки з'явилися й нові оцінки праць К. М. Грушевської як представниці (поряд з Ф. М. Колесою) української буржуазної фольклористики з яскраво вираженим «фашистським спрямуванням». Зокрема В. Й. Харків, здобутки якого високо поцінувала К. М. Грушевська, відзначав, що «фашистське настановлення» М. С. Грушевського про «береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання» розшифровується в «Українських народних думах» К. М. Грушевської. Народна творчість набувала значення категорії політичної, а тому її вивчення вело до покарання. Загалом до двох томів корпусу українських дум, які встигли побачити світ, увійшли тексти 33 творів (274 варіанти).

Уже влітку 1930 р. відбулися так звані «персональні чистки» в історичних установах, керованих М. С. Грушевським. Після тижневого обслідування комісія чистки дала негативну характеристику роботі Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН та її установ (хоч змушена була визнати «величезні» досягнення), показавши як негативний приклад роботу Культурно-історичної комісії. Відтак було звільнено з роботи «за відсутністю потрібної наукової кваліфікації» всіх асистентів кафедри (серед них Г. С. Шамрай, О. О. Грушевську), багатьох наукових співробітників знято з посад, іншим «виписано сувору критику». Наприкінці року Головна наука закрила журнал «Україна». Майже повністю було знищено наклад українських дум. Поступово нависала загроза й над самим М. С. Грушевським. Гостро відчуваючи напружену атмосферу, Катерина писала до В. О. Кузіва в Америку: «Ми, наша родина, а зокрема батько, мусимо переховуватися. Все наново, на власних особах. Та що робити – іншої України нема і треба приймати її з тими конкретними умовами, що в ній зложилися, коли хочеться працювати в ній і для неї».

На початку березня 1931 р. М. С. Грушевський змушений був негайно виїхати за викликом у відрядження до Москви. До Києва він більше живим не повернувся. Разом із Михайлом Сергійовичем після його наполегливих клопотань перед Президією ВУАН поїхала донька «як особистий секретар в його роботі над історією школи і творчості на Україні ХVІІІ–ХІХ ст.». Пізніше до них приєдналася Марія Сильвестрівна. Вони оселилися на вулиці Погодинській у будинку № 2/3, де раніше мешкали під час наукових відряджень аспіранти Історичних установ ВУАН. Звідси службовці НКВС забрали М. С. Грушевського на допит до Харкова. Катерина залишилась сама. А видатного історика під час допитів звинувачували у керівництві міфічною організацією Український національний центр, демонструючи «зізнання» її «членів»; погрожували висилкою Катерини на Соловки на десять років. Припинення допитів і повернення 4 квітня до Москви за таких обставин були досить несподіваними. Незабаром учений отримав запрошення до участі в академічній «дискусії» з приводу його наукової творчості. Вбачаючи в цьому прихований підтекст, підтятий фізично й морально, Михайло Сергійович у відповідь направив до Президії ВУАН прохання про продовження наукового відрядження (свого й Катерини) до 31 липня 1931 р. По приїзду з Харкова деякий час М. С. Грушевський проживав «умовно» на волі, періодично з'являючись до НКВС. Та й погрози щодо доньки не були лише засобом психологічного тиску: з жовтня 1932 р. за нею пильно стежили.

Єдиною втіхою була можливість працювати в бібліотеках та архівах, у чому Михайлові Сергійовичу дуже допомагала Катерина, тим більше, що вченому загрожувала повна втрата зору. Спільно з батьком працювала Катерина над літературним відродженням до Шевченкової доби, була його секретарем, перекладачем і коректором, не залишаючи й своїх наукових зацікавлень – історичної пісенності. У протоколах Науково-дослідної кафедри історії України зберігся звіт про роботу М. С. Грушевського та К. М. Грушевської за 1931 р. («звідомлення» вони мали надсилати до Києва як співробітники ВУАН). У своєму звіті Катерина зазначала, що вона «з початком 1931 року закінчила друк II тому Корпуса українських народних дум, ст. ХХХ–304 №№ 14–33. Працювала над питаннями

соціального походження професійних народних співців на Україні ХVІІІ–ХІХ вв. і над формами їх професійної конкуренції». Втім, необхідність «звідомлень» була лише формальністю. Радянська академія вже визначилася в ставленні до Грушевських як саботажників «історичної ділянки науки у ВУАН».

Щорічне (крім 1931 р.) лікування в Кисловодську створювало ілюзію можливості виїзду з Москви. У вересні 1934 р. родина Грушевських отримала змогу поїхати на відпочинок. Дорогу від Москви до Кисловодська через Мінеральні Води долали під пильним оком НКВС. Уже в жовтні Михайло Сергійович захворів, 12 жовтня у санаторії йому зробили операцію розтину карбункула. За кілька днів він помер. Смерть батька стала для Катерини несподіваною і невинною втратою. Не стало друга, вчителя, порадника, найріднішої людини...

3 грудня 1934 р. уже як науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури цілком вона розпочала збирання, систематизацію епістолярію, рукописів і редагування наукової спадщини М. С. Грушевського для академічного видання. В липні 1937 р. її перевели до створеного на базі існуючого при Народному комісаріаті освіти УРСР Інституту Тараса Шевченка і літературної комісії УАМЛіНу Інституту української літератури імені Т. Г. Шевченка. Друге життєво важливе завдання того часу для неї полягало в опікуванні спорудженням пам'ятника М. С. Грушевському, що почалося навесні 1936 р.

Катерина добре усвідомлювала, що робота може припинитися не з її вини. Тому власна наукова праця (зокрема підготовка наступних томів українських дум) була повністю відкладена. Забулася й потреба літнього відпочинку (останній вона запланувала на літо 1938 р.), такого необхідного для її слабкого здоров'я. Зусилля виправдовувалися: Катерина підготувала до друку Х том «Історії України-Руси» та V том «Історії української літератури», але роботи ще залишалось багато.

10 липня 1938 р. Катерину Грушевську, котра від напруженої праці перенесла загострення туберкульозу, за доносом колишнього викладача Ніжинського Інституту народної освіти Костянтина Штепи кинули до катівні НКВС як учасницю

«антирадянської націоналістичної організації». Спочатку її утримували на вул. Інститутській, а на початку вересня перевели до в'язниці на вул. Лук'янівська. Доньку видатного вченого звинувачували в участі у діяльності націоналістичній організації, яка з допомогою іноземних держав (Польщі й Чехословаччини) прагнула знищити радянську владу (ст. 54-1 «а», 54-8, та 54-11 КК УРСР). Для надання «законності» до справи долучалися вирвані у таких же змордованих «шпionів» свідчення проти Катерини Грушевської.

15 серпня Катерину змусили написати заяву наркомові внутрішніх справ УРСР Успенському, де визнала себе членом націоналістичної організації з 20-річним стажем (1918–1938). Свої наукові досягнення (комплексний аналіз відображення міфологічних архетипів у фольклорі, обрядовості; дослідження українського героїчного епосу як специфічного жанру фольклору, його генези та умов формування кобзарського репертуару) вона називала підґрунтям власної антирадянської роботи.

9 грудня 1938 р. їй було пред'явлено нове звинувачення. Поновилося фабрикування свідчень проти Катерини, додавалася стаття «за шпionаж», що не змінювало положення на краще. Закрите судове засідання Військового трибуналу КОВО відбулося 15–16 квітня 1939 р. На суді Катерина Михайлівна знайшла сили відмовитися від попередніх зізнань. Відчуваючи, що на волю навряд чи доведеться вийти, вона звернулася до трибуналу з проханням потурбуватися про збереження наукових праць її батька. Порадившись на місці, суд виніс ухвалу про передачу праць М. С. Грушевського до Академії наук УРСР для перевірки і можливого використання в наукових цілях. Хід судового засідання мало вплинув на рішення трибуналу. К. М. Грушевську було визнано винною у пособництві антирадянській діяльності української націоналістичної організації з метою встановлення «фашистської диктатури» за ст. 54-2 і 54-11. Обвинувачення за ст. 54-6 Ч.1 (розголошення державної таємниці) зняли. Вирок суду щодо хворої жінки був страшним: позбавлення волі у виправно-трудоному таборі на вісім років із поразкою в політичних правах на п'ять років та конфіскацією особистого майна. Термін відбуття покарання визначався з 11 липня 1938 р.

Після оголошення вироку Катерину Грушевську етапували в Магаданську область, Бухту Нагаєва, радгосп Ельген. А були ще Владивосток, Уфа, Новосибірськ, Сахалін... З першої хвилини арешту Марія Сильвестрівна не припиняла клопотань про звільнення доньки. Однак їй не судилося дочекатися своєї «найдорожчої». М. С. Грушевська померла у вересні 1948 р.

Боротьбу за Катерину не припиняла Ольга Грушевська, дружина брата Михайла Сергійовича – Олександра. На її звернення 30 липня 1959 р. Військова колегія Верховного суду СРСР розглянула питання про припинення справи по відношенню до К. М. Грушевської за відсутністю складу злочину. Рішенням колегії вирок військового трибуналу КОВО від 15-16 квітня 1939 р. і визначення Військової колегії Верховного Суду СРСР від 5 червня 1939 р. у справі К. М. Грушевської скасовувалися, а справа припинялася за відсутністю складу злочину. А Катерини Михайлівни вже давно не було серед живих. Єдине свідчення про дату її смерті збереглося в документах кримінальної справи, де зазначено, що померла вона 30 березня 1943 р. у Темлазі. В неофіційних документах існують інші версії дати її смерті. Так, родич Грушевських Теодор Зінько згадував, що Катерина «була заслана на Біломорський канал, згодом на Соловецькі острови, а після того на Колиму, де 1941 року була розстріляна у віці 41 рік». Зрозуміло, що точних відомостей автор спогадів не мав. За даними О. О. Грушевської, поховано страдницю у Новосибірську. Її рано змусили піти з життя. Нездійсненим залишився план корпусного видання українського героїчного епосу, недописаними – наукові праці з проблем первісної культури, недовпорядкованою – наукова спадщина батька, не збулися мрії про особисте щастя. Життя Катерини Грушевської – один з численних прикладів служіння своєму народові, своїй батьківщині за будь-яких умов. Вона прагнула бачити незалежну Україну серед цивілізованих держав світу, докладуючи своїх зусиль до поступу її науки та культури.

5.2 Роль «Первісного громадянства» Катерини Грушевської в розвитку соціогуманітарної науки в Україні

Інна Головаха-Хікс

Праці Катерини Грушевської та інших авторів «Первісного громадянства» підняли вітчизняну науку на принципово новий рівень. Катерина Грушевська зверталась у власних статтях до тем, найактуальніших у світовій антропології, соціології та етнології, базуючи європейські теоретичні концепції на українському фольклорному матеріалі. Її рецензії на праці іноземних дослідників мали своїм завданням привернути увагу вітчизняних фольклористів до найцікавіших концепцій у гуманітарній та соціальній галузі, а часопис «Первісне громадянство» був першим виданням, в якому українська фольклористика була представлена як суто теоретична галузь, а не лише як місце видання польових матеріалів.

Так склалося, що до середини 20-х років ХХ століття українські дослідники фольклору бачили своє покликання переважно у фіксації якомога більшої кількості фольклорних текстів, ігноруючи їх аналіз. Першою чергою це було пов'язане з політичними обставинами й заборонаю писати й видавати наукові коментарі українською мовою і з бажанням української інтелігенції зберегти мову, хоча б фіксуючи оригінальні фольклорні тексти. Крім того, збирачам другої половини ХІХ століття було властиве романтичне ставлення до народу та його творчості, бажання бачити в текстах історичне минуле, чим пояснюється інтерес збирачів переважно до дум, історичних пісень та епічних жанрів. Наукові коментарі в таких випадках були лише додатком до зафіксованих текстів, а величезні масиви зібраного матеріалу ставали не підґрунтям для розвитку теорії, а архівним скарбом. Тому праці, надруковані в часопису, який очолювала Катерина Грушевська, як і її спадщина, є для сучасних дослідників прикладом того, що українська гуманітарна наука у 20-х роках минулого сторіччя почала розвиватися на рівні світових стандартів і наукові інтереси наших попередників були пов'язані зі світовими тенденціями. Репресії та переслідування соціологів на початку 1930-х років, знищення передових науковців і закриття усіх друкованих органів, кабінетів та

установ ВУАН (всеукраїнської академії наук) – все це поклало початок тривалому застою в соціології, фольклористиці та етнології.

Акцент на літературній моделі вивчення фольклору, що сформувався в українській фольклористиці другої половини ХХ століття, зумовлений саме тим, що антропологія, психологія та соціологія не мали впливу на розвиток вітчизняної науки. Лише у 1920-ті роки фольклористи та етнологи почали робити наголос на антропологічних і соціальних концепціях. Проте концепція «пралогічного», висунута Люсієном Леві-Брюлем, хоча і вплинула свого часу на роботу Кабінету примітивної культури та появу «Первісного громадянства», у 30-ті роки минулого століття також була засуджена й викинута з науки. Історичні долі праць Леві-Брюля та передових українських фольклористів 1920–1930-х років були значною мірою схожі. Ідеї Леві-Брюля та Дюркгайма у Радянській Україні були засуджені як ворожі й заборонені поряд з іншими «буржуазними» течіями в етнології та фольклористиці. Однак так чи інакше саме ідея «первісної душі» та концепція «пралогічного» мали найсильніший вплив на праці Катерини Грушевської, розвиток генетичної соціології в Україні й на праці М. Грушевського та його послідовників.

Катерина Грушевська очолила часопис «Первісне громадянство і його пережитки на Україні», який був заснований як друкований орган Кабінету примітивної культури у 1926 році (тоді ж світ побачив перший випуск часопису). На титульній сторінці першого випуску було відзначено головну мету видання: «Народня творчість в соціологічному освітленні». Публікація тривала з 1926 до 1929 року, всього вийшло друком вісім випусків часопису, в рукописах залишилися плани та статті, які мали б побачити світ після 1930 р. На сторінках видання друкувалися дискусії з найактуальніших соціо-антропологічних та етнологічних питань, статті, присвячені рудиментам примітивного в українському фольклорі, побуті та соціальному житті, багато уваги приділялося українській демонології (темі, пізніше на довгі роки забутої українськими фольклористами). Редакція «Первісного громадянства» ставила своїм завданням ознайомити українських дослідників з актуальними статтями, концепціями та ідеями західних антропологів і соціологів (П. Ріве, Л. Леві-Брюля, Е. Дюркгайма та ін.). І. Матяш зазначила,

що особливе місце на сторінках «Первісного громадянства» посідають рецензії К. Грушевської на іноземні праці: «На увагу заслуговують також рецензії дослідниці на окремі праці закордонних авторів (Е. Гартленда, Е. Гранлея, Е. Коскена, В. Остерлея, М. Гастера, П. Сантіва, Е. Дюркгайма, А. Грдлічкі, А. Шахзабеля та ін.) та етнологічні часописи («Karphatenland», «The Sociological Review», «Antropos» та ін.). У такий спосіб журнал знайомив аудиторію з широковідомими за кордоном працями та фаховими журналами, репрезентував передовий досвід» (Матяш, 2004). Михайло Грушевський писав: «Детальне, можливо скрупулятне, методичне дослідження українського фольклорного, нового і давніше зібраного матеріалу під сим кутом: реконструкції старого світогляду і соціальних принципів за поміччю літературного і побутового матеріалу – виявлення в нім переживань старого світогляду і соціальних відносин» (Грушевський, 1926).

Заслуга часопису полягає передусім у тому, що на початку ХХ століття увагу було зосереджено на необхідності розвитку вітчизняної етнології, по-перше, у зв'язку зі світовою наукою, а по-друге, у безпосередньому зв'язку із соціальними й гуманітарними галузями. Напрями, які дістали висвітлення в часопису, й теми, заторкувані дослідниками, й по сьогодні залишаються актуальними та недостатньо розробленими, принаймні у вітчизняній етнології. Отже, розгляньмо головні з цих напрямів. 1. У багатьох статтях та рецензіях відчувається поєднання фольклористики та соціології, використання методів соціологічного аналізу в роботі з фольклорним матеріалом. Прикладом можуть бути статті самої Катерини Грушевської, такі як «До соціології старцівства» (вип. 3, 1926), «Дума про пригоду на морі поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням» (вип. 1–2, 1926) та одна з найцікавіших у цьому плані статей «Спроби соціологічного пояснення народної казки» (вип. 1/2, 1926), де Грушевська підкреслює необхідність не лише аналізу літературної форми казки, а й її соціологічного аналізу: «по-перше, дослід казки повинен базуватись на точнім означенні її соціологічного підкладу і, по-друге, – се означення повинне бути як найточніше, і вихідний варіант повинен виявляти зв'язок з тою громадською установою, що в нім відбилась, по-третє, найкорисніше буде зачинати дослід від казки

примітивної та від неї підходити крок за кроком до казок європейських збірок, а не навпаки. Загальне правило, що дослід соціальних фактів слід починати від найпримітивніших форм, а не від більш розвинених, має повну вартість і для казки, і хоч воно ускладнює підготовчу роботу в практиці, зате дозволяє уникнути корінних помилок в системі пояснень. Тільки на так обґрунтованій соціологічній підвалині повинен, здається нам, починатись дослід будови казки, як літературного твору. Натомість підхід до підвалин через дедукцію всього, що може бути віднесене на карб літературного оброблення, здається нам небезпечним: після такої дедукції для «побуту» може зістатись дуже мало! Літературні форми і засоби теж обумовлені соціальними факторами, і відділяти їх від загального світогляду того громадянства, де вони розвиваються, для соціологічного завдання некорисно. Вони теж вимагають окремого соціологічного розслідування; спроби-ж чисто формального дослідження казки, не даючи нічого для соціології казки, із боку літературного дослідження дають теж досить небагато» (Спроби соціологічного пояснення народної казки, 1926). Особливої уваги також заслуговують статті М. Грушевського «Відродження Французької соціологічної школи» (вип. 1/2, 1926 рік) і Ф. Савченка «Соціологія в розумінні французької «нової демократії» (вип. 3, 1926).

2. Важливою тематикою статей К. Грушевської та інших авторів видання було звернення до світових антропологічних, етнологічних та соціальних концепцій, популярних на той час, зокрема інтерес до «первісного» і його виявів у сучасному суспільстві, побуті та фольклорі. М. Грушевський у передмові до першого випуску видання зазначив, що завданням часопису є вивчення культурних і соціальних пережитків примітивної культури слов'ян для кращого розуміння підґрунтя цих пережитків та їх відлуння в сучасних традиціях. Так, у «Первісному громадянстві» були видані переклади статей П. Ріве «Вивчення людини (Антропологія)» (вип. 1, 1928) і «З початків людства – люди з розкопів» (вип. 2, 1929), стаття К. Копержинського «Яфетична теорія та її значення для етнології» (вип. 3, 1929), стаття С. Савченка «З сучасних пережитків. Маршал Фош і прелогічне мислення» (вип. 1/3, 1927), статті К. Грушевської «До нових матеріалів про первісний

монотеїзм» (вип. 3, 1928), «Навколо дикунової душі. З приводу дискусії над книгою Л. Леві-Брюля «L'ame Primitive» (вип. 3, 1929), в якій авторка наголошує, що найціннішим висновком цієї праці є «констатування факту впливу соціальних факторів на індивіда, його залежності від суспільної структури – хай це буде названо традицією, чи колективом» та ін.

3. Низку статей було присвячено вивченню громад та розробленню анкет-опитувальників для роботи з виконавцями в цих громадах: Ф. Савченко «Етнографічно-економічна анкета ХVІІІ віку на Слобожанщині» (вип. 3, 1929), К. Грушевська «Про дослідження статевих громад у первіснім суспільстві» (вип. 1, 1929), «З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстарішими формами жіночого господарства» (вип. 1/3, 1927) – з анкетами щодо тем «Поділ господарства між чоловіком і жінкою», «Про вживання голого тіла як характеристичного магічного засобу в жіночій господарстві»; М. Грушевський «Підстриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками» (вип. 1/2, 1926) – з анкетною для запису обрядових відомостей; Л. Шевченко «Звичаї, зв'язані з закладенням будівлі» (вип. 1/2, 1926) – з опитувальниками «Вибір місця під хату», «Закладчина хати», «Переселення в хату». Між іншим, припинення розроблення анкет-опитувальників значною мірою ускладнило збирацьку роботу фольклористів та етнографів.

У сучасній фольклористиці особливо бракує опитувальників для польової роботи в міських та «маргінальних, мобільних» осередках. Фіксація та вивчення міського фольклору в українській фольклористиці уповільнені саме тим, що не існує жодних теоретичних засад вивчення специфіки міських осередків, зокрема тимчасових маргінальних осередків, що формуються під впливом певних соціальних подій. Такого роду осередки формуються на нетривалий час, з випадкових носіїв, поєднаних не територіально, а спільним бажанням підтримати або опротестувати щось. Головними їхніми рисами є тимчасовість, маргінальність, мобільність та відкритий характер. Найчастіше вони формуються за умов змін у суспільстві, значних політичних, соціальних протестів, культурних та спортивних подій. Їм притаманна своя специфіка усної трансмісії, особливості функціонування окремих жанрів та мотивів, за своєю

природою вони наближені до міських осередків. Слід також пам'ятати, що тексти «мобільних осередків» так само швидко виходять з активного побутування, як і народжуються та поширюються.

Існує суттєва різниця між такими фольклорними осередками, як сільське традиційне і міське. Вона полягає у стабільності першого і стихійності, спонтанності виникнення і недовготривалості існування останнього. Міські фольклорні осередки, як правило, утворюються з випадкових носіїв традиційного знання, які за певних обставин об'єднуються для реалізації спільних планів та інтересів (професійні, студентські, шкільні осередки, клуби, молодіжні угруповання тощо) або перебувають разом з необхідності, вимушено (в'язниця, лікарня тощо). Ми всі на певному етапі стаємо членами малих груп, носіями локальних фольклорних традицій. Кожен мешканець міста може бути одночасно членом багатьох малих груп або самодостатнім індивідом і залишатися при цьому носієм традиційного знання. На відміну від сільського, міський фольклорний осередок характеризується нестабільністю. Саме тому більшою активністю вирізняються малі фольклорні форми: частівки, анекдоти, «вигуки», «передирки», графіті, народні вірші, балади. Для фіксації такого роду традиційних текстів та роботи з виконавцями потрібно мати особливу «програму» запису і спеціальні методи роботи з виконавцем.

4. У «Первісному громадянстві» також ініціювалися термінологічні та дисциплінарні дискусії (цікаво, що розроблення термінологічного апарату і плутанина з межами дисципліни досі належать до найважливіших проблем сучасної вітчизняної та світової фольклористики). У статтях К. Копержинського «Допитання систематики і термінології в народознавстві: Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропологія, народознавство, етнографія і фольклор» (вип. 2/3, 1928), К. Грушевської «Два центри етнологічної науки» (вип. 2/3, 1928) і П. Ріве «Вивчення людини (Антропологія)» (вип.1, 1928) порушено питання систематизації термінів у соціогуманітарній галузі. Наприклад, в американській фольклористиці ці питання упродовж останніх років є головною тематикою обговорень на пленарних засіданнях та круглих столах щорічних конференцій і семінарів.

Отже, «Первісне громадянство», хоча й існувало досить нетривалий час, було практично єдиним виданням, в якому українська етнологія, фольклористика і соціологія зазнали піднесення, оскільки до 1920-х років закладалися лише підвалини української соціології та фольклористичної теорії, а після 1936 року, коли соціологію «ліквідували», фольклористика тривалий час розвивалася відірвано від будь-яких соціальних концепцій. Проблематика статей та досліджень «Первісного громадянства» й нині залишається актуальною і може послугувати підґрунтям для розвитку тіснішого зв'язку між соціальними та гуманітарними галузями вітчизняної науки.

Контрольні запитання

1. Які теми розглядала Катерина Грушевська у працях з соціології фольклору?
2. Які етнографічні дослідження було оприлюднено в часописі «Первісне громадянство»?
3. Які методи збору соціологічної інформації використовувала К. Грушевська, коли вивчала український фольклор?
4. Які теми, на Ваш погляд, слід вивчати в сучасній соціології фольклору?
5. Які ідеї Л. Леві-Брюля мали вплив на творчість К. Грушевської?
6. Які соціологічні трактування українського фольклору надала К. Грушевська?

Рекомендована література

Грушевська К. Вибрані праці : у 3 т.; упоряд. та автор передмови С. Мишанич. Донецьк : Норд-прес, 2006-2007. Режим доступу: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0001604>

Грушевська К. До нових матеріалів про первісний монотеїзм // Первісне громадянство. 1928. Вип. 1. С. 105–118.

Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство. 1927. Вип. 1/3. С. 9–44.

Грушевська К. Що таке держава // Громада: громадсько-кооперативний і літературний народний журнал. 1919, 31 січня. № 2–3. С. 10–11.

Грушевська К. До взаємин між загальним і спеціальним народознавством (з приводу статті Viktora von Gerfmbe der deutschen Volkskunde) Первісне громадянство і його пережитки на Україні. 1926. Вип. 1/2. С. 1–35.

Грушевська К. Дума про пригоду на морі поповича. Причинок до дослідження звичаєв, пов'язаних з подорожуванням. Первісне громадянство і його пережитки на Україні. 1928. Вип. 2–3. С. 110–114.

Грушевська К. З примітивної культури. Київ, Україна, 1924.

Грушевська К. Навколо дикунової душі. З приводу дискусії над книгою Леві-Брюля L'ame Primitive. Первісне громадянство і його пережитки на Україні. 1929. Вип. 3. С. 27–33.

Грушевська К. Спроби наукового об'яснення народньої казки // Первісне громадянство і його пережитки на Україні. 1926. Вип. 1/2. С. 96–111.

Грушевський М. Вступне слово // Первісне громадянство. 1926. Вип. 1/2. С. III–VIII.

Грушевський М. Передмова // З примітивної культури: Розвідки і доповіді. Київ: ДВУ, 1924.

Матяш І. Катерина Грушевська. Життя і діяльність. Київ : Україна, 2004. 240 с.

Матяш І. «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. Рукопис та книжкова спадщина України. 1996. Вип. 3. С. 213–220.

Матяш І. «Зірка першої величини». Життєпис К. Грушевської. Київ, 2002. 231 с.

Шевчук Т. М., Савицька Я. В. Українська усна снотлумачна традиція початку ХХ століття (розвідки та тексти). Київ: Дуліби, 2017. 224 с.

РОЗДІЛ 6

СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Віктор Степаненко

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 8 (20) січня 1865 р. на Харківщині у селі Соляниківка (недалеко від Старовірівки) Куп'янського повіту у дворянській родині. Рід батька походив із литовський татар (повне прізвище — Туган-Мірза-Барановський), мати — українська шляхтичка литовсько-польського походження з Полтавщини.

У 1883-1886 рр. навчався на фізико-математичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. У 1886 р. був виключений з університету та висланий до Харківської губернії. Закінчив фізико-математичний та юридичний факультети у Харківському університеті (1889). У 1893-1897 рр. працював у департаменті торгівлі й мануфактур Міністерства фінансів (столоначальником хліботоргового відділу). Приват-доцент (1895–1899, 1905–1913), ординарний професор (1917) юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету. У 1901–1905 перебував на Полтавщині. Викладач політичної економії та статистики (1907-1914) та ординарний професор (1915-1917) у Санкт-Петербурзькому політехнічному інституті.

Влітку 1917 р. повернувся до України, став генеральним секретарем (міністром) фінансів Української Центральної Ради УНР у 1917 р. і одним з авторів Декларації УНР «Економічна політика». Професор та декан юридичного факультету (1918-1919) Українського народного університету (з жовтня 1918 р. – Київський державний український університет). Був редактором журналу «Українська кооперація», головою Українського товариства економістів, фундатором Інституту з вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства (1918) та Демографічного інституту, а також – одним із засновників Української Академії наук у 1918 р., її академіком та головою соціально-економічного відділення (1919).

М. Туган-Барановський помер 21 січня 1919 р. (на станції Затишшя, Херсонська обл.). Похований в Одесі.

Академік Михайло Іванович Туган-Барановський (1865-1919) – видатний вітчизняний теоретик, вчений-економіст та громадський діяч є не лише соціальним дослідником зі світовим

ім'ям. У своїй науковій і практичній діяльності він приділяв багато уваги соціальним і соціологічним підходам і його по праву можна вважати також і авторитетним вітчизняним соціологом, одним із фундаторів вітчизняної соціології. Теоретичний спадок М. Туган-Барановського, безперечно, потребує ще подальших досліджень саме під кутом соціологічної складової його ідей та підходів.

М. Туган-Барановський доклав чимало організаційних зусиль щодо академічної інституціоналізації соціології і соціологічної проблематики при заснуванні у 1918 р. Української Академії наук, в якій він очолив відділ соціальних наук. У пояснювальній записці щодо мети, структури та спрямування діяльності цього відділу від 4 вересня 1918 р. зокрема зазначалась об'єднавча (власне – загально методологічна) роль соціології у двох підрозділах відділу соціальних наук – економічному і юридичному. У цьому документі, хоч і визнавалась незавершеність процесу інституціоналізації («формальна незакінченість») соціології того часу, особливо в Україні, однак й висловлювалась висока оцінка вже накопичених наукових досліджень, соціологічної літератури та напрацювань у цій сфері («соціологія існує цілком реально в виді величезного наукового матеріалу не лише зібраних спостережень і фактів, а й узагальнень високої наукової ваги» (*Історія Академії наук України, 1993*). Підсумкове бачення ролі соціології у цьому документі є однозначним: «без неї (соціології) неможливо уявити собі сучасної науки про суспільність» та «соціологія не може не зайняти чільного місця серед наук соціального відділу» (*Історія Академії наук України, 1993*). Визнаючи важливе науково-методологічне значення та евристичні перспективи соціології, академік М. Туган-Барановський планував і утворення окремої кафедри соціології при відділі соціальних наук Академії. Функції цієї кафедри полягали б у поєднанні у єдину наукову систему широких соціологічних даних та матеріалів, у залученні кваліфікованих наукових кадрів, їх подальшій професійній підготовці, а також – у подальшому розвитку соціологічної науки в Україні.

Соціологічна спрямованість була виразною і в пропозиції іншої кафедри при відділі соціальних наук Академії, що її пропонував організувати вчений, а саме – кафедри соціальної

політики. Метою, завданнями та основним напрямом діяльності цієї кафедри мали б бути, на думку М. Туган-Барановського, не суто економічні, а саме соціологічні соціально-структурні питання, вивчення яких є необхідними для формування соціальної політики. А саме зазначалося таке: «не ті чи інші галузі народного господарства, у властивому смислі слова, але вплив народногосподарських процесів на інтереси тих суспільних класів, які своїм трудом витворюють народне багатство». І далі, щодо завдань цієї структури: «кафедра соціальної політики повинна досліджувати те, що називається соціальним питанням сучасності, й досліджувати не лише теоретично як царину чистого знання, але ж і з практичною метою боротьби з соціальною нуждою для всебічного підняття рівня життя трудових народних мас» (*Історія Академії наук України, 1993*). За задумом вченого при цій кафедрі необхідно було б також утворити Постійну комісію для вивчення соціального становища громадян і окремих «соціальний музей». На жаль, рання смерть академіка М. Туган-Барановського у 1919 р. завадила йому реалізувати ці та інші свої перспективні плани по утвердженню та розвитку соціологічної науки та освіти, а також – соціологічних дослідницьких підходів в країні.

Інтерес академіка М. Туган-Барановського до соціології як науки та соціологічних методів пізнання соціальної реальності не був ані випадковим, ані епізодичним. Адже учений у своїй багатогранній науковій творчості, яка поєднувала економічну теорію, соціальну філософію, соціологію та політичну публіцистику, демонстрував певною мірою міждисциплінарний науковий підхід, у якому соціологічні та суспільствознавчі аспекти досліджень займали чільне місце. До того ж діяльність М. Туган-Барановського не обмежувалась лише академічною сферою. Він завжди був в епіцентрі бурхливого політичного життя тогочасної Російської імперії та України від кінця ХІХ сторіччя: у 1899 р. як активний легальний марксист був звільнений за «політичну неблагонадійність та вільнодумство» з Петербурзького університету, перебуваючи на Полтавщині у період 1901-1905 р. він брав активну участь в українському суспільному житті, місцевому кооперативному русі та виступив з ініціативою встановлення першого в Україні пам'ятника Т. Шевченку в Полтаві. Згодом від 1917 р. М. Туган-Барановський

брав активну участь в українському громадському і державному житті – був генеральним секретарем (міністром) фінансів Української Центральної Ради УНР у 1917 р. і одним з авторів Декларації УНР «Економічна політика».

Вже у своїх перших важливих наукових працях *«Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь»* (1893), подану на захист як магістерська дисертація до Московського університету і у наступній праці *«Русская фабрика в прошлом и настоящем»* (1898), яка була успішно захищена на докторський ступінь у тому ж університеті, М. Туган-Барановський постає оригінальним соціальним мислителем і економістом світового масштабу. Глибоко вивчивши марксистську теорію і навіть бувши у ранній період своєї творчості «легальним марксистом», він також чітко вбачає вади і обмеженості марксизму, зокрема його трудової теорії, а також – основної марксистської тези про те, що розвиток капіталістичної економіки в результаті звуження ринку і зубожіння пролетаріату неминуче веде до краху капіталізму і пролетарської революції. Туган-Барановський на відміну від ортодоксальних марксистів, народників та слов'янофілів також вбачає позитивний потенціал і роль дрібного промислового виробництва як важливої соціально-економічної інституції, здатної забезпечити сталість функціонування капіталістичної економіки, не зважаючи на її циклічні кризи. До слова, ідеї кризово-циклічного розвитку економіки та багатофакторності соціальних впливів на неї, що їх вже наприкінці ХІХ сторіччя розвивав український вчений, стали теоретичною основою для подальших загальноновизнаних класичних напрямів розвитку світової соціальної та економічної думки, таких як теорія циклів найближчого учня Туган-Барановського М. Кондратьєва та економічної теорії та програми Дж. М. Кейнса.

Однак наукові інтереси та теоретична спадщина М. Туган-Барановського не обмежується лише економічною теорією. Він глибоко вивчає праці І. Канта і неокантіанців, а також передові соціологічні ідеї свого часу, активно розвиваючи соціально-філософську, правову і соціологічну проблематику у своїй творчості. Про увагу до соціології і її знання свідчить зокрема передмова М. Туган-Барановського до російського перекладу книги В. Зомбарта *«Организация труда и трудящиеся»* (СПб.,

1901). Соціологічно орієнтоване коло наукових інтересів вченого репрезентовано також у багатьох його публікаціях, зокрема таких як: *«Что такое общественный класс?»* (1904), *«Борьба классов как главнейшее содержание истории»* (1904), *«Психические факторы общественного развития»* (1904), збірка *«К лучшему будущему»* (1912), *«Социальные основы кооперации»* (1916), *«Социализм как положительное учение»* (1917) та інших.

Втім соціологізм наукової творчості М. Туган-Барановського проявляється не лише у різнобічності його наукових інтересів з їх виразною актуалізацією соціальної проблематики. Його теоретичні економічні підходи також осмислені у складному взаємозв'язку суто економічних та позаекономічних (психологічних, соціальних та ідеологічних) чинників. Зокрема, вчений виділяв декілька груп загальнолюдських потреб, у які, окрім фізіологічних та статевих, входять також альтруїстичні потреби й такі, що не ґрунтуються на практичних інтересах. Великою мірою розуміння економіки як антропоцентричної та гуманістичної науки, яке вчений сформував на основі глибокого вивчення та сприйняття просвітницьких ідей І. Канта, орієнтувало його наукову творчість на пошук та наукове обґрунтування соціальних ідеалів справедливого суспільства.

Поєднання економічної теорії та соціологічне спрямування наукових пошуків вченого у вивченні та обґрунтуванні соціальних практик справедливого суспільства особливо виразно проявилось у його фундаментальних працях з історії, теорії та практики кооперативного руху та у формуванні підходів щодо соціально-економічної кооперації як форми виробництва справедливого суспільства. Не буде перебільшенням сказати, що М. Туган-Барановський є одним із найвидатніших світових теоретиків кооперації як форми економічного виробництва і соціально-солідаристської моделі суспільних відносин. Своє вчення про кооперацію вітчизняний дослідник розвиває у своїх численних публікаціях, зокрема таких як *«Социальная теория общественного распределения»* (1910, з виданням німецькою мовою у 1913), *«Социально-экономические идеалы нашего времени»* (1913), *«Социальные основы кооперации»* (1916), *«Бумажные деньги и металл»* (1917), *«О кооперативном идеале»* (1918), *«Кооперация, її природа і мета»* (1919) *«Влияние идей политической экономии на природознание та філософію»*

(«Записки ВУАН», 1923) та інших працях. У 1906 Туган-Барановський є головним редактором журналу «Вестник Кооперации», а у 1910-х рр. — популярного серійного видання «Новые идеи в экономике», яке активно висвітлювало цю проблематику.

У своїй праці *«В поисках нового мира. Социалистические общины нашего времени»* (1913), М. Туган-Барановський ретельно вивчає та аналізує історію та досвід кооперативних громад, або як він їх називає «социалистических общин», у вченнях і практиках таких соціалістів-утопістів як Р. Оуен і Ш. Фур'є, досвідах ікарійських громад першої половини ХІХ сторіччя, протестантських кооперативних громад перших поселенців Північної Америки, досвіді громади «Криниця», організованої інтелігентами-народниками (Н. Н. Коган, В. В. Єропкін, З. С. Сичугов та інші) у Криму під Геленджиком у 1886 р., та інших кращих практиках кооперативно-солідаристської організації суспільного життя. Вчений не лише з увагою ставиться до ідей так званого «утопічного соціалізму», в якому «утопічності» вбачає не більше, аніж у марксизмі, але й обґрунтовує концепцію соціального «гарантизму» («чистого благополуччя») у суспільстві – ідею, яка стала основою сучасної політичної соціал-демократії і західної моделі «держави благополуччя» (welfare state).

Втім основною працею М. Туган-Барановського, яку присвячено дослідженню питань кооперації, є його фундаментальна робота *«Социальные основы кооперации»* (1916), яка витримала лише за життя вченого три видання. Праця вченого *«Кооперация, її природа і мета»* (1919) є також по суті україномовним адаптованим виданням цієї книги. У своєму розумінні важливості та потенційної перспективності кооперації як форми вільної самоорганізації товаровиробників без будь-якого політичного диктату або адміністративного втручання влади у цей процес (на відміну від подальших насильницьких методів колективізації Радянською владою) вчений значно випередив свій час. І у сучасній Україні з її тривалим проблемним досвідом соціально-економічної трансформації у напрямі цивілізованої та соціально орієнтованої ринкової економіки ідеї та підходи М. Туган-Барановський до кооперації є й досі на часі та цілком актуальні.

Вітчизняний вчений у своїх працях по кооперації та соціально орієнтованій економіці не лише обґрунтував тезу про діалектичну єдність конкуренції та кооперації як двох рушійних сил та взаємодоповнюючих процесів розвитку повноцінної ринкової економіки. Розвиваючи підходи щодо важливості соціальних аспектів економічної кооперації, М. Туган-Барановський також значно випередив свій час, зокрема щодо такої актуальної проблематики як «соціальний капітал», що розробляється такими сучасними соціальними дослідниками та соціологами як Дж. Коулмен, Р. Патнем, Ф. Фукуяма та іншими.

Як громадський діяч, патріот та один із фундаторів вітчизняних соціальних досліджень М. Туган-Барановський приділяв велику увагу і практичним аспектам розвитку кооперативного руху в Україні. Перебуваючи на Полтавщині після звільнення з Петербурзького університету, він з 1905 р. бере активну участь у роботі товариства взаємодопомоги вчителів Лохвиччини, у лохвицькому сільськогосподарському товаристві та у повітовому та губернському земствах. У 1909 р. вчений засновує і стає на чолі науково-громадського періодичного видання «Вісник кооперації», яке за визнанням сучасників, було одним із кращих світових видань з цієї проблематики.

Після повернення в Україну у 1917 р. вчений бере активну участь у громадсько-політичному житті, втім не полишаючи свої наукові пошуки та продовжуючи організаційні ініціативи щодо інституціоналізації вітчизняних соціальних досліджень. Спектр активної діяльності М.Туган-Барановського у цей період вражає своєю широтою і стратегічним баченням важливості нових державницьких можливостей: він – генеральний секретар (міністр) фінансів Української Центральної Ради УНР у 1917 р., один з авторів Декларації УНР «Економічна політика», редактор журналу «Українська кооперація», голова Українського товариства економістів, фундатор Інституту з вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства (1918) та Демографічного інституту, а також – один із засновників Української Академії наук у 1918 р., її академік та голова відділу соціальних наук аж до своєї раптової та ранньої смерті у січні 1919 р.

З різних причин, великої мірою – політичних та ідеологічних, багато ідей, пропозицій та ініціатив славетного

вітчизняного вченого так і не були реалізовані у період Радянської влади. Більш того, лише відносно недавно, з набуттям Україною державної незалежності ім'я М. Туган-Барановського та його ідеї були заново відкриті від шор тривалого ідеологічного табування та політично заангажованої критики. Втім, сучасна актуальність багатьох ідей вченого і є кращим визнанням значення наукового спадку М. Туган-Барановського для вітчизняної соціальної науки, і зокрема – соціології.

Контрольні запитання

1. Назвіть найбільш важливі наукові праці М. Туган-Барановського.
2. У чому полягає критика М. Туган-Барановським марксизму?
3. Схарактеризуйте основні ідеї теорії кооперації М. Туган-Барановського.

Рекомендована література

Горкіна Л. М. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. Київ: ІЕ НАН України. 2001. 268 с.

Длугопольський О. М. Туган-Барановський про взаємозв'язок соціально-політичних рухів та економічного розвитку // М. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець: [монографія] : до 150-річчя від дня народж. Київ: Наукова думка, 2015. С. 157-166.

Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. Київ: Наукова думка, 1993. С. 137–140.

Кічурчак М. Місце ідей М. І. Туган-Барановського в теорії відтворення суспільних благ // М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець: [монографія] : до 150-річчя від дня народж. Київ: Наукова думка, 2015. С. 96-106

Маслов І. Соціальна теорія розподілу М. І. Туган-Барановського // М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець: [монографія] : до 150-річчя від дня народж. Київ: Наукова думка, 2015. С. 235-148.

Петров О. Розвиток ідей соціального партнерства у науковому доробку М. І. Туган-Барановського // М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець:

[монографія] : до 150-річчя від дня народж. Київ: Наукова думка, 2015. С. 249-257

Стефанишин О., Прошак Г. М. Туган-Барановський про людський потенціал економічного розвитку // М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець: [монографія] : до 150-річчя від дня народж. Київ: Наукова думка, 2015. С. 291-302.

Туган-Барановський М. І. Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 9-10. С. 112-131.

Туган-Барановський М. Паперові гроші та метал. Київ: КНЕУ, 2004. 200 с.

Туган-Барановський М. Основи політичної економії / Наук. редактор, автор передмови і вступ, статті С. Злупко. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 628 с.

Туган-Барановський М. Промислові кризи: Нарис із соціальної історії Англії. Київ: Наук. думка, 2004. 368 с.

Туган-Барановський М.: вчений, громадянин, державотворець: [монографія] : до 150-річчя від дня народж. / [В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. В. Небрат] ; НАН України, ДУ "Ін-т економіки та прогнозування НАН України". Київ: Наукова думка, 2015. 361 с.

Ущановський Ю. Теорія цінності М.І. Туган-Барановського: інституційний зріз // М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець: [монографія] : до 150-річчя від дня народж. Київ: Наукова думка, 2015. С.89-95.

РОЗДІЛ 7

БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ ТА ЙОГО ПРОЄКТ СТВОРЕННЯ НАУКОВОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Віктор Бурлачук

Богдан Олександрович Кістяківський народився в сім'ї відомого юриста, спеціаліста з кримінального права професора Київського університету О. Кістяківського у 1868 р. У 1888 р. Кістяківський вступає на історико-філологічний факультет Київського університету. У 1889 р. вступає до Харківського університету, де продовжує заняття російською та українською історією під керівництвом Д. Багалія. З харківського університету Кістяківського було виключено за неблагонадійність. Він переїздить до Дерпту (Тарту) і в серпні 1890 р. вступає на юридичний факультет. У 1895 р. приїздить до Німеччини, вступає на філософський факультет Берлінського університету, вивчає право і філософію, працює в семінарі у Зіммеля. Весною 1897 р. Кістяківський виїздить до Парижа для роботи в Національній бібліотеці, потім – в Страсбурзький університет, де працює в семінарі у Віндельбанда. В Страсбурзі Кістяківський захищає докторську дисертацію з філософії, присвячену Віндельбанду та Зіммелю, (1899). В 1916 р. Кістяківський видає книгу «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права», на основі якої захистив у Харківському університеті магістерську дисертацію (1917), яка дала йому ступінь доктора права. Потому Кістяківський обіймає посаду завідувача кафедри державного права в Київському університеті. Підхоплений хвилями громадянської війни, він опиняється в Єкатеринодарі (Краснодар). Там він був обраний професором політехніки, але через хворобу не мав можливості працювати. Помер у 1920 р.

Перетворити соціологію на справжню науку про суспільство було одним із найважливіших завдань у сфері соціальних наук

видатного українського теоретика права, філософа, соціолога, політичного діяча Богдана Олександровича Кістяківського (1868-1920). Важко переоцінити його творчі зусилля, спрямовані на розробку основних категорій соціологічної думки за межами цієї магістральної ідеї, що визначила розуміння предмета соціології та її методологічний інструментарій.

Наприкінці ХІХ ст., коли Кістяківський виступив на науковому поприщі, розумова орієнтація багатьох учених, що працювали в сфері соціальної філософії, яка сформувалась під тиском наукового методу з його пафосом достовірності та ідеалом довідності, зазнавала рішучих змін. «Той ентузіазм до наукового знання, який в середині ХІХ століття був викликаний колосальними успіхами природничих наук і пов'язаних з ними технічних дисциплін, – писав Кістяківський, – змінився холодним і дещо байдужим ставленням до науки» (*Вибране, 1996*).

Симптомом кризового стану наукового знання в структурі соціальних цінностей і пріоритетів стало поширення серед європейських мислителів ідей прагматизму, що проповідує корисність як вищий критерій наукової істини і спростовує різницю між науковою істиною та гіпотезою. На батьківщині Кістяківського його соратники М. Бердяєв, С. Булгаков у своїх ідейних пошуках відмовляються від ідеалу наукового знання і переходять на позиції релігійного ідеалізму. Проблема досягнення об'єктивної істини особливо гостро постала в соціальних науках, оскільки там завдяки марксизму, панувала думка, що замість об'єктивної істини існує істина лише класова або групова. Сам марксизм в особі його академічних прихильників поступово втрачав свої об'єктивні елементи, замінюючи їх історичною інтуїцією та класовим підходом.

Джерела кризи соціального знання полягали, як це не парадоксально, в успіхах природничо-наукового знання. З середини ХІХ ст. соціальні науки зазнали бурхливого розвитку під впливом еволюційних теорій органічного світу. Людське суспільство почали розуміти як живе єдине ціле, що розвивається за певними природними законами («органічна школа», Спенсер, Шефле, Рене, Вормс). Проте пізніше некритичне перенесення принципів, понять і моделей інтерпретації з однієї сфери наукового знання в соціологію призвело до втрати специфіки предмета й критеріїв науковості.

Прагненням протистояти кризі наукового світогляду, яка охопила європейську культуру на рубежі століть, була діяльність учених, що працювали в руслі методологічних ідей неокантіанства. Кістяківський і був зобов'язаний своєю стійкою позицією саме впливові філософії баденської школи неокантіанства, що стверджувала наукову орієнтацію в сфері аналізу соціального життя. З ідеями цієї школи учений був знайомий не лише завдяки науковій продукції, яка створювалася її представниками, а й через особисте спілкування з ними. Кістяківський був безпосередньо знайомий з В. Віндельбандом, Г. Ріккертом, Г. Зіммелем, Г. Еллінеком, М Вебером та іншими видатними філософами і соціологами Німеччини.

Життєвий і творчий шлях Б. Кістяківського. Богдан Олександрович Кістяківський народився в сім'ї відомого юриста, спеціаліста з кримінального права професора Київського університету О. Кістяківського. Через слабе здоров'я початкову освіту здобув удома, потім продовжив навчання в другій Київській гімназії. У 1888 р. Кістяківський вступив на історико-філологічний факультет Київського університету.

Наприкінці 80-х років у Києві ідеї відродження української культури знаходили своє втілення в діяльності різних культурно-освітніх гуртків, найпоширенішими серед яких були гуртки «культурників» та «драгомановців». «Культурники» перебували під впливом діячів «Старої Громади» (В. Антонович, В. Беренштам, В. Винниченко, М. Зібер, О. Кістяківський та ін.), діяльність їх мала яскраве етнографічне забарвлення, наприклад складання української хрестоматії тощо. Ідеологію цього руху висловив один з його учасників (П. Тучапський) такими словами: «Якщо хочете працювати для українського народу, ставайте першокласними вченими і пишть ваші праці українською мовою. Тоді мимоволі й чужі стануть вивчати українську мову, щоб познайомитись з вашими працями. А тепер найкорисніший для української ідеї є український театр». Просвітна наївність подібних міркувань не задовольняла Кістяківського, особливо після знайомства з працями Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу» та «Листи на Наддніпрянську Україну».

Ідеї Драгоманова спонукають Кістяківського до пошуку

особистого контакту з відомим федералістом, ідеологом союзу вільних національних держав Росії, і влітку 1889 р. він разом з друзями їде в Галичину для зустрічі з Драгомановим. Але поїздка виявилася невдалою: Кістяківський був заарештований австрійською поліцією за звинуваченням у шпіонажі на користь Росії. По поверненні додому його заарештовують і виключають з університету. Після звільнення Кістяківський залишає Київ і вступає до Харківського університету, де продовжує заняття російською та українською історією під керівництвом Д. Багалія. Але і з Харківського університету Кістяківського було виключено за неблагонадійність.

Він переїздить до Дерпту (Тарту) і в серпні 1890 р. вступає на юридичний факультет. Крім юриспруденції, Кістяківський посилено займається європейськими (німецька, французька, англійська) та слов'янськими мовами, переживає сильне захоплення марксизмом.

Вирішальний період у становленні Кістяківського як ученого настає за кордоном. У 1895 р. він приїздить до Німеччини, вступає на філософський факультет Берлінського університету, вивчає право і філософію, працює в семінарі у Г. Зіммеля. Кістяківський високо цінував наукову діяльність Г. Зіммеля з розробки соціологічних проблем і сприяв перекладу його праці «Соціальна диференціація. Соціологічні і психологічні дослідження» російською мовою. На гадку Кістяківського, заслуга Зіммеля в розумінні предмета соціології, на відміну від Конта і Спенсера, полягає не в тому, щоб перетворити соціологію на універсальну науку про суспільство, яка займається «загальними поняттями і принципами» всіх суспільних наук, а знайти свій власний предмет. Кістяківський поділяє позицію Зіммеля про інваріантні форми, які формують каркас різних суспільних груп. Це – панування і підкорення, конкуренція, наслідування, поділ праці, створення партій, представництво, які формуються в процесі соціальної взаємодії.

Весною 1897 р. Кістяківський виїздить до Парижа для роботи в Національній бібліотеці, потім – в Страсбурзький університет, де працює в семінарі у В. Віндельбанда. В Страсбурзі Кістяківський захищає докторську дисертацію з філософії, присвячену Віндельбанду та Зіммелю, «Суспільство і особистість», опубліковану в Берліні німецькою мовою (1899). У

ній Кістяківський досліджує основні поняття соціальних наук: суспільство, держава, особистість, суспільний дух тощо. Основою соціального життя є психічна взаємодія людей, в результаті чого формуються реальні форми групової колективної свідомості, які лежать в основі соціальної диференціації. Формування і трансформації колективної свідомості підпорядковані дії причиново-наслідкових відносин. Цій свідомості протистоїть нормативно-ціннісна свідомість, яка сформульована в нормах права, етики, логіки і розвивається телеологічно. Основне завдання соціологічного знання – сумістити телеологічний та причиново-пояснювальний підхід в розумінні суспільного життя.

У житті Кістяківського наукові дослідження тісно перепліталися з активною політичною та видавничою діяльністю. Він бере участь у роботі журналу «Освобождение», збірника «Проблеми ідеалізму», журналах «Полярная звезда», «Свобода і культура», «Русская мысль», газетах «Дума», «Право», протягом чотирьох років (1907-1910) працює редактором журналів «Критическое обозрение», «Юридические записки» (1912-1914) і «Юридический Вестник» (1913-1917).

Його політична активність, яку на перших порах спровокував марксизм (один із сучасників назвав Кістяківського «родоначальником марксизму в Києві»), під впливом набутого життєвого досвіду приводить його в русло ліберально-демократичного руху.

В 1916 р. Кістяківський видає книгу «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права», в якій він об'єднав свої статті з методології соціальних наук і права. На основі цієї праці він захистив у Харківському університеті магістерську дисертацію (1917), яка дала йому ступінь доктора права.

Потому Кістяківський обіймає посаду завідувача кафедри державного права в Київському університеті. Радісно сприйнявши в 1918 р. проголошення державності України, він активно працює в комісії з питань заснування Української Академії Наук. Після окупації Києва денікінськими військами Кістяківський їздив разом з В. Вернадським до генерала Денікіна в Ростов-на-Дону для захисту прав установ Академії. Підхоплений хвилями громадянської війни, він опиняється в

Єкатеринодарі (Краснодар). Там він був обраний професором політехніки, але через хворобу, не мав можливості працювати. Помер у 1920 р.

Критика психологізму в соціальних науках. Проблема переоцінки соціологічного знання, надання йому статусу науковості та об'єктивності, яка гостро постала перед Кістяківським, вписувалася в духовну ситуацію епохи й була співзвучна реформаторським зусиллям учених неокантіанського напрямку. Наприклад, завдання перебудувати філософію, перетворити її в строгу науку ставить перед собою родоначальник феноменології Едмунд Гуссерль, а безпосередньо в сфері соціального знання подібну проблему вирішив Макс Вебер. Об'єктивна оцінка зусиль Кістяківського надати соціальному знанню наукового характеру може бути дана лише після зіставлення його зусиль з реформаторськими програмами інших мислителів.

На шляху створення наукової соціології Кістяківський бачив декілька перепон. Одна з них полягала в пануванні психологізму в соціальних науках.

Наприкінці ХІХ ст. – в період становлення творчих поглядів Кістяківського – існували два напрями в філософії, які відстоювали тезу про те, що науки про культуру, в тому числі й соціологічні науки, повинні мати свій власний методологічний фундамент, відмінний від фундаменту наук про природу. Мова йде про філософію життя (В. Дільтей, Г. Зіммель) і неокантіанство базельської школи (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд). Попри їхню близькість у головному – визнанні принципової своєрідності наук про культуру – ці два напрями суттєво відрізняються один від одного. Представники філософії життя вважали, що науки про культуру відрізняються від природознавства за своїм предметом, неокантіанці вважали, що за своїм методом.

У своєму вченні про культуру Дільтей виходив з наявності двох типів психології, двох способів пізнання душевного життя людини. Перший тип – це пояснювальна психологія, яка розглядає явища душевного життя за аналогією з тим, як це робить природознавство, вивчаючи природні процеси. Природничі науки конструюють не відомий з досвіду зв'язок за

допомогою категорій розуму, отримуючи таким чином гіпотезу, яку потім перевіряють за допомогою досвіду, або експерименту. Душевне життя людини як предмет психології суттєво відрізняється від предмета природознавства. У внутрішньому досвіді немає звичного поділу його на самостійні елементи, а психічні процеси – це внутрішньо пов'язані стани, недосяжні для зовнішнього споглядання. Тому замість пояснювальної (поділяючої) психології, створеної на базі асоціанізму І. Гербартом, Г. Спенсером, І. Теном та іншими, В. Дільтей (слідом за В. Вундтом) пропонує розробляти розуміючу (описувальну) психологію.

Розуміюча психологія має, за В. Дільтеєм, не конструювати, а описувати той душевний зв'язок, який кожному індивіду даний безпосередньо; не розумове утворення понять, а вживання в безпосередньо-цілісну тканину душевно-духовного формування, переживання цієї цілісності та описання її – ось завдання нового типу психології.

Проте психологічне обґрунтування гуманітарних наук містило в собі вразливий пункт. Знання, набуте за допомогою інтуїції, і вживання у світ чужої душі не мають тієї загальної значущості, яка є необхідною гарантією вірогідності знання.

Ідеї психологічного обґрунтування наукового знання були настільки сильними, що поширилися навіть на сферу логічних досліджень. Оскільки закони мислення являють собою психологічні процеси, міркували прихильники психологічного підходу, то психологія має виступити як джерело обґрунтування й логічних законів. Проте, якщо припустити, що головні принципи логіки запозичені з психології, тобто зі спостережень над нашим розумом, то це означало б, що процес мислення розглядається виключно в тих чи інших суб'єктивних умовах, що призвело б до пізнання випадкових законів. У логіці ж мова йде не про випадкові, а про необхідні правила, не про те, як ми мислимо, а про те, як ми повинні мислити.

Боротьба з психологізмом у сфері логіки завдяки Е. Гуссерлю проходила досить успішно. Значно складніше посувалися справи в сфері соціальних наук. Як соціологія, що досліджує поведінку людини в суспільстві, може уникнути будь-якого звернення до психології при вивченні мотивів людської поведінки? Аналіз мотивів людської поведінки увергав дослідників у сферу

мінливих людських настроїв, які являють собою гру оцінок, очікувань, намірів, де важко було б констатувати яку-небудь закономірність. Захистити наукову соціологію можна було б лише визначивши місце психології в структурі соціологічної теорії. Для цього необхідний, на думку Кістяківського, тільки більш старанний і неупереджений аналіз соціальних явищ, що не зводяться до психічних процесів, і паралельно – визначення можливості теоретичної та описової психології як засобу для пізнання соціальних явищ.

Таке ставлення Кістяківського до психологізму було підсумком його творчої еволюції, оскільки в своїй дисертації «Суспільство і особистість» він дотримувався позиції соціально-психологічного напрямку в соціології, з точки зору якого суспільство – результат психологічної взаємодії між індивідами. За такої взаємодії між індивідами встановлюється спільність почуттів, бажань та ідей, що перетворює групу індивідумів у соціальне формування і, нарешті, в суспільство. «Дія суспільства, – писав у цій праці Кістяківський, – полягає не лише в кількісній і інтенсивній зміні десь уже існуючих однакових почуттів у індивідів, які складають суспільство, але так само, в значній мірі, в створенні цієї спільності почуттів у індивідів, які первісно не мають нічого спільного, або в створенні суспільних рухів і прагнень у замкнених суспільних колах. Кожний зокрема існує передусім просто як індивід, або, вживаючи розмовний вислів, як приватна особа: він кує, кравцює, шие чоботи тощо, і цілком поглинутий приватними заняттями та інтересами. Якщо ж ці приватні особи хочуть брати участь у суспільному житті, то вони повинні, в кожному разі, однаково відчувати й бажати. Ця однорідність у почуттях і бажаннях з'являється лише завдяки взаємодії між особистостями і отже, має бути створена якісною зміною індивідуальних психічних станів» (*Соціальні науки та право, 1916*).

Можна припустити, що відмова від психологізму у Кістяківського сталася під впливом праць Макса Вебера. У вченні про ідеальні типи Вебер припускав, що для розуміння цілераціональної дії немає потреби вдаватися до психології, оскільки ціль, яку ставить перед собою індивід, не можна зрозуміти виходячи лише з аналізу його душевного життя.

На думку Кістяківського, перетворення соціології в строгу

науку вимагає виконання наступних умов. *Перша умова* стосується понятійного апарату соціальної науки. Критично повинні бути проаналізовані основні соціально-наукові поняття, такі як суспільство, держава, право тощо. Згідно з цим Кістяківський ділить свою монографію «Соціальні науки і право» на чотири великі розділи: «Суспільство», «Право», «Держава», «Культура».

Другою важливою умовою є застосування причинних відносин у сфері соціальних явищ. Відомо, що поняття причинності є основним для наукової свідомості, головним методом аналізу предметного світу. Застосування поняття причинності вимагає вирішення питань про необхідність і випадковість соціальних процесів, можливість і дійсність. У сфері явищ важливо визначити рівень аналізу, на якому можна простежити причинні й необхідні зв'язки.

Третьою умовою, що дає змогу вирішити питання про наукову строгу соціальну науку, є проблема цінностей. Кістяківський визначає її як проблему норм. Норми, за Кістяківським, – це певні ціннісні регулятиви, що впливають на соціальне життя. Іншими словами, свою методологічну програму Кістяківський описує таким чином: «Спочатку соціальні явища здаються нам одиничними й неповторними. В такому вигляді вони встановлюються і досліджуються істориками. Але яку б цікавість не викликало в нас знання окремих, особливо видатних подій, що відбуваються в людській історії, якими б не були близькими долі цих суспільств, таке знання не може цілком задовольнити нас. Згідно з відомими науковими запитами, ми прагнемо дізнатись, у чому полягає закономірність соціальних явищ. Для цього необхідно піддати соціальні явища складній і різнобічній обробці. Різні ступені цієї обробки більш-менш пов'язані між собою і, послідовно змінюючи одна одну, можуть бути зведені до трьох головних стадій. Насамперед ми мусимо відмовитися від спостереження за індивідуальними особливостями кожної окремої події, а шукати в ній спільних рис, щоб, знайшовши їх, згуртувати їх за подібністю. Цим шляхом ми маємо готувати формування соціально-наукових понять. Прагнучи таким чином замінити, з додержанням вищевказаних правил, уявлення про окремі явища соціально-науковими поняттями, ми врешті-решт узагальнюємо їх або застосовуємо до них *категорію спільності*.

Але далі, як ми бачили, перед нами виникає завдання встановити причинні співвідношення, які пояснюють виникнення й щезання тих або інших соціальних явищ. У цих причинних співвідношеннях має бути відзначено те, що відбувається необхідно, тобто відбувається завжди і всюди, де є відповідні умови. Отже, встановлюючи причинні співвідношення, ми застосовуємо до соціальних явищ *категорію необхідності*. Нарешті, поряд зі стихійними елементами в соціальному процесі ми маємо визначити й роль свідомого впливу на нього людей. Цей свідомий вплив найяскравіше виявляється у встановленні норм, що регулюють і спрямовують суспільне життя. Оскільки норми встановлюються з огляду на те, що в загальній свідомості усталюється погляд, що певні дії *повинні* відбуватися, а самі норми і висловлюють якусь *належність*, то дослідження їх ролі і взагалі ролі свідомої діяльності людини в соціальному процесі і є застосування *категорії належності* до його наукового пізнання. Отже, *три основні завдання соціально-наукового пізнання полягають в обробці соціальних явищ з точки зору категорій спільності, необхідності та належності»* (Соціальні науки та право, 1916).

Далі ми спробуємо простежити, як конкретно вирішує Кістяківський поставлені завдання стосовно аналізу соціальних явищ.

Проблема соціологічних понять. На переконання Кістяківського, соціальна наука може працювати лише при певному рівні узагальнення дійсності, який фіксується в науково-соціальних поняттях. Такий рівень узагальнення дійсності вступає в суперечність із повсякденним життєвим інтересом людини, орієнтованої на розуміння конкретних соціальних подій. Найяскравіше це виявляється у відношенні до поняття соціальної можливості з боку соціолога і з боку звичайної людини. Питання про можливе соціальне майбутнє того чи іншого соціального факту – злободенне питання журналістики, яке відображає інтерес звичайної людини. Саме там обговорюються питання про можливі наслідки тих чи інших соціальних подій, рішень, установ. З точки зору Кістяківського, такий рівень аналізу, який пропонує журналістика, пов'язаний із вивченням різних можливостей тієї чи іншої соціально-політичної події, дуже далекий від завдань наукової соціології, оскільки галузь

соціології – це галузь безумовно вірогідного в соціальних явищах.

Заперечення Кістяківського з приводу застосування поняття можливості до аналізу конкретних соціальних явищ зумовлене абстрактністю застосовуваної категорії. Щоб запрацювала соціологічна думка, емпіричне поняття мусить бути позбавлене своєї визначеності, очищене від конкретного змісту й переведене на новий рівень абстракції. Тобто визначається можливість не тієї чи іншої події, а події певного типу. Спробу використати поняття можливості, яка для Кістяківського не має наукового статусу в сфері наукового осмислення соціальної дійсності, вчений знаходить у працях представників російської соціологічної школи М. Михайловського, М. Карієва та ін. Кістяківський виступає категорично проти застосування поняття можливості для вивчення історичних процесів. Вияснення того, яким шляхом могла б піти історія, Кістяківський вважає даремною тратою часу; суть справи полягає в тому, щоб, установивши ряди фактів у минулому, дослідити причини, які зробили ці факти необхідними. Але таке уявлення про необхідність, яке пропонує Кістяківський, межує з історичним фаталізмом. Якщо поняття можливості має бути виключене з історичного соціологічного дослідження, то це означає, що будь-яка історична подія, будь-яка послідовність історичних даних стають відразу абсолютно необхідними. Встановити, є певна подія необхідною чи випадковою, можна лише за допомогою категорії можливості. Більше того, поняття можливості необхідне для *визначення значення* історичної події. Воно визначає ступінь історичної релевантності. Припустимо таку ситуацію: два постріли спровокували вуличні бої у місті. Історик цілком правомірно ставить питання: що сталося б, якби не було цих пострілів, тобто, звертаючись до категорії можливості, визначає ступінь їх історичного значення, історичну релевантність. Якби й без цих пострілів у місті розпочалися бої, то це значить, що ступінь історичного значення даних подій дорівнює нулю. Водночас, якщо ми погодимось, що відсутність цих подій змінила б історичну картину, то такі міркування означали б визнання історичного значення даних подій.

Макс Вебер, знайомий з працею Кістяківського «Російська соціологічна школа і категорія можливості при вирішенні

соціально-етичних проблем», поділяючи деякі положення критики суб'єктивізму російської соціологічної школи, виступав проти недооцінки ним поняття можливості. І, на наш погляд, Вебер мав рацію. Для нього поняття можливості виступало своєрідним ідеальним типом для вивчення історичної релевантності події.

Російській соціологічній школі і справді була властива надмірна онтологізація поняття можливості, переведення його в план скоріше реальної основи, ніж основи пізнання. Потребувала корекції і думка про соціальний процес як втілення різних можливостей. Та водночас від такого само недоліку потерпає думка про те, що соціальний процес, з точки зору його абстрактно-загального характеру, є виявом необхідності. Гадаємо, що Кістяківський, критикуючи представників російської соціологічної думки, не завжди розрізняв два способи використання поняття можливості – онтологічний і гносеологічний.

Іншим прикладом роботи з соціологічним поняттям є аналіз Кістяківським поняття *державної влади*, який показує обмеженість формально-логічних методів для аналізу поняття. Суть державної влади не можна встановити, протиставляючи її недержавній владі. Необхідне пізнання всього «суттєвого і головного» в державній владі. Кістяківський показує обмеженість логічних класифікацій при аналізі соціальних понять, оскільки їх не можна застосувати в усіх тих випадках, коли виникають питання відносно суті явищ. Недостатність формально-логічного класифікаційного методу стосується не лише природи державної влади, а наприклад, і права. В пошуках універсальної ознаки ми отримуємо все слабшу й слабшу абстракцію, але не знаходимо суті явища. Щоб зрозуміти суть права, потрібно дослідити його соціальну, державно-організаційну, психічну і нормативно-ідеологічну природу.

Встановити суть явища, вважає Кістяківський, значить поставити його в причинно-наслідковій або телеологічній відносині. Тільки дізнавшись, що стало причиною даного явища або для чого воно слугує, можна зрозуміти його суть. Метод аналізу понятійного апарату соціології, яким користується Кістяківський, продовжує традицію філософії неокантіанства, яка успадкувала критику формально-логічного методу визначення

суті ще від філософії Канта.

У праці «Соціальні науки і право» Кістяківський не відокремив критику соціологічних понять у самостійний розділ. Як зазначив сам учений, «моє завдання не побудувати систему, а підготувати шляхи і засоби, які допоможуть здобувати і створювати наукове знання» (*Соціальні науки та право, 1916*).

Тому його розуміння методу формування наукових понять слід шукати безпосередньо при вирішенні ним конкретної проблеми. Так, як ми бачили, здатність категорії можливості бути повноцінним інструментом при дослідженні соціальної реальності, її соціологічний зміст Кістяківський пробує встановити, вивчаючи погляди російської соціологічної школи. Вирішення методологічних питань пов'язувалося з конкретною розробкою певної проблеми.

Питання про природу соціологічних понять, поставлене Кістяківським, не втратило актуальності і для сучасної соціологічної думки. Воно лише позбулося тієї однозначної визначеності, з якою Кістяківський прагнув протиставити чисту узагальнену мову науки некоректному використанню понять у повсякденній мові. Сучасна теоретична соціологія прагне не лише створити свою мову для опису соціальних процесів, а й установити зв'язок теоретичних понять, схем інтерпретацій з реальною мовою повсякденного світу.

Поняття причинності в сфері соціальних явищ.

Застосування відношення причинності до соціально-історичних явищ становить ядро проєкту створення наукової соціології у Кістяківського. Наявність причинності в соціальних явищах дає змогу застосувати до них поняття закону. А там, де закон, у свої права вступає наука. Тому вивчення поняття причинності Кістяківський вважав одним із найважливіших завдань у побудові наукової соціології.

Не зважаючи на те, що соціальні й природничі науки ріднить застосування поняття причини, насправді воно використовується в них по-різному. Кістяківський вважає, що в історії поняття причини включене в процес окремої події. На відміну від природознавця, який прагне у явищі віднайти закон, загальні зв'язки й відносини, історика цікавлять дані про такі причини, як «Звідки і чому подув вітер, який приніс певне насіння саме на це

місце? Які обставини сприяли розвитку цього насіння? Чому воно не загинуло, попри деякі несприятливі умови, як посуха, яка чергувалася з надмірною вологістю, як наявність шкідливих комах тощо. Як боролась ця рослина з негодами і чим вона користувалась, щоб уникнути їх? Кожний може легко впевнитися, що ці питання про причини та дії мають дуже мало спільного з питаннями про закони росту й розвитку рослин взагалі, які тільки й цікавлять дослідника природи» (*Соціальні науки та право, 1916*). Закон, який формулює природознавство і як його розуміє Кістяківський, позбавлений відношення до певного місця й часу. Закон є виразом безумовної необхідності, тому він тотожний з позапросторовістю і позачасовістю. Таке розуміння закону Кістяківський підкріплює посиланнями на теоретичну філософію Канта. На наш погляд, у Канта відсутнє таке уявлення про закон як позапросторову і позачасову конструкцію. Умови простору й часу долаються у філософії Канта не в рамках природничо-наукового закону, а в межах морального закону, категоричного імперативу.

Але тут ми не будемо вдаватись до детального аналізу кантівської системи, зазначимо лише, що розуміння закону Кістяківський успадковує не від кантіанства, а від позитивізму.

Для підкріплення свого розуміння можливості втілення в рамках соціології ідеї науки Кістяківський звертається до марксизму. Ставлення Кістяківського до марксизму двояке: з одного боку, він його критик, а з іншого – прихильник. (Напевно, важко знайти соціального мислителя того часу, який би не пройшов через захоплення марксизмом.)

Заслуга марксизму, на думку Кістяківського, полягає в тому, що в ньому правильно застосовано відомий методологічний прийом: для встановлення причинових відносин ізолюються певні абстрактні сторони предмета і між ними встановлюється причинове відношення. Такими абстрактними сторонами, наприклад, є економічні відносини та їх зв'язок з іншими соціальними явищами. Для Кістяківського економічний фактор не може пояснити динаміку соціального життя. На певному відтинку історичного часу, припускає Кістяківський, економічний фактор можна розглядати як якусь сталу величину, від якої можна абстрагуватися, подібно до того, як хімік, що вивчає певну реакцію, може абстрагуватися від такого сталого

фактору, як дія закону тяжіння. Кістяківський підкреслює методологічну неадекватність вживання висловів типу «останні причини» або «кінець кінцем», властиві марксистській філософії для пояснення впливу економічних причин на соціальні процеси. Наука вимагає завершеного ряду причинових взаємодій для пояснення явища. Не влаштовує Кістяківського в марксизмі і методологічний монізм, тобто прагнення всі соціальні зміни вивести з однієї-єдиної причини.

Він виступає проти принципу історизму, який у цій праці називає еволюціонізмом. Те, що явища розвиваються, переходять з одного стану в інший, ще нічого не говорить про причину цього розвитку. «Сама зміна або еволюція – це факт, який належить констатувати або дослідити, а не метод дослідження», – слушно зауважує Кістяківський.

Не зважаючи на деякі методологічні погрішності, економічний матеріалізм, як називає Кістяківський марксизм, є зразком наукової побудови соціологічної теорії.

«Для подальшого розвитку економічного матеріалізму або для цілком наукової соціології потрібно не стільки міркувати про відхід і тенденцію розвитку, скільки потурбуватись передусім про встановлення таких причинових співвідношень між соціальними явищами, яким був би властивий предикат безумовно-необхідних і які мали б характер позапросторовості і позачасовості. [...] Вся теоретична основа економічного матеріалізму складається з таких причинових співвідношень, які мають характер безумовно-необхідних, тобто позапросторових і позачасових. [...] Сюди належать усі відношення, що визначають цінність і закони товарного виробництва, або всі причинові співвідношення між попитом на пропозицією, між заробітною платнею та інтенсивністю праці, між збільшенням народонаселення і ростом виробничих сил країни, між нагромадженням капіталу і падінням процента прибутків на капітал. Всі вони безумовно необхідні, тобто не пов'язані ні з яким певним місцем або часом. Ця загальнозначущість станів, що лежать в основі економічного матеріалізму, становить всю його наукову силу і вагу. Без цієї теоретичної бази економічний матеріалізм втратив би будь-яку наукову вартість» (*Соціальні науки та право, 1916*). Встановлені марксизмом причинові взаємозв'язки, на думку Кістяківського, необхідні, але головне

завдання полягає в конкретному соціологічному застосуванні цих абстрактних положень. Безперечно, необхідний зв'язок можливий лише між ізольованими явищами. Марксисти, на думку Кістяківського, припускаються помилки, намагаючись онтологізувати даний зв'язок, виставити його як закон розвитку. Розвиток взагалі не може бути сформульований у законі, оскільки закон дає позачасовий стійкий взаємозв'язок між явищами.

Поняття класу в марксизмі так само не може претендувати на статус соціологічної категорії. Це не соціологічне, а скоріше історичне поняття, воно має перехідний і обмежений часом характер. Поняття класу слід замінити більш загальним поняттям соціальної групи, яке визначається як сукупність спільних почуттів, бажань і прагнень. Завдання наукової соціології полягає в тому, щоб встановити в цій групі причинові відношення, що мають характер безумовної необхідності і які можна будувати на основі модифікацій різних форм панування і підпорядкування.

В суспільстві, згідно з Кістяківським, існує певна мережа необхідних відносин, які, перетинаючись між собою, формують конкретний образ даного соціального процесу. Соціолог користується цією мережею для пояснення конкретних процесів. «Так, наприклад, процес все більшого звільнення робочих рук завдяки інтенсифікації праці в капіталістичному виробництві безумовно необхідний, якщо взяти його ізольовано. Так само необхідний сам процес інтенсифікації завдяки все більшому нагромадженню постійного капіталу й широкому застосуванню машин і поліпшених способів виробництва. Отже, розвиток капіталізму мусить, очевидно, безумовно-необхідно призвести до нагромадження запасної армії безробітних. Тоді слід визнати, що й так звана «теорія зубожіння» має щось безумовно-необхідне. Але капіталістичне виробництво має водночас тенденцію на розширення, а розширене виробництво вимагає більшої кількості робітничих рук; отже, армія безробітних з розширенням виробництва має поглинатися. Таким чином ми встановили два ізольовані безумовно-необхідні співвідношення між явищами, які перетинають одне одного» (*Соціальні науки та право, 1916*).

Отже, для створення наукової соціології, вважає Кістяківський, потрібно старанно вивчити існуючі загальні абстрактні формули причинових співвідношень. Яка кількість цих формул, є вона обмеженою чи необмеженою, про це

Кістяківський нічого не повідомляє. Можливо також, що вони відкриваються емпіричним шляхом, а не є апіорними законами. Знаючи формули, соціолог застосовує їх для конкретного соціального процесу, специфіка чи своєрідність якого залежить від їх комбінації. Ось якою в подальшому уявляється Кістяківським робота соціолога: «Якщо буде відомий якісний характер усіх сил, що діють при поступальному русі якогось соціального процесу і втілюються саме в цих абстрактних співвідношеннях, то залишається лише підрахувати їх кількісне значення. З огляду на те, що статистика може дати точні визначення всіх кількісних мас, що беруть участь у соціальному процесі, можна стверджувати, що соціологія буде в змозі досить точно визначити дійсний хід кожного конкретного процесу соціального розвитку. Іншими словами, соціологія може перетворитись в одну з найточніших наук, як, наприклад, астрономія, перевага якої і полягає в тому, що вона, крім застосування принципів абстрактної механіки, тобто знання якісного характеру всіх сил, може визначити досить точно їх кількісне значення, тобто швидкість руху і масу кожної окремої планети, їх загальну кількість тощо» (*Соціальні науки та право, 1916*). Накреслена Кістяківським перспектива роботи соціолога має деякі риси соціологічного атомізму. Припускається, що існує заздалегідь відома сума соціальних атомів-молекул, комбінація яких формує своєрідне історичне тіло. Соціолог лише має підрахувати, які атоми і в якій кількості увійшли в структуру даного тіла.

Оцінюючи з позицій сьогодення вирішення проблеми застосування природничо-наукових методів для дослідження соціальних процесів, як воно бачилось Кістяківському, не можна не відзначити її утопічний характер. Ідея створення строгої наукової соціології або строгої наукової філософії, де поняття точності й строгості були б запозичені з арсеналу математичних наук, зазнала такої ж долі, як і критиковане Кістяківським застосування біологічних понять «органічної» школи в соціології. Будь-яка наука мусить мати власні критерії вірогідності свого знання. Кістяківський переоцінив значення статистичних моделей у соціології, які, за його припущенням, повинні були трансформувати якісні характеристики в кількісні. Така переоцінка характерна для періоду становлення нової науки, коли

у вчених виникає ілюзія, що, нарешті, буде знайдено універсальний метод вирішення всіх проблем. Подібна ситуація вже в середині ХХ ст. повторилася з кібернетикою, яка стверджувала принципову можливість розв'язання проблеми штучного інтелекту. Існування протилежних парадигм соціологічного знання на сьогодні виключає можливість створення єдиної універсальної соціологічної теорії.

Проблема цінності в соціологічному дослідженні. Як уже зазначалося, третьою умовою створення наукової соціології за Кістяківським є визначення ролі й значення цінностей у соціальному житті. Але перш ніж перейти до викладення та оцінки власних поглядів Кістяківського на проблему цінності, слід коротко окреслити загальну ситуацію, що мала місце при розробці проблеми цінності в соціологічній думці.

На рубежі двох століть проблема цінності може бути визначена в двох формулюваннях. Перше пов'язане з розробкою теоретичної соціології Максом Вебером і, по суті, веде своє походження від неокантіанства. Генріх Ріккерт (один із засновників баденської школи неокантіанства), розробляючи методологію соціальних наук, виходив з того, що науки про культуру відрізняються від наук про природу за методом індивідуалізації. Головна проблема для Ріккерта в зв'язку з особливістю методу соціальних наук полягала в тому, щоб зберегти для соціального пізнання можливість оперувати загальними і необхідними істинами, попри наявність методу індивідуалізації. Загальнозначуще пізнання індивідуального досягалося тим, що історик з усіх різноманітних емпіричних проявів діяльності історичної особи виділяє ті моменти, ті сторони явища, які в цілому складають характеристику індивіда. Для цього немає потреби фіксувати всі факти, а достатньо виділити головне. Критерієм для виділення головного є «віднесення до цінності». Завдяки «віднесенню до цінності» утримуються саме ті моменти з розмаїття емпіричних даних, які мають значення з точки зору певної цінності. При цьому слід розрізняти практичну оцінку і теоретичне «віднесення до цінності».

Якщо практична оцінка залежить від індивідуальної позиції та інтересу людини, то «віднесення до цінності» має керуватися

чимось об'єктивним і загальним, не залежним від індивідуальних установок дослідника.

Слідом за Г. Ріккертом, Вебер розмежовує два акти «віднесення до цінності» і оцінку: якщо перший перетворює наше індивідуальне враження в об'єктивну і загальнозначущу думку, то другий зовсім не виводить за межі суб'єктивності. Наука про культуру, суспільство та історію, заявляє Вебер, мусить бути так само незалежною від оціночних міркувань, як і наука природнича, хоча вчений як індивід, що має свою політичну позицію, не може не мати власної оцінки того чи іншого досліджуваного явища. Але його моральна позиція має бути за межами теоретичного дослідження.

Проблема цінності в такому її розумінні, а саме як проблема ціннісних міркувань в структурі соціологічної теорії, широко обговорювалась науковою громадськістю. При цьому визначились дві групи дослідників: одні об'єдналися навколо «Німецького соціологічного товариства» (1908) на чолі з Вернером Зомбартом та Максом Вебером, інші – навколо Густава Шмолера і «Товариства за соціальну політику» (1872). Мета «Німецького соціологічного товариства» полягала в тому, щоб розвивати соціологічне знання шляхом суто наукових досліджень і оглядів, відкидаючи будь-який зв'язок з практичними (етичними, релігійними, політичними, естетичними тощо) цілями будь-якого вигляду.

Шмолер, навпаки, вважав, що економічні науки ставлять перед собою завдання не лише пояснити індивідуальні феномени згідно з їх принципами, допомагаючи нам зрозуміти хід економічного розвитку, але й запропонувати у вигляді «рекомедації» певні «економічні міри» як «ідеали».

Спроба в 1914 р. провести дискусію між двома групами вчених, щоб виробити єдину точку зору, не привела до успіху.

Як відомо з біографії Кістяківського, починаючи з 1903 р. до початку світової війни учений щороку по декілька місяців працював за кордоном. Тому цілком можливо, що він був інформований про існуючі серед німецьких соціологів розбіжності у питанні про цінності.

Інше формулювання проблеми цінності має своє коріння в старій філософській антиномії свободи і необхідності, яка була переформульована неокантіанством у проблему співвідношення

норм і законів природи (особливо у Віндельбанда). Насправді неокантіанці намагалися розв'язати проблему можливості оцінки того чи іншого явища, історичної події, якщо все відбувається за необхідністю, згідно з причиново-наслідковими відношеннями. Але ж не лише рух планет або перебіг хімічної реакції підпорюється причиново-наслідковим відношенням, а й процеси психічного життя людини, її відчуття, бажання, роздуми також складають частину загальної картини природи.

Виникла ситуація, що якщо всі процеси необхідні, тоді їх оцінка, що здійснюється з точки зору належного, позбавлена будь-якого змісту. Який сенс ставити перед людиною моральні чи логічні вимоги, якщо вона в своїй діяльності підпорядкована природній необхідності? Водночас визнання можливості впливу норм, оцінок, велінь призводить до заперечення природної зумовленості людської діяльності. Більше того, поняття належного має для людської свідомості такий самий статус, як і поняття необхідного, що дає змогу неокантіанцям говорити про два види законодавства: природний і нормативний.

Вирішення цієї антиномії неокантіанство вбачало в зведенні належного до рівня природно-необхідного: виходило, що інколи природний процес міг відповідати тим нормам, які висувалися до нього. Таким чином належність або норма отримали онтологічний статус і прирівнювалися до природного процесу.

Серед багатьох психічних процесів, що перебігають у людській свідомості, можливе виникнення таких процесів, які відповідають нормі. Таке розуміння цінності було близьким для Кістяківського, і він намагався розвинути його у своїй соціологічній концепції. Вчений припускав, що таке розуміння природи цінності не може суперечити строго науковій детерміністичній точці зору на природу суспільства: «Необхідність якогось соціального явища в природно-причинному зв'язку не виключає міркувань про нього з точки зору справедливості» (*Соціальні науки та право, 1916*). Онтологізація поняття цінності дала змогу Кістяківському зробити висновок про існування ідеї справедливості в ході людської історії. Але хоча ця ідея втілюється в людській історії, це ще не значить, що вона там формується.

Помилка еволюціоністів, на думку Кістяківського, полягала в тому, що процес еволюції форм і видів вони вирішили поширити

на поняття сутності. Еволюціоністи «приймають процес, шляхом якого поступово з'ясовуються і усвідомлюються людством відомі принципи, за розвиток саме цих принципів. Вони не звертають увагу на те, що для піфагорової теореми як такої абсолютно все одно, відкрив її Піфагор чи хтось інший, чи була вона відома за сто років до Піфагора, чи була відкрита через сто років після його смерті і лише пізніше йому приписана» (*Соціальні науки та право, 1916*).

Закони математичного і логічного мислення, за Кістяківським, не підлягають еволюції, вони можуть бути відкриті в той або інший час, але це не значить, що вони до цього не існували. Цінності, моральні принципи мають таке ж ідеальне існування, як і логіко-математичні істини, являючи собою щось постійне і незмінне. Наявність різноманітних суб'єктивних забарвлень, які ціннісні ідеї набувають у своєму конкретно-емпіричному втіленні, зовсім не доводить їх довільного характеру. Моральні норми, установлені людиною, стають частиною соціально-історичного процесу, оскільки дії людей визначаються не лише природною необхідністю, але й уявленням про належне.

Введення ціннісної проблеми до сфери соціологічного дискурсу є для Кістяківського основоположним критерієм для розмежування з марксизмом. Вимога справедливості, мораль зобов'язання та постулати ідеалу не підпадають під категорію необхідності і не виводяться з неї. Звернення до ціннісних ідей, з точки зору Кістяківського, необхідно, оскільки в суспільному житті ми спостерігаємо не лише переплетіння різних причиново-наслідкових взаємозв'язків, але і втілення певних уявлень про добро, справедливість, красу тощо. Ігнорування ціннісного підходу в пізнанні соціальних явищ відкидає нас на позиції позитивізму.

Право в соціологічній концепції Кістяківського. У вченні про право, найбільш опрацьованій частині теоретичної спадщини Кістяківського, конкретизуються ті принципи пізнання соціальних явищ, які він виробив, досліджуючи загальні питання соціології.

За своєю природою ідея права належить до сфери цінностей, вона є найбільш чітким висловленням соціально-належного. Але належне не є трансцендентною сутністю, яка знаходиться за

межами реального людського життя. Воно входить в історичний процес, складає одну з його важливих сторін. «Саме існування в соціальному світі, – зазначав Кістяківський, – це перемога належності над сліпою стихією суспільного життя, яка сама по собі підпорюється лише необхідності. Належність в соціальному житті має свого наймогутнішого і яскравого носія в праві» (*Соціальні науки та право, 1916*).

Двоїста природа права: з одного боку, це сфера чистої належності, зовнішня форма існування справедливості і свободи, з іншого – воно належить до сфери соціальних відносин, відносин між окремими індивідами і соціальними групами, являючи собою суму норм, що встановлюють компроміс між різними вимогами, – вимагає від учених двоїстого методу, своєрідного методологічного плюралізму в дослідженні.

З точки зору Кістяківського, неправильні ті вчення про право, які розглядають його лише з одного боку; так, соціологічний підхід до права забуває про його ціннісний характер, але ціннісний підхід також має пам'ятати про те, що ідея права завжди втілюється в конкретному суспільстві, яке складається з певних соціальних груп з різними, часто суперечливими інтересами.

Згідно з такою сутністю права Кістяківський виділяє чотири підходи до його аналізу: соціологічний, психологічний, догматичний і нормативний. Перші два підходи розглядають право як реальне причиново-зумовлене явище, яке входить в структуру існуючих соціальних зв'язків. Якщо соціологічний підхід спрямований на аналіз права як явища природного порядку, на вивчення законів його розвитку й виникнення, то психологічний підхід пов'язаний з вивченням того, що в сучасній термінології описується поняттям правосвідомості.

«Загальна теорія права повинна досліджувати причинову зумовленість права і як соціального явища, і як явища психічного. В першому випадку вона повинна вивчати соціальні відносини, тобто відносини між окремими індивідами та соціальними групами, зіткнення їх інтересів, їх боротьбу, перемогу одних і поразку інших, можливі примирення й компроміси між ними, іншими словами, в даному випадку, вивчаючи звичайну соціальну метушню, потрібно виділити, встановити і проаналізувати ті причинові соціальні відносини, які

зумовлюють сутність права та його природу. В іншому випадку загальна теорія права повинна вивчати правову психіку, вона повинна виділити, встановити і проаналізувати ті елементи душевних станів, які пов'язані з імперативно-атрибутивною природою правових переживань. [...] *Цим шляхом і буде всесторонньо досліджено право як явище природного порядку, яке пізнається за допомогою методів, вироблених сучасним природознавством»* (Вибране, 1996).

Догматичний (юридичний) підхід до права вивчає систему правових норм або правовий порядок, що діє в історично визначеному суспільстві. Система права визнається для кожного даного історичного періоду завершеною і позбавленою «білих плям». Для її вивчення достатньо знання законів формальної логіки. Догматичний підхід розглядає право як певну систему норм, фіксованих у певних юридичних текстах.

Останній підхід до вивчення права – нормативний або телеологічний – припускає, що в праві реалізуються «трансцендентальні» цілі: раціональні та етичні. Раціональна мета в праві полягає в тому, що їй завжди притаманне прагнення до максимальної повноти логічно завершеного цілого, позбавленого суперечностей.

Етична природа права, на думку Кістяківського, полягає в його спроможності висловлювати ідеї свободи і справедливості. Право – це справедливість і свобода в їх зовнішніх, зумовлених суспільним середовищем формах. *«Право рухається і зумовлюється різними етичними цілями: воно є одночасно носієм свободи і справедливості. Етичні цілі права – свобода і справедливість, так само як його інтелектуальна мета – розумність, – не однаково трактувались на різних стадіях розвитку права. Але по суті праву завжди притаманні одні і ті ж непорушні етичні цілі. Право прагне втілити в собі свободу і справедливість якомога повніше і досконаліше»* (Вибране, 1996).

Трансцендентальна сутність права найбільше привертала увагу Кістяківського, оскільки в ній втілені важливі людські цінності: свобода і справедливість. Цій проблемі він присвятив одну із своїх останніх праць «Наука про право. Методологічний вступ до філософії права», втрачену на сьогоднішній день.

Серед властивого російській інтелігенції правового нігілізму, про який Кістяківський виразно написав у відомому збірнику

«Вехи», його діяльність як філософа й теоретика права важко переоцінити. В своїх творах і публічних виступах він закликав кожного громадянина брати участь у створенні, застосуванні і втіленні права, підпорядковувати цьому завданню творче натхнення, запити розуму, напруження почуттів і зусилля волі. *«Кожний громадянин повинен бути духовно діяльним у сфері права і по-своєму творити його» (На захист права, 1991).*

Теоретична соціологія і проблеми національної культури. Застосування теорії до аналізу конкретних процесів і фактів є важливим моментом у самій структурі теоретичного знання. Для соціологічної теорії факти культури, як і факти історії, завжди були точкою прикладання різних соціологічних концепцій. Щоправда, іноді доводиться спостерігати, як мало теорія використовується для аналізу конкретних історичних фактів. Таку неспроможність визначити теоретичний рівень обговорюваної проблеми продемонструвала дискусія про проблеми національної культури між Кістяківським та П. Струве (щоправда, в ній були висловлені й цікаві спостереження). Приводом для дискусії стала стаття Струве з питань національної культури («Русская мысль», 1911. №1). Зміст статті можна звести до наступних тез: Росія має бути єдиною національною російською державою; вся культурна творчість перебігає в руслі російської мови і російської культури; «не знаючи російської мови, не можна бути учасником культурного життя ні в Києві, ні в Могильові, ні в Тифлісі, ні в Ташкенті»; такі культури, як «малоросійська» та «білоруська», не існують і ще тільки мають бути створені; експансіоністська політика російської держави не що інше, як вияв переваг російської культури.

Реакція Кістяківського на виступ Струве, з яким він перебував у дружніх стосунках (в роки еміграції вони разом видавали журнал «Освобождение», тому Кістяківський в цій дискусії виступив під псевдонімом «Українець»), не була реакцією, яка перевела б предмет дискусії в сферу обґрунтування висловлених міркувань. Таке обґрунтування означало б з'ясування загальних питань: що таке культура і культурна творчість, взаємозв'язок культури і влади, народної культури і елітарної, культури і мови тощо.

Проте Кістяківський в якійсь мірі переходить на мову,

запропоновану опонентом, і загальні принципи, необхідні для переведення дискусії в сферу впорядкованих логічних аргументів, не прозвучали в цій дискусії. Проте Кістяківський висловив ряд цікавих зауважень.

При зустрічі у Гейдельбурзі з Максом Вебером Кістяківський спробував в'яснити в нього ряд питань, що стосувалися взаємовідносин між національною мовою та загальнокультурним процесом. Чому в Німеччині, запитував Кістяківський Вебера, «при політичній роздрібненості, існуванні в ній могутніх політично-партикулярних течій, відсутності релігійної єдності, ніколи не виникало скільки-небудь помітного прагнення до культурного партикуляризму. Населення, що розмовляє нижньонімецькою мовою, що дало світові кілька видатних поетів, які відображають життя на цій мові, не прагне до повного відтворення своєї самостійної культури»? Відповідь Вебера, що цьому процесу сприяла Біблія Лютера і шкільне навчання, не задовольнила Кістяківського, оскільки в Голландії один з діалектів нижньонімецької мови розвинувся в самостійну культурну мову, вживану як у всіх видах літератури, так і для викладання в школах і університетах. Подібний процес Кістяківський схильний вбачати і в Швейцарії, де швейцарці, що розмовляють на тому ж алеманському діалекті, на якому вже існує художня література, не хочуть перетворити цю мову в державну, а користуються нею лише в межах домашнього вжитку.

Протилежну картину являє собою Україна. Південна та Північна Русь мала Святе Письмо на церковнослов'янській (давньоруській) мові, яка існувала ще до Лютерової Біблії, і тим не менше на цьому ґрунті не виникла єдина культурна мова. Розвиток призвів до диференціації мов, більше того, навіть заборона української літератури відомим Емським актом 1876 р. не зупинила публікацію художньої та наукової літератури на українській мові. «Для мене загадка, – пише Кістяківський, – як і в яких межах може розвиватися українська культура. Пояснити цю загадку може лише майбутність. Проте не лише майбутність, але й минуле української культури для мене загадка. Я цілком не в змозі хоч скільки-небудь задовільно пояснити собі, як за тих жахливих умов, в яких існувала українська література, Україна змогла висунути протягом ХІХ століття більше вісімдесяти

ліриків, прозаїків і драматургів». Тут цікаво спостерігати, як у Кістяківського, який ратує за строгий науковий підхід до аналізу соціальних явищ, раціональне осмислення поступається перед емоційним переживанням. Свою статтю він завершує такими словами: «Залишається визнати, що народу українському притаманна особлива воля чи якась сила, котра спонукує його відстоювати свою самобутню національну індивідуальність. Ця воля і проявляється у представників українського народу в різній формі – у одних з більшою, в інших з меншою силою» (*На захист права, 1991*).

Дискусія між Кістяківським та Струве характеризує певний стан соціологічної думки в суспільстві, коли практичні питання культурного життя навіть людьми теоретично освіченими вирішувались на рівні емпіричних узагальнень та інтуїтивних осяянь, часто суперечачи головним методологічним постулатам, які розвивались тим самим мислителем, тільки вже на рівні теоретичного знання.

Серед властивого російській інтелігенції на рубежі століть правового нігілізму діяльність Кістяківського як філософа і теоретика права важко переоцінити. В своїх працях і публічних виступах він закликав кожного громадянина до участі в створенні, застосуванні і втіленні права, підпорядковуючи цьому завданню творче натхнення, запити розуму, напруження почуттів і зусилля волі.

Контрольні запитання

1. Яка ситуація склалася в соціологічній науці на рубежі ХІХ–ХХст.?
2. Що являв собою психологізм у соціальних науках? Чи вдалося йому зберегти ідеал строгого наукового знання в соціології?
3. Які умови мусить задовольняти соціологія, щоб перетворитися в строгую науку?
4. Ставлення Кістяківського до використання поняття можливості в соціальних науках.
5. У чому полягає недолік формально-логічних методів аналізу соціологічних понять?
6. Як Кістяківський вирішував проблему використання причиново-наслідкових відносин у соціології?

7. Місце цінностей (норм) у соціології Кістяківського.
8. Які методи застосовувались Кістяківським для вивчення правових явищ? Дайте характеристику кожному з них.
9. У чому сутність наукової дискусії Кістяківського і Струве з питань національної культури?

Рекомендована література

Бакіров В. Богдан Кістяківський і соціологія. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 2021, (46), 7-18.

Горбань Ю. А. Постаць Богдана Кістяківського в українському визвольному русі початку ХХ століття // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2010. Вип. 30. С. 71-80.

Гуменюк З. П. Філософський зміст функціонування правової держави у державознавчій теорії Б. Кістяківського // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2016. № 845. С. 373-384.

Іваницька С. Г. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2011. Вип. ХХХІ. С. 309–319

Кістяківський Б. Вибране / Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка»; Українські мислителі. Київ: Абрис, 1996. 512 с.

Кістяківський Б. Соціальні науки та право. Нариси з методології соціальних наук. Шлях. 1916. 707 с. (*опубліковано російською мовою*)

Кістяківський Б. На захист права (Інтелігенція та правосвідомість) // Віхи: Збірник статей про російську інтелігенцію. Правда, 1991. С. 122-149. (*опубліковано російською мовою*)

Крालюк П. М. Богдан Кістяківський: апологет правової держави. Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». 2020. № 1(21).

Кушинська Л. А. Богдан Олександрович Кістяківський та його політико-правові погляди // Українознавчий альманах. Вип. 14. Київ, 2014. С. 228-231.

Тимошенко В. Ідея прав людини у творчості Б. Кістяківського

// Право України. 2011. № 8. С. 324-329.

Толстов І. Б. Кістяківський – засновник української інтегральної філософії права // Гуманітарний часопис. 2015. № 1. С. 52–57.

РОЗДІЛ 8

СОЦІОЛОГІЧНА СПАДЩИНА МИКИТИ ШАПОВАЛА

Сергій Петрухін

Микита Юхимович Шаповал (літ. псевд. М. Сріблянський) – (8 червня (26 травня за ст. ст.) 1882 р. – 1932 р.) – лісничий, поет, критик, редактор, журналіст, громадсько-політичний діяч, Міністр пошти і телеграфу та Міністр земельних справ за часів УНР та Директорії (1917-1919 рр.), лідер закордонної групи української партії соціалістів-революціонерів: центральної течії в Празі (1919-1932 рр.), доктор соціологічних наук з 1929 р. Активний учасник українсько-визвольної боротьби (1917-1921 рр.), співавтор IV Універсалу, який проголошував незалежність Української

Народної Республіки та відокремлення українських територій від впливу Російської імперії. Один із фундаторів української соціології в еміграції та засновник Українського Інституту Громадознавства в Празі від 1924 р., який був перейменований з 1929 р. в Український інститут соціології, що проіснував до 1938/1939 рр. Автор першого вітчизняного підручника «Загальна соціологія», який був тричі перевиданий, а також редактор і засновник вітчизняного журналу з царини соціології «Суспільство», який виходив українською мовою упродовж 1925-1927 рр.

Помер 25 лютого 1932 р. в еміграції, похований на Ольшанському кладовищі (Прага, Чехословаччина).

Досягнення української соціологічної школи стали дуже помітними на початку ХХ ст., адже для неї була характерна наявність наукових установ, соціологічних кафедр міжнародного рівня, які розташовувалися у Європі, США, та західних регіонах України, а українських вчених запрошували для проведення відкритих лекцій в університетах та коледжах Канади, США, Чехословаччини, Франції, Німеччини тощо. Загальний спадок соціологічних досліджень початку ХХ ст. містив не тільки загальне соціологічне знання, але й підгалузеві складові в царині соціології війни та військової соціології, соціології освіти, соціології націй, соціології лісу, політичної соціології, соціології

права, етносоціології та ін. Помітне місце серед тих, хто зробив вклад у вітчизняну соціологію, посідає М. Ю. Шаповал, чий внесок є вагомим не тільки для сучасної вітчизняної, але й світової соціології.

Життєвий та творчий шлях Микити Шаповала. Народився Микита Юхимович Шаповал 8 червня (26 травня за старим стилем) 1882 р. в селі Сріблянці, Бахмутського повіту, на Катеринославщині (сучасна Донецька область). За класовими ознаками він походив з селянсько-робітничої родини. З 1898 по 1900 рр. навчався у Ново-Глухівській державній лісовій школі, Куп'янського повіту, Харківської губернії, після закінчення якої отримав звання лісничого та був направлений спочатку до Прилуцького, а потім до Слов'янського лісництва Харківської губернії. Освіта лісничого відіграла важливу роль у подальшому житті М. Шаповала, оскільки супроводжувалася відповідними привілеями, що дозволило йому вийти зі складу податного селянського стану та відкрило можливість розпочати революційну, журналістську, громадсько-політичну та наукову кар'єру (*Мандрика М. З життя Микити Шаповала; Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкід;* *Державний архів Донецької області. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 10*). На той час особливий вплив на формування свідомості М. Шаповала, як дізнаємося зі «Схеми життєпису: автобіографічного шкіду», справили його викладачі лісової школи та помічник Маяцького лісничого, Олександр Макаренко, який познайомив майбутнього соціолога з ідеями соціалізму та українського руху (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкід*). З цього моменту М. Шаповал починає формуватися як громадсько-політичний діяч, який обирає революційний шлях боротьби за майбутнє України, сприяючи відродженню поваги до української мови та української культури.

У 1902 році М. Шаповал спробував впровадити систему продажу деревини селянам за справедливими цінами у Слов'янському лісництві (сучасна Донецька область), але цей крок був сприйнятий негативно з боку спекулянтів, оскільки це позбавляло їх можливості маніпулювати цінами на свою користь. В результаті, через наклеп та безпідставні звинувачення, М. Шаповала звинуватили у благодійності за рахунок Російської

імперії, що призвело до його звільнення із займаної посади та переведення спочатку до Харківського, а згодом до Махночанського лісництва (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкіц*). Проте, це не стало на заваді його революційним планам, оскільки перебуваючи в Харкові, М. Шаповал продовжував активно навчатися, самовдосконалюватися та розширювати свій кругозір і коло знайомств, що дозволило йому познайомитися з одним з ідейних лідерів самостійницького руху М. Міхновським і захопитися творчістю О. Кобилянської (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкіц*). У своїх спогадах «Знайомства з Ольгою Кобилянською» М. Шаповал пише, що її роман «Царівна» спонукав його до підвищення почуття власної гідності та перегляду соціального становища й бідності в Україні. Власне, з цього часу можна констатувати, що М. Шаповал починає розглядати людину як центр світобудови, а його життя наповнюється «мелодією» національного відродження та мрією про «соціальну революцію», яка звільнить Україну і піднесе її до нових висот. Ці ідеї вплинули на його подальшу громадсько-політичну діяльність і стали важливою складовою його світогляду (*Шаповал М. Знайомство з Ольгою Кобилянською*).

У 1903 році М. Шаповал був призваний на військову службу до 121-го піхотного Пензенського полку в м. Харкові, де присвятив свій час самоосвіті, удосконаленню української мови й революційній діяльності. Перебуваючи на військовій службі, він знайомиться з творами Г. Спенсера, особливо з його тритомною працею «Основи соціології», яка на той час належала до забороненої літератури, оскільки в Російській імперії «соціологію» асоціювали із «соціалізмом», а тому за зберігання такої літератури український вчений опинився під наглядом військового командування. Цей контроль посилювався з моменту активної участі М. Шаповала у селянському повстанні проти поміщиків у Полтавській та Харківській губерніях (1902-1903 рр.), коли він разом з однодумцями взяв участь у неуспішному підриві пам'ятника О. Пушкіну у 1904 р. в Харкові. М. Шаповал мотивував це тим, що в Україні не повинно бути жодного російського пам'ятника, поки не буде встановлений пам'ятник Т. Г. Шевченкові (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкіц*).

Цього ж року розпочалася російсько-японська війна (1904-1905 рр.), а це значило, що полк, в якому служив М. Шаповал, міг бути направлений на фронт. Відповідно до переконань, що український військовий має боротися тільки за незалежність України, М. Шаповал намагався уникнути безпосередньої участі в чужій війні. Спочатку він переводиться до іншого полку, але зрозумівши, що це не гарантує йому повного уникнення призову на фронт, у 1904 р. складає вступний іспит до Чугуївської військової школи. У 1906 р. М. Шаповал в ранзі підпоручика закінчує Чугуївську військову школу та відкомандировується до 13-го Білозерського полку в Ломжу (Польща). Проте, конфлікти з вищим командуванням, таємні зустрічі з революціонерами не залишилися поза увагою влади (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкід*). У 1906 р. М. Шаповала було заарештовано за антимонархічну діяльність та відправлено до Варшавської цитаделі, де він знаходився у повній самотності та очікуванні смертної кари (*Мандрика М. З життя Микити Шаповала*). Перебуваючи під арештом, він займається написанням віршів, вивчає польську мову та літературу, що підсилює його переконання в правильності обраного шляху як соціаліста-революціонера. За цей час він усвідомлює власну філософію життя, яка базувалася на двох принципах: вмерти як «революціонер», або вийти на волю та стати провідником української революції, про що довідуємося з конспекту споминів М. Шаповала «Мій шлях», «Схема життєпису» та ін. (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкід; Шаповал М. Мій шлях: конспект споминів; Чумаченко О. А. Становлення соціалістичних поглядів Микити Шаповала: ранній період*).

Завдяки його знайомим та відсутності прямих доказів, М. Шаповала було виправдано 27 березня 1907 р. Того ж року він як вільний слухач вступає на історико-філологічний факультет Харківського університету, де й розпочинається його літературна та журналістська діяльність. У 1908 році за підтримки українського вченого, фізика і винахідника, професора М. Пильчикова (1857-1908 рр.), М. Шаповал, видає свій перший збірник поезій «Сни Віри», побудований на тематиці «внутрішнього хаосу» і «революційних кличів». Упродовж навчання М. Шаповал не припиняє своєї революційної діяльності;

він входить до президії Студентської української громади, яку очолював «революційний піп» Кость Товкач. За період навчання разом з однодумцями йому вдалося досягти того, що в Харківському університеті вперше почали викладати українською мовою, але монархічний режим дуже швидко зреагував на ці прояви українізації. Приміром, після смерті М. Пильчикова, одразу розпочалися раптові перевірки студентських гуртожитків Харківського університету, арешти студентів й конфіскація україномовної літератури. Це змусило М. Шаповала покинути навчання та виїхати до Києва, щоб уникнути арешту. Перебуваючи в столиці, М. Шаповал влаштувався на посаду технічного співробітника і коректора газети «Рада», що дозволило йому познайомитися з М. Грушевським, М. Коцюбинським та О. Кобилянською, там же він продовжив займатися журналістською та публіцистичною діяльністю та долучився до радикального суспільно-політичного мистецького руху «хатянство», що сформувалося навколо журналу «Українська Хата» (1909-1914 рр.) (*Шаповал М. Мій шлях: конспект споминів; Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкід; Дописи од власних кореспондентів: Харків. Арешт; Грузинцев А., Н. Д. Пильчиков (1857-1908 рр.); Пасько І., Микита Шаповал – філософія і соціологія*). Ставши редактором цього журналу, М. Шаповал активно пропагував ідеї модерністської творчості, де ключовими елементами були індивідуалізм, національність та патріотизм, а також нова естетика, що ґрунтувалася на концепції надлюдини Ф. Ніцше (*Привалова С. Журнал «Українська Хата» (Київ, 1909-1914 рр.) та «Нова Україна» (Прага, 1922-1928 рр.) як головні репрезентанти ідейного наповнення та особливостей публіцистики Микити Шаповала: автореферат*). Цей журнал, як згадує польська письменниця Г. Журба, був «революційною трибуною» для молодого покоління українців того часу, де висловлювали протест проти консервативного устрою, політичної підлеглості та «безпринципності» старшого покоління (*Журба Г. Від «Української Хати» до «Музагету»*). На публіцистичну творчість М. Шаповала у цей період великий вплив мала творчість Г. Гауптмана, М. Метерлінка, І. Тена, В. Гюґо, Т. Шевченка, М. Драгоманова, О. Кобилянської, І. Франка, що знайшло своє відображення на сторінках літературно-

громадського українського місячника «Українська Хата» (Білецький Л., М. Шаповал і його література та наукова діяльність). На сторінках цього журналу М. Шаповал порушував важливі соціально-філософські питання, які мали стимулювати українців до роздумів над важливими суспільними проблемами, та спрямовувати їх до пошуку творчої, працьовитої та порядної людини, яка мала стати рушійною силою відродження українського мистецтва (Білецький Л., М. Шаповал і його література та наукова діяльність). Це була необхідна реакція молодого покоління на складні соціальні умови, які панували в українському суспільстві, що перебувало під колоніальним впливом Російської та Австро-Угорської імперій, де молодь відчувала потребу у визволенні та відродженні національної свідомості та культури. Проте, для досягнення такої мети, як пише М. Шаповал, необхідно було формувати рішучу, сильну особистість, яка була готова «розірвати кайдани неволі» (Білецький Л., М. Шаповал і його література та наукова діяльність).

Однак на шляху такої людини на початку ХХ ст., як довідуємося з досліджень М. Шаповала, стояло українське суспільство, що увібрало в себе філософію колоніального режиму, побудованого на «психології похливого раба», де багато хто був готовий підкоритися будь-чому, щоб задовольнити потреби своїх «панів». Такі особи, на думку М. Шаповала, є «слабкодушними», «боязкими», але водночас небезпечними, оскільки їх більшість виконувала важливу роль у маніпуляціях з боку Російської імперії, а потім відіграла певну роль у більшовицькій навалі. Як відзначає М. Шаповал у своїй статті «Фабрика доброго тону», це обмежує можливості жити і прогресувати, що, своєю чергою, завдає шкоди процесу відродження України, адже такі люди готові відмовитися «від самих себе» заради доброзвучних слів. Щоб зменшити вплив «поступливих людей» в українському суспільстві, М. Шаповал закликає до виховання сильної людини, яка є національно свідомою, освіченою, здібною до бунту проти несправедливості як в політичному, соціальному, так і культурному житті (Сріблянський М. [Шаповал М.] Фабрика доброго тону).

Паралельно з виконанням публіцистичної та журналістської діяльності, М. Шаповал займається лісовою справою та

присвячує час вдосконаленню своїх знань у цій галузі. Приміром, у 1913 р. він презентує свої дослідження на Всеросійському Сільськогосподарському З'їзді у Києві, а також поглиблює свої знання з «лісової соціології» професора Г. Морозова та вивчає дослідження М. Ковалевського, зокрема його двотомну працю «Соціологія» (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкід*).

З початком Першої світової війни у 1914 р. редакція журналу «Українська Хата» була змушена припинити свою діяльність, а всі її учасники перейшли у підпілля (*Журба Г. Від «Української Хати» до «Музагету»*). У період з 1916 по 1917 рр. М. Шаповал працює управителем Трубчевських підприємств, розташованих у Середній Буді Глухівського повіту, що на Чернігівщині, де за його ініціативи було зведено чотири лісопильних заводи та фабрику повозок (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкід; Шаповал М. Лісова промисловість на Вкраїні й кооперація*).

8 березня (23 лютого) 1917 р. відбулася подія, яка відома в історії як Лютнева революція, що ознаменувала падіння довготривалого правління монаршої родини в Російській імперії (Р. М. Тимчасовий Уряд. Енциклопедія українознавства / гол. ред. В. Кубійович). З цього часу М. Шаповал покидає лісничу справу і вирушає до Києва делегатом від Української громади міста Середні-Буди (Чернігівщина), приєднуючись до Центральної Ради та висловлюючи привітання зі словами: «Громада ухвалила стати негайно до спільної роботи» (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкід; Громада у м. Середина-Буда. Війсті з Української Центральної Ради 21 березня 1917*). Власне, починаючи з цього моменту, М. Шаповал стає активним учасником українсько-визвольного руху (1917-1921 рр.) як «агітатор» і «організатор мас». Для нього революція стала своєрідною «літургією», оскільки збулася його заповітна мрія, яка давала шанс щось змінити на краще в становищі українського суспільства (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкід*). Він працює на посаді комісара Київського повіту та заступника голови Київської повітової земської управи, що йому дозволило, як зауважує В. Терещенко, об'єднати законодавчу та виконавчу владу у своїх руках, забезпечуючи можливість вносити позитивні зміни у життя

населення київського регіону та розпочати процес українізації України (*Терещенко В., Микита Шаповал – велетень з Донбасу*).

Надалі кар'єра М. Шаповала набирала карколомного оберту, адже за цей час він спромігся 8 квітня (за ст. ст.) 1917 р. пройти за списками кандидатів від самостійників до складу Центральної Ради та виконавчого комітету Малої Ради (*Терещенко В. Микита Шаповал – велетень з Донбасу; Вісті з Української Центральної Ради № 4 квітень 1917*). По факту в цей час М. Шаповал був представником самостійницького руху, який з часом – у травні 1917 р. – організувався в політичну партію Союз української державності, де ідейним лідером був М. Міхновський (*Мельничук К. С. Військове питання у самостійницькому русі України за часів Центральної Ради*). Разом з групою самостійників, М. Шаповал відстоював ідею негайного проголошення незалежності України та її відокремлення від Росії, а тому разом із соратниками М. Макаренком, І. Луценком, М. Андрієвським розпочинає активну роботу у цьому напрямі, аби 19 квітня на Всеукраїнському національному конгресі заявити про це на увесь світ. Однак усі їхні спроби не увінчалися успіхом, адже прибічників незалежності було набагато менше, ніж тих, хто висловлював підтримку автономії у складі Росії, як зазначає у своїх краєзнавчих дослідженнях В. Терещенко (*Терещенко В. Микита Шаповал – велетень з Донбасу*).

У зв'язку з цим, М. Шаповал тимчасово погодився з більшістю, яка підтримувала ідею автономії України, але ненадовго. Постійні непорозуміння та маніпуляції з боку Тимчасового уряду щодо українського питання, а також видача Тимчасової інструкції Генеральному Секретареві Тимчасового уряду в Україні від 4 серпня (за ст. ст.) 1917 р., стала останньою краплею для М. Шаповала. Він переконався, що Україна та Росія йдуть зовсім різними шляхами, і тому він встав в опозицію прийнятій «Інструкції», про що публічно заявив на серпневому з'їзді Київської губерніальної української ради. Власне, на цьому з'їзді було виголошено підтримку Центральній Раді та її Секретаріату у боротьбі за широку автономію України (*Шаповал М. Схема життєпису: автобіографічний шкід; Гитель О. Київська Губерніальна Українська Рада*).

Під час своєї громадсько-політичної діяльності, М. Шаповал продовжував писати статті в газеті «Боротьба» 1917-1918 рр. на

суспільно-політичні теми. Особливу увагу він приділяв розгляду загальної сутності революції, її меті та завданням, а також аналізував роботу Української Центральної Ради упродовж п'яти місяців після Лютневої революції та її переговори з Тимчасовим урядом колишньої Російської імперії. У цих статтях М. Шаповал сформулював основні тези своєї «теорії української революції», які пізніше, за часів еміграції, увійдуть до більш ґрунтовного дослідження. Загалом, за цей період громадсько-політичної діяльності М. Шаповал пережив Першу більшовицько-українську війну (1917-1918 рр.), під час якої на засіданні Малої Ради виступав за негайне проголошення незалежності України, формування української армії та підготовки населення до запеклої боротьби з більшовиками (*Протокол засідання Генерального Секретаріату № 26 від 26 грудня 1917 р.*). М. Шаповал був свідком злочинів, які творили більшовики під час окупації в Києві, про що довідуємося із його спогадів, щоденників та суспільно-історичних праць. Поряд з цим, він взяв активну участь як в розбудові української державності, організації антигетьманського повстання, так і у відновленні Української Народної Республіки (1918 р.), а також відіграв значну роль разом з М. Грушевським, В. Винниченком у розробці проєкту IV Універсалу, який 9 (22) січня 1918 р. проголосив незалежність Української Народної Республіки. Власне, мрія М. Шаповала здійснилася під час проголошення незалежності України, але політична криза зруйнувала всі плани, оскільки подальші суперечності у поглядах української інтелігенції щодо майбутнього українського народу та просування більшовиків територією України, змусили М. Шаповала в 1919 р. покинути рідний дім та виїхати до Відня, а вже потім до Праги (*Петрухін С. В. Концептуалізація суспільства та становлення української держави у працях Микити Шаповала: історико-соціологічний підхід*).

Саме у Відні розпочалася наукова діяльність М. Шаповала, яка пов'язана насамперед з Українським соціологічним інститутом М. Грушевського. У 1920 році М. Шаповал переїжджає до Чехословаччини, де разом зі своїми однодумцями відкриває Український Громадський Комітет (1921-1924 рр.), культурно-науковий осередок Української Господарської Академії у Подєбрадах, Український педагогічний інститут

ім. М. Драгоманова та інші установи. Вони мали за мету не тільки допомогти українським емігрантам зберегти свою ідентичність, але й сприяти відродженню, збереженню та примноженню культурної спадщини українського народу. З одного боку, це дозволило презентувати український народ на міжнародній арені, заклавши ідею щодо законного права українців на створення власної держави, а з іншого боку – сформувало внутрішній ресурс вітчизняної науки та культури, на який мали спиратися майбутні покоління незалежної України. Ці джерела мали стати опорою для молодого покоління у розвінчуванні міфологем, які поширювалися довгий час радянською владою на міжнародній арені. Одночасно цей спадок також мав активно використовуватися у просвітницькій діяльності, тому що довгий час українське суспільство перебувало у межах російської культури, а тому необхідно було виправити цю ситуацію та окреслити справжній внесок українського народу у світову історію.

Проте, як впливає зі спогадів та епістолярної спадщини М. Шаповала, для реалізації таких масштабних планів необхідно було вирішити ряд проблемних питань, пов'язаних з його перебуванням в еміграції. Зокрема, він зіткнувся з браком вітчизняної літератури, відсутністю кваліфікованих кадрів проукраїнського спрямування, нестабільним фінансуванням та недостатнім рівнем освіти серед частини емігрантів, що перебували в Європі. Для розв'язання цих проблем М. Шаповал разом зі своїми однодумцями після заснування Українського Громадського Комітету починає особисто збирати по всій Європі ту частину проукраїнської інтелігенції, яка могла б відіграти важливу роль у підготовці української молоді за кордоном

Фінансування установ здійснювалося коштами чеського народу, української діаспори та емігрантів, внесків, отриманих від українських та іноземних студентів за навчання, а також від продажу наукової літератури та коштів, зароблених під час читання лекцій в університетах Канади та США. Проблему відсутності вітчизняної наукової літератури М. Шаповал пропонував вирішити шляхом перекладу праць іноземних авторів українською мовою та налагодження власного видавництва наукових книжок, що стало можливим завдяки створенню Українського громадського видавничого фонду. Як влучно

зауважив М. Шаповал у своєму листі до брата Миколи Шаповала, йому «осточортіло» користуватися чужою літературою, тим самим він наголошував на необхідності створення україномовного продукту, на якому в першу чергу мала б навчатися українська молодь (*Білецький Л., М. Шаповал і його література та наукова діяльність; Три роки діяльності Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р. 7.VII.1921 – 7.VII.1924; Витяг з листів Микити Шаповала до Шаповал Миколи (брата) з 12 грудня 1921 — 6 лютого 1932 р.; Юрнеко О., Шаповал Микита Юхимович. Мала енциклопедія етнодержавознавства, 1996; Шаповал М. Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. Ч. 1 / упор. С. Зеркаль*).

Окрім громадсько-політичної діяльності, М. Шаповал також активно займався науковими дослідженнями в царині соціології. За період з 1921 по 1923 рр. він прочитав серію лекцій, які включали такі теми, як «Соціологія українського відродження», «Від III інтернаціоналу до III Риму» та загальний курс соціології, а також в різних освітніх установах заснував кафедри української соціології. Зокрема в Українському вищому педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова в Празі діяла кафедра соціології, на якій викладалися: «Основи соціології», «Історія політичних і соціальних теорій», «Історія українського національного і соціального руху», «Спеціальний курс з соціології» та «Методика соціології» (*Три роки діяльності Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р. 7.VII.1921 – 7.VII.1924*).

Поступово, віддаляючись від політичної діяльності, М. Шаповал зробив надзвичайні зусилля для забезпечення фінансування свого проєкту Українського Інституту Громадознавства (з 1929 р. – Український інститут соціології) в Празі у 1924 р., навколо якого об'єдналися прихильники соціологічного знання. Як свідчить Л. Білецький у своїй статті «М. Шаповал і його література та наукова діяльність», на цьому етапі український вчений своїми вчителями вважав М. Драгоманова, російського філософа, соціолога П. Лаврова, чеського соціолога, філософа та президента Чехословаччини Т. Масарика, Е. Халупного, А. Жвагу, а також біхевіористів та рефлексологів. Саме у цей час М. Шаповал стає на ґрунт критичного реалізму в соціології, за допомогою якого він прагнув

переглянути усі наявні системи наук та визначити місце соціології серед них (*Білецький Л., М. Шаповал і його література та наукова діяльність; Три роки діяльності Українського Громадського Комітету в Ч.С.Р. 7.VII.1921 – 7.VII.1924; Витяг з листів Микити Шаповала до Шаповал Миколи (брата) з 12 грудня 1921 — 6 лютого 1932 р.; Шаповал М. Щоденник від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. Ч. 1 / упор. С. Зеркаль*).

Перебуваючи в еміграції, М. Шаповал мав намір здійснити соціологічне дослідження української революції 1917-1921 рр., зосереджуючись зокрема на факторах, що призвели до її поразки, і виявленні тих соціально-політичних проблем, які спричинили повторне роз'єднання українських територій. На думку вченого, глибокий аналіз подій минулого дозволить врахувати помилки, зроблені під час революції, які необхідно виправити у майбутній боротьбі за відродження України. Адже, як переконливо доводить вчений у своїй праці «Українська соціологія», ті народи, які йдуть наосліп стежками історії та не бачать чітких перспектив, а також нічого не тямлять в суспільних справах, назавжди приречені бути жертвами руйнівного впливу «могучої механіки міжнародного і суспільно-групового життя». Тому М. Шаповал зазначає, що для «суспільного будівництва» необхідна «організація соціологічної науки, соціологічного виховання народу, коли він хоче не лише животіти в неволі, а й розвиватись на свободі» (*Шаповал М. Українська соціологія*).

Проте, як неодноразово зауважував М. Шаповал у своїх публікаціях, відсутність вітчизняної соціології як науки ускладнювало цей процес, адже, на думку вченого, лише завдяки соціологічному підходу можна було зрозуміти сутність функціонування суспільства та тих процесів, які відбуваються в ньому. Тому для початку необхідно було створити вітчизняну соціологію, яка, на думку М. Шаповала, мала бути тісно пов'язана із життям, оскільки лише така наука зможе пояснити поведінку індивідів і суспільних груп, а також поставити політику як мистецтво на високий рівень, після чого можна було б говорити про справжнє відродження України (*Шаповал М. Українська соціологія. Суспільство*).

У 1925 р. за ініціативи М. Шаповала було проведено декілька соціологічних семінарів, на одному з яких він зазначив, що соціологія у суспільному житті відіграє важливу роль,

оскільки вона виховує та готує для майбутнього професійних суспільних та політичних діячів. Як було зазначено раніше, у зв'язку з відсутністю наукової літератури, якою могли користуватися українські студенти, М. Шаповал в еміграції розробляє свій проєкт першого вітчизняного підручника «Загальна соціологія», який був перевиданий декілька разів (1927, 1932, 1996). Цей підручник увібрав у себе всі провідні досягнення у сфері соціології, які були наявні на той час.

Проте М. Шаповал не обмежувався презентацією своїх наукових досліджень лише в Українському Інституті Громадознавства. У 1927 р. він вирушив до Америки та Канади, де прочитав понад тридцять лекцій з соціології, суспільно-політичної проблематики в університетах Нью-Йорка, Трентона, Чикаго, Медісона, Детройта та ін. В цих лекціях він відстоював ідею створення Українського Робітничого Університету позаочного навчання для української еміграції при Українському Інституті Громадознавства. Одночасно налагоджував зв'язки з американськими соціологами Е. Росом, О. А. Грановським та іншими науковцями й громадсько-політичними діячами. За заслуги у розвитку вітчизняної соціології, Науковою Радою Українського інституту соціології 15 березня 1929 р. М. Шаповалу було присвоєно науковий ступінь доктора соціології *Honoris Causa*.

Проте важкий тягар, який ніс М. Шаповал на своїх плечах щодо підтримки української еміграції та підготовки нових кадрів, негативно позначився на його здоров'ї й 25 лютого 1932 р. він раптово помирає. Микиту Шаповала було поховано на Ольшанському кладовищі (сучасна Чехія) з метою перепоховання на території незалежної України в майбутньому. Однак поховання М. Шаповала не збереглося до наших днів у зв'язку з відсутністю безпосередніх нащадків, які могли б забезпечити належний догляд за могилою. У 1932 р. було створено Комітет з увіковічення пам'яті М. Шаповала, який довгий час організовував різноманітні заходи з вшанування його пам'яті (*Бюлетень Українського Інституту Громадознавства: 1925 – 1926; Програма Української партії соціалістів революціонерів, 1929; Витяг з листів Микити Шаповала до Шаповал Миколи (брата) з 12 грудня 1921 — 6 лютого 1932 р.; Надання М. Ю. Шаповалові ступеня доктора соціології honoris causa. Звіт з діяльності*

Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926-листопад 1928; Постанова Головного політичного Комітету УПС-Р. Ч. II. Трудова Україна).

Науковий доробок М. Шаповала зберігається в особовому фонді Нью-Йоркської бібліотеки (США), у бібліотеках Канади, Чехії, Німеччини та інших країнах Європи, а також в Центральному державному архіві органів влади й управління України, Центральному архіві громадських об'єднань України, Києво-Могилянській академії. У 2001 р. заслужений вчитель України В. Терещенко створив Шкільну кімнату-музей ім. Микити Шаповала; було встановлено погруддя М. Шаповала поблизу Серебрянської школи (Бахмутська районна рада, Донецька обл.).

Соціологія в системі суспільних наук і соціографії.

Першочергове питання, яке М. Шаповал намагався розглянути у своїх соціологічних дослідженнях, стосувалося місця соціології в системі суспільних наук, на яке він спробував дати відповідь у монографії *«Система суспільних наук та соціографія: народознавство»*. У цій монографії М. Шаповал проводить аналіз наявних систем класифікацій наук, запропонованих видатними дослідниками, такими як Платон, Арістотель, О. Конт, Г. Спенсер, Дж. Мілль, Т. Масарик, Е. Халупний та інші. М. Шаповал стверджує, що не існує постійної або вічної системи класифікації через постійний розвиток світу та наукового знання. Це, своєю чергою, призводить до виникнення нових знань, що вимагатиме перегляду існуючих класифікацій з плином часу. Відтак, класифікації наук не треба сприймати як абсолютні догми, адже наука постійно прогресує, а тому вона не може претендувати на універсальність і повноту своєї системи. М. Шаповал вважав, що можливо лише умовно класифікувати існуючі науки. Він розробив власну схему класифікації суспільних наук, в якій соціологія займає провідне місце (*Шаповал М. Система суспільних наук та соціографія: народознавство*). Ця схема включає п'ять основних груп:

1. *Космологія* – наука про всесвіт (математика, фізика, хімія, астрономія, арифметика, механіка, алгебра, вищий рахунок);
2. *Геологія* – наука про землю (морфологія (геодезія, ортологія), геофізика (мінералогія, гідрологія, кліматологія,

- океанографія), біогеографія (фітогеографія, зоогеографія, антропогеографія);
3. *Біологія* – наука про живі організми (фітологія, зоологія, антропологія та ін.);
 4. *Соціологія* – наука про взаємочинності організмів (фітосоціологія, зоосоціологія, гомосоціологія (соціальна аналітика, соціальні процеси, соціальні витвори));
 5. *Філософія* – наука про пізнання і світогляд (логіка, гносеологія, етика, ноетика (*Шаповал М. Система суспільних наук та соціографія: народознавство*)).

У своїх дослідженнях М. Шаповал прагнув визначити важливу роль соціології у вивченні суспільних відносин. За його трактуванням, соціологія є наукою про суспільство, що розглядає з одного боку «людську поведінку», а з іншого – «суспільні взаємовідносини» (*Шаповал М. Загальна соціологія*). Вона є абстрактною (теоретичною) наукою, яка витворена на основі конкретних фактів. Така «абстрактна наука», як пояснює вчений, вивчає загальні закономірності суспільних явищ, які можна отримати шляхом науково-аналітичної обробки інформації, яку здобуває конкретно-описова наука (соціографія) під час вивчення поведінки чи взаємодії конкретних «індивідів», «груп» і «суспільних агрегатів» (*Шаповал М. До питання про організацію українських соціологічних студій; Шаповал М. Система суспільних наук та соціографія: народознавство*). Вона виступає вищою фундаментальною наукою суспільного життя, системою вищих класових знань про соціальну взаємну діяльність та її результати, де основними логічними категоріями має бути особистість, її дії, фактори цих дій та їх творення (*Šapoval M. J. Soudobá uktajinská sociologická myšlenka a práce: I. Předběžné poznámky*).

М. Шаповал створив систему соціологічного знання, яка включала в себе загальну соціологію (наука про суспільство, людську поведінку й суспільні відносини, котра описує загальне в соціальних процесах), соціографію (дослідження соціальних явищ у межах конкретного часу й простору) та соціотехніку (розробка проєктів чи програм діяльності на майбутнє). Соціологія, як зазначає М. Шаповал, має стати загальною наукою для усіх спеціальних суспільних наук (економіки, юриспруденції,

державних наук, науки про релігію, мову, мистецтво, мораль тощо). Перехідною ланкою між загальною соціологією та соціографією є соціотехнологія, яка, так само як і соціологія, належить до загальнотеоретичних дисциплін, що вивчає явища суспільства або правила діяльності стосовно всього людства незалежно від часу та місця. Перед *соціографією* як конкретною наукою постає завдання вивчення не якоїсь абстрактної держави чи партії, а конкретної держави, церкви, партії, мови тощо; тобто має бути окрема соціографія України, Чехословаччини, конкретної політичної партії (приміром, соціографія Української партії соціалістів-революціонерів тощо). Соціографічні дослідження, як підкреслює М. Шаповал, є основою для соціології та соціотехніки, оскільки вони надають конкретні факти, які при узагальненні формують теоретичну науку про соціальну взаємодію (*Šapoval M. J. Soudobá uktajinská sociologická myšlenka a práce: I. Předběžné poznámky; Шаповал М. До питання про організацію українських соціологічних студій*).

М. Шаповал конкретизує, що хоча соціологія, соціотехніка та соціографія мають спільний предмет вивчення – взаємну діяльність людей, її причини та наслідки, – різниця між ними полягає у тому, який об'єкт вони досліджують, у якому часовому та просторовому контексті, а також в якому ступені узагальнення представляють свої результати (*Šapoval M. J. Soudobá uktajinská sociologická myšlenka a práce: I. Předběžné poznámky; Шаповал М. До питання про організацію українських соціологічних студій*).

Поняття соціальної структури суспільства. М. Шаповал особливу увагу приділив загальнотеоретичному розумінню та сутності соціальної структури суспільства в працях «Загальна соціологія» та «Суспільна будова». Оперуючи наявними у світовій соціології трактуваннями поняття суспільства, М. Шаповал висуває твердження, що *суспільство* можна розглядати як «найвище поняття про взаємовідносини між індивідами», а його структура формується за допомогою «гуртів», «скупин», «верств», «агрегатів», «громад» (*Шаповал М. Суспільна будова*). Основним принципом, за яким формується структура суспільства, є суспільний розподіл праці, завдяки якому реалізується потреба його членів здобувати та розподіляти життєво необхідні ресурси шляхом взаємодії та співробітництва

різних професійних груп (*Шаповал М. Суспільна будова; Шаповал М. Соціологія українського відродження*).

Базовим чинником існування суспільства та його структурних складових, за переконанням М. Шаповала, є *соціальні акти*, які, по-перше, являють собою складне соціальне явище, а, по-друге, їх виникнення можливе лише при взаємодії двох і більше людей. Ця взаємодія формує певні відносини між людьми та включає акції та реакції, які передаються від людини до людини через простір (пошту, газету, книгу) і час, а також можуть передаватися за допомогою різних передавачів (сполучників). Ці передавачі, як зауважує М. Шаповал, бувають безпосередніми, що розповсюджуються на малу групу людей, або передавальними, які поширюються на все суспільство. Своєю чергою передавачі або сполучники поділяються на дві категорії: *фізичні*, які включають предмети і явища, і *умовні*, які використовують символи та сигнали. Саме соціальні акти як взаємодія людей, а також символи та сигнали, які використовуються для їхнього існування, М. Шаповал розглядає як *предмет соціології* (*Шаповал М. Загальна соціологія*). У цьому він відрізняється від класичних соціологів того часу, які як предмет соціології розглядали соціальну поведінку (О. Конт), соціальні факти (Е. Дюркгайм), соціальну дію (М. Вебер) (*Петрухін С. В. Концептуалізація суспільства та становлення української держави у працях Микити Шаповала: історико-соціологічний підхід*).

Подальше повторення людьми певних соціальних актів сприяє формуванню однакової поведінки, а вона, безпосередньо, виокремлює їх у певне *скупчення (спільноту)*. Такі скупчення можуть бути *організованими* (такими як родина, наукове товариство) або *неорганізованими* (різноманітні тимчасові формування). Водночас вони можуть бути *закритими* (статеві, вікові, кастові групи), *відкритими* (партія) або *проміжними* (державна чи церква). Крім цього, суспільство складається з *простих, дрібних і складних скупчень*, які при взаємодії об'єднуються навколо *суспільних агрегатів*. Ці агрегати, відповідно до визначеного алгоритму будівництва, послідовно перетворюються в громади, які є вищою формою суспільних скупчень. Зі свого боку *прості скупчення*, які бувають закритого

та відкритого типу, діляться на породи, гуртування, спілки та товариства (*Шаповал М. Загальна соціологія*).

У своїх наукових розвідках М. Шаповал наголошує на тому, що при закладанні основ суспільства на перше місце варто ставити біологічні (вроджені) групи (чи породи): раси, стать, вік, шлюбні пари, родину, роди та інші. Вони формуються природним чином і не залежать від нашої волі, тому що об'єднують навколо себе величезну кількість елементів, які впливають на хід суспільного життя та на поведінку людей. Наприклад, расові скупчення, які характеризуються вродженими фізичними відмінностями й досі витворюють расовий антагонізм, коли відбувається спеціальна диференціація за певними ознаками, які можуть як об'єднувати, так і роз'єднувати людей (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

Водночас *статеві скупчення (поголів'я)* впливають на своєрідну поведінку індивідів та їхнє становище в суспільстві, що нерідко призводить до постійної боротьби за рівноправність між чоловіком і жінкою, що спричиняє виникнення маленьких скупин (груп). *Вікові скупчення (гурти)* провокують виникнення суспільної диференціації, де об'єднання в окремі солідарні гурти відбуваються за віковими ознаками, тому нерідко виникають такі явища, як конфлікт старшого і молодшого поколінь. Однак на відміну від расових та статевих скупчень, перехід з однієї вікової групи в іншу є можливим з плином часу, де кожне покоління опиняється в тій самій ситуації, що і їхні попередники. Надалі формуються *родинні скупчення*, які за твердженням М. Шаповала, є легальними, біосоціальними або перехідними спілками, які формуються на межі біологічних і соціально-психологічних скупчень, що охоплюють подружню пару і дітей, які мають кровний зв'язок. Головним завданням таких «скупин» є виховання дітей. Поступово люди гуртуються в напівсвідомі, неорганізовані об'єднання, до яких належать мовні, земляцькі (територіальні), маєткові, рівноправні скупчення. Всі вони грають важливу роль при творенні суспільства. Приміром, мовні (лінгвістичні) скупчення об'єднують людей на основі спільності мов та «солідаризують» їх у випадку виникнення конфліктних ситуацій з іншими «мовними гуртуваннями» (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

Не менш важливу роль у формуванні суспільства відіграють «земляцтва» (територіальні скупчення), які виникають завдяки місцевості, де проживають люди, та під впливом *біологічно-космічних чинників* (при стихійних лихах, розподілі господарської вигоди), або формуються з окремих національних груп, які проживають за межами своєї країни на інших територіях. При цьому між ними формується солідарність, або, як інакше називає М. Шаповал, «почуття суспільства», що змушує людей об'єднуватися незалежно від їхніх особистих бажань. Разом з тим, мовні (лінгвістичні) та земляцькі (територіальні) скупчення за умови поширення своєї хуторянської «батьківщини» на цілу націю, яка буде скріплена державою та однаковою системою виховання, а також постійним переміщенням населення з одного місця в інше, сприятиме формуванню національної єдності та створенню «національної держави» (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

Також можуть формуватися різномаєтні (маєткові) гуртування (скупчення), де є заможні та бідні, які часто перебувають у конфлікті через нерівномірність накопиченого капіталу. Одночасно формуються «рівноправні гурти», для яких характерною є наявність привілейованих, рівноправних, правнообмежених та безправних скупчень. Головними причинами їх утворення є приналежність до раси, релігії, статі, через вік, професії, політичні погляди або бідність. Такі скупчення складаються з керуючого і підлеглого шарів, утворюючи організовану групу, де виникає нерівноправний розподіл прав і обов'язків, що призводить до антагонізмів і боротьби. Проте ця структура не є стійкою і може піддаватися кардинальним змінам, наприклад, під час революційної боротьби (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

У суспільстві можуть також утворюватися «спілки та товариства», які свідомо організуються людьми з певною метою для задоволення своїх потреб і інтересів. До них належать релігійні, професійні, партійні скупчення, які також відіграють важливу роль при «суспільному будівництві». Професійні скупчення (спілки) характеризуються постійною зайнятістю в певній сфері діяльності, яка супроводжується отриманням відповідних матеріальних благ, необхідних для задоволення основних потреб людини у її повсякденному житті. Вони

відіграють важливу роль, як твердить М. Шаповал, при формуванні зв'язку за мовними, правовими, маєтковими та релігійними ознаками (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

Скупчення діляться на суспільно-професійні, технічно-професійні, політичні та більш дрібні групи. *Суспільно-професійні скупчення (групи)* бувають організованими та неорганізованими; до них належать: селяни-хлібороби, промисловці, торговці, фінансисти, адміністратори, учені, лікарі тощо, які спеціалізуються на виконанні різноманітних суспільних функцій та утворюють «суспільний поділ праці». Поділ праці зумовлює взаємозалежність між цими групами, оскільки кожна група спеціалізується на виробництві продуктів або наданні послуг, необхідних для функціонування суспільства. Це надалі спонукає людей до обміну продуктами праці, що, за словами М. Шаповала, сприяє формуванню «системи народного або суспільного господарства». До «професійних скупчень» належать також технічно-професійні групи, а саме підприємства, установи, організації, для яких характерний технічний розподіл функціональних обов'язків, що спрямований на отримання певного продукту (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

Як наголошує М. Шаповал, залежно від професійної приналежності можна умовно поділити «професійні групи» на дві сфери зайнятості: *духовну працю* (політики, урядовці, професори, письменники, учені, інженери, духовенство тощо) та *фізичну працю* (селяни, робітники, ремісники тощо). Проте, як зауважує М. Шаповал, цей розподіл праці є умовним, оскільки як робітники, так й інтелігенція витрачають як духовну, так і фізичну енергію при виробництві продукту. Загалом професія, за М. Шаповалом, є тим елементом суспільства, який нав'язує людям так звану «точку зору», тобто людина розуміє певну життєву ситуацію та виробляє моральні цінності залежно від професійної приналежності. Професія впливає на ідеологію, смаки, звички та на поведінку людей, роблячи їх схожими між собою. Згідно з М. Шаповалом, така подібність веде до солідарності, а з солідарності виникає професійна організація, яка функціонує на національному, державному та міжнародному

рівнях (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

Ще одним важливим елементом «суспільного будівництва» є *партійні скупчення*, які прагнуть досягти політичної мети, а саме, отримати владу в суспільстві та здійснювати керівництво згідно з програмою партії. Партійні скупчення М. Шаповал розподіляє на чотири різновиди: індивідуально-егоїстичні, групово-егоїстичні, класові та соціально-реформаційні партії (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

Поряд із розглянутими скупченнями існують ще й «дрібні» скупчення, які також відіграють важливу роль в суспільстві та задовольняють різноманітні потреби людей, а саме: *розумово-пізнавальні* (наукові та науково-аматорські установи); *естетично-чуттєві* (мистецтво, спорт, розваги та ін.); *«вольові спонуки, бажання чину та активності»* (добродійні та змішані організації, науково-мистецькі товариства (ліги, братства тощо), *господарські об'єднання* (кооперативи, акційні спілки та ін.) (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

М. Шаповал стверджує, що різні скупчення складають основні форми простих людських об'єднань. При їхній комбінації утворюються набагато «складніші скупчення» (верстви), до яких можна віднести касти, нації та класи. Наприклад, *касти*, які є характерним для Індії, формуються на основі родинних, професійних, релігійних, правових, маєткових, а також частково расових та мовних ознак. Водночас *нація* бере свій початок з «племен», які об'єднуються по лінії мови, релігії, раси; далі присутній перехідний етап, який М. Шаповал називає «*народністю*», що утворюється за мовною та територіальною ознакою, яка, своєю чергою, при поєднанні мовних, територіальних і державних гуртувань, утворює націю. Окрім цього є «*суспільні класи*», які формуються за професійними, однамаєтковими та правовими «лініями об'єднання». Приміром, *селянин* існує за рахунок фізичної хліборобської праці (професії), є бідним та обмеженим в правах; *капіталіст* отримує прибуток з надвартості, є багатим і має привілеї; *поміщик* отримує дохід з ренти, є заможним і має привілеї; *робітник* залежить від найманської праці, є бідним і обмеженим у правах; «*урядництво*» працює на найманській основі у сфері духовної праці, є

напівмаєтним та напівпривілейованим (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

Як підкреслює М. Шаповал, основними ознаками класу є професія, однаковий маєтковий стан і однакове правове становище. Водночас в окремих класах можуть бути додаткові характеристики, такі як рівень освіти (селянство і робітництво малоосвічене, поміщики, капіталісти та урядництво – більш освічені), різні мови, релігії, державна приналежність та ін. (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*).

Як стверджує М. Шаповал, прості та складні скупчення об'єднані єдиною метою, яка концентрується в «суспільних агрегатах» (фабрики, університети, школи), а ті своєю чергою переходять у вищі форми суспільних скупчень, якими є громади (село, місто, держава) (*Шаповал М. Загальна соціологія; Шаповал М. Суспільна будова*). Отже, суспільство по суті є об'єднанням гуртів, скупин, верств, агрегатів та громад, над якими стоїть держава, що захищає та підтримує соціальні відносини всередині країни.

Держава, згідно з ідеями М. Шаповала, які висвітлені в «Загальній соціології», є своєрідною соціально-організованою спільнотою, яка «здійснює право вищого володіння на певну територію, в межах якої вона регулює своїми законами поведінку індивідів і скупчень, утримуючи внутрішній лад і організуючи [його] зовнішню охорону» (*Шаповал М. Загальна соціологія*).

При розгляді проблеми виникнення держави М. Шаповал критикує погляди К. Маркса та Ф. Енгельса (*Шаповал М. Загальна соціологія*). Приміром, Ф. Енгельс пояснював виникнення держави з позиції економічної диференціації племен, коли держава стала продуктом розпаду родових класів. Аби уникнути тотального знищення людства, виникла так звана надсуспільна, надкласова влада, яка мала вгамувати ці конфлікти та втримати їх в межах дозволеного (*Енгельс Фр. Початок родини, приватної власності і держави на підставі дослідів Л. Г. Морган*). Однак М. Шаповал аргументує, що логіка соціальних актів суперечить ідеям Ф. Енгельса, тому що диференціація та боротьба між класами не могла відбуватися без існування держави. Тобто, ці елементи вже фігурували в певній первинній формі. І пояснює він це дуже просто: у ті часи в будь-якій організації вже існували відносини влади та підлеглості,

виникнення яких відбувалося в ході боротьби між скупченнями (спільнотами) за засоби поживи, рибальські та мисливські місця, які безпосередньо пов'язані з територією. Боротьба вже існувала до розпаду родового суспільства на класи, а там, де є боротьба, має бути бойова організація, керівний центр, провідники (лідери). Вже в первісні часи спостерігалася диференціація на керуючих та підлеглих (*Шаповал М. Загальна соціологія*).

М. Шаповал констатує, що така бойова організація саме і є початковою формою держави як засобу володіння територією, а її еволюція йшла поруч з еволюцією суспільної диференціації. Результатом цих процесів було формування приватної власності, що стало можливим завдяки керуючим органам роду, які захищали свої привілеї. Подальша еволюція роду в плем'я сприяла розширенню керуючого осередку, який присвоїв собі нові функції, що охоплювали не лише право керувати війною, але й судити, вирішувати конфлікти, виконувати релігійні та ритуальні обряди та встановлювати норми поведінки. Такі функції є характерними й для сучасної держави. Надалі ці керуючі осередки усе відкритіше діяли у власних інтересах: вони почали брати більшу частину воєнної здобичі, впровадили податки на свою користь за виконання громадських функцій. З розвитком ускладнювалися функції та диференціація класів, коли панівна верхівка все більше примножувала свої статки та відокремлювалася від інших категорій суспільства (*Шаповал М. Загальна соціологія*).

Як зазначає М. Шаповал, для сучасності така форма організації держави є застарілою і потребує поступового переосмислення. Держава не має бути інструментом для задоволення потреб панівної верстви, навпаки, її завдання полягає у формуванні порядку, охороні спільних інтересів населення, забезпечення суспільної та рівної справедливості, правосуддя. Держава має виступати рушійною силою культурного розвитку та бути організованою не класом, а народом на відповідній території. Український соціолог виокремлює декілька форм організації держав: *монархія* (абсолютна та конституційна монархія), *президентська республіка*, *аристократична республіка* (яка поступово еволюціонує в олігархічну форму правління), *демократична республіка* (лжедемократія), *конфедерація*, *федерація*, *мандати*, *унія* та ін. (*Шаповал М. Загальна соціологія*).

Методологія соціологічних досліджень. Перебуваючи в еміграції, М. Шаповал опинився в складній ситуації щодо проведення соціологічних розвідок, які насамперед були пов'язані з відсутністю вітчизняної академічної соціології та методології соціологічних досліджень. З цієї причини, М. Шаповал намагається окреслити у своєму рукописі «Населення українських земель» та в «Програмі вивчення села і міста на українських землях» основні чинники, що ускладнювали соціологічні дослідження, а також розробляє для молодих соціологів рекомендації щодо розв'язання методологічних проблем цих досліджень.

Сама складність полягала передусім у недостатньому вивченні українського суспільства початку ХХ століття, адже дослідження, репрезентовані в описах та монографіях «суспільних наук», фокусувалися лише на окремих «уламках життя та суспільної дійсності» (*Шаповал М. Населення українських земель: рукопис; Шаповал М. Населення українських земель. Передмова: рукопис*). Власне, ці дослідження не забезпечували широких узагальнень, які можливі лише за умови повного й всебічного вивчення суспільства в його економічному, культурному та політичному вимірах. Як радить М. Шаповал в рукописах «Населення українських земель», «Вивчення села», «Українська соціологія» та в «Програмі вивчення села і міста на українських землях», українським науковцям необхідно було на основі програми соціологічних досліджень проаналізувати наявні статистичні дані, відсіюючи неважливу інформацію, щоб виділити цінне «наукове зерно» для подальшого використання у вивченні українського суспільства (*Шаповал М. Населення українських земель. Передмова: рукопис*). Наступним кроком у цій програмі мав бути збір первинної інформації про українське село і місто, щоб дослідити ситуацію, яка склалася після української революції та повторного роз'єднання українських територій на початку ХХ ст. Після збору соціологічного матеріалу, як радить М. Шаповал у «Програмі вивчення села і міста на українських землях», має відбутися обробка та формулювання відповідей щодо організації села і міста в Україні в контексті розкриття особливостей їхньої матеріальної, господарської, соціальної, культурної, психологічної та політичної організації. М. Шаповал, розробляючи соціологічну програму для Українського Інституту

Громадознавства, прагнув долучити до цієї справи не тільки науковців з царини соціології, але й суміжних наук, які в комплексі започаткували б всебічне вивчення українського суспільства початку ХХ ст. (*Шаповал М. Програма вивчення села і міста на українських землях: додатки*).

М. Шаповал надав рекомендації українським соціологам, дослідникам з інших сфер наукового пізнання, які могли долучитися до збору інформації, необхідної для всебічного вивчення українського суспільства та закладення основ української соціології.

По-перше, необхідно описувати явище так, як воно є насправді, без жодної тенденційності (упередженості) та перекручування даних (*Шаповал М. Програма вивчення села і міста на українських землях: додатки*).

По-друге, до науки відноситься те, що є насправді, а не бажане, яке наближене до політики.

По-третьє, національна, політична, партійна, релігійна тенденційність та упередженість не несе ніякої наукової цінності, а лише вводить в оману та руйнує наукову вартість досліджень.

По-четверте, при виконанні анкет, де це можливо, також необхідно використовувати статистичні дані та по можливості самостійно їх обраховувати (*Шаповал М. Програма вивчення села і міста на українських землях: додатки*).

Така пам'ятка була розроблена М. Шаповалом, тому що на той час не було фахових виконавців, а тому розроблялася найпростіша програма-анкета, яку ефективно могла використовувати українська інтелігенція, що долучилася до збору соціологічної інформації.

Ще однією проблемою, якою переймався М. Шаповал, було висвітлення питання щодо походження, розвитку та сучасного стану вітчизняної соціології. Відсутність відповідної класифікації соціологічної літератури ускладнювала розв'язання цієї проблеми, тому М. Шаповал намагався вирішити, як класифікувати матеріал та які основи використовувати для класифікації та систематизації соціологічної літератури? Під «соціологічною літературою» М. Шаповал розуміє ту літературу, яка досліджує явища людської взаємодії та її результати, тобто висвітлює сутність соціальних взаємин між людьми.

Соціологічну літературу дослідник поділяє на три види (див. Табл. 1).

Таблиця 1. Три види соціологічної літератури

<i>Соціологічна</i> – висвітлює сформовані закони буття та розвитку людського суспільства, а також систему причинно–наслідкових зв’язків	Вивчає систему причин і наслідків
<i>Соціотехнологічна</i> – розкриває раціональну поведінку індивідів для досягнення своїх цілей, тобто систему цілей та способів їх досягнення	Формує систему завдань та способів діяльності
<i>Соціографічна</i> – вивчає конкретні факти соціального життя та соціальної системи, приміром, соціографію України, Чехословаччини, Української партії соціалістів-революціонерів тощо	Є емпіричною основою та інформаційним джерелом для соціології та соціотехнології

Джерело: Šaroval M. J. *Soudobá uktajinská sociologická myšlenka a práce: I.*

Соціологічна література поділяється ще на дві категорії: *перша* спрямована на створення соціологічної системи та розробку методів дослідження, а *друга* орієнтована на результати вивчення окремих елементів суспільного життя, які були досліджені засобом використання соціологічних методів. Класифікація соціологічної літератури була створена для фонду бібліотеки Українського Інституту Громадознавства (Українського соціологічного інституту) та мала на меті полегшити роботу студентів та соціологів-науковців з соціологічною інформацією (Šaroval M. J. *Soudobá uktajinská sociologická myšlenka a práce: I.*).

Соціологічна теорія «неповного суспільства». М. Шаповал розробив соціологічну теорію «повного» та «неповного» суспільства, яку виклав у таких суспільно-політичних та соціологічних працях, як «Засади організації українського визволення», «Велика революція і Українська визвольна програма», «Засади української визвольної програми», «Соціографія України», «Соціологія українського відродження», «Місто і село:

соціологічні нариси». На думку М. Шаповала, будь-яке *повне суспільство* має являти собою економічну, політичну, культурно-психологічну незалежну організацію, яка самостійно продукує, споживає, обмінює та охороняє свої інтереси як на внутрішній, так і зовнішній авансцені; одночасно стає джерелом «культурних цінностей», громадсько-політичної, морально-етичної свідомості кожного індивіда; має під власним контролем військо, правові органи, а також бере активну участь у вихованні «членів суспільства» для формування «солідарності всієї суспільної цілості». Тобто має вміщувати у собі всі «логічні категорії суспільства, як організації», яка задовольняє повною мірою потреби всіх учасників цього процесу (*Шаповал М. Соціологія українського відродження*). До таких категорій він відносив: а) орган хліборобства; б) орган промислу; в) орган торгівлі, фінансів, транспорту та ін.; г) органи адміністрації та політичного керівництва; д) орган духовної культури та ідеологічного керівництва, наука, мистецтво, розваги, релігія та ін.; е) орган бойової охорони як зовнішньої, так і внутрішньої, тобто військо, флот, поліція тощо (*Соціографія України. І. Соціальна структура України*). Основним чинником повного суспільства, що забезпечує його цілісність, є характерний для нього внутрішньонаціональний розподіл праці (*Шаповал М. Соціологія українського відродження*).

«Неповне» суспільство є прямою протилежністю «повному»; воно притаманне поневоленім націям, які відсторонені від виконання важливих соціальних функцій на власній території; для яких характерною є «відсутність життєвої філософії» у розбудові власної культури, застій або слаборозвинена «політична активність», а також наявність «напівсвідомої нації» (*Шаповал М. Соціографія України. І. Соціальна структура України; Шаповал М. Засади організації українського визволення*). На основі чотирьох критеріїв, які М. Шаповал назвав «критеріями соціальної могутності груп», можна дізнатися, на якому етапі перебуває окрема соціальна група щодо готовності у перейманні на себе всіх соціальних функцій в суспільстві та чи є вона повною. Ці критерії включають наступні елементи: 1) кількісну перевагу та територіальне розповсюдження певної соціальної групи; 2) рівень організованості; 3) рівень солідарності в цій соціальній групі;

4) якість технічного апарату (*Шаповал М. Шлях визволення: суспільно-політичні нариси*).

На основі статистичного аналізу національного та професійного складу українського населення на європейській частині Російської імперії, М. Шаповал доводить, що українське суспільство на початку ХХ ст. було «неповним», а по суті являло собою «лінгвістичну групу», лише частину багатонаціонального суспільства України, яка була пов'язана з іншими «частинами суспільної цілості», але не відповідала «критеріям соціальної могутності групувань», а саме: не існувало кількісної переваги та територіальної розповсюдженості українців; не існувало достатнього рівня їх організованості; не вистачало належного рівня солідарності; не було сформовано якісного технічного апарату (*Шаповал М. Місто і село: соціологічний нарис*).

Відтак, оперуючи статистичними даними М. Кордуби щодо загальної чисельності населення Правобережної, Лівобережної, Степової України та Західних земель (Буковини, Галичини, Підкарпаття), М. Шаповал доходить висновку, що загальна чисельність населення України станом на 1914 р. становила 46.012.000 осіб, які проживали на території, загальною площею у 739.162 км² та відрізнялися багатонаціональністю. Однак у статистичних даних М. Кордуби, на які посилається М. Шаповал, є певне розходження між чисельністю населення України, розрахованою за регіонами та за національним складом. За національним складом чисельність населення дорівнювала 45.691.130 осіб (*див. Табл. 2*) (*Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма*).

Дані 1914 р., як стверджує М. Шаповал, дають можливість заглибитися в сутність соціальної структури українського суспільства початку ХХ ст. та її трансформацію під управлінням Австро-Угорської та Російської імперій. Українська етнічна група за своєю чисельністю становила більшість, а тому на передодні революційної боротьби 1917 р. являла собою значну силу, яка могла протистояти будь-якому зазіханню з боку інших державно-національних соціальних груп. Однак, в реальності розклад сил був дещо іншим, що впливає із загальної картини соціального розподілу праці, або, точніше, залученості тієї або іншої соціальної групи до виконання відповідних функцій в суспільстві (*Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма*).

Таблиця 2. *Національний склад населення України у 1914 р.*

Національності	Кількість	%
українці	32,662,000	71.0
росіяни	5,376,800	11.7
поляки	2,079,500	4.5
жиди	3,795,760	8.2
німці	871,270	1.9
волохи	435,540	0.9
болгари	159,240	0.3
греки	104,780	0.2
вірмени	39,400	0.1
чехи	37,780	1.2
мадяри	32,960	
черкеси	27,570	
татари	23,240	
турки	22,720	
словаки	12,570	
білоруси	10,000	

Джерело: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма

Оперуючи даними перепису населення 8 губерній довоєнного періоду Великої України, М. Шаповал звертає увагу на міжнаціональний розподіл праці (див. Табл. 3). Згідно з даними таблиці, українська нація концентрувалася більшою мірою в аграрній сфері, аніж в культурно-просвітницькій, військовій, економічній та політичній сферах. Понад 90 % українців належало до селян, тобто проживало в сільській місцевості і лише 10 % мешкали у містах. З цих 10 %, близько 6-7 % належали до ремісників і пролетаріату, а 2-3 % становили трудову інтелігенцію, з якої близько 1 % належали до дрібних службовців, урядовців та вільних фахівців й лише 1 % належали до панівного класу (Шаповал М. *Засади організації українського визволення*; Шаповал М. *Шаповал М. Соціографія України. I. Соціальна структура України*). В культурному аспекті українська національність поділялася на – неписьменних (60 %) і письменних – (40 %), з яких 9% мали вищу освіту, а всі інші – це

«напівписьменні чи люди з нижчою освітою», які належали до категорії «підпанків і полупанків (напівінтелігенції)», з яких формувався «наймитський персонал в чужих державах і приватних установах, приватних підприємствах, службово-технічний персонал, що працює в містах на чужу соціальну організацію, та дрібні підприємці» (Шаповал М. *Засади організації українського визволення*).

Таблиця 3. Міжнаціональний розподіл праці в українському суспільстві у 1914 р., %

	Українці	Росіяни	Жиди	Поляки
Хліборобство і добування сировини	90.0	18.0	2.5	51.0
Обробка продуктів (промисловість)	3.6	21.0	32.0	14.0
Торгівля	0.9	14.0	48.0	6.0
Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи і т. п.	5.5	47.0	17.5	29.0
	100	100	100	100

Джерело: Шаповал М. *Велика революція і українська визвольна програма*

Власне, як підкреслює М. Шаповал у суспільно-політичній праці «Засади організації українського визволення», «міжнаціональний» розподіл праці в українському суспільстві замість «внутрішньонаціонального», який характерний для державних націй, породив велику прірву в балансі сил, адже українці концентрувалися в сільській місцевості, тому були відсторонені від виконання важливих соціальних функцій в публічній адміністрації, промислі, торгівлі, транспорті та комунікації, науці, освіті й суспільному вихованні. Через це український народ є «нацією соціально-неповною», бо не виконує усіх соціальних функцій. М. Шаповал приводить дані про соціальний розподіл праці в українському суспільстві початку ХХ

ст. (див. Табл. 4) (Шаповал М. *Засади організації українського визволення*).

Таким чином, українська нація на початку ХХ ст. опинилася у складній соціально-політичній ситуації, адже перебуваючи у статусі поневоленої нації та концентруючись більшою мірою в аграрному секторі, була позбавлена можливості виконувати важливі соціальні функції у суспільстві. Неукраїнська частина населення, що осіла у містах, стала безпосереднім центром розвитку культури, політики та економіки в Україні. Як наслідок, українська нація на початку ХХ ст. не постачала надважливих продуктів промисловості, не керувала виробництвом і реалізацією власної продукції, була відсторонена від організації науки та техніки, політичної, військової, релігійної адміністрації, міжнародної політики, а також від керівництва містом (Шаповал М. *Місто і село: соціологічний нарис*).

Таблиця 4. Соціальний розподіл праці в українському суспільстві на початку ХХ ст.

Орган хліборобства	українці
Промисловість	росіяни, поляки, угорці та ін.
Торгівля, фінанси, транспорт та ін.	євреї та інші національності
Адміністрація та політичне керівництво	росіяни, євреї, поляки, румуни і чехи
Орган духовної культури та ідеологічного керівництва: наука, мистецтво, розваги, релігія і ін.	росіяни, поляки, євреї та інші національності, крім Буковини, Галичини і Підкарпаття, де релігійні функції виконували українці
Орган бойової охорони як зовнішньої, так і внутрішньої: військо, флот, поліція і ін.	росіяни, поляки, румуни, чехи як керівники та частково виконавці, а українці в якості рядового складу

Джерело: Шаповал М. *Соціографія України. I. Соціальна структура України*

Основними причинами такої ситуації, як наголошує М. Шаповал у своїй праці «Засади організації українського визволення», були фактори, що виникли з «форм визиску і поневолення українського народу», які можна представити у вигляді «*n* яти категорій національної неволі»:

- ✓ «**визиск праці**» – українці працюють на чужих поміщиків, купців, банкірів, тобто на тих, хто керує державою, в чіїх руках концентрується увесь «український капітал», і який

- «служить не для розвитку українського народу, а для скріплення його гнобителів»;
- ✓ **«визиск крові»** або податок крові – використання чоловічого українського населення в інтересах колоніальних держав у вирішенні імперіалістичних військових конфліктів (*Шаповал М. Засади організації українського визволення*);
 - ✓ **«визиск духовної енергії»** – проявляється в денационалізації та переманюванні найкращих представників інтелігенції на користь іншої країни;
 - ✓ **«колонізація української території»** – пов'язано з міжнаціональною системою поділу праці та національним контрастом села та міста;
 - ✓ **«конфіскація землі та природних надр»** – завдяки чому відбувалося збагачення інших народів із формування поміщицьких та буржуазних маєтків, а водночас збідніння корінного населення (*Шаповал М. Засади організації українського визволення*).

Внаслідок перебігу революційних подій на початку ХХ ст. українське суспільство отримало шанс для відродження власної державності. Однак, на шляху до поставлених цілей виникла проблема недостатнього кадрового забезпечення, необхідного для виконання усіх важливих соціальних функцій. Відтак, з одного боку було достатньо сил для досягнення незалежності, а з іншого не вистачало професійних кадрів для швидкої зміни соціальної структури суспільства, які могли взяти на себе найважливіші соціальні та державницькі функції та сформувати повне українське суспільство. За підрахунками М. Шаповала, у 1917 р. українська нація мала у своїх рядах кілька сотень народних вчителів, кооператорів; кілька одиниць попів, лікарів, інженерів, адвокатів, юристів; п'ять-шість лісоводів; два десятки агрономів; три поміщики; кілька торговців нижчого калібру; жодного великого підприємства, банку; жодного генерала; кілька штаб- і оберофіцерів (*Шаповал М. Соціологія українського відродження*).

Після революції загальна тенденція національного складу міст у відсотковому співвідношенні змінилися, про що свідчать наступні статистичні дані за 1920 – 1921 рр. (*див. Табл. 5*). В цілому після революції українське населення у містах збільшилося, а це своєю чергою свідчило про поступову

еволюцію соціальної структури суспільства. Проте у 20-30 рр. ХХ ст. відбувся повторний поділ українських територій між новоутвореними державами, що спричинило відтермінування трансформації українського суспільства, оскільки ці території підпадали під вплив культурних цінностей та управління інших держав і народів. Тому перебуваючи в еміграції, М. Шаповал розробляє новий алгоритм відродження української нації та державності, де головним завданням була підготовка свідомого, освіченого молодого покоління, яке здатне відродити велич українського народу. Для досягнення цієї мети, як пише М. Шаповал, необхідно було створити власну незалежну від зовнішнього впливу соціально-культурну, соціально-економічну та національно-політичну сферу соціального життя, яка сприяла б створенню «суверенної незалежної республіки в етнографічних межах» (Шаповал М. *Засади організації українського визволення*).

Таблиця 5. Національний розподіл між селом і містом у 1920-1921 рр.

		Українців	Росіян	Жидів	Поляків
Велика Україна	місто	8.8%	54.0 %	66.2 %	26.0 %
	село	91.2%	46.0%	33.8 %	74.0 %
Галичина	місто	6.7 %	–	75.8. %	28.7 %
	село	93.3 %	–	24.2 %	71.3%

Джерело: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма

Концепція української держави М. Шаповала. Перебуваючи за кордоном, М. Шаповал у 1924 р. (з моменту заснування Українського Інституту Громадознавства) починає працювати над розв'язанням проблеми відродження української державності. У своїх дослідженнях він заглиблюється у таємницю української революції (1917–1921 рр.) та прагне пізнати головні чинники, які спричинили її поразку. На думку М. Шаповала, вони полягали у наступному:

(1) у відсутності чіткої соціальної програми українського уряду;

(2) у невизначеності щодо майбутнього України, а саме в питаннях форми державного устрою, політичного режиму, соціальної політики, існування власної армії тощо;

(3) у наявності політичної кризи серед верхівки української еліти та її відстороненості від суспільства у прийнятті надважливих державних рішень;

(4) у запеклій боротьбі української нації з національними меншинами, які не бажали втрачати своє монопольне право над територіями України та поступатися автохтонному населенню головними соціальними функціями в українському суспільстві;

(5) у низькому рівні національної свідомості українського населення, що було пов'язано зі специфікою соціальної структури суспільства, відсутністю вітчизняної літератури з різних царин наук та освітніх закладів проукраїнського спрямування;

(6) у відсутності кваліфікованих кадрів, які могли б перейняти на себе всі соціальні функції в суспільстві, а тому українізація була вороже зустрінута інтелігенцією, які ідеологічно мала проросійське спрямування;

(7) у присутності в українському уряді ворожих елементів, які співпрацювали з Тимчасовим урядом, а потім з більшовиками, що викликало дестабілізацію в країні та призвело до подальшого розколу в суспільстві (*Шаповал М. Соціологія українського відродження; Шаповал М. Хто керує Україною?; Шаповал М. Мир з поляками і новий кабінет Директорії*).

На думку М. Шаповала, наявність на початку революції 1917 р. великого «потенціалу зрадництва» та низького «потенціалу солідарності» в молодому українському суспільстві заклала задалегідь крихкий фундамент у визвольному русі, що призвело до негативних наслідків (*Шаповал М. Нове яничарство*). Тому у публікації «Патос державності: пам'яті 10 липня 1918» М. Шаповал розробляє настанови, якими має керуватися кожен українець, який планує в майбутньому відстоювати інтереси українського народу та державності:

по-перше, необхідно після революції не боятися «творити факти для історії»;

по-друге, необхідно мати сміливість творити свою державність, не питаючи ні у кого дозволу та бути її творцем;

по-третє, народ має знайти в собі непереможну волю до вчинків, до панування на власній території;

по-четверте, кожна національна група українського суспільства має стати на єдиний державний ґрунт, тобто перейти від поняття нації до політичної нації, яка єдиним голосом скаже,

що «Українська держава – наша справа» (Сріблянський М. [Шаповал М.] Патос державності: пам'яті 10 липня 1918).

М. Шаповал висловлює думку щодо найбільш можливої та реальної державної форми для України. Насамперед ця держава має бути організована українською нацією без зовнішнього впливу, яка базуватиметься на принципах демократії. Така українська держава можлива за умови:

(1) об'єднання українців у цілісне агреговане українське суспільство;

(2) відродження власної української еліти, тобто створення власного українського «культурно-суб'єктного класу» – поміщиків, фабрикантів, офіцерів, науковців, фінансистів тощо, які замінять прихильників колоніального режиму;

(3) вироблення єдиного курсу щодо визволення та побудови української держави (Шаповал М. *Складки сили: кінець буде*).

Ядром українсько-визвольного руху мала стати соціальна група, до якої входили представники трудової маси, тобто робітники, селяни та трудова інтелігенція держави (Шаповал М. *Складки сили: кінець буде; Програма Української партії соціалістів революціонерів від 1927; Доклад т. М. Шаповала щодо проекту нової програми УПС-Р на закордонній конференції 6 лютого 1927 р.*). Політичним режимом у незалежній Україні, який М. Шаповал описав у суспільно-політичній праці «Складки сили», мала бути трудова українська демократія, в якій українці, користуючись своїм законним правом більшості, мали «ототожнити свої інтереси з національними інтересами, свою політику з національною політикою, своє визволення з національним, свою державність із національною державою, свою культуру з національною культурою» держави (Шаповал М. *Складки сили: кінець буде*). Державною формою правління мала стати федералізація української республіки на основі географічно-економічних чи культурно-побутових ознак. Українська Республіка спочатку мала об'єднати на федеративних засадах усі українські території, які з об'єктивних обставин перебували під управлінням інших країн, а тому довгий час підпадали під культурний вплив інших національностей, що змінювало ментальність населення. З цього випливало, що на той час формою державного устрою мала стати федерація держави (Шаповал М. *Складки сили. З приводу «єдиного фронту»: кінець*).

Після того, як українське суспільство об'єднається в єдиній федеративній Україні, має бути вирішене внутрішнє національне питання внаслідок автономії, а коли це буде досягнуто та вирішені усі територіальні спори, необхідно рухатися до закріплення свого становища на міжнародній арені. Цей шлях пролягав від об'єднання усіх народів колишньої Російської імперії в межах Вільної Спільки народів Східної Європи, яка надалі мала трансформуватися у Європейські Сполучені Штати, які зібрали б усі народи Європи в єдине європейське співтовариство. Якщо говорити мовою сьогодення, це був так званий прототип Європейського Союзу (*Програма Української партії соціалістів революціонерів від 1927 р.*).

Остаточний варіант концепції української держави М. Шаповал виклав у політичній програмі «Української партії соціалістів-революціонерів» в 1927 р., де було представлено стратегію відродження України. За цією програмою, визволення українців мало базуватися на трьох засадах:

(1) створенні своєї національної культури, яка дозволить припинити денаціоналізацію українського народу з боку інших націй, які нав'язують свої цінності та культурні ідеали;

(2) ліквідації панівного класу як «ворога суверенітету українського народу»;

(3) переході всієї повноти влади та виконання усіх соціальних функцій в суспільстві автохтонному населенню (*Програма Української партії соціалістів революціонерів від 1927 р.*).

В *концепції української державності* процес встановлення трудової демократії, де більшість панує над меншістю, за твердженнями М. Шаповала, має пройти в чотири етапи:

- загальна політична демократія в усталеній капіталістичній системі;
- тимчасове встановлення революційно-політичної диктатури під час озброєного повстання;
- трансформація її після перемоги в систему місцевих Рад;
- проголошення загальної демократії, де всі національні групи будуть прирівняні у своїх правах як громадяни Трудової Республіки (*Програма Української партії соціалістів революціонерів від 1927 р.*).

Відштовхуючись від цих чотирьох фаз, М. Шаповал проголошує *головну мету цієї боротьби*, а саме створення політично незалежної та соборної в етнографічних межах Української Республіки, де вся повнота влади буде опиратися на основні засади демократії та розділена на законодавчу, виконавчу і судово-контрольну. Після перемоги соціальної революції верховна влада в Українській Республіці мала перейти до виборного представництва – Центральної Ради Депутатів трудового Народу. Натомість місцева влада мала перейти до рук сільських та міських громад. У стратегії формування незалежної України М. Шаповал окреслив питання кримінального права, де зазначив, що у новій Україні, яка побудована на демократичних засадах, не буде місця таким речам, як «смертна кара» та «довічне ув'язнення» (*Програма Української партії соціалістів революціонерів від 1927 р.*).

Таким чином, М. Шаповал зробив вагомий внесок у розуміння соціології як науки та структури суспільства, зокрема українського, розкрив важливі аспекти його організації та функціонування, залишив по собі неоціненний теоретичний та емпіричний матеріал щодо його стану та проблем на початку ХХ століття. Соціологічні розвідки одного з найвидатніших українських соціологів прокладають шлях для подальшого розвитку незалежної України.

Контрольні запитання

1. Яка існує відмінність між «повним» та «неповним» суспільством за М. Шаповалом?
2. Яку літературу М. Шаповал розглядає як соціологічну?
3. Розкрийте основні особливості української соціологічної думки, які були відображені в працях М. Шаповала?
4. Назвіть три основні умови формування української держави за М. Шаповалом?
5. Які чотири етапи, на думку М. Шаповала, мала б пройти трудова демократія на шляху свого становлення в незалежній Україні?

6. У чому полягає історичне й практичне значення соціологічних праць М. Шаповала для розвитку української соціологічної думки?

Рекомендована література

Лобанова А., Петрухін С. Соціологічні ідеї Микити Шаповала: історична репрезентація (Sociological ideas of Mykyta Sharoval: historical representation. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* ІС НАН України, 2020 №2. С. 90-101.

Лобанова А. С. Методологічні розвідки фундатора української соціології Микити Шаповала. *Методологія і методи соціологічних досліджень в Україні: історія та сучасні проблеми. До 70-річчя Володимира Паніотто: збірник статей за матеріалами конференції, 22 січня, м. Київ / за наук. ред. В. С. Бакірова та Є. І. Головахи.* Київ: Інститут соціології НАН України, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 81 – 84.

Петрухін С. В. Концептуалізація суспільства та становлення української держави у працях Микити Шаповала: історико-соціологічний підхід. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 054 Соціологія. Криворізький державний педагогічний університет. Кривий Ріг, 2022. 250 с. URL:

<http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/6704/1/Дисертація%20ПетрухінаСВ.pdf>

Петрухін С. В. Людина і культура в журналістській спадщині М. Шаповала: соціологічний ракурс. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць.* 2019. Вип. 83. С. 28-34.

Петрухін С. В. Історичні наративи М. Шаповала про українське військо. Від Вебера до Валлерстайна: історична соціологія держав та світ-систем : Матеріали Х Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 9–10 червня 2022 р.). Університетська книга, 2022. С. 163 – 165.

Петрухін С. Теорія «неповного суспільства» фундатора української соціології Микити Шаповала. *Габітус.* 2021. Вип. 24, Т. 1. С. 7-12.

Шаповал М. Загальна соціологія / ред. О. П. Юренко. Київ, 1996. 368 с.

Шаповал М. Суспільна будова. Прага-Ужгород, 1936. 40 с.

Шаповал М. Українська соціологія. Прага, 1927. 23 с.

Шаповал М. До питання про організацію українських соціологічних студій: До питання про organizacijuukrajins`kychsociologi nychstudij. Прага, 1925. 20 р.

Шаповал М. Місто і село (соціологічні нариси). Суспільство: LaSociété. Прага, 1926. Т. III-IV. С. 30 – 63.

Шаповал М. Система суспільних наук і соціографія (народознавство). Прага, 1932. 222 с.

Шаповал М. Соціографія України. I. Соціальна структура України. Прага, 1933. 106 с.

Шаповал М. Система суспільних наук. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001. №4. С.156–168.

Шаповал М. Соціологія українського відродження. Київ: Україна, 1994. 45 с.

Юрко О. Шаповал, Микита Юхимович. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Шаповал, Микита Юхимович>

РОЗДІЛ 9

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

Віктор Бурлачук

В'ячеслав Липинський народився в 1882 р. у польській сім'ї у селі Затурцях на Волині. До дванадцяти років він навчався у домашніх вчителів, потім у Луцькій підготовчій школі та Житомирській гімназії. У 1900 р. вступив до першої класичної гімназії м. Києва, де стає членом Української студентської організації («громада»). У 1903 р. після служби в російському драгунському полку Липинський продовжує навчання в Ягелонському університеті (Краків), де вивчає агрономію та історію, а в 1906-1907 рр. займається соціологією в Женевському університеті.

На початку червня 1918 року В'ячеслав Липинський виїхав з України до Відня, щоб обійняти там посаду посла Української Держави. У 1920 р. в еміграції Липинський разом зі своїми однодумцями засновує партію «Український союз хліборобів-державників», видає журнал «Хліборобська Україна».

Восени 1926 р. він переїздить до Берліна для роботи в Українському науковому інституті. У 1927 р. він знову повертається до Австрії, засновує нову організацію «Братство українських класократів-монархістів». Помер Липинський в санаторії поблизу Відня в 1931 р., похований у рідному селі Затурцях.

В. Липинський, видатний український політичний мислитель, народився в 1882 р. в польській сім'ї у селі Затурцях на Волині. До дванадцяти років він навчався у домашніх вчителів, потім у Луцькій підготовчій школі та Житомирській гімназії. В 1900 р. вступив до першої класичної гімназії м. Києва, де стає членом Української студентської організації («громада»). Одночасно Липинський бере участь у роботі Польської студентської організації («коло»), котру він намагається, щоправда,

безуспішно, об'єднати з «громадою». Уже в цьому політичному вчинку юнака виявляється одна з головних домінант його політичної філософії – закликати польську інтелігенцію, що проживала в Україні, сприяти справі українського відродження. Липинський вважав, що відродити українську націю і створити українську державу можна лише спираючись на допомогу тих шарів суспільства, котрі вже мають значний духовний, культурний та економічний потенціал. А це «польська» шляхта на Правобережжі і російське дворянство на Лівобережжі. Обидві ці верстви населення повинні були повернутися до свого народу, усвідомити свій обов'язок перед українським народом, почати жити його інтересами.

У 1903 р. після служби в російському драгунському полку Липинський продовжує навчання в Ягелонському університеті (Краків), де вивчає агрономію та історію, а в 1906-1907 рр. займається соціологією в Женевському університеті.

У 1909 р. в Кракові він публікує свою першу велику працю «Шляхта на Україні», в якій намагається усвідомити завдання шляхетського стану в житті українського народу, його соціальне призначення. В. Липинський був упевнений, що правобережна шляхта є прямим потомком старих українських родів, навіть антропологічно відрізняючись від польської шляхти в етнографічній Польщі. Він вважав, що українська шляхта, як певна соціальна верства в українському суспільстві, зникла уже в ХІХ ст., справа національного відродження України потребує її відродження як частини національної еліти, котра сприятиме становленню незалежної національної держави.

Основні ідеї своєї книги Липинський виклав у Києві на таємному з'їзді товариства «Українці польської культури». Учасники цього з'їзду прийняли рішення сприяти розвитку українського національного руху, створювати видавництва, що випускають популярні книжки для народу, започаткувати спеціальний журнал (на польській мові) для пропаганди ідей української національної незалежності серед спольщеної шляхти в Україні. Проте не всі поляки, які проживали в Україні, з розумінням сприйняли ідеї Липинського. Як зазначає Лисяк-Рудницький, особистою трагедією Липинського було те, що йому не вдалося переконати навіть свою родину, що вони є ополяченими українцями. Брат, дружина, а потім і донька

вважали себе поляками, що привело Липинського до відчуження від сім'ї.

У 1912 р. Липинський публікує «Меморіал до Українського комітету про наше становище стосовно напруженої ситуації в Європі», в якому обстоює ідею національної незалежності Української держави. Публікація припала на той момент, коли серед української інтелігенції та політиків відбувалися гострі дискусії про можливий майбутній державний устрій в Україні. Визначальними в цій дискусії були дві точки зору: з одного боку, федералісти, котрі бачили вирішення українських питань у межах Російської імперії в рамках федерації, з другого – прихильники незалежності України і національної держави. Серед федералістів були такі видатні політичні діячі соціалістичної та демократичної орієнтації, як Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра та ін. Їхні погляди підтримували кілька політичних партій, наприклад Українська соціалістична демократична робітничка партія. Прихильники державної незалежності групувалися навколо партій Українських національних демократів і радикалів та Української народної партії.

Липинський став ідеологом консервативного крила прихильників державної незалежності, очоливши групу «Вільна Україна». Національна незалежність і незалежна держава були для нього двома головними частинами українського національного процесу і мали абсолютну практичну й моральну цінність. Нездатність українських патріотів-федералістів визнати ці цінності як головні стала однією з основних причин, які перешкодили створенню незалежної держави під час революції 1917-1920 рр.

Перша світова війна застала Липинського на хуторі Русалівські Чагори Уманського повіту на Київщині, де він займався мирною сільськогосподарською працею. Як резервного офіцера російської армії його посилають до Східної Пруссії. За станом здоров'я його переводять в резервну кавалерійську частину в Дубно, а потім у Полтаву, де він перебував до початку революції в Росії. В 1917 р. в Полтаві виник гурток з місцевої аристократії, заможних селян та громадських діячів, до якого входив і Липинський. Цих людей об'єднувала опозиція до соціалістичного курсу Центральної Ради. Для захисту своїх

інтересів вони створюють Українську Демократично-Хліборобську партію, основними ідеями якої були захист суверенітету України та збереження приватної власності на землю.

Перебуваючи в Полтаві, Липинський спробував сформуванати зі свого кінного підрозділу українську кавалерійську частину, але це не знайшло підтримки у Військового Генерального Секретаріату у Києві через аристократичне походження Липинського і його прагнення до національної незалежності України.

Місце Липинському для державної роботи знайшлося в уряді гетьмана Павла Скоропадською на посаді посла української держави у Відні. Липинський виявив неабиякий дипломатичний талант і здобув повагу та авторитет. Після падіння уряду Скоропадського він залишається ще на деякий час послом при Директорії. Не погоджуючись з політикою УНР, влітку 1919 р. Липинський залишає посаду посла й поселяється в пригірському містечку Райхенау (Австрія). У 1920 р. виходить його фундаментальна історична праця «Україна на переломі». До того часу українська історія й політика розглядалися, як правило, з точки зору народницької ідеології. Історія України, подана в працях Костомарова, Антоновича й Грушевського, була історією боротьби народних мас з іноземними державами за соціальну та культурну емансипацію, історією формування місцевих органів самоврядування. Дослідників народницької орієнтації цікавили ті періоди в історії України, коли народним масам під час повстань вдавалося скинути з себе гніт державного ярма. В своїх працях вони підкреслювали негативну роль панівних верств і постулювали неминучість приходу нового безкласового соціального устрою, організатором якого мала стати нова безкласова українська інтелігенція.

Новаторство Липинського в історичному та політичному мисленні полягало в радикальній зміні розуміння головного предмета історичного опису. Провідними силами історичного процесу він вважав державу, еліти, громадські та військові інститути, а не індиферентні народні маси. До праць Липинського українська політична думка була в основному етноцентричною. Основні атрибути української національності вона вбачала в мові, звичаях, фольклорі. Під впливом ідей

Липинського головними критеріями для визначення національності стають територія, загальний історичний досвід, інститути, типи еліт. «Основною різницею України від Москви єсть не мова, не племя, не віра і не апетит селянина на земельку панську, – полемічно стверджував Липинський, – а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства – тих, що правлять, до тих, ким правлять. І тільки опираючись на цю різницю політичну, тільки під політичними, а не під культурно-національними чи соціальними гаслами, можна від Москви відділити Київ і можна в окремій Державі Українській перетворити малоруське племя в Українську Націю» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

У 1920 р. в еміграції Липинський разом зі своїми однодумцями засновує партію «Український союз хліборобів-державників», видає журнал «Хліборобська Україна», який стає головним рупором українського консервативного руху. В цьому журналі Липинський публікує свої знамениті «Листи до братів-хліборобів». Метою УСХД була боротьба за встановлення в Україні «класократичного» устрою у формі традиційного гетьманату.

Завершивши роботу над «Листами...», котрі Липинський вважав своїм духовним заповітом, восени 1926 р. він переїздить до Берліна для роботи в Українському науковому інституті, який був під керівництвом гетьманської групи Павла Скоропадського. Тут у нього виникають політичні розбіжності зі Скоропадським та його оточенням, погіршується стан здоров'я, і в 1927 р. він знову повертається до Австрії, де завершує роботу над монографією «Теорія управління» (на теперішній час втрачена). Він пориває свої стосунки зі Скоропадським і 18 вересня 1930 р. проголошує УСХД розпущеним. Свої розбіжності зі Скоропадським Липинський пробував пояснити як вияв суперечностей між двома протилежними версіями монархізму: монархією європейською, конституційною (Англія) і монархією східною, деспотичною (Росія).

Після розриву зі Скоропадським він засновує нову організацію «Братство українських класократів-монархістів», ідеологія якої нічим не відрізнялася від попередньої. Липинський пише програмне «Вступне слово» для журналу «Збірник хліборобської

України», яке вийшло друком уже помертвено. Помер Липинський в санаторії поблизу Відня в 1931 р., похований у рідному селі Затурцях.

Основні риси світогляду Липинського. Основоположні ідеї політичної соціології Липинського безпосередньо постають із його політичного темпераменту, обставин індивідуальної біографії та моральних переконань. Іноді важко виявити, де в його працях кінчається полемічна критика, яка звертається до міфологічних сюжетів та персонажів, і починається конституювання соціологічної теорії.

Тексти Липинського пройняті пафосом непримиренної політичної боротьби, тут немає місця спокійній, виваженій науковій дискусії. Політичні зіткнення не залишають місця для розсудливості та неквапливих логічних побудов: тут усе просякнуте духом політичної інвективи, тут опонент – ворог, «підлий скунс», «гадючий, безчесний письменник», «політичний бандит і хуліган», винуватий в загибелі української незалежної держави. Ідея державної незалежності – це універсальний критерій, з допомогою якого Липинський виміряє глибину, істинність, об'єктивність політичного мислення та ефективність, доцільність політичної дії. Без цієї ідеї «вся Ваша українська – соціалістична, націоналістична, чи як би Ви її не назвали – праця, – пророкує Липинський, – буде конвульсіями живого кадовбу з прищемленим верхом. І не називайте екскрементів, які Ви, безвершники, будете в цих конвульсіях виділяти, – «Україною», бо реальної України – Держави Української – з них не буде ніколи, ніколи» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Важко, напевно, знайти в історії політичної думки трактат, котрий відкривався б передмовою, зверненою до читача... ворога! Адже процес читання, хоча б уже тому, що автор і читач володіють однією і тією ж мовою, припускає вже певну духовну спорідненість та розуміння: ворог завжди розмовляє «чужою мовою». Ворог Липинського – це читач-скептик, який не вірить у здійсненність ідей Липинського, це читач-цинік, котрий вважає, що нормальна людина не може «робити націю із хохлів», які вперто від тисячі літ нацією не бажають бути, це і читач-соціаліст, і читач-націоналіст.

Політичний світогляд Липинського був світоглядом політика-

одинака, тому що важко було знайти серед української інтелігенції та українського народу, проїнятого соціалістичними ідеями й переживаннями, широку базу для відродження гетьманства і козацького війська, українського панства та національної аристократії, сильної державної влади і незалежної України.

Політична соціологія Липинського народжується з ідеологічних, політичних і військових конфліктів, які стрясають Європу початку ХХ сторіччя. В ній домінує один дискурс – дискурс війни. *Сила, воля, боротьба, влада* – доміанти політичного мислення Липинського. Ніщо в сфері політики не дається без боротьби, тому він, як Геракліт, міг би вигукнути: «Війна – батько всіх, цар всіх: одних вона проголошує богами, інших – людьми, одних створює рабами, інших – вільними».

Бути для Липинського – значить бути *сильним*. Все, що існує, існує насамперед тому, що воно сильне, а сильне тому, що моральне й розумне. Політик, який прагне створювати нові форми політичного життя, має бути волюнтаристом, тобто визнавати і здійснювати в своїх справах принцип *свободної волі*. Будь-який «фаталізм» і «соціалізм» є виявленням слабкої волі.

Головним предметом політичної боротьби є *земля*; політична боротьба – це боротьба за право володіти й розпоряджатися землею. Реальна політика є результатом зіткнення двох сил, двох законів – *сили землі* й *сили капіталу*. Інакше кажучи, це боротьба органічних і неорганічних стихій, не спроможних досягти компромісу.

З землею у Липинського пов'язане реальне продуктивне життя людини, яка створює необхідні для життя матеріальні цінності, його віра в силу власних рук, у результативність своєї боротьби з «твердими законами землі».

Життя людей на землі *ірраціональне*, тому що ніхто не може логічно обґрунтувати їх зв'язок із землею, їх право володіти нею та обробляти її. Воно ірраціональне, тому що результати їх праці залежать не лише від зусиль, знань, досвіду та вміння. Результат праці на землі не можна цілком обчислити й розрахувати, оскільки повінь, посуха, комахи можуть знищити працю землероба. Життя на землі, згідно з Липинським, огорнене первинними ірраціональними бажаннями й хотіннями, які відтворюються в житті етносу, його культурі, традиціях і формах

політичного життя.

Липинський упевнений, що біологічний закон нерівності та «асиметрії» природного життя відтворюється в житті суспільства. З потреб соціального життя *органічно* виростають різні соціальні верстви, групи й класи. Як проросле зерно формує з себе корінь, стовбур, гілки і крону, так само органічно відбувається і диференціація соціального життя, в суспільстві виникають соціальні групи, які беруть на себе функції організації, захисту та управління. Щоб захистити свою землю, народ потребує держави, яка здатна зберегти його право на володіння даною землею. Так, за Липинським, *влада* майже буквально виростає з *землі*. Тому справжнім носієм державної ідеї виступає народ-хлібороб, народ-власник.

Як не існує обробленої землі без господаря, так і держава, яка виростає з основ трудового життя народу, не може обходитися без свого господаря. Таким господарем, що увінчує соціальну ієрархію, може бути лише монарх (гетьман). Монархічні переваги – найбільш стабільна частина соціологічної концепції Липинського.

Антагоністом землероба є кочівник. Кочівник для Липинського – це людина неорганічна, позбавлена продуктивного зв'язку з землею. Він анонімний, безликий, поза культурою і традицією, оскільки ім'я, обличчя і традиція припускають зупинку, потребують осілого способу життя. Кочівник – не просто добре організований завойовник, – це й біржевий гравець, людина удачі, і «повний релігійного індіферентизму та науково-бухгалтерської самовпевненості мешканець банкірських контор», це й соціаліст-демократ, що втратив органічний зв'язок з яким-небудь матеріально-виробничим класом, це й есер, який ослабив і підрізав українського «пана і куркуля».

Сказане дає змогу побачити явну близькість світогляду Липинського до патріархально-романтичної утопії. Однак ця утопія під рукою Липинського зазнає певної модернізації. Важко було на початку ХХ ст. сповідувати абсолютно консервативну ідеологію і цілком відкидати результати суспільного прогресу. Хоча це й не просто, проте Липинський постійно прагне знайти місце для фабрики й промислового класу в своїй системі політичних цінностей. Щоправда, проблеми промислового класу,

на відміну від засновників марксизму, мало хвилювали Липинського, бо його чисельність в Україні на той час була незначною. Припускаючи існування промислового класу в своїй ідеальній формі державного устрою «клясократії» (аграрний і промисловий клас об'єднувались у нього в поняття одного класу-продуцента), Липинський рішуче настроєний проти діяльності торговельного та фінансового капіталу. Для нього фінансовий капітал – не що інше, як біржеві спекуляції і «стрижки» купонів. У спробі вивести розвиток промисловості зі сфери впливу капіталістичних відносин явно прозирають соціалістичні симпатії Липинського, які дисонують із загальною спрямованістю його світогляду.

Суперечить загальним ірраціонально-віталістичним установкам світогляду Липинського його вчення про державу як організацію, покликану керувати життєвим ірраціональним процесом. Держава своєю організацією мусить стримувати й дисциплінувати народний «фанатизм» і «ерос», анархічні та індивідуалістичні тенденції. Щоправда, поняття державної влади, з якою в суспільстві пов'язане здійснення легітимного насильства і яке містить у собі мало «органічного», а є скоріше втіленням «механічного», Липинський виводить із поняття «органічного», «природного», намагаючись усі форми соціального життя подати як органічні форми органічних потреб.

Такі найзагальніші риси політичного світогляду Липинського. Далі ми детальніше розглянемо, як основні риси цього світогляду оформлялися в конкретну соціологічну теорію.

Вчення про ідеологію. Вчення Липинського про ідеологію, як інші частини його соціологічної концепції, підпорядковане пошуку теоретичного вирішення одного головного практичного завдання – побудови незалежної української держави. Ідеологія покликана дати правильну орієнтацію напівусвідомленим інстинктивним рухам етносу до національної незалежності. Тому Липинського не цікавить ідеологія загалом, процес її виникнення та форми функціонування. Для нього ідеологія – частина загальнонаціональної справи побудови національної держави. З одного боку, ідеологія як раціональне утворення *протистоїть* ірраціональним прагненням етносу, які лежать в основі національного руху. З іншого – вона є відбиттям цих прагнень.

Розробка проблем ідеології Липинським проходить в рамках аналізу фундаментального відношення: «слово» – «ірраціональна стихія», яке у нього іноді набуває форми відношення раціональної та ірраціональної основ соціального життя.

Існує ряд подібних положень у розумінні ідеології Липинським і Марксом. Так, Липинський, як і Маркс, цілком ясно уявляє собі історичну зумовленість тієї чи іншої форми ідеології і зв'язок її з матеріальним життям. «Їдучи на мотоциклеті з газеткою в кишені, старих дум запорізьких творити вже не можна... Людей на ... мотоциклеті не треба саджати з оселедцями на голові, в довгополих жупанах і давніх козацьких шараварах. Але кожен час творить нові ідеї. Коли зараз вже неможливо творити козацьких дум, то той самий дух громади – нації може творити тепер ідеї – думи інші. І далі: «В кожному політичному факті треба розрізняти два моменти: ідеологічну надбудову, що єсть продуктом теоретичного думання і складається під впливом ріжних пануючих в дану епоху теорій, і матеріальне підложжа – спосіб життя й праці даної групи – яке той політичний факт і ту ідеологію предрішає» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Під матеріальною основою («підложжа») Липинський розуміє спосіб життя певної соціальної групи, зміна чи зникнення якої приводить до зміни чи зникнення певної ідеології. Так, *соціально-демократична теорія*, за Липинським, пов'язана з існуванням у суспільстві декласованої інтелігенції, яка висловлює стихійне невдоволення позбавленого фабрик пролетаріату, *теорія есерів* – з існуванням інтелігентів серед «каючихся дворян», *національна ідеологія* – з висловленням інтересів тих соціальних груп, які прагнуть створити на певній території свою державно-національну організацію.

Липинський, будучи сам політиком-ідеологом, соціальну базу своїх ідей вбачав в українському хліборобському класі. Мав він рацію чи помилявся в такій ідентифікації своєї ідеології, ми це розглянемо нижче.

Оцінюючи вчення Липинського про ідеологію, як і його соціологічну концепцію загалом, слід звернути увагу на те, що в його працях важко знайти ретельну розробку соціологічних понять і чіткість наукових формулювань. В особі Липинського ми маємо справу не з теоретиком-соціологом, а la Вебер, а швидше з політиком-практиком, змушеним звернутися до

соціологічних сюжетів з метою прояснити суть справи. Нерозробленість понять часто приводить до суперечливих формулювань, яких не уникло і його вчення про ідеологію. З одного боку, ідеологія для Липинського є продуктом теоретичної думки, з іншого – виростає з матеріального життя і зумовлюється існуючою «людською стихією». Якщо ідеї виростають зі стихійного матеріального життя, то як вони можуть впливати на це матеріальне життя, будучи його органічним витвором і перебуваючи в самому матеріальному житті. Для того щоб впливати, потрібно перебувати поза межами об'єкта або бути чимось стороннім для нього.

Липинський схильний обмежувати поняття ідеології тією чи іншою політичною течією. Це може бути націоналізм, соціалізм, комунізм тощо. Проте він не відносить до ідеології всю сферу наукових, філософських, релігійних ідей, які існують у суспільстві. Тому можна погодитися з твердженням В. Ісаєва, що поняття ідеології у Липинського вужче, ніж у марксизмі.

Відрізняється від марксизму й розуміння Липинським *ефективності* ідеології. Для марксизму ефективна та ідеологія, яка є об'єктивною, істинною, відображає реальний стан речей. Такою ідеологією, як відомо, була пролетарська ідеологія. Для Липинського науковість, об'єктивність, істинність ідеології є третьорядною справою. Ефективність ідеології полягає в її здатності спонукати до соціальних дій тих, чий суб'єктивні бажання вона висловлює. «Мірилом її сили і вартости являється не її «оригінальність», «об'єктивність», «науковість», «льогічність», – а здатність підіймати живих реальних людей на творчі громадські діла [...] Для доказу правдивості всякої соціальної теорії більше варте одно добровільно віддане за неї людське життя, ніж сотні «науково» написаних томів» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Оцінка ідеології лише з точки зору ефективності, здатності виступати дійовим мотивом соціальної поведінки безвідносно до інших правіших і моральних критеріїв, впливала з загального світогляду Липинського, у якому, як уже зазначалося, поняття «воля» і «сила» мають домінуюче значення. Для Липинського істинна ідеологія – це сильна, вітальна ідеологія, яка в боротьбі утверджує себе в суспільстві.

Таке розуміння ідеології вкрай релятивізує політичні ідеї

Липинського, перетворює його в своєрідного проповідника політичного макіавеллізму. Липинський грає в небезпечну гру, роблячи ставку на силу й волю замість логічності і науковості. Не слід забувати, що в історії європейської культури утвердження правової ідеї супроводжувалось утвердженням дискурсу науковості й раціональності. Ідеологи вітальності й сили, як правило, опинялись у військових колонах третього рейху, що рухались на Схід.

На відміну від марксизму, Липинський вбачає в ідеології не лише відображення матеріального життя, а й певну консервативну форму, яка сковує стихійність ірраціонального життя. Ідеологія виступає для нього раціональною формою організації ірраціонального стихійного бажання. Іншими формами раціональної організації життєвої стихії є *держава* і *громадські організації*. Без стримуючих консервативних форм ірраціональна стихія погрожує зруйнувати всі історичні надбання культури й цивілізації. Ідеолог виступає в ролі своєрідного заклинателя цього стихійного руху, спрямовує його в *державотворчі* форми. Липинський піддає гострій критиці українських націоналістів за їх загравання з національною стихією, що «булькоче в нас і пре нас неухватимим гоном до отаманства, до правдивої стопроцентової націоналістичної української влади», за їх нездатність оволодіти нею, надати їй державотворчих форм.

Розуміння Липинським раціоналістичного характеру ідеології дуже суперечливе. З одного боку, ідеологія – це раціональна форма, яка протистоїть стихійному бажанню, з іншого – це просто усвідомлене ірраціональне бажання. Ось як Липинський відтворює процес *перетворення* стихійного хотіння в ідеологію: «В кожній соціальній групі, об'єднаній однаковими матеріальними умовами спільного громадського життя, все може бути, як і у окремої людини, ірраціональне, стихійне хотіння до буття собою, до заховання, проявлення і поширення себе. Але поки оце стихійне хотіння даної групи не усвідомлене нею, поки ця група не має свідомості себе і своїх бажань, то її хотіння дрімає і ніякими проявами руху, проявами сили не дає про себе знати. Цілі століття може тривати такий стан, аж поки в певний історичний момент певна частина цієї групи не усвідомить собі свого стихійного, досі неусвідомленого хотіння. З того моменту

група, досі пасивна – стає групою активною, її хотіння, досі неусвідомлене, хотіння стихійне, сліпе – стає свідомим хотінням, свідомою волею, здатною творити дела» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Досвідчений у марксизмі читач не може не помітити в цьому уривку Липинського про пробудження національної самосвідомості разючу схожість з ученням про становлення класової самосвідомості, про перетворення пролетаріату з класу-в-собі в клас-для-себе, тобто в клас, який усвідомлює свої власні інтереси. У Липинського відбувається ніби заміна поняття «клас» на поняття «нація», а замість поняття «інтерес» виступає поняття «ірраціональне хотіння». Ця схожість дає можливість стверджувати, що в сфері політичного мислення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. панувала марксистська парадигма розуміння ідеологічних процесів. У соціології Липинського можна знайти навіть поняття практики, тільки практики, як реальної справи живих людей.

Наведений уривок уточнює також розуміння Липинським історичної зумовленості ідеології. Виявляється, різні форми ідеології можуть висловлювати той самий зміст, те саме «неусвідомлене хотіння». Отже, етнос, у якого є ірраціональне бажання, перетворюється в певну трансісторичну сутність. Але тоді уявлення про історичну відносність ідеології набувають досить своєрідного відтінку. Якщо ідеологія репрезентує певну позаісторичну сутність, то, таким чином, ця сутність мусить утілюватися в самому змісті ідеології, й ідеологія тим самим втрачає свою історичну зумовленість. І справді, приклад самого Липинського, його прагнення відродити гетьманство в Україні демонструє певне позаісторичне ядро його ідеології.

Ідеологія, будучи раціональною формою ірраціонального хотіння, може бути піддана додатковій раціоналізації. Така раціоналізація, згідно з Липинським, позбавляє ідеологію «вітальної сили» та ефективності. Наприклад, раціоналізація національної української ідеї, стверджує Липинський, ішла в парі з фізичним винищенням, сильною політичною дегенерацією і національним упадком носіїв цієї ідеї: «Тільки в напрямі *регенерації старої віри*, в напрямі відродження живих і захоплюючих старих ідеологічних образів новими методами, відповідаючими зміненим зовнішнім умовам існування даної

групи, може вестися творча робота слова в моменті зневіри і упадку свідомої волі» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Але цілком прийняти позицію ірраціоналізму, не зважаючи на явну симпатію до нього, Липинському заважало розуміння того, що будь-яка форма державної організації соціального життя вимагає *раціональних методів* управління та *обмеження* ірраціональної стихії. Суперечливе ставлення Липинського до проблеми раціоналізму можуть продемонструвати два його твердження про той самий предмет.

Твердження перше: «Розвиток раціоналізму в лоні католицької Церкви йшов у парі з таким моральним упадком і внутрішнім розвалом її організації, що викликав Реформацію, яка в початках була рухом протесту проти раціоналізації віри, рухом містиків і фанатиків первісного християнства. Згодом Реформація, вичерпавши своє стихійне хотіння, витворила організацію з далеко більшою перевагою раціоналізму, ніж у відродженні пізніше католицької Церкви» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Твердження друге: «Тільки раціональна організація ірраціонального стихійного хотіння дала католицькій Церкві перемогу з одного боку над розкладовим, руйнуючим самі догми віри, а значить і саму віру раціоналізмом, а з другого над взриваючим віру з середини, вибуховим, неорганізованим фанатизмом та всяким необузраним стихійним релігійним містицизмом» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*). Отже, в першому твердженні говориться, що *розвиток раціоналізму* привів до *занепаду* католицької церкви і був причиною Реформації, в другому – що раціональна організація католицької церкви сприяла боротьбі з раціоналізмом і містицизмом.

Вирішення цієї суперечності, гадаємо, в тому, що Липинський, можливо, розрізняв поняття *раціональної організації* і *раціональної ідеології*. Взірцем раціональної організації для нього була держава. Але держава, в свою чергу, не може ефективно функціонувати, якщо в ній не буде місця для віри в Божі закони, загальної громадянської моралі та поваги до праці. Право держави керувати й примушувати спирається на щось вище, давніше й святіше, ніж сама держава: на релігійне почуття народу і закон предків (традиції). Так, у Липинського ірраціональне начало виявляється більш фундаментальним, основним, домінуючим, ніж раціональні форми життя.

Згідно з розгорнутим Липинським ученням про ідеологію формулюються й основні вимоги до діяльності ідеолога, політика, літератора. Ці вимоги відбивали ту конкретну історичну ситуацію, в якій перебував політик-ідеолог. Точилася вперта, кривава, не на життя, а на смерть боротьба за справу національного визволення українського народу, за побудову самостійної національної держави. Для цієї боротьби, вважає Липинський, потрібні насамперед міцні тілом і душею воїни-борці, які вміють зі зброєю в руках завоювати «гарне людське життя для української нації». Тому письменник, який внаслідок своєї професії неспроможний тримати зброю в руках, має зорієнтувати свою літературно-публіцистичну діяльність цілковито на інтереси цієї боротьби. Він мусить боротися, але не зброєю, а словом. Вартість будь-якого ідеологічного формулювання – не в його надемпіричній цінності та істинності, а в його дійовості. Ідеї – це лише зброя, бойові засоби, які застосовуються саме для боротьби, але ж у боротьбі не може бути іншої мети, крім перемога.

Завдання ідеолога й політика полягає в тому, щоб виявити і пізнати ті умови, за яких «ірраціональне суб'єктивне хотіння розвивається і перетворюється в також суб'єктивну, але вже свідому себе волю і в активну силу, буде корисніше, ніж шукання раціональних та об'єктивних соціальних законів, які мали б увільнити нас од всякого зусилля». Висловлювати ірраціональне хотіння в «раціональному слові» може, на думку Липинського, лише той письменник, котрий свідомо, органічно належить до колективу і соціальної групи. «Слово» для Липинського не має цінності само по собі, його цінність зумовлена практичною участю в національному відродженні. Чесність і моральність вимагають від письменника не займатися розбудовою соціальних теорій і публіцистикою, якщо в нього відсутнє почуття глибокої любові до нації.

Липинський, як і Ленін, непримиренний ворог письменників безпартійних, й іноді здається, що дух ленінської праці «Партійна організація і партійна література» блукає по сторінках книги Липинського. «Зформулований в слові усвідомлюючою працею письменників образ стихійних соціальних бажань даної групи, будить серед неї ці дримаючі досі в її підсвідомості бажання. Він об'єднує досі розпорошену енергію груп для боротьби за

здійснення оцих вже усвідомлених, вже всіми уявлених собі бажань. Група, перед тим об'єднана механічно, організується в свідому себе волю та активну силу» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Липинський є відвертим прихильником політичної доцільності, якій мають підкорятися істина, справа, слово, зміст, бажання тощо. Уся сукупність людських почуттів і бажань мусить підкорятися одній-єдиній великій меті – національному відродженню. Тому слід заперечити Д. Чижевському, який стверджував, що Липинському притаманний справжній культ слова, величезна повага до цього велетенського знаряддя людської думки та волі. Насправді Липинський (безумовно, літературно обдарований публіцист) ніколи не вважав слово за певну абсолютну цінність. Для нього *воно* завжди лише *інструмент*, можливо, недостатньо досконалий, щоб знищити ворога, але достатньо ефективний у політичній боротьбі.

Принцип суб'єктивності й волі, який домінує в світогляді Липинського, визначає його ставлення до розуміння природи *соціального закону*. Волюнтаристу Липинському взагалі не властиве поняття соціального закону. В історії він бачить творче активне зусилля елітарних груп у створенні національної держави, причому це зусилля спирається не на дію об'єктивних соціальних законів, а на несвідоме ірраціональне хотіння етносу. Історія взагалі твориться не за об'єктивними законами, які відкрили кабінетні вчені, а згідно з інтересами певних соціальних груп: «Знайти об'єктивно правдивий соціальний закон, який автоматично, без ніякого суб'єктивного внутрішнього зусилля, зробив би з нас націю – неможливо. Зв'язувати «українську справу» з перемогою соціальних теорій, витворених зусиллям і внутрішньою працею інших націй, або думати, що спочиваючі спокійно в бібліотеках різні об'єктивні «наукові закони розвитку людства» зроблять для України те, що не в силі зробити для неї своєю суб'єктивною працею, своїм власним стражданням ми самі – це значить прикривати звичайним літературно-словесним шарлатанством свою власну внутрішню нікчемність, трусливість і нездатність» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

В соціологічному вченні Липинського ідеологія відіграє інструментальну роль. Її головне завдання зводиться до того, щоб бути могутнім ефективним засобом у національному

відродженні. Ідея, слово не мають справжньої цінності за межами вирішення основного історичного завдання, яке стоїть перед кожною нацією, – досягнення справжнього національного Суверенітету.

Нація і держава. Створення національної української держави, як ми вже відзначали, було смыслом життя й вищою політичною цінністю для Липинського – людини й політичного діяча. Він жив у той час, коли ідея національної державності перебувала на периферії політичних інтересів української інтелігенції. Вихована на марксистських підручниках, народницькій і просвітницькій ідеології (важко собі уявити соціального мислителя на рубежі ХІХ-ХХ ст., який би не захоплювався марксизмом), українська інтелігенція вбачала в державі передусім «машину придушення», продажну і всевладну бюрократію, яка всіма способами пригнічує народні маси. Лозунгом доби був лозунг землі і волі, а не нового панування, нової монархії і нової аристократії. Коли всі були федералістами й соціалістами, Липинський був самостійником і монархістом. Його політичні ідеї й переконання перебували в антагонізмі з духом часу, вони ставили його в становище безвідповідального романтика-утопіста, політика-ізгоя, який захищає монархію, коли всі говорять про демократію і республіку, лицарську честь і гідність, про доцільність та утилітаризм, ієрархічну структуру суспільства, коли навкруги торжествує дух свободи й рівності.

Така позиція лицаря від політики приводила до того, що Липинський часто опинявся в політичній ізоляції, не спроможний знайти спільну мову з соціалістами, націоналістами чи комуністами. Він гостро переживав свою невідповідність ходячим ідеям політичного істеблїшменту, «потусторонність» і «нереалістичність» своїх ідеалів, ідентифікуючи себе з Дон Кіхотом у політиці. Про це він написав у статті «Трагедія українського Санчо Панса».

Вирішуючи питання державного будівництва, Липинський виходить з універсальної передумови, яка *ототожнює поняття нації і держави*. Історія, на його гадку, не знає недержавних націй і ненаціональних держав. Тут слід відразу заперечити Липинському. На відміну від етносу, стверджує історик О. Пріцак, «нація» – це дітище Французької революції (1789), і

розвинулася вона в Західній Європі протягом ХІХ ст. Цю точку зору поділяє багато вчених. Історично держави виникали без допомоги нації, а деякі нації склалися без благословіння власної держави. Як відомо, імперії, що сформувалися в період занепаду античного світу і в епоху Середньовіччя, мали всі ознаки державного формування, проте не були мононаціональними й монокультурними. Міста-держави рідко охоплювали носіїв усієї культури, ареал її поширення був значно більший. Інакше кажучи, стародавні греки, безумовно, усвідомлювали себе єдиною нацією, однак не мали єдиного державного устрою. Так що універсальне посилення Липинського виявилось історично обмеженим.

Справа державного будівництва не може бути справою одинокого політика, вона має спиратися на певну соціальну базу. Побудувати національну державу, вважає Липинський, можна лише в тому випадку, коли в суспільстві існують соціальні сили, стани, класи, які кровно зацікавлені в її існуванні. До такого класу й звертається Липинський у своєму основному політичному творі «Листи до братів-хліборобів». «Земельний клас хліборобський, – пише він, – люде, зв'язані органічно поміж собою однакою способом існування – єсть одинокою групою людей на Україні, яких будучина залежить від того, чи буде чи не буде Україна» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Безумовно, сільськогосподарський виробник-власник зацікавлений в існуванні власної держави, яка б забезпечувала йому стійке, гарантоване володіння земельною власністю. Звертаючись до історії, ми знайдемо багато аграрних суспільств, які мають свою власну державність. Такі держави, як правило, складаються з невеликих селянських громад, які живуть замкнуто й прив'язані до свого місця. Держава піклується про зняття податків, підтримання миру і зовсім не дбає про розвиток єдиної культури даного суспільства. Навіть якщо населення певної області має спільне мовне коріння – а це не завжди так – замкнуте життя може привести до діалектних та інших відмінностей.

Тому Липинський справедливо стверджує, що аграрне суспільство потребує держави і створює її, але він не має рації називати таку державу *національною*. В аграрному суспільстві все чинить опір приведенню політичних кордонів у відповідність

до культурних, що є відмітною ознакою національної держави. Це стосується й відсутності суцільної письменності та суперечності між книжною та народною культурами, і розходження між церковною та розмовною мовами. Становий характер аграрного суспільства є причиною того, що його вищій верстві вигідно всіляко вирізняти, загострювати й підкреслювати всі відмінні, особливі риси привілейованої групи. Принцип ієрархії, прихильником якого вважав себе Липинський, не сприяв, а заважав створенню єдиної культури, яка могла б потребувати для себе оформлення, в єдиний національний політичний організм: одна культура – одна держава. «При аграрному устрої пробувати на всіх рівнях суспільства насадити єдиний учений стан та однорідну культуру з заданими нормами, закріпленими на письмі, було б марною витівкою», – вважає відомий англійський дослідник проблем націоналізму Е. Геллнер.

Соціальний клас для Липинського – лише фундамент, на який спирається державна будова, його справжніми зодчими є невеликі соціальні групи, національна аристократія, еліта. Більш детально на вченні Липинського про еліту ми зупинимося нижче, а зараз зазначимо, що еліта для нього – це активна меншість (а не пасивна більшість), яка створює держави і нації. Своім утворенням національна держава зобов'язана певному типу особистості – «войовнику-продуценту». «Войовник-продуцент» для Липинського – це такий тип людини, який має однакову здатність як до творчої, так і до військової праці. Сам Липинський, будучи земельним власником, служив у кавалерії, з однаковою віртуозністю володіючи і шпагою, й агрономічною наукою. Тому такий тип особистості не здавався йому неможливим. І він знаходить його в історії, коли намагається розібратися в джерелах європейської державності. Так, наприклад, армія Вільгельма Завойовника, підкорювача Англії, заклала, на думку Липинського, основи англійської державності, «вросла в землю», тому що складалася не з кочових воїнів-грабіжників, а з осілих у південній частині Франції норманів. Так учорашні воїни перетворилися на землеробів.

Подібний процес відбувався і в Україні. «Наша українська клясократія народилася пізніше. Це було *реєстрово городове козацтво Гетьмана Хмельницького*. І тут велика аналогія між 60-тисячною та реєстрованою армією Вільгельма Завоевателя і

так само 60-тисячною та зареєстрованою армією Великого Богдана. Шаблею лицарською одвоювавши Україну, вона так само зразу же осіла в землю, стала армією лицарів продуцентів землевласників» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*). Ототожнивши поняття держави та нації, він знімає проблему формування *національної* держави, підмінивши її проблемою формування *держави взагалі*. Тому історичні приклади, наведені Липинським для підтвердження та ілюстрації своєї думки, стосуються швидше загальних процесів державного будівництва в Європі.

Сучасною історичною і політичною наукою визначені основні умови формування національних держав. Джерело націоналізму, яке приводить до формування національних держав, полягає не в тому, що якась стихійна сила прокинулася до життя, знищуючи в своєму ірраціональному прагненні застарілі форми соціального буття, як це вважав Липинський, а в такому прозаїчному факті, як те, що вчений стан стає всеосяжним; письменність перестає бути якимось особливим *видом діяльності*, як у часи архаїчних аграрних суспільств, а стає *умовою діяльності*. Правила життя в суспільстві, у сфері виробництва й політики вимагають, щоб люди мали *однакову культуру*. Виникає необхідність в дорогій системі освіти, що утримується в основному лише за рахунок держави, якій доручається процес соціалізації індивіда. «Врешті решт тільки держава (або трохи ширший сектор, в який входить також певна частина «громадськості») може витримати на своїх плечах ярмо відповідальності, – пише Е. Геллнер, – одночасно здійснюючи контроль за якістю продукції в цій найважливішій з усіх галузей – у виробництві соціально прийнятних людських істот, здатних виконувати необхідну для цього суспільства роботу. Це стає одним з найважливіших завдань держави. Суспільство необхідно гомогенізувати і керувати цією операцією можуть лише центральні власті».

Отже, джерело націоналізму полягає в тому, що стандартизована культура, яка проймає і визначає все суспільство, потребує суттєвої підтримки держави.

Якщо виникнення стандартизованої культури формує головну умову створення *національної* держави, то для того, щоб ця умова стала елементом дійсності, необхідно існування соціального агента, який перетворює можливе у дійсне. Чи є «войовник-

продуцент», як вважав Липинський, творцем національної держави?

Існує кілька типів формування національної держави. Е. Геллнер виділяє три основні типи: централізація, уніфікація і «національне будівництво». *Централізація* відбувалась у династійних державах з центрами в Лондоні, Парижі, Мадриді та Лісабоні, коли місцеві діалекти, які в незначній мірі відрізнялися від мови чиновників, були замінені стандартизованою мовою державного апарату. Носіями цього процесу націоналізації виступив не аграрний стан, а вже існуючий державний апарат. Більше того, процес становлення централізованої культури зовсім не спирався на культуру селянства, а був спрямований проти неї.

Уніфікація як спосіб створення національної держави відбувалась там, де вже існувала в значній мірі стандартизована культура, наприклад, нормована німецька чи італійська мова, і завдання полягало в тому, щоб цій культурі надати єдиного політичного статусу. Це означало об'єднання дрібних чи середніх держав у результаті війни чи дипломатичної боротьби. Провідними фігурами в цьому процесі виступали дипломати й солдати, а не мислителі та поети. Тут, як ми бачимо, відкривається можливість для появи того типу особистості, який Липинський назвав «воїном-продуцентом» і якому належить державотворча функція.

«*Національне будівництво*» відбувається там, де потреба нової державності обґрунтовується тільки культурною своєрідністю даної території. Тут ще немає культури з чіткою формальною основою, як немає і держави, яка захищає цю культуру. На перший план висувається не воїн чи державний діяч, а фігура активіста-пропагандиста, інтелектуала, який з ентузіазмом і пристрасністю вивчає мову, культуру та історію пригніченої нації. Саме така ситуація характеризує і національний рух в Україні. І на початку ХХ сторіччя і наприкінці його, тобто тоді, коли виникала можливість створення незалежної національної держави, в політичному житті домінували не войовники-продуценти, а люди здебільшого з гуманітарною освітою – письменники, поети, історики, журналісти. Не випадково перший масовий опозиційний рух в Україні зародився в письменницькому середовищі ще в період монопольної влади комуністичної партії.

Центральним у вченні Липинського про нації є поняття *території*. До цього в розумінні нації панувало уявлення, яке бере свій початок ще від Гердера і трактує її як певну мовну групу, націоналізм розумівся як *лінгвістичний політичний рух*. Липинський, навпаки, вважав, що усвідомлення своєї території і прагнення мати на ній свою державу є визначальним фактором національного руху. Д. Чижевський зазначав, що «дуже оригінальним, та просто незвичайним в сучасній літературі є, що Липинський вважає територію *основним та конструктивним* складовим елементом буття нації». Поняття території дає змогу Липинському підкреслити відмінність між патріотизмом і націоналізмом.

Патріотизм є ідеологією, для якої всі жителі, що населяють певну територію, є представниками однієї нації. Націоналізм і соціалізм – це *не ідеології території, а ідеології громади*, це почуття людей одного класу, однієї віри, навіть якщо вони живуть на іншій території. Така екстериторіальна ідеологія, на гадку Липинського, є згубною для нації, яка створює нову державність, оскільки вона є причиною протиставлення і боротьби різних етнічних груп, що населяють дану територію. Україна, за Липинським, завжди мала екстериторіальну віросповідальну солідарність; називалася ця віросповідальність православністю чи католицизмом, комуністичною чи соціалістичною ідеологією, істинно російською чи «всехпольською», суть її була одна: слугувати могутньою зброєю в руках метропольних націй. Вивчаючи джерела ідеї територіалізму в світогляді Липинського, можна погодитися з Е. Пізюром, що однією з причин, що підштовхнула Липинського до цієї ідеї, було прагнення привернути симпатії польських аристократичних кіл, які населяли Україну, до української національної справи. Він хотів, зазначає Пізюр, ідентифікувати політично «польський клас» з українським народом, не втрачаючи при цьому його соціального статусу чи польської культури.

Де в чому ідеї територіалізму були близькі українському історикові М. Грушевському. 1905 р. він писав: «Усвідомлення суспільності... має вестися не на підставі самого національного почуття, бо воно в переважній масі інтелігенції на Україні дуже слабе, ані на підставі самих історичних чи етнографічних

традицій, бо вони ще слабші. Його треба вести також, навіть іще більше, на основі інтересів краєвих: економічних і господарських інтересів української території, її емансипації від державних центрів і від використання на інтереси, чужі українській території, чужі її національному розвитку, культурному і економічному, її краєвій автономії й самоуправі» (*Грушевський, 1905*). Щоправда територіальні ідеї Грушевського, на відміну від Липинського, обмежувалися рамками національної автономії.

Прагнучи оцінити конструктивність політичних ідей Липинського, ми виявляємо, що майже всі його соціологічні поняття є прямою проекцією інтересів політичної боротьби у сфері соціологічного знання. Це стосується і його вчення про територіальну свідомість як визначальний момент національної ідеології. Соціологічні поняття, які розробляє Липинський, не є первісно універсальними, свій статус соціологічних понять вони одержують тільки з точки зору придатності, можливості застосування в певних політичних цілях. Такою універсальною всеосяжною політичною метою, яка домінує в соціологічній концепції Липинського, є завдання побудови незалежної держави. Вченого не цікавить універсальний, об'єктивний підхід до справи. Універсальність, логічність, науковість теорії не є критеріями її практичної цінності. Перед соціологією Липинський ставить таке кардинальне питання: *якою має бути соціологічна теорія, щоб побудова незалежної української держави була можливою?*

Тому помиляється Д. Чижевський, коли стверджує, що Липинський дає філософію не лише української політики, а політики взагалі. Липинський – філософ саме української політики. Поняття території чи територіальної ідеології як визначального моменту в побудові української державності вироблене ним не в результаті застосування об'єктивних універсальних правил, щоб одержати твердження типу: «територіальна свідомість є необхідною умовою для конституювання єдності будь-якої нації», а тому, що використання інших ідей не принесе бажаного успіху в політичній боротьбі. Наприклад, уявлення про націю, популярне серед німців чи французів, не тому не можна застосувати, що воно неправильне, а тому, що ми маємо тут справу з іншими культурними та історичними особливостями, з іншими формами

політичної боротьби. Німці розробляють поняття нації, вважає Липинський, виходячи з поняття про загальне расове походження, зводячи його до «природного факту». Таке розуміння нації в колоніальних умовах України, з періодичною міграцією людей на її території, цілком абсурдне. Непридатне до українських умов і уявлення про нації, властиве французам, яке базується на «вільній національній самодетермінації» і «вільній свідомості». Таке розуміння нації, за Липинським, в українських умовах спричинить різноманітні форми групової «самодетермінації» і в результаті виродиться в анархію.

Крім поняття території, іншим важливим елементом учення Липинського про державу є поняття *громадянства*. До громадянства Липинський відносить усіх людей, які «не живуть за рахунок виконання державних функцій». Громадянство відзначається слабкістю і політичною пасивністю. Згідно з вертикальним і горизонтальним поділом, воно поділяється на класи. *Вертикальний* поділ, за Липинським, дає промисловий, хліборобський, фінансовий (купецький) класи та інтелігенцію. Окремо Липинський виділяє клас, який «живе з праці при комунікації», – це залізничники, водії, телеграфні та поштові службовці.

Горизонтальний поділ членує суспільство на «стани». В кожному класі є організатори та організовані, які формують окремі стани.

Громадянство, поділене на класи й стани, постійно перебуває в стані внутрішньої боротьби, внутрішньої нерівноваги. Ця боротьба ведеться за матеріальне й духовне панування, необхідне соціальному класові для реалізації своїх первісних бажань. Липинський, який визнає боротьбу як визначальний стан суспільства, виступає послідовником теорій соціального конфлікту, поданих у працях Карла Маркса, Людвіга Гумпловича, Густава Ратценгофера і Франца Оппенгеймера.

Характерною рисою цих теорій була відмінність між суспільством і державою, згідно з якою суспільство наділяється пасивним або статичним принципом, а держава – активним принципом соціальної організації.

Липинський вважав, що між державою і суспільством завжди існує певна взаємодія, яка реалізується наступним чином: 1) суспільство пригнічує державу; 2) держава пригнічує

суспільство; 3) гармонійне співіснування суспільства й держави. Реалізація першого принципу веде до розкладу всіх форм соціального життя, в суспільстві панує і анархія. Другий принцип характеризується мертвим застоєм в суспільстві, яке не здатне самоорганізуватися й виробити свою ідеологію. І лише третій принцип відповідає нормальному стану суспільства, який Липинський пов'язує зі своїм ученням про класократію.

Правовою формою співвідношення суспільства й держави є *закон*. Його Липинський визначає як «обов'язуючі поняття про громадську правду і неправду, про громадське добро і громадське зло, які серед даного громадянства і в даній державі існують». В даному випадку під законом, який є нормативним актом вищого органу державної влади, Липинський швидше розуміє *правову свідомість суспільства*, яка містить у собі уявлення про суспільне зло й суспільне добро. Водночас під законом він розуміє спосіб контролю суспільства над державою, «відповідальність держави перед громадянством». У такій інтерпретації закону можна знайти зачатки уявлення у Липинського про правову державу. Проте, на відміну від іншого українського соціолога, сучасника Липинського Богдана Кістяківського, який фундаментально займався проблемами права і правосвідомості, правові поняття в його соціології мало диференційовані і займають незначне місце.

Згубним для здійснення права, за Липинським, є не лише деспотичні режими, де воля панівної особи або соціальної групи не обмежена законом, а й демократичні, засновані на принципі суверенності суспільства. В демократії завжди є можливість переродитися в анархію, і Липинський це чітко усвідомлював.

Він виділив три принципи, які забезпечують нормальне правове функціонування суспільства: 1) наявність ідеології, яка користується авторитетом усього суспільства; 2) наявність незалежних від держави в своїй діяльності промислових і сільськогосподарських еліт; 3) сильна державна влада, що визнає авторитет ідеології.

Висунення на перше місце ідеології, а точніше правової культури суспільства, по-своєму виправдане, оскільки не можна собі уявити, що виконання законів здійснюється тільки завдяки страху можливої кари. Виконання закону мусить бути зумовлене повагою суспільства до існуючого державного устрою і має стати

загальноприйнятою формою поведінки.

Незалежні від держави промислові й сільськогосподарські корпорації дають своєрідну гарантію від поглинання суспільства державою. Але їх незалежність не повинна протистояти загальному інтересові, інакше вона загрожує знищенням соціального цілого.

Сильна державна влада, за Липинським, потребує лідера, який би своїм авторитетом, невтомною працею й відданістю загальній справі примусив би всіх виконувати закон і самовіддано працювати. Таке твердження, що сильна влада примушує всіх себе поважати, слухати й самовіддано працювати, ставить під сумнів наявність у цій концепції ідеї правової держави, проте безсумнівним залишається бажання автора знайти засоби, які обмежують свавілля владних структур.

Вершиною політичної системи виступає у Липинського *нація*. Націю він розглядає як реалію соціального світу, що існувала одвічно, і якщо на більш ранніх історичних етапах вона не виявляла себе відкрито, то лише тому, що «спала», і завдання національного ідеолога полягає в тому, щоб розбудити її.

Природу нації важко визначити за допомогою тільки раціональних понять і критеріїв. «В основі поняття нації лежить містичне ядро. Скільки-б ми прикмет нації – як мова, культура, література, територія, раса тощо – не вчисляли і не аналізували, все в кінці кінців дійдемо до того чогось невідомого, до того, що прийнято звати «душою» нації». «Коли в данім етнографічно-відміннім колективі містична ідея нації не існує хоч-би в найбільш примітивнім стані, але як щось само для себе, щось не вимагаюче доказів, то «доказати» національну окремішність такого колективу раціоналістичними «ученими» доказами, «видавництвами і школами» усвідомити національно такий колектив неможливо». Відмова від раціональних понять, від процедур раціонального обґрунтування, яку часто пропонує Липинський у своїй соціології політики, загрожує не лише строгості його соціологічного вчення, а й руйнує самий простір, у якому тільки й може виникнути вірогідне знання. Підкорення в теорії раціонального дискурсу містичним відкриттям завжди погрожує на практиці, а саме в політиці, обернутися диктатурою сили, що зневажає *раціональність правових установлень*. Як можна міркувати про право окремого індивіда, коли існує право

нації, «несвідомої, містичної ірраціональної волі бути собою» (Гришко, Базілевський та Ковалів, 1961).

Життя нації складається з періодів організації та дезорганізації, або, згідно з Липинським, «конструкції і об'єднання» та «деструкції і роз'єднання». Деструктивні процеси пов'язані з переважанням приватних, індивідуальних інтересів у житті суспільства, в їх протиставленні інтересам загального національного колективу. Але не тільки в переважанні приватних інтересів виникає загроза національному життю. Сила нації також може стати причиною її загибелі. Нація, яка створила сильну державу, за Липинським, починає розростатися й захоплювати сусідні території націй. Доки процес експансії нації пов'язаний з утворенням нових націй на сусідніх територіях і сусідні території не переходять у розряд колоній, а стають новими державами, як це, наприклад, відбувалося в Америці, нації, яка дала початок новій державності, нічого не загрожує. Але якщо колонізуюча нація починає збагачуватися за рахунок колонізованої, коли багатства колонізованої території починають могутнім потоком текти в метрополію, «то за періодом непомірного збагачення такої нації з визиску націй слабших, гірше зорганізованих, менш громадськи моральних, наступає період її розкладу і смерті» (*Листи до братів-хліборобів*, 1995). Багатства гублять національну аристократію, роблять її млявою і лінивою, приплив населення з колоній розкладає активну частину нації, вносить хаос у суспільне життя.

Важливе місце в ученні Липинського про нації займає поділ націй на *поневолені* та *недержавні*. Таке розрізнення було необхідним, щоб краще зрозуміти причини української недержавності. Головною ознакою недержавного народу є відсутність у нього прагнення мати власну державу, відсутність того, що Липинський називав «містичною ідеєю нації».

Поневолена нація є, за Липинським, завжди нацією державною, просто на якийсь час її державність зруйнована силою іншої нації. Вона не пов'язана органічно з чужою владою і містить у собі всі елементи, необхідні для побудови власної незалежної держави.

У недержавній нації відсутня єдність, частина її населення підтримує владу метрополії і внутрішньо пов'язана з нею, у ній відсутні елементи, необхідні для власної державної розбудови.

Недержавність нації – це різновид внутрішнього органічного захворювання, яке потребує тривалого лікування. Такими ліками для *перетворення* недержавної нації є ідеологія консерватизму. Без відродження консерватизму не можна уявити, вважає Липинський, політичного відродження недержавної колоніальної нації. Тільки консерватизм дає можливість запобігти наступу анархії і різні в недержавній нації після того, як зруйнується влада метрополії. Однією революційною енергією, не стримуваною консервативними формами, створити нову державу недержавної нації неможливо.

Ідея побудови незалежної національної держави актуальна і в сучасному політичному житті. Хоча політична ситуація свідчить, що відбувається бурхливий ріст великого числа націй-держав, сам інститут національної держави перебуває в кризовому стані і певною мірою стає політичним анахронізмом. Національна держава свою основну функцію бачить у захисті національної культури, але саме цю функцію, для виконання якої вона й покликана, їй усе важче здійснювати і зберігати під впливом сучасних технологій комунікації, транспорту, індустріальної продукції. Наявність семи-восьми процентів людей, які їдуть у країну на постійне місце проживання, щорічно розмиває монокультурність суспільства, що ставить питання перед ученими про пошук нових видів інтеграції, які виходять за межі суто етнічного походження. З середини 70-х років ряд соціологів, в тому числі і Ю. Хабермас, розробляють проблему «посттрадиційних суспільних цілісностей», які виходять поза межі ідеї національної ідентифікації XVIII і XIX ст. Він пише: «В сьогоднішній спадщині європейської державної системи націоналізм позбавлений привабливості – рух здійснюється в напрямку постнаціонального суспільства».

Підкреслимо, що ідея потенціальної обмеженості окремої національної держави не була чужою й Липинському. Дослідник творчості вченого Євген Пізюр, зазначає, що у Липинського існувала ідея створення в Східній Європі «Союзу трьох Русей». Проте ця ідея не дістала у нього належної розробки й залишилась малозрозумілою для дослідників. На думку Пізюра, союз трьох народів – російського, українського і білоруського – базувався на цілковитій незалежності цих держав і був різновидом політичного блоку. І тут Липинський виходив зі свого аграрного

«консервативного аристократизму», вважаючи, що альянс трьох народів необхідний, оскільки окремо жоден з них не спроможний протистояти ні «номадичному» впливу Сходу, ні проникненню анонімного фінансового капіталу з Заходу.

Теорія еліти. «Всяка державна нація, в кожній історичній добі, має в собі групу людей, яка єть основою її державного існування. Ця група існувати може лише тоді і лише тому, що існує дана держава» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*) – так теорію еліти Липинський нерозривно пов'язує зі своїм ученням про націю й державу. Цей зв'язок настільки тісний, що потрібні були значні зусилля при викладенні ідей Липинського, щоб відокремити вчення про державу від учення про націю, а вчення про еліту – від вчення про державу й націю.

Як зазначає Я. Пеленський, вчення Липинського про еліту було розроблене під час «великих дебатів» української еміграції 20-х років, коли гостро обговорювалося питання про те, хто несе відповідальність за поразку України в боротьбі за національну незалежність у 1917–1920 рр.

Лежить ця відповідальність на демократичній чи соціалістичній еліті, яка під час революції і періоду державної розбудови виявилась неспроможною створити сильний національний уряд і збройні сили? Чи, як стверджували популісти, демократи й соціалісти, український народ сам винен у невдалій спробі зберегти політичну незалежність?

Відповідь Липинського була зумовлена його прагненням бачити в конкретних історичних подіях, що сталися, дії конкретних історичних осіб, тому він не погоджувався з загальними міркуваннями про загальні історичні закономірності. «Але-ж, скажете Ви, мої скептики, хто розвалив оцю Вашу Державу? Чи може натиск зовнішніх сил? Чи не самі інтелігенти українські підняли проти Українського Гетьмана українське народне повстання? І чи не вложили вони в оце валення Держави Української весь свій український національний патос і порив» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*)?

У вченні про еліту Липинський виступає продовжувачем макіавеллістської традиції європейської соціологічної думки, яка в особі таких соціологів, як Парето, Моска і Міхельс, вважає, що невід'ємним атрибутом будь-якої соціальної системи є наявність

вищої, привілейованої верстви суспільства. Дослідники творчості Липинського марно прагнуть виявити сліди знайомства Липинського з ідеями Парето чи Моски. Сам Липинський у своїх працях поняття «еліта» не вживав, користуючись замість нього ідентичними за змістом поняттями «національна аристократія», «провідна верства», «правляча верства». Прикладами для нього були лицарі-феодалі, французьке дворянство часів абсолютизму, офіцери Наполеона, пруські юнкери часів розвитку Германської імперії, фінансова буржуазія сучасних йому Франції та Англії, російська бюрократія періоду Петербурзької імперії, англійська робітничка аристократія тощо.

Зовсім не будь-яка правляча верства чи привілейована група людей може називатися елітою. Для Липинського еліта – це передусім, ті люди, які можуть організувати суспільство, здатні перебороти деструктивні суспільні тенденції, створити й захистити національну державу. Тому в історії України Липинський бачить тільки два періоди, коли існувала національна еліта, – це варязько-князівський і козацький. «...За винятком двох діб у нашій історії: варязько-князівської та шляхецько-козацької, організування нашої етнографічної маси в націю і державу не вдавалося. Не вдавалось же воно тому, що за винятком тих двох діб не знайшлось на нашій національній території групи людей, настільки авторитетної, щоб вона зуміла біля себе об'єднати величезну більшість української етнографічної маси і настільки сильної, щоб вона могла всі зовнішні, ворожі наскоки відбити та всі внутрішні деструктивні руйнівні течії серед власного народу побороти, міцну власну державну організацію для цього сотворивши» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Еліту, за Липинським, характеризують дві основні ознаки: сила й авторитет. Сила правлячої верстви ґрунтується на стихійному ірраціональному хотінні: «без стихійної волі до влади, до сили, до ризику, до саможертви, до панування – не може повстати серед нації національна аристократія» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*). Крім ірраціональної волі до влади, сила еліти характеризується ще двома цілком раціональними рисами: вмінням володіти технічними засобами війни та оборони, а також володіти засобами організації промислового й сільськогосподарського виробництва. Коротко кажучи, сила еліти

– це воля до влади плюс військові, технічні та агрономічні знання.

Та однієї сили для здійснення панування правлячої еліти замало – «на штики можна опертися, але не можна на них сісти». Тому правляча еліта мусить мати й моральний авторитет. Ставлячи питання про моральний авторитет влади, Липинський, по суті, зачіпає відносно нове питання політичної соціології того часу – *питання про легітимність правлячої еліти*. Тут соціологія Липинського в певному розумінні перетинається з соціологією Макса Вебера, який уперше порушив питання легітимності влади.

Моральний авторитет правлячої еліти залежить від законності влади, від визнання пасивними масами тих форм суспільної організації влади, які створює еліта, від рівня правової свідомості. Використання владою сили, підкреслює Липинський, мусить мати законну підставу, має відповідати поняттям законності й суспільної моралі, які в даний момент панують у суспільстві. Авторитет влади, врешті-решт, залежить від двох причин: від моралі національної еліти й від ступеня сприйнятливості керованих існуючого політичного устрою.

У своєму реальному існуванні національна аристократія постійно оновлюється й змінюється. Як говорив Парето, «Історія – кладовище аристократій». Проте, якщо вчення Парето про еліту було спрямоване на в'яснення умов стійкості суспільства, то для Липинського еліта – необхідна умова конституювання національної держави, без правлячої еліти немає держави. Парето й Липинський різними шляхами наближаються до пояснення процесу зміни, або циркуляції еліт. Пояснення Липинським процесу оновлення й зміни еліт значною мірою нагадує пояснення марксизмом джерела суспільного прогресу як конфлікту між виробничими силами й суспільними відносинами.

«Головна причина цього історичного процесу лежить у тому, що розвиток матеріальної культури нації, який відбувається під проводом даної аристократії, вже переростає політичні організаційні форми, витворені для нації владою цієї аристократії. Під впливом цього процесу, за панування всякої аристократії, формуються нові активні групи, які, спираючись на нові умови громадського життя, що витворились під пануванням нової аристократії, бажають цю стару аристократію усунути і,

захопивши владу в свої руки, відповідно до своїх відмінних хотінь, інакше організувати і вести під своїм проводом націю» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*). Процес зміни еліт може перебігати у двох формах. У сильних і життєздатних націях найздоровіші частини старої аристократії привертають до себе через взаємні поступки найактивніші елементи нової еліти. Таким чином народжується нова аристократія й забезпечується еволюційний процес регенерації еліти.

Інший шлях – революційний, властивий слабкій аристократії, яка розкладається й не спроможна асимілювати нові сили, що рвуться до влади; вона гине через власну звичку керувати.

На відміну від Липинського, причини загибелі аристократій, які аналізує Парето, мають швидше психологічний характер. Внуки й правнуки тих, хто завоював владу, вважає Парето, втрачають схильність до насильства, їм до вподоби інтелектуальні комбінації та витончені насолоди цивілізованої людини, вони перестали спати озброєними. Водночас вони не наслідують здібностей тих, хто вмів повелівати, виникає ситуація невідповідності обдарувань індивідів займаним ними постам. Ця невідповідність і є головною причиною нестабільності суспільства.

Але більше за процес зміни еліт чи циркуляції еліт Липинського цікавить роль еліти у формуванні національної держави. Для пояснення цього процесу він вживає поняття соціальної моделі, яка дещо нагадує поняття ідеального типу М. Вебера. Припустимо, говорить Липинський, на безлюдному острові живе ізольованим життям «чорна раса», яка має малоефективні засоби виробництва і низький рівень суспільної моралі.

Інший острів населений «жовтою расою», яка знаходиться на більш високому рівні суспільного розвитку. Різкий ріст населення та нестача продуктів харчування примушує її вирушити на пошук нових земель. Так на острові «чорних» з'являється «жовта» раса, котра силою меча встановлює своє панування і організовує суспільне життя згідно зі своїми мораллю та формами соціальної організації. Тут з часом встановлюється одна форма цивілізації, і якби не відмінності в кольорі шкіри, можна було б припустити, що на острові живе один народ. Але, запитує Липинський, чи з'явився моральний

авторитет «жовтих» в очах у «чорних»? Адже суспільство, засноване на примушенні, не довговічне, і встановлений «жовтими» порядок не можна вважати формуванням національної держави. Як із двох різних рас може утворитися одна спаяна нація з однією матеріальною й духовною культурою? Це передбачає, відповідає Липинський, наявність загальної віри й моралі. Проте виникнення загальної моралі можливе лише тоді, коли частина еліти «чорних» (у «чорних» існує своя активна частина суспільства) почне зростатися з елітою «жовтих». Це може відбуватися цілком органічно шляхом перехресних шлюбів тощо. З'являється нова «чорно-жовта» аристократія. Наявність такої нової аристократії плюс монархічна форма правління завершують, за Липинським, процес утворення нової національної держави в її ідеальній формі. Формування національної держави, за Липинським, може йти двома шляхами: *завоюванням і монархією*.

Відносини між «жовтою» і «чорною» расами – це, по суті, взаємовідносини між елітою та основною масою народу. Історична еліта, вважає Липинський, – це вихідці з чужих племен. Наприклад, в Україні її активна частина, як правило, складається з представників інших національностей. «Позбавлене почуття *активної* окремішності малоруське плем'я – пасивне по своїй природі і східне по найглибшим основам своєї духовної культури – знаходиться від віків під впливом активних елементів йдучих з Заходу, з Польщі, або через Польщу. Оці вихідці з Заходу асимілюються з малоруською народньою масою, але одночасно заховують свою активність і почуття окремішності супроти інших руських племен. Таким чином, потопаючи в малоруській стихії, вони викликають одночасно процес її відокремлювання від інших руських племен. Цей процес – це і єсть власне українство, Україна» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*). Ми не будемо тут вдаватися в деталі, чи правий Липинський у своєму твердженні про джерела української національної еліти, зазначимо лише, що певні історичні факти підтверджують цю думку.

Своє панування правляча еліта організовує певним чином залежно від наявного рівня матеріальної техніки й культури, а також від переваг суспільної свідомості, яка складається з ідей різних рас та етносів. Липинський розрізняє три типи еліт за

способом організації свого панування: *охлократію*, *класократію* і *демократію*. Таке виділення еліт впливає з аналізу способу відносин між активними й пасивними елементами в суспільстві. Класифікацію еліт не слід змішувати з політичним режимом і формою правління. Так, монархічний режим можливий під час панування і охлократичної, і класократичної, й демократичної еліти. Деспотична форма правління може існувати не тільки при монархічній, а й при охлократичній еліті, а республіканський режим – при занепаді класократії й на початку встановлення панування охлократії. Влада охлократії, за Липинським, характеризує таке співвідношення еліти й маси, коли обидві сторони є чимось недиференційованим, індивід знаходиться в повній залежності від натовпу. Недиференційована меншість править недиференційованою більшістю.

Класократія дає іншу форму співвідношення еліти й решти суспільства. Тут сторони відношення є диференційованим цілим. Для суспільства властиві «органічні класи», які з'явилися в результаті розвитку матеріальної культури, а індивід є частиною класу. Відношення між масою та елітою визначається їх належністю до класу й становищем, яке вони в ньому займають.

Демократія виникає, коли зникають органічні класи в суспільстві, з'являється «хаотичний» індивід, позбавлений будь-якого зв'язку з соціальним цілим, перебуваючий поза культурною традицією, керований таким же хаотичним конгломератом одиниць, об'єднаних у політичні партії.

Отже, ми вияснили принцип, за яким Липинський створив свою типологію національних аристократій. Тепер перейдемо до детальнішої їх характеристики.

Охлократія характеризує такий тип організації національної еліти, коли відсутній класовий поділ суспільства, а замість нього існує політично безформний, економічно й расово недиференційований натовп (охлос) і ті, хто править цим безкласовим натовпом за допомогою озброєної і міцно спаяної організації. Джерело охлократичної еліти – зовнішні кочівники, декласовані й непродуктивні члени суспільства.

Теократія, деспотія – це різні типи охлократії, коли влада світська і влада духовна об'єднані в одній правлячій верстві. «При охлократії влада світська і влада духовна на нижчих щаблях цивілізації часто сполучаються в одній цій самій верстві... а на

вищих шаблях – коли войовники і духовні розмежовуються – ці обидві влади сполучаються завжди в одній особі голови охлократичного державного апарату. Тоді цей голова держави буває одночасно і головою церкви (як, наприклад, в старій петербурзькій Росії, в Туреччині, в Китаї, в поганській добі Римської імперії тощо), або церква, чи взагалі влада духовна, знаходиться в повній залежності від нього (як, наприклад, за часів абсолютизму, або за Наполеона у Франції тощо)» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Влада охлократичної еліти піднімається знизу, вона завжди спирається на бунт, революцію не задоволених своїм соціальним становищем народних мас, яка спрямована проти своєї власної деморалізованої національної аристократії, на її повне знищення.

Влада охлократії спирається на авторитет страху й примушення до примітивної праці. «Третє відділення», військова й духовна бюрократія, «чека», пропагандисти й курсанти, яничари, мамелюки, преторіанці – головні знаряддя для реалізації політичного панування охлократичної еліти.

Матеріальною передумовою політичного панування охлократії є низький рівень суспільного виробництва; непродуктивна суспільна праця ставить межу, за якою закінчується влада охлократії і необхідність примушення до примітивної неефективної праці.

Елементи, з яких складається влада охлократії в зародковій формі, можуть бути і при класократії, і при демократії. При класократії вони абсорбуються сильними консервативними виробничими класами, поповнюючи армію і бюрократію. Вони виконують функцію підтримування гармонійної рівноваги між владою еліти й позакласовою загальнонаціональною владою монарха. При пануванні демократії – це кочівні, декласовані військово-кримінальні елементи.

Влада охлократії завжди приходить на зміну демократії, коли народні маси виступають проти жадібності, безладу, організаційного безсилля демократичної аристократії.

Класократія – це така форма організації правлячої еліти, при якій у суспільстві існують «органічні класи», що володіють засобами виробництва. Для цього суспільства характерна спільна для всіх віра в божественні закони, спільна громадська мораль, яка заохочує трудову активність, високий рівень розвитку техніки

й духовної культури, високий моральний авторитет аристократії, яка в своїй діяльності підкорюється суспільним законам.

Коли мова йде про класократію, то улюбленим поняттям Липинського для характеристики її панування є поняття органічного: «органічні» класи, «ритмічні» та «органічні» форми суспільного життя тощо.

Щоб зрозуміти парадоксальне твердження Липинського про те, що при демократії відсутній класовий поділ суспільства, слід уважніше розглянути його розуміння поняття класу. «Клас, – пише Липинський, – це органічний колектив однаково працюючих, зв'язаних спільною традицією, фізично і духовно споріднених між собою родів-семейств. Завдяки цьому органічному сполученню, йому вроджені певні стихійні хотіння, що переходять з покоління в покоління, доки даний клас не розложиться і члени його не декласуються. Органічність, сталість і дідичність характерний ознак кожного здорового і нездегенерованого класу, засадничо одріжняє клас од демократичної партії, чи охлократичної секти, які складаються з випадкових, органічно між собою нічим не звязаних, ріжнорідних елементів» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

На відміну від марксизму, який головною класотворчою ознакою вважає відношення до власності, Липинський розуміє клас як органічний колектив, який характеризують спільна традиція, спільні психічні переживання і, більше того, *фізична* спорідненість. Схоже, що, визначаючи поняття класу, Липинський визначає не клас, а зовсім іншу соціальну спільність, наприклад *рід, плем'я*. Тут мова йде про селянство, ще не займане капіталізмом, який розкладає громаду. Якщо для Маркса *класом універсальним* здебільшого був робочий клас, то для Липинського, відповідно до романтичних настанов його світогляду, таким класом було селянство або, як він його називає, хліборобський клас.

Тому, даючи визначення класу взагалі, Липинський насправді дає визначення селянства, і тоді стає зрозумілим, чому при пануванні демократичної еліти в суспільстві зникають органічні класи. Точніше кажучи, *не органічні класи, а органічний клас*. Адже встановлення демократичних режимів, як правило, пов'язане з розвинутими капіталістичними відносинами, які руйнують патріархальне селянство. Всіляко опираючись наступу

технізованого машинного виробництва й супутньої йому нівелюючої, анонімної масової культури (Липинський не випадково стверджував, що в теперішній час йде боротьба двох законів: закону землі і закону капіталу), він змушений у своєму класократичному суспільстві надати певне місце промисловості й робітничому класу. Проте промисловий клас у соціології Липинського – поступка реаліям часу, вона суперечить усьому духу його світогляду. Характеризуючи, наприклад, хліборобський клас, він пише: «Хліборобство – як слушно каже Сорель – це *мистецтво* і оцім характером індивідуального артизму воно різниться засадничо від сучасної машинної трафаретної фабричної промисловості. Наймана праця в хліборобстві це тільки поширення індивідуальної, мистецької здатності хлібороба. І найманий робітник в хліборобстві це *помішник хазяїна*, а не, як в індустрії, додаток до машини, якого можна іноді теж замінити машиною» (*Листи до братів-хліборобів*, 1995). Не зважатимемо на явне перебільшення, що найманий робітник – це помічник хазяїна, зазначимо лише, що промисловий клас ніяк не вписується у Липинського в поняття органічного класу і, по суті, підриває його хліборобську утопію.

Зневажливе ставлення Липинського до промислового класу, до якого він зараховував і робітників, і підприємців-капіталістів, зумовлене його незначним, як він гадав, місцем у соціальній структурі суспільства. Україна для Липинського – це передусім могутній консервативний хліборобський клас, у якому якщо й існують суперечності між багатими й бідними хліборобами, то лише всередині одного класу, а не боротьба двох класів. У цьому класі Липинський вбачає головного носія державної ідеї, і саме до нього звернений його політичний проєкт.

Тут доречно запитання: а чи існує насправді той єдиний хліборобський клас як головний інструмент державного будівництва в Україні? Чи справді суперечності між позбавленим землі селянином і поміщиком мають настільки ефемерний характер, що ними можна знехтувати? Липинський сам, як відомо, був поміщиком, і його уявлення про селянське життя й землеробський труд були далеко не книжними. Він не міг так безоглядно ідеалізувати хліборобський клас, як би йому цього не хотілося. В Україні не існувало єдиного хліборобського класу. Тому перед нами парадокс: у політичного проєкту немає

конкретного адресата. Точніше кажучи, адресат виявляється утопічним. Проєкт державного будівництва може здійснити тільки *новий* хліборобський клас. Необхідно, «щоб з останків хліборобського дворянства і хліборобського селянства повсталася нова провідна українська хліборобська верства», «сотворених такої нової хліборобської, провідної, авторитетної верстви – це на тепер найважливіша, кардинальна проблема нашого класу» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Політичним режимом, який відповідає пануванню класократичної еліти, є монархія. Саме в ній Липинський бачить головну силу, яка обмежує свавілля національної аристократи. Так, наприклад, в Англії часів Вільгельма Завойовника королівська влада здійснювалася не через лицарську аристократію, а через королівських державних чиновників. Тому в королівському суді можна було знайти захист від зловживань місцевої аристократії.

Загалом систему «стримувань» і «противаг» державної влади за панування класократичної еліти Липинський вирішував таким чином. Влада світська обмежується владою духовною, владою релігії. Це можливо тільки в тому випадку, якщо влада духовна не підкоряється владі світській, як це має місце в охлократичній еліті.

Монархічна влада отримує своє благословення з рук влади духовної, що, за Липинським, важливо, оскільки це свідчить про універсальність монаршої влади, підзвітність їй діяльності кожного громадянина. Монархічна влада обмежує владу еліти, але й сама обмежена законом. «Тільки отака, обмежуюча законом імперіалізм пануючої аристократії і сама обмежена законом, класократична влада монархічна, дає цій аристократії моральний авторитет в очах пасивних мас» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Демократія, за Липинським, встановлюється після розпаду органічно злитих класів. Замість органічно злитих класів (Липинський вважає поняття класу в множині, хоча по суті, як ми вже вище встановили, мову слід вести про один-єдиний органічний клас – селянство) з'являється хаотичний конгломерат демократично рівних індивідів, умовно пов'язаних в одне національне ціле завдяки залишкам старого державного апарату.

Розпад класів супроводжується втратою спільної моралі й віри,

яку витісняє гола раціональність, що переходить в утилітаризм. За демократичної організації аристократії на політичний Олімп попадають люди різних поглядів, переконань, національностей, «зборище» різних соціальних груп. Не обмежена релігією чи монархією, влада демократичної еліти призводить до неперервної політичної боротьби за владу та привілеї між різними політичними групами. Серед цих людей «багато забіяк, але не лицарів. їх захоплює матеріальний, а не моральний бік боротьби. Тому боротьба рідко коли їх ушляхетнює, а переважно упідлює», – саркастично відзначає Липинський. Своє прагнення до влади демократична еліта маскує популістською риторикою, ідеями вічного миру, вселенської чи національної благодаті. Жаргон демократії формують слова «справедливий» мирний компроміс, «братська унія і згода між ворогами», «розумне» чи «логічне» переконання тощо. В цілому відношення еліти й мас при демократії Липинський характеризує таким чином: «Зверху у влади демократичний метис (зараз ми сказали б «маргінал». – В.Б.), расовий мішанець найріжноріднішого темпераменту і найріжнорідніших хотінь, число якого в порівнянні з пасивною масою дуже велике. Править він при допомозі решток охлократичного державного апарату, складеного з різних матеріально непродукуючих і неосілих елементів, спаяних механічно ще в одну організацію рештками старої охлократичної виучки і дисципліни. Знизу врешті пасивна маса, серед якої авторитет правляча демократія здобуває собі в той спосіб, що робить її «суверенною» і в її руки передає фікцію верховної «народньої» влади» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Політичні партії при демократії, на думку Липинського, не мають політичних і економічних класових інтересів, а просто тимчасові товариства демократичної інтелігенції, створені з однією метою: «покористуватися владою» при будь-якій політичній кон'юктурі. Липинський коливається при визначенні соціальної бази демократичної еліти: це то «озлоблене малоземельне і безземельне» селянство, то некваліфікований робітничий клас, то вона взагалі не має соціальної бази.

Викликає подив твердження Липинського, що панування демократичної еліти призводить до анархії в техніці й матеріальній продукції. Оскільки встановлення демократичного режиму пов'язане з розвитком капіталістичних відносин, то,

ймовірно, під анархією у виробництві він мав на увазі кризи суспільного надвиробництва, про які писали ще Маркс і Енгельс в «Маніфесті Комуністичної партії».

Демократична еліта не спроможна створити національну державу, оскільки становий хребет кожної держави – це армія, яку не можна створити «виборами» чи демократичною політикою. Армії, як і національні держави, створюються, за Липинським, монархічними диктатурами.

Липинський полемізує зі В. Старосольським, який у праці «Теорія нації» справедливо зауважував, що поява сучасних національних держав пов'язана з зародженням сучасної демократії. Липинський вважав, що влада до демократичної еліти приходить тоді, коли національна держава вже створена класократичною чи охлократичною аристократією.

Демократія – продукт розкладу класократії: як тільки до держави-метрополії приєднуються інші національні території і там не відбувається процес утворення самостійної держави, в метрополії починається процес розпаду влади класократичної еліти. Класократичний режим може бути повалений і в результаті зовнішнього завоювання. Так, влада класократичної еліти в державі Ацтеків не змогла витримати нашістья 660 іспанців Кортеса, оскільки Кортесу вдалося підняти бунт проти місцевої правлячої аристократії.

Розглядаючи історію як циркуляцію національних еліт, Липинський пропонує таку послідовність їх зміни: охлократія, класократія, демократія. Проте ця послідовність не є жорсткою, можливий рух від класократії до демократії, а від неї – до охлократії. Аналізуючи процес перетворення демократії в охлократію, Липинський ставить актуальну на сьогодні проблему можливості розпаду демократичного режиму.

Інтелігенція як псевдоеліта. Липинський зовсім не схильний був відводити інтелігенції месіанську роль в історичному процесі, як це робив Грушевський. Швидше навпаки. Чимало полемічних стріл випустив він на адресу української інтелігенції та інтелігенції взагалі. Ідею Конта, що націями повинні правити вибрані освічені інтелігенти, презирливо називав «позитивістською утопією». Ні, заперечує Липинський, націями правили, правлять і будуть правити *сильніші*.

До інтелігенції вчений зараховував ту категорію осіб, яка

втратила зв'язок із яким-небудь матеріально-виробничим класом, причому втрата стосувалась і способу життя інтелігенції, і особливостей її свідомості. Відсутність матеріального й духовного зв'язку з яким-небудь класом перетворює інтелігенцію на різновид соціального перекотиполя, безвідповідального порушника соціального спокою.

В інтелігенції Липинський бачить дві групи: одну, яка свої спеціальні знання віддає на службу суспільству, і другу, яка використовує суспільство для себе. Особливу його увагу привертає друга група, що претендує на провідну роль у суспільстві, на звання політичної еліти. Однак ця роль не має нічого спільного з чесною і потрібною суспільству працею священика, письменника, вчителя, судді, адвоката, лікаря, урядового чиновника тощо. Навпаки, вона прагне *керувати* суспільством, проте, будучи позбавленою матеріальної сили власників землі і фабрик, заводів, фінансового капіталу, приречена керувати від чужого імені, захищати чужі інтереси.

Відірваність інтелігенції від інтересів «органічних» класів перетворює інтелігента в якогось соціального кочівника, а кочівник, за Липинським, – первісний ворог будь-якої державної ідеї.

В історії осілих хліборобських націй точиться постійна боротьба між декласованою інтелігенцією і земельною аристократією. Джерело цієї боротьби – в самому соціальному прогресі: високий матеріальний добробут нації, досягнутий під керівництвом національної аристократії, приводить до значного росту числа осіб, не зайнятих у матеріальному виробництві. В процесі постійної боротьби між конструктивними й деструктивними течіями в нації ці люди, як правило, стають духовними вождями опозиції, яка рветься до влади.

Руйнівна політика інтелігенції починається тоді, коли вона позицію критики влади пробує замінити позицією участі у владі, тобто прагне самостійно здійснювати владні повноваження. Історично на головну роль у суспільстві, вважає Липинський, інтелігенція висувається в період криз. Це відбувається тоді, коли стара національна аристократія ослабла й деморалізувалась, зародилася нова аристократія, що стрімко оволодіває новими засобами виробництва, проте її слабкість не дає їй можливості виступити в боротьбі за владу самостійно. У такі історичні

моменти наступає час для пишучої і базикаючої інтелігенції. Інтелігенція не може виконувати функції політичної еліти, тому що в неї немає власної *матеріальної* сили, вона не зв'язана з виробничим аграрним чи промисловим класами. Катастрофою для західноєвропейських націй в середні віки обернулося прагнення тодішньої інтелігенції (в даному випадку під інтелігенцією Липинський має на увазі служителів католицької церкви) взяти в свої руки владу, стати правлячою національною аристократією. Ця боротьба між владою Папи Римського (символ влади інтелігенції) та імператорами (виразники влади «воїнів-продуцентів») закінчилася перемогою імператорів, відокремленням світської влади від духовної.

Оформлення інтелігенції в політичну еліту пов'язане, за Липинським, з встановленням демократії. І як Липинський схильний ототожнювати поняття нації та держави, так само він ототожнює поняття інтелігенції і демократії. Процес дегенерації старої національної аристократії і встановлення світської влади інтелігенції, за Липинським, відбувається так: у *перший період* при пануванні земельної аристократії в часи абсолютистських монархій росте число міст, а разом з цим купецького і фінансового міщанства. Багатство набуває форми рухомого грошового капіталу, яким купляється праця воїна й виробника. Росте кількість невдоволених формами правління старої аристократії. Невдоволені маси очолює «інтелігенція» під лозунгом боротьби за соціальну мораль і справедливість.

Другий період пов'язаний з тим, що фінансова й купецька буржуазія, здобувши фінансову владу, прагне усунути стару аристократію. В цій боротьбі вона підтримує ідейну демократичну інтелігенцію, яка веде за собою невдоволені селянські й робітничі маси. Так наступає період правління фінансової буржуазії за посередництва інтелігентної республіканської демократії. Влада інтелігенції спирається на державний апарат і армію, яка залишилась від старої національної аристократії, а також на створену громадську мораль і право.

В інтернаціональному революційному й політичному соціалізмі Липинський бачить яскравий приклад прагнення непродуктивної інтелігенції захопити владу в свої руки. Сучасний політичний соціалізм, за Липинським, сформований

двома протилежними тенденціями: з одного боку, прагнення інтелігенції звільнитися від політико-фінансової залежності від капіталістів і самостійно правити світом. З іншого боку, тут наявне прагнення нової соціальної сили – промислового робітника – оволодіти засобами виробництва й зайняти місце національної еліти.

Липинський упевнений, що влада демократичної інтелігенції недовговічна, що по мірі того, як росте сила виробничого робітничого класу, для інтелігентського революційного соціалізму зникає основа. Він бачить майбутнє за могутніми професійними організаціями, споживчими й виробничими кооперативами, які під керівництвом кращих організаторів серед робітників будуть самостійно володіти засобами промислового виробництва.

Загибель влади інтелігенції Липинський провіщає в наступному виразному пасажі: «Коли на чолі національної армії, на чолі національного державного організаційного апарату ... не стоять *персонально* ті, що самі володіють зброєю, що самі продукують хліб і товари ... коли капіталісти та їхні інтелігентські політичні та економічні агенти (всякі «виборні» демократичні президенти, виборні міністри, послы, парламенти, всякі анонімні комерційні і фінансові спекулянти) *не несуть персональної* – своїми особами і своїм матеріальним добром: землями і фабриками – *одповідальности за свою владу, за своє правління*; коли сама влада стає врешті на зразок грошей і грошових банків номінальною і анонімною; коли вкінці невідомо, хто *дійсно* править націями – то все трудніше стає знайти серед нації такого «невідомого солдата», який би хотів умирати за невідому владу і такого анонімного «пролетарія», який би хотів продукувати під проводом анонімного безвідповідального хозіяна» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Особливу неприязнь і різко негативну оцінку викликає у Липинського політична роль української інтелігенції під час революції в Україні 1918-1920 рр. Саме на ній лежить відповідальність за те, що український народ не зміг зберегти свою державну незалежність. Українська інтелігенція, за Липинським, була переважно «соціалістичною» і не вірила в загальнонаціональну, об'єднуючу всі класи ідею. Історично протягом багатьох віків вона виконувала функцію посередника

між російським самодержавством та українським народом і не зуміла стати справді національною елітою.

Особливої шкоди українській державній незалежності завдало значне поширення «есерівщини». Російський уряд у своїх бюрократичних інститутах підготував величезну масу декласованої інтелігенції, яка, залишившись без посад, кинулась шукати їх на селі. Але командувати на селі можна було тільки позбавивши селянина власності. «Есери підрізали морально єдину українську національну силу, яка могла би встояти проти більшовизму, вони підрізали хазяйновите, хліборобське, більше чи менше земельне українське землевласницьке селянство. І, ослабивши українського «пана» і «куркуля», вони підготували на Україні панування «Вохрі» і «комбедів» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Ідея гетьманства – патріархально-романтична утопія в соціології Липинського. Логічне завершення свого вчення про еліту Липинський бачив в ідеї «надлюдини», людини – державного символу, яка б увінчала собою органічну ієрархію соціального світу і втілила б у собі певну єдність нації та держави. Безсумнівно, ідея гетьмана у Липинського є прямим утіленням його патріархальних переживань. Він уявляв собі державу у вигляді великого хліборобського господарства, і як господарство мусить мати свого господаря, так і свій господар має бути у держави. Липинський, безумовно, розумів усі недоліки попередніх і сучасних йому монархій, перед його очима стояли беззаконня й свавілля царського самодержавства. Тому він хотів бачити в Україні втілення певної ідеальної монархії-гетьманства. Він пише: «Але ми не хочемо розуміється старого царського самодержавя, цієї півазіатської демократичної деспотії, що себе в хвилинах небезпеки все при помочі юрби – погромами рятувала. Не хочемо теж, щоб отой наш будучий Господар Великий був Гетьманом самих тільки «панів» чи самих тільки пролетарів – «робітників». Не хочемо, щоб він мав свій «двір» з непотрібними двірськими чинами, камаріллями, нічого нероблячими родичами, апанажами, фаворитами тощо. Не хочемо, щоб це був часовий диктатор, залежний від тої партії, що його на чоло держави винесла, залежний од чрезвычайок, комісарів і своїх товаришів – все непевний, чи за його спиною не

стоїть товариш-конкурент, і в результаті, коли він не зуміє самому стати наслідственным монархом, оставляючи по собі ще більшу руїну, ще більший непорядок. Натомість той Господар-Монарх, якого ми хочемо, повинен стояти понад класами, понад партіями, понад Цілою Землею і понад цілою Нацією. За свої діла він повинен нести відповідальність і перед своїм власним потомством, перед своєю сім'єю, перед своїм сином-наслідником так, щоб за будучину нації, на чолі якої він стоїть, відповідала своєю будучиною і його сім'я» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

У певній мірі усвідомлюючи утопічність своєї ідеї, Липинський спробував її обґрунтувати. На його думку, організувати, дисциплінувати, облагородити українську правлячу верству може тільки її об'єднання навколо гетьмана – носія державного суверенітету.

Гетьман є гарантом свободи громадян, оскільки він має справжній авторитет, без якого громадянські свободи – тільки порожній звук.

Гетьман стоїть на чолі армії та державної адміністрації, і його головне завдання – забезпечити зовнішню оборону держави, мир і порядок всередині неї. Перед ним не стоїть завдання скрупульозного адміністрування господарської, політичної та культурної сфер життя суспільства.

Гетьман – це втілений компроміс усіх соціальних сил, його завдання – узгоджувати їх інтереси.

Гетьман виступає також як гарант розквіту української культури, він стоїть поза партіями, поза класами, поза особистими уподобаннями й політичними пристрастями.

Гетьманом може бути тільки нащадок однієї з давніх, традиційно національних династій. У цьому полягає легітимність його посади. Гетьман необхідний суспільству, оскільки є персоніфікацією природженого ірраціонального почуття нації.

Соціальну основу для встановлення «трудової» монархії Липинський бачить у наявності в Україні міцного, консервативного, хліборобського селянства, напівселянського робітничого класу, слабкої республіканської фінансової буржуазії та нечисленної республіканської інтелігенції. Можна погодитись із Липинським, що аграрному суспільству властива монархія, а Україна, будучи аграрною країною, цілком може мати

монархічне правління. Проте суть справи полягає в тому, про яке аграрне суспільство і на якому відрізку історичного розвитку йде мова. На початку ХХ ст., напевно, важко було знайти українського селянина, який перманентно боровся проти влади панів за землю й волю і якому були співзвучні ідеї нового панства. Щоб краще обґрунтувати свою позицію, Липинський намагається віднайти історичні аналогії. В історії українського народу він знаходить два періоди розквіту українського монархізму: княжий період і період гетьмана Богдана Хмельницького, коли виникла можливість появи наслідуваного гетьманства.

Для Липинського виборне гетьманство – це шлях до демократичної диктатури, це ідея українського Наполеона. Виборність не дозволить гетьману бути над класовими і партійними зіткненнями, бути незалежним у своїй політиці від групового інтересу.

Ми визначаємо монархічні ідеї Липинського як неоромантичну утопію, оскільки вони напрочуд співзвучні політичним ідеям одного з засновників німецького романтизму Фрідріха фон Гарденберга (Новаліса) (1772-1801). Звернення до Новаліса по-новому висвітлює монархічні переконання Липинського. Наведені нижче уривки з Новаліса цілком могли б бути написані Липинським. У своєму політичному есе «Віра і Любов, або Король і Королева» Новаліс створює романтичну апологію монархізму, розкриває його ідеальну, не підвладну змінам космічну сутність. Він пише, що король – міцне начало в житті держави, навколо якого твориться вище життя держави – атмосфера світла. Усі вчинки громадянина поблизу короля є виразом «великої стримуючої сили», «виразом наймогутніших поривів душі». Необхідність спадкової монархії Новаліс бачить у тому, що вона заснована «на вірі в людину вищу від народження, на добровільнім припущенні ідеальної людини», що серед рівних собі не можна вибрати старшого над собою, не можна перекладати достоїнства вищого на людину, яка знаходиться в такому ж становищі, як і інша людина.

Безумовно, на вірі в «людину вищу від народження», «на добровільному припущенні ідеальної людини» засновані в своїх глибинних психологічних мотивах і ідеї Липинського про монархізм. Різниця в сто років відокремлює одного мислителя від

іншого, і якщо Новаліс поклав початок романтичному обґрунтуванню монархічного принципу, то Липинський, імовірно, завершив його. І для Новаліса, й для Липинського держава – щось органічне, що виростає з самої серцевини народного життя. І якщо для Липинського держава – це швидше селянське господарство, то для Новаліса – це взірць великого будинку, за аналогією з яким будуються і найменші будинки. Тому для них обох такий важливий принцип наслідування, традиції, який оберігає дім, селянське господарство. Як дім переходить з рук у руки в спадщину, так і держава – великий дім – мусить мати свого спадкоємця-господаря. Гетьманська влада має бути, за Липинським, «маєстатична», тобто успадковувати державу, як маєток, як певну земельну власність, а це можливо тільки завдяки спадковій монархії. «Король від народження краще короля проголошеного. І найкращий з людей не витримає подібного підняття, не змінившись внутрішньо. У народженого ж короля голова не закрутиться, його становище не перебудить його», – вторить Липинському Новаліс.

За визначенням романтик – *реакціонер*, але реакціонер *особливого* роду. Сам Липинський називає себе більш нейтральним поняттям *консерватор*. Нове викликає в нього реакцію повернення до старого, але до старого, осяяного світлом нового. Липинський не хоче старої монархії, старого гетьмана. «Ідея Українського Гетьманства – це ідея *нового* монархізму і *нового* аристократизму», – пише він.

Панегірик монархізму у Новаліса мав конкретного адресата – короля Фрідріха Вільгельма III, який вступив на пруський трон і який мав так мало спільних рис із зображеною ним на сторінках свого твору ідеальною фігурою монарха, що деякі дослідники стали вважати цю роботу Новаліса витонченою формою критики німецької пруської держави. Липинський також прагнув поєднати свою ідею гетьманства з реальною людиною. Такою людиною був Павло Скоропадський – царський генерал, нащадок останнього виборного лівобережного гетьмана Івана Скоропадського. Людина, з якою Липинський пов'язував розбудову незалежної української держави, була мало схожою на щирого українця. Він народився в Вісбадені, навчався в Пажеському корпусі в Москві, служив в Кавалергардському полку, привілейованій частині російської армії, і до 44-річного

віку, ймовірно, нічого не знав про український національний рух. 29 квітня 1918 р. Скоропадський справді став гетьманом України, відібравши владу від Центральної Ради, проте його влада виявилась нетривалою. Вона спиралась не на масову підтримку «хліборобського класу», а на штики окупаційної австро-німецької армії і впала з відходом німців.

Особисті стосунки Липинського з гетьманом та його оточенням також не були цілком бездоганними й закінчилися цілковитим розривом. Цілковито можливо, що якби не передчасна смерть Липинського, він змінив би свої погляди на роль гетьманства в побудові незалежної національної держави. Можливо, така доля всіх романтичних ідей, які при зіткненні з життям набувають зовсім іншого характеру, виявляючи свій іронічний зміст.

Політична антропологія. Ще Арістотель називав політикою науку про звичаї і вважав, що кожній формі правління відповідають певні звичаї. Продовжуючи традицію Арістотеля, Монтеск'є дійшов висновку, що не тільки певним політичним режимам відповідають певні звичаї, а більше того, існують певні соціальні почуття, які є умовами збереження й гарантією існування будь-якого режиму. Так, для республіки, за Монтеск'є, такими почуттями є доброчесність, рівність і законслухняність, а для монархії – честь, тобто додержання кожним вимог, зумовлених його становищем у суспільстві. Не випадково Липинський, прихильник монархічного режиму, так багато говорить на сторінках свого політичного трактату про поняття честі, лицарства тощо.

Політична діяльність, яка, на перший погляд, пов'язана зі взаєминами певних соціальних структур, соціальних інститутів, врешті-решт спирається на поведінку людини, її звички, реакції, переконання, переваги. Політику в його діяльності потрібні певні уявлення про людину і її природу хоча б як об'єкта можливих політичних маніпуляцій, тобто йому потрібна своєрідна політична антропологія.

Політична антропологія Липинського заснована на двох головних передумовах:

1) людську природу з її стихійною схильністю до ірраціонального, до розширення влади, до «імперіалізму», до

свободи не можна змінити за допомогою розуму й свідомої волі, спрямовувати її на благо всього людства;

2) не можна за допомогою раціональної критики звільнити людей від політичних і релігійних забобонів, змінити природжені їх стихійні прагнення.

Протягом усієї історії людська природа мало змінилася, оскільки людина, на відміну від звіра, бореться з природою не завдяки змінам і пристосуванню свого організму, а за допомогою винайдених нею засобів і механізмів. «І чи в кам'яній, паровій чи електричній добі, чи за капіталізму чи за соціалізму – люде все ті самі однакові люде, що в усяких епохах, для опанування й використання своїх машин, для боротьби з природою їм потрібних, мусять у першу чергу опанувати самі себе, свої антигромадські, антиорганізаційні інстинкти, мусять творити в собі нові складніші соціальні вартості, мусять разом з новою кращою й більш скомплікованою машиною творити нову вищу громадську національну мораль, виробляти в собі нову, більшу силу духа» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*). В історії, за Липинським, змінюються форми соціальної організації, соціальні цінності, форми моралі, але природа людини залишається незмінною. Щоразу людині доводиться знову й знову оволодівати своїми антисоціальними, антиорганізаційними інстинктами.

Політика як певна форма діяльності не тільки припускає знання людської природи як об'єкта своєї діяльності, а й висуває певні вимоги до осіб, що приймають політичні рішення. Такі люди, які приймають політичні рішення, і є політичною елітою.

Спочатку Липинський класифікував політичну еліту за типом відношення еліта – маси. Такий тип є головним у соціологічній концепції Липинського й дає змогу, як ми вже зазначали, виділити охлократичну, класократичну й демократичну еліти.

Еліту можна класифікувати й виходячи з того, до якого типу особистості належить панування при даному політичному режимі. Так, Парето ввів класифікацію режимів за психосоціальним характером носіїв влади і способом її реалізації. Одні правителі нагадують левів (надають перевагу силовому впливу), інші – лисиць (удаються до хитрощів – слів чи теоретичних побудов). Парето цю класифікацію запозичив у Макіавеллі.

Липинський, згідно зі своїм уявленням про незмінність людської природи, припускав, що з точки зору політики як людську масу, так і еліту можна розділити на певні стійкі політичні типи. Оскільки в житті суспільства головну роль відіграють війна, виробництво (промислове чи сільськогосподарське) та ідеологія, то політичні типи визначаються за ставленням до цих основних форм діяльності.

За ставленням до війни в суспільстві можна виділити два типи особистості: *тип войовника* і *невойовника*. «Войовник це той, який хоче і може для здійснення своїх хотінь ризикувати своїм власним життям і взяти меч сам персонально в свої руки. Невойовник – це той, який для здійснення своїх хотінь хоче силою примусу, силою меча, в той чи інший спосіб – чи при помочі золота, чи при помочі слова – заволодіти, але не хоче ризикувати своїм життям і брати цього меча в свої власні руки» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*). Політичні результати тієї само акції можуть бути різними залежно від того, який тип особистості буде її виконувати. Так, якщо «войовник» проголошує національну незалежність, то він приділятиме особливу увагу політичним організаціям, армії, шукатиме власні сили для захисту нової державності. Якщо справа національної незалежності попадає в руки «невойовника», то він буде шукати потрібну «орієнтацію», яка б дала йому чужу силу для захисту своїх власних інтересів.

Інший тип особистості виникає у відношенні до виробничої, матеріальної праці. Тут Липинський поділяє людей на тип *продуцентів* і *непродуцентів*. «Продуцент єсть той, хто в боротьбі з природою сам власноручно, або організуючи сам *особисто* ... ручну працю других, добуває справі матеріяли та перероблює їх на потрібні для людей предмети. Непродуцент єсть той, хто сам ... виконує натомість інші функції, необхідні для людського громадського життя чи то в сфері праці державної, чи інтелектуальної, чи в сфері обміну вже випродукованими предметами» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*). «Продуцента» і «непродуцента» відрізняє їх відношення до ідеології. Продуцент може визнавати владу ідеології, але він не живе за рахунок ідеології. Продуцент у порівнянні з непродуцентом має більш розвинуте почуття реальності, він прагне до осілого способу життя, тоді як непродуцент має схильність до абстракцій, до створення фантастичних утопій, до кочового способу життя.

Комбінація цих двох основних політичних типів формує такі підтипи: «войовник-продуцент», «войовник-непродуцент», «невойовник-продуцент» і «невойовник-непродуцент». Останні два типи, за Липинським, можуть бути об'єднані в один, оскільки відсутність войовничого характеру робить їх психологічно схожими.

Підтип «войовника-продуцента» не є результатом комбінаторного мистецтва Липинського, він має під собою певний історичний матеріал. Так, французький політичний мислитель Жорж Сорель (улюблений автор Липинського) так характеризував цей підтип особистості: «Необхідно при вивченні сучасного виробництва завжди мати на увазі цю спорідненість між типами капіталіста і воїна; людей, які стояли на чолі гігантських підприємств, цілком слушно називали «капітанами індустрії». До цього часу можна зустріти цей тип, який прекрасно зберігся в Сполучених Штатах; там ви зустрінете невгамовну енергію, сміливість, яка полягає в правильній оцінці своїх сил, холодному розрахунку, – всі якості, притаманні великим полководцям і великим капіталістам».

Тип войовника-продуцента завжди домінує, коли справа стосується становлення нових держав. Цей політичний тип бачив Липинський в козаках Богдана Хмельницького чи воїнах Вільгельма Завойовника. Класократична еліта складається в основному з такого типу особистостей.

Войовник-непродуцент знайшов собі місце в охлократії. Найяскравішим утіленням його був для Липинського російський більшовик, який уособлював собою прагнення до внутрішнього й зовнішнього політичного насильства.

Демократична еліта являє собою панування невойовника-непродуцента: це філолог, поет, оратор, белетрист, професор, учитель, адвокат, бухгалтер, фейлетоніст, коректор, які отримали політичну владу.

Липинський вірить, що запропонована ним типологія дає можливість точніше охарактеризувати природу політичного явища, ніж типологія, заснована на відмінності «багатий – бідний», «буржуазія – пролетаріат», «націоналіст – соціаліст». Так, наприклад, відмінність між політикою сучасного англійського і російського робітника пояснюється тим, що в російському робітничому русі домінує тип войовника-

непродуцента, а в англійському – тип войовника-продуцента.

Врахування політичної антропології дає змогу Липинському сформулювати досить цікаву соціологічну закономірність: «Одна і та сама ідеологічна теорія приймає абсолютно різні реальні політичні форми в залежності від того, який тип її реалізує і які, зовсім різні, свої стихійні хотіння і на них побудовані образи він в її однакові словесні формули вкладає» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Джерела української недержавності. Спираючись на відмінність між націями поневоленими і націями недержавними, про яку ми вже говорили вище, Липинський прагне вияснити основні причини, які заважають українській нації побудувати власну державність. Загалом виясненню цих причин присвячена вся його соціологічна теорія, всі її частини: і вчення про ідеологію, і концепція націй й держави, і теорія еліт. Тому роздуми Липинського про джерела української недержавності мають резюмуючий характер і не випадково завершують його політичний трактат.

Головна причина української недержавності, за Липинським, полягає у відсутності в українського народу «хотіння своєї власної держави розвинути». Це універсальне пояснення недержавності потім конкретизується в цілому ряді соціологічних факторів. Причини української недержавності він поділяє на дві великі групи: *статичні й динамічні*. До статичних, об'єктивних причин належать природні умови існування даного народу. Динамічні, суб'єктивні причини залежать від способу життя даного народу, від його психології і переконань.

Найважливішою серед статичних причин є географічне положення території, населеної даним народом. Липинський вважає, що географічне розташування України найгірше в Європі. Україна – це «битий степовий шлях», яким протягом віків проривалися з Азії в Європу і назад полчища диких кочівників. Територія України – це рухомий кордон між Сходом і Заходом, кордон, який залежно від політичної ситуації посувався то ближче до Сходу, то ближче до Європи. Цей рухомий кордон, який проходив по «тілу української нації», розділив Україну на різні в культурному відношенні області, передусім на Східну («Візантійсько-Московську») та на Західну («Римсько-Польську»). В реальній політиці мають враховуватися існуючі

регіональні культурні відмінності. Неприпустима як механічна централізація України, так і її «поліцейська» українізація: «Соборність може бути осягнена тільки гармонійним взаємним перехресчуванням двох сил: доосередкової сили – матеріально і морально авторитетної, єдиної і всенаціональної – центральної державної Влади, і відосередкової сили як найширших автономій поодиноких українських країв, спаяних в одну цілість цею сильною державною Владою» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Другою статичною причиною української недержавності є наявність в Україні найродючіших земель у Європі. Ці землі постійно привертали авантюристів-завойовників, людей, які уникали інтенсивної праці в пошуках легкого хліба. Водночас для освоєння родючих земель не потрібно дійової суспільної організації, яка може полегшити працю землероба, що призводить до дегенерації суспільних інстинктів.

Відсутність потреби в постійній методичній праці розвиває в суспільстві лінощі й неспроможність до тривалих напружених зусиль. Тому українському народові, за Липинським, не вистачає дисципліни, слухняності, суспільної солідарності, здатності до самопожертви.

В Україні немає таких верств хліборобського класу, які протягом тисячоліть перебували б одним родом на одній землі, тому українське землеробство часто перетворювалося в «землехапство». Тільки важка постійна боротьба з природою може привести до виникнення сильних суспільних організацій (по суті, держави), без допомоги яких окремих виробників приречений на поразку.

Третьою статичною причиною є аморфність («неусталеність») української нації (раси). Відсутністю расової єдності Липинський пояснює низький патріотизм і роз'єднаність українського народу. З самого початку своєї історії український народ жив окремими дворами, а не родами-племенами, існувала спільна територія, але не спільна кров. Предками сучасних українців були збігли раби, які тікали від економічного й державного утиску на родючі «окраїнні» українські землі.

Четверта статична причина стосується національної психології, надлишку емоційності, чуттєвості над волею та інтелектом: «Надмірною чутливістю, при пропорціонально

зслаблій волі та інтелігентності, пояснюється наша легка запальність і скоре охолодження; пояснюється теж дражливість на дрібниці і байдужість до дійсно важних речей, який розрізняти від дрібниць ми не уміємо. Всі наші одушевлення зі слізьми, молитвами і «всенародніми» співами проходять так само скоро і несподівано, як скоро і несподівано вони появляються» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*). Національну психологію характеризує також нездатність виявити своє бажання і працювати постійно й методично над його здійсненням, нездатність володіти своєю увагою, яка постійно змінюється під впливом все нових і нових вражень.

Руйнівний вплив цих статичних причин, за Липинським, посилюється у міру просування з північного заходу на південний схід, у міру того, як росте степова смуга й родючість української землі, а разом з нею і хаотичне змішання її народностей.

Другий клас причин формують причини динамічні, які підлягають корекції в результаті правильно продуманої політики. Руйнівний вплив статичних причин можна перебороти тільки добре організованою волею. «Поставивши український меч в залізно зорганізованих українських руках там, де мали бути ріки або гори, ми зможемо використати для нашого розвитку наше природне положення між Азією і Європою» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*). Політично руйнівний темперамент може перетворитися в неоціненну творчу силу, якщо буде організований відповідним вихованням. Велика емоційність, стримувана розумом і логікою, дасть українському народові змогу досягнути в короткий час того, на що іншим народам потрібно було б більше часу й більших зусиль.

Динамічні причини української недержавності можуть бути зведені до однієї – це нездатність українського народу створити власну владу, яка спирається на територіальну, а не національну ознаку. Така влада може бути тільки в результаті насильницьких дій, шляхом завоювання. Але щоб завоювати владу, потрібна наявність волі до влади та організації. Тому динамічна причина для зручності аналізу розпадається у Липинського на кілька складових.

Завоювання влади не можна здійснити без наявності в етносі фігури войовника-продуцента, який повинен бути численнішим

стосовно войовника-непродуцента і який зміг би повернути останнього до здійснення своїх державних прагнень. Проте в українській історії тип кочового войовника-непродуцента завжди домінував над войовником-продуцентом.

Нечисленність людей войовничого типу була причиною неправильного співвідношення між консервативними (які мають владу) і прогресивними (які прагнуть до влади) верствами суспільства. Місцевий консерватизм завжди був послаблений, не мав традицій передавання свого організаційного досвіду і своїх державно-організаційних форм прогресивним верствам суспільства. Тому потреба радикальних змін у суспільстві не перетворювалася в реформу, а виливалася у революцію, повернену проти місцевого консерватизму.

Національна політична еліта не мала сильного «хотіння влади», віри в законність цього свого прагнення, а також їй не вистачало волі та інтелекту, щоб здійснити ідею побудови незалежної держави.

І нарешті, завоювання влади має спиратися на підтримку суспільства, передусім на підтримку еліти, зайнятої в матеріальному виробництві, та еліти інтелектуальної. Але саме цієї підтримки не вистачало борцям за українську державну незалежність.

Статичні й динамічні причини вичерпують всю повноту умов, які заважають виникненню національної державності. Проте ці причини не є непереборними. Липинський вірить, що між традиційно охлократичною Росією й демократичною Польщею є місце для розбудови української класократичної держави, трудової монархії, в якій буде реалізоване прагнення нової еліти до державної незалежності. Звертаючись до цієї еліти, Липинський закликає її «пам'ятати, що навіть найтрудніше завдання може бути виконано, коли єсть стихийне, вроджене хотіння; – ясна ідея, усвідомлююча хотіння; воля та розум, потрібні для здійснення ідеї, – віра в Бога і в те, що дана ідея згідна з Божими законами; – і любов до людей та до землі, серед яких і на якій має здійснюватись дана ідея» (*Листи до братів-хліборобів, 1995*).

Контрольні запитання

1. Які основні поняття характеризують світогляд Липинського? Яка ідея є домінантою політичного мислення Липинського?
2. В чому схожість і відмінність у розумінні ідеології Липинським і Марксом?
3. Яке місце відводив Липинський раціональним та ірраціональним процесам в соціальному житті? Як ставиться Липинський до проблеми соціального закону?
4. У чому полягає специфіка вчення Липинського про націю? Яке значення поняття території для визначення сутності нації? В чому відмінність між патріотизмом і націоналізмом?
5. Які соціальні класи складають сучасне Липинському суспільство? У чому сутність «вертикального» і «горизонтального» поділу суспільства?
6. Яка відмінність між «поневоленими» і «недержавними» націями?
7. Які соціальні групи відносив Липинський до еліти? Назвіть основні ознаки, що характеризують еліту. Яка причина існування еліт?
8. Назвіть три типи еліт і принципи їх визначення. Дайте характеристику охлократії, класократії і демократії як типів еліти.
9. Яке ставлення Липинського до інтелігенції? Чи можна назвати інтелігенцію елітою?
10. Що таке «трудова монархія» за Липинським? Яка роль гетьмана в організації соціального життя?
11. Співвідношення еліти й типу особистості. Дайте характеристику основним політичним типам особистості.
12. Назвіть основні причини української недержавності за Липинським.

Рекомендована література

Гришко В., Базілевський М., Ковалів П. Вячеслав Липинський і його творчість. Нью-Йорк: Булава, 1961. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1004/file.pdf>

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. Київ-

Філадельфія, 1995. 470 с.

Липинський В. Націоналізм. Патріотизм. Шовінізм // Хроніка-2000. 2000. № 39–40. С. 717–719.

Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ: Рада, 1995. 96 с.

Липинський В. Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в ХVІІ ст.: Репринт. вид. Київ: Дніпро, 1997. 304 с.

Вячеслав Липинський та його доба: Книга перша. Наукове видання. Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2010. 560 с.

Тишкун Ю. Я. В'ячеслав Липинський і Макс Вебер: спроба порівняльного аналізу біографій у контексті теорії інтелектуальних мереж Рендалла Коллінза / Тишкун Юрій // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2013. Вип. 25. С. 39–43.

Тишкун Ю. Я. В. Липинський про бюрократію («Листи до братів-хліборобів»): до проблеми визначення теоретичного підґрунтя поглядів. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка», 2012. Вип. 24. С. 20–26.

Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості. Упорядк. В. А. Просалової. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 516 с.

Дацків І. Дипломатична діяльність В'ячеслава Липинського (1918-1919). Eminak: Scientific Quarterly Journal, 2020, (2(30), 115-124.

РОЗДІЛ 10

СОЦІОЛОГІЯ НАЦІЇ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО

Ірина Кресіна

Народився Володимир Старосольський 8 січня 1878 р. в м. Ярослав (тепер – Польща) у сім'ї голови повітового суду в Ярославі українця Якіма Старосольського (1822–1884 рр.) та полонізованої австрійки Юлії Рапф (1845–1919 рр.). Після гімназійного курсу в Ярославі Володимир Старосольський вивчає право в Кракові. Продовжує навчання в університеті на юридичному факультеті у Львові. Після навчання у Львівському університеті в 1901 р. Володимир Старосольський, здобувши стипендію міністра освіти, продовжував студії з права у Берліні, Гейдельберзі, Відні. Повернувшись до Львова, він стає одним з керівних діячів Української соціал-демократичної партії Галичини. У 1920 р. Старосольський переїхав до Відня, де викладає право в Українському соціологічному інституті. У 1928 р. В. Старосольський повернувся до Львова, де працює адвокатом і водночас членом адвокатської палати у Варшаві (1928-1939 рр.).

У 1939 р., коли більшовики приєднали Західну Україну до СРСР, Володимир Старосольський працював професором юриспруденції у Львівському університеті. У 1940 р. його заарештували, тримали у львівській в'язниці, згодом перевели до київської тюрми, після судового вироку (вісім років сибірських таборів) до січня 1941 р. тримали у Лук'янівській в'язниці, а потім відправили «етапом» до Сибіру. Володимир Старосольський помер у табірному бараку від голоду й виснаження, хвороби серця 25 лютого 1942 р.

Володимир Йоахимович Старосольський походив з давнього українського роду. Його батько, Йоахим Старосольський, був правником, начальником повітового суду і бургомістром Ярослава, в минулому княжого руського міста. Дочка іншого бургомистра – міста Сянока стала його дружиною. Юліана була з родини доктора Георга Рапфа, який приїхав до Сянока з Австрії, з містечка Майсау біля Відня, де його батьки мали свої винниці. 8 січня 1878 р. в родині Йоахима і Юліани Старосольських народився син Володимир.

Після гімназійного курсу в Ярославі Володимир

Старосольський вирушає до Кракова, де вивчає право. Там він контактує з українською студентською громадою, зокрема з Василем Стефаником та Іваном Трушем. Після року краківських правничих студій Старосольський повертається до Львова, де продовжує навчання в університеті на юридичному факультеті. Володимир Старосольський у 1903-1904 рр. надрукував низку своїх наукових розвідок у «Часописі правничім і економічним» («Реформа похатної торгівлі в австрійському законодавстві», «Причинки до теорії соціології»). Цей період його життя позначений надзвичайною громадсько-політичною активністю. У Львові він одразу вступив до Української студентської громади, де відігравав провідну роль. У 1899 р. його було обрано головою комітету української академічної молоді. Ця організація виступала за заснування українського університету у Львові. Крім культурницьких, проголошувалися політичні вимоги: створення незалежної Української держави. Разом із студентським діячем і політиком Лонгином Цегельським Старосольський стає фундатором організації «Молода Україна». Вона не мала писаного статуту та офіційного статусу.

За ініціативою Володимира Старосольського 1901 р. організовані численні селянські страйки як протест проти жорсткого соціального гноблення з боку польських панів. Згодом у статті «Національний і соціальний момент в українській історії» дослідник зазначав, що ці селянські виступи «в своїй основі були наскрізь стихійним висловом соціальних болів селянської маси, набрали зараз же і з непоборною силою політичного характеру. Вони висловилися дуже скоро цілим рядом політичних постулатів і з ними тісно зв'язаний початок зорганізованого політичного, революційного руху «Революційної Української Партії» (РУП), діяльність якої була так многоважна, багата наслідками для цілого сучасного політичного українства».

Після навчання у Львівському університеті в 1901 р. Володимир Старосольський, здобувши стипендію міністра освіти, продовжував студії з права у Берліні, Гейдельберзі, Відні, Граці (1901–1909 рр.). Там він працював асистентом видатних професорів суспільних наук. Результатом напруженого наукового пошуку стала праця «Принципи майоритету» німецькою мовою, яка вийшла у Відні 1916 р. і дістала схвальну оцінку. Повернувшись до Львова, він стає одним з керівних діячів

Української соціал-демократичної партії Галичини. Вступивши до неї 1903 р., він був її останнім головою у Львові 1939 року.

Старосольський відкрив у Львові адвокатську канцелярію і тривалий час займався адвокатурою. Однак адвокатська робота не заступила Старосольському громадських турбот. Він не поривав з молодіжними організаціями, які, на думку багатьох політичних діячів, членів РУП та УСДП, мали стати важливим чинником національно-державного будівництва у Галичині. 18 березня 1913 р. у Львові засновано перше академічне товариство «Січові стрільці-I», головою якого було обрано Володимира Старосольського. Тоді ж створюється ремісниче стрілецьке товариство «Січові стрільці-II» і «Стрілецький курінь». Такі організації виникають у Бориславі, Сокалі, Яворові, Бережанах, Бучачі, Тернополі та інших містах краю, їх очолили українські запасні старшини. Об'єднання двох військових товариств відбулося у березні 1914 р., його очолив комітет у складі В. Старосольського, І. Чмоли, М. Гаврилка, О. Степанівної. Початок Першої світової війни змусив політичні партії Галичини об'єднатися і підняти питання про створення українського легіону в австрійській армії. 1 серпня 1914 р. нарада представників українських партій за ініціативою К. Левицького прийняла рішення про єдину українську національну акцію. В результаті 2 серпня було створено Головну Українську Раду (ГУР), членом якої став В. Старосольський. Проте австрійський уряд не затвердив цієї назви, і вже 4 серпня з'явилася взаємоприйнятна назва – «Українська Бойова Управа» (УБУ). Старосольський у складі УБУ був поручником.

Напередодні листопадового перевороту 1918 р. Володимир Старосольський увійшов до складу таємного Українського військового комітету, що займався організаційною підготовкою встановлення української влади у Галичині. Проте 1 листопада, коли він, чотар УСС, їхав паровозом із Стрілецького коша до Львова, потрапив у полон до поляків, які вивезли його до табору для військовополонених Домб'є біля Кракова. У 1919 р. Старосольського виміняли за полоненого польського політика графа Дідушицького й перевезли до Кам'янця-Подільського. Тут у 1919-1920 рр. він працював професором університету. Влітку 1919 р. в уряді УНР сталися зміни. Є. Петрушевич призначив прем'єром Ісаака Мазепу. Останній включив до свого уряду

кількох галичан, у тому числі Володимира Старосольського, який став у кабінеті Мазепи товаришем міністра (віцеміністром) закордонних справ. Після виїзду уряду УНР за кордон 1920 р. Старосольський переїхав до Відня. Так почалося його еміграційне життя.

У Відні Старосольський повернувся до наукової та викладацької роботи. Він викладає право в Українському соціологічному інституті. Одночасно наполегливо працює над книгою, яка стала найвизначнішою працею його життя – «Теорією нації». У 1922 р. вона вийшла друком у Відні. 17 січня 1921 р. у Відні було засновано Український Вільний Університет (УВУ) – першу вищу школу української еміграції, що відкрилася за кордоном. Спочатку планувалося відкриття трьох факультетів, однак вдалося організувати функціонування лише двох – права і філософського. У складі УВУ було 12 професорів, серед яких В. Старосольський. Проте кількість бажаючих навчатися виявилася незначною – 90 осіб. Основна ж маса (близько тисячі) сконцентрувалася у Празі. Тому до осені 1921 р. було організовано переведення УВУ до столиці Чехословацької республіки – Праги. Відкриття УВУ в Празі відбулося 23 жовтня 1921 р. Володимир Старосольський переїхав туди як професор права і суспільних наук.

Незабаром Старосольський стає також професором Української Господарської Академії у Подебрадах, де він продовжує наукову роботу. За сприяння цього навчального закладу вже у 1923 р. побачила світ його нова і найбільша за обсягом (1063 сторінки) праця «Держава і політичне право» у двох томах. Екстраординарним професором УВУ та УГА Володимир Старосольський залишався до 1939 р.

У 1928 р., покинувши Західну Європу, В. Старосольський повернувся до Львова. Тут жила його дружина й троє дітей-школярів. У Львові Старосольський працює адвокатом і водночас членом адвокатської палати у Варшаві (1928-1939 рр.).

У 1939 р., коли більшовики прийшли в Західну Україну, Володимир Старосольський працював професором юриспруденції Львівського університету. В грудні за ним прислали, запрошуючи «на засідання у ректора». Звідти Старосольський вже не повернувся. До кінця лютого 1940 р. енкаведисти тримали його у львівській в'язниці, згодом «ворога

народу» перевели до київської тюрми, з жовтня 1940 р., після судового вироку (вісім років сибірських таборів), до січня 1941 р. тримали у Лук'янівській в'язниці, а потім відправили «етапом» до Сибіру. Володимир Старосольський помер у табірному бараку від голоду й виснаження, хвороби серця 25 лютого 1942 р.

Творчість Володимира Старосольського. Праця Володимира Старосольського «Теорія нації» – одне з найбільших досягнень у низці досліджень українських учених – представників національно-державницького напрямку в соціологічній і політологічній думці. На початку дослідження обґрунтовуються методологічні засади, які, на думку Старосольського, мають забезпечити соціологічний аналіз такого складного феномена, як нація, від суб'єктивізму, спроб віддавати перевагу при оцінці суспільних подій і явищ чи ідейним, усвідомленим, раціональним чинникам, чи стихійним, інстинктивним, несвідомим, переносити сучасні власні поняття на відносини минувшини, від політичної тенденційності. Це, твердить Старосольський, може призвести до неадекватного тлумачення: ідентичність може заступити аналіз феномена у контексті тогочасних історичних реалій. Старосольський вважає за потрібне передпослати конкретному розглядові нації ряд зауважень, що прояснюють його методологічні позиції.

Всупереч чистому раціоналізму Карла Реннера, який людську волю і дію ставив у залежність від думки, Володимир Старосольський обґрунтовує значно складнішу природу людської думки, що знаходиться у безнастанній та важкій боротьбі з нераціональними моментами. Навіть тоді, коли араціональні елементи виливаються часто у раціоналістичну форму, вони визначають суспільні форми співжиття, напрям його боротьби і замирення. Суспільна ідея, стверджує Старосольський, – це не лише думка, це бажання, стремління, домагання. І прикладом, що засвідчує це, є держава. «Чиста логіка не була будівничим держави. Її зродили поодинокі, конкретні цілі, незв'язані логічно підчиненням під одну, досі невияснену найвисшу. Поодинокі, іноді суперечні між собою ідеї давали почин до поодиноких суспільних рухів» (*Теорія нації, 1998*), результатом яких була держава. *Ідея як соціологічне явище* є, на думку

Старосольського, *усвідомленою, раціоналізованою стихією*. Як поштовх, каталізатор суспільного руху, вона є, по-перше, стихійним бажанням, стремлінням в означеному напрямі і лише, по-друге, усвідомленим прагненням до означеної думкою мети. Так дослідник *в аналізі складників суспільних ідей на перше місце ставить суспільну психологію* (коли ідея спочатку араціоналізується, стає предметом почування, віри, недискутованим гаслом, яким люди захоплюються та переймаються), *а на друге – власне ідеологію*, коли ідеї стають предметом розумового переконання. І відтак він розкриває таємницю успіху агітації, яка мусить бодай рівною мірою впливати психологічно і логічно. «...Думки панують не тільки через свій льогічний зміст, а коли прилучиться до них ще нераціональний, психольогічний момент» (*Теорія нації, 1998*).

Поряд із зазначеною особливістю суспільних ідей дослідник вказує на не менш важливу їх ознаку – вбирати в себе не лише те, що є теоретично обґрунтованим і самодостатнім, а й те, що стоїть під їх знаком, однак залишається неусвідомленим, неосягненим, зумовленим об'єктивними обставинами, адекватно теоретиками неозначеним, не виведеним на рівень гасла, програми тощо. «Саме тільки «самоозначенне» якого небудь суспільного прояву – те що говорять та голосять його носії – не вичерпує його істоти, бо поза сим лежить ще область невідомого, неусвідомленого, може навіть більше суцна та характеристична для даного суспільного явища, як його «самоозначенне» (*Теорія нації, 1998*).

Ця об'єктивна складність породжує *небезпеку в дослідженні нації аналізувати суть національного руху за його ідеологічним супроводом*. Проте, як зазначає Володимир Старосольський, *ідеологія визначає практичні цілі руху і не завжди спроможна теоретично означити сутність останнього в цілому*. Звідси виник цілий ряд концепцій, які тісно пов'язані з політичною практикою і претендують на абсолютне значення як теорії того чи іншого суспільного явища. В. Старосольський у своєму подальшому аналізі нації розкриває обмеженість цих теорій, хоча й не ігнорує їх як таких, що мають «чимале характеристичне значінне».

У другому розділі «Теорії нації» Старосольський докладно зупиняється на атомістичному розумінні нації. Останнє ґрунтується на уявленнях про націю «як суму чи просто збірну

назву для якоїсь людської спільноти, члени якої відрізняються від інших спільними собі прикметами» (*Теорія нації, 1998*). Воно було характерне для мислителів ХVІІІ ст. – Ле Фюра, Монтеск'є, Вольтера і, незважаючи на природничі досягнення ХІХ ст. і появу протилежної тенденції у тлумаченні нації, проіснувало до початку Першої світової війни. Виходячи з розуміння права людини, це тлумачення у політиці й праві діставало визначення права нації на уживання рідної чи вільно обраної мови в судах, навчальних закладах, громадському житті. Концепція прав людини та громадянина зумовлювала відповідні політичні вимоги – територіальної та культурно-персональної автономії. Розуміння нації вже як суспільної індивідуальності поступово діставало втілення у створенні «національних курій» в австрійському парламенті, висуненні вимог національного самовизначення.

Таке атомістичне розуміння зумовило появу низки теорій, які в одній чи кількох ознак бачили об'єктивні критерії для визначення нації. Оскільки в цих теоріях звертається увага передусім на суму ознак, емпірично, досвідно набутих, то Володимир Старосольський називає весь напрям думки емпіричним. Аби довести обмеженість і неприйнятність останнього для справді наукового розуміння нації, дослідник змушений докладно охарактеризувати дані теорії. Об'єктивними критеріями нації ці теорії визнають мову, расу, культуру, територію, історичні традиції. С. Рудницький у статті «До основ нашого націоналізму» ці критерії досить певно, на думку Старосольського, охарактеризував, й названа стаття є типовим прикладом атомістичного розуміння нації. Перелічені Рудницьким прикмети не можна вважати істотними, оскільки вони визначають націю лише як збірну назву для людей, що відзначаються цими прикметами. На відміну від Рудницького у Реннана наголос робиться на суб'єктивному моменті («моменті волі, бажанні належати до себе, становити одну колективну цілість»).

Володимир Старосольський розглядає питання щодо можливості вважати антропологічну расовість, культуру, територію об'єктивними критеріями, істинними прикметами нації. Спираючись на висновки Єлінека, Челлена, він зазначає, що для розв'язання загадки нації *антропологічної єдності*

абсолютно недостатньо. Особливо переконують у цьому приклади модерних націй, зокрема американської, що «антропологічно виникли з перемішання тих далеких від себе рас». Не погоджується дослідник з новітніми расовими теоріями, зокрема з Ратценгофером, в яких під расою розуміють сформовані «під впливом постійного інтересу одідичені нахили, на протязі поколінь та при допомозі добору, так примінилися до конкретних умовин життя, що існує якась гармонія поміж нахилами та умовинами життя, та де шляхом годівлі нахили так закріпилися, що тревало опираються діланню змінених життєвих умовин» (*Теорія нації, 1998*). Твердження про антропологічну окремішність як націотворчий чинник Старосольський повністю заперечує, доводить його помилковість. Таким же хибним, на його думку, є і твердження, що антропологічні групи збігаються з лінгвістичними.

Розуміння нації як *культурної індивідуальності* теж належить до дуже давніх, хоча дехто стверджував його новітність. Досить згадати, пише В. Старосольський, Г. Гумбольдта, Ф. Шлегеля, Новаліса, І. Г. Фіхте і навіть Бочковського. По-перше, непевним є саме поняття про суть культури. По-друге, в одній нації можуть перехрещуватися різні культурні впливи, однак це не веде до виникнення різних націй. Так, «для Українців Збруч і Карпати становлять межі, по яким на протязі довгого часу витворювалися відмінні культурні типи. Помимо всього відемного практичного значіння для нації, ніхто одначе не може на сій основі признати існування трьох українських націй» (*Теорія нації, 1998*). Окрім цього, Старосольський стверджує значний вплив соціальної диференціації суспільства на поділ культурної єдності. Класова спільність у культурному відношенні, на думку Старосольського, буває сильнішою, ніж національна. Так, феодальна родова аристократія з її однаковим «способом думання» та відчування, одною спільною мовою, побутом, кодексом життєвої моралі та звичаю утворювала спільність, яка об'єднувала своїх членів значно сильніше, ніж їхні національні суспільства. Те ж саме характеризує буржуазію в розвинених капіталістичних країнах, селянство, сучасний пролетаріат. Отже, робить висновок В. Старосольський, не можна говорити про визначальну роль культури для нації.

Виходячи з цього, Володимир Старосольський стверджує: боротьба націй веде до зближення їх у галузі культури, водночас культурна схожість не може бути джерелом того суспільного об'єднання, яким є нація. Це ж стосується мови як культурного чинника. Старосольський заперечує обстоюваний Челленом обов'язковий зв'язок між виробленням нової мови і нацією як між наслідком і причиною. При цьому він спирається і на дослідження Трайчке та Майнеке, і на власні висновки. І ця думка особливо гостро звучить нині, коли багато хто вважає забуття української мови як рідної мови, мови мислення та спілкування за трагічну ознаку втрати національних ознак, національної свідомості українців. Визнаючи необхідність та обов'язковість вивчення, вільного володіння українською мовою всіма громадянами, слід так само усвідомити це як важливий, бажаний, та не обов'язковий елемент національної самоідентифікації, патріотичних переконань. А основний елемент, як зазначив у праці «Теорія нації» Старосольський, полягає в іншому... Про це йтиметься далі.

Щодо *території*, то дослідник, спираючись на висновки антропогеографії та історії, вважає, що вона, маючи чітко означену якість, викликає у конкретних умовах постання усіх інших національних прикмет. Кожна нація мусить мати власну територію, щоби бути нацією. І в цьому відношенні територію не можна поставити в одну площину з іншими «прикметами» нації. Територія для нації має практичний характер. Однак не можна її вважати необхідною ознакою нації. Зв'язок тут не абсолютний. Про це свідчать непоодинокі приклади: євреї, цигани, національно мішане населення, численні діаспори. Переселення нечисленної нації на іншу територію або розсіяння по світу, на думку Старосольського, не веде до втрати нею своєї національної ідентичності. Отже, аналіз окремих ознак нації приводить Старосольського до висновку, що «ніяка з них сама, ані усі, чи деякі з них разом не дають істоти нації». Пояснення ж цієї «істоти» дослідник шукає поза цими ознаками, хоча не заперечує їх значення як чинників національного розвитку. Тут Старосольський звертається до одного з теоретиків міжнародного права С. Манціні. Останній над усіма складовими чинниками нації [географічний (край); етнографічний (раса); релігійний (віросповідання); традиційний (звичаї, побут, історична пам'ять);

правовий (суспільні закони й установи)] ставить моральний, джерелом якого є національна самосвідомість, тобто відчуття національної приналежності. Це свідчить, що С. Манціні вийшов за межі атомістичного розуміння нації, остання у нього тлумачиться як суб'єктивна цілість.

Однак Старосольський вважає недостатнім таке формулювання, адже, на його думку, «принципіально не можна ставити на одній площині річевих та суб'єктивних моментів». Між ними існує сутнісна різниця. Критично розглянувши основні постулати атомістичної теорії нації, Старосольський логічно переходить до висвітлення теорії, де *нація постає як суб'єктивна цілісність*. Цьому присвячено третій розділ «Теорії нації». Визнання того, що людський гурт, суспільство становить своєрідну цілість, де «життя та вчинки є різні від життя та вчинків складаючих його одиниць, становить одно з основних придбань соціології». Тут Старосольський змушений виразити своє ставлення до теорії суспільних груп, одним з авторів якої був Гумплович. За нею, суспільство – результат дії його складників. Воля одиниць є єдиним джерелом волі суспільства, але остання вже не є волею одиничною, вона стає «волею нового, понадодиничного, колективного творця, волею суспільства». Суть зв'язку, силою якого певна кількість одиниць стає гуртом, суспільством, понадодиничним буттям, полягає в суб'єктивному моменті – бажанні, волі. Так виникає і нація. Але, на думку Старосольського, це ще не вирішує питання про єство нації. На цьому шляху можна лише з'ясувати, чим відрізняється нація як суспільство від інших спільнот.

Так Старосольський підходить до теорії Ф. Тьоніса про спілку і спільноту. З необхідністю він має пояснити різницю між цими двома типами людської спільності. Оскільки дослідник прийняв засадничою основою суспільності волю, він, далі розвиваючи цю тезу, доходить до диференціації волі на стихійну і свідому. Перша творить спільноти, до яких Старосольський відносить рід, плем'я, племінну державу. Вони, на його думку, «були побудовані «стихійною волею», психологією, силою якої одиниця була погложена громадою і держалася її усіма своїми інстинктами та почуваннями. Тому існування спільноти та належність до неї була простим і неоспорюваним фактом і питання про ціль та доцільність існування суспільства не могло

взагалі виникати» (*Теорія нації, 1998*). Поява ж міркування про мету, наприклад, держави означала, на думку Старосольського, раціоналізацію державного суспільства, перехід його від спільноти до спілки. В основу спілки, як стверджує Володимир Старосольський, покладено свідому волю, яка прагне до означеної мети. Спільноту дослідник порівнює з організмом з огляду на її внутрішню силу, яка його утримує, спілку ж – з механізмом, частини якого пов'язані лише зовнішньо і можуть бути довільно виділені. Члени спілки належать до неї не всією своєю особовістю, а лише обмежено, означеним її напрямом, що впливає з раціональної потреби об'єднання для певної мети. Поза нею вони залишаються вільними, оскільки не є членами інших спілок. У спільноті кожен член належить до неї цілковито, в усіх своїх напрямках думки, почуттів та поведінки.

Описані два типи в реальній дійсності рідко виступають у «чистому» вигляді. Як правило, суспільство поєднує в собі чинники як спільноти, так і спілки. Тьонісу в його твердженні про те, що спілка поступово витіснить спільноту, Старосольський заперечує, зокрема навівши приклад із суспільними класами. Останні в основі своїй формуються як спілки – на основі спільного інтересу. Згодом поряд з раціональними розвиваються «психічні сили», й спілки перетворюються на спільноти. Так у житті людства взаємно доповнюють одне одне – стихійна воля і чистий розум. Логічним продовженням цієї тези Старосольського є з'ясування рівня усупільнення в нації. Тут він погоджується з Челленом і Тьонісом, що нація є витвором стихійної волі, тобто спільнотою. Але вони не визнають за нею характеру організму. Старосольський же підкреслює *органічність нації і механічність держави*. Національне об'єднання поглинає людину, «не полишаючи ніякої необнятої собою сфери її життя» (*Теорія нації, 1998*). Оскільки *нація – витвір психології*, то для неї інтерес має інше значення, ніж для спілки. В останній інтерес визначальний, «він рішає про цілі, для яких утворюються спілки, отже про їхнє утворення та межі». На основі, на тлі (а не як безпосередній результат) економічних інтересів, зазначає Старосольський, може статися перетворення спілки на спільноту. Так, американська нація сформувалася пізніше держави, як доповнення психологічного процесу, початком якого була боротьба за економічну самостійність Сполучених Штатів.

Водночас і нація може творити державу на основі спільного економічного інтересу, що в міжнародних відносинах кваліфікується як «національні» інтереси. З огляду на те, що нація за своєю сутністю «обіймає цілих людей з «усім що людське», вона може признати кожний без виїмку інтерес за свій». Тому, стверджує Старосольський, недопустимо й нерационально означати якусь сферу інтересів як «національну», а решту – як такі, що лежать за межами її зацікавлення. Навіть дрібні питання абетки, правопису можуть набути за певних обставин національних масштабів.

Відтак слушними й важливими є висновки Старосольського про те, що немає ніяких своєрідних «національних інтересів», які відповідали б, наприклад, економічним, політичним та іншим. Національність не є об'єктивною прикметою, як економічне життя, культура тощо, за якою можна ділити інтереси на різні види. *Нація – суб'єктивний центр і як такий має власні інтереси, й останні як такі в основі та потенційно є інтересами усіх можливих видів.* Отже, робить резюме дослідник, можна говорити про національні інтереси лише у значенні «інтересів нації», а не окремого роду інтересів. Це пряма відповідь деяким сучасним зденаціоналізованим елементам у нашому суспільстві, які, боячись, як чорт ладану, слова «національний», вперто ігнорують його, «делікатно» заміняючи на «державний».

Нерозуміння *нації як індивідуального носія усіх інтересів* зумовило помилковий поділ націй на «культурні» та «політичні». В його основі – переконання, що існують два види національних інтересів – культурно- та політично-національних, що нація може задовольнитися лише одним з них, стаючи відтак або культурною, або політичною нацією. Очевидність такого хибного поділу, впливає з логічного зв'язку: культура – внутрішня, іманентно властива характеристика нації, а державність – спосіб організації влади, яка є витвором і виявом культури. Отже, «і нація, і держава живуть культурою. Якеж значінне може мати розріжнюванне поміж культурною та державною нацією, коли «культурними» є обі?» – слушно ставить питання Володимир Старосольський. Зрозуміло, йдеться про *державні й недержавні нації*. І тому вчений порушує питання, чи може недержавна нація відректися від державницьких устремлінь? Практична неможливість для нації замкнутися в межах лише культурних

інтересів впливає із самої її сутності. *Нація, якщо вона є справді такою, «мусть проявити тенденцію запанувати над своїм життям в усіх його напрямках. Для політично пануючих націй таке прагнення виступає небажаним проявом, бо означає національно-визвольні змагання. Однак незалежно від політичних інтересів таке прагнення є природним, і це визнає теорія. Практичній же політиці не залишається нічого, як рахуватися з ним як з фактом. Інтереси нації можуть (оскільки нація – це спільнота з її араціональними інстинктами) штовхати її на дії, що продиктовані чисто внутрішніми, психологічними потребами, не вмотивованими раціональними моментами» (Теорія нації, 1998).*

На цьому тлі виникає, як пише Старосольський, і розвивається «безпредметовий», «чистий імперіалізм», який мотивується більше прагненнями до агресії, перемоги, успіху, ніж користю, вигодою. Цей національний імперіалізм особливо проявляється тоді, коли нація вступає в стадію завершення свого внутрішнього формування. Англія, Франція, Росія у періоди революцій розвивають безмежний імперіалізм, елементи якого мають араціональний, чисто стихійний характер. Це виявляється у конкретних гаслах, в яких мотивуються завойовницькі плани. Тотожним за своєю соціологічною сутністю з національним імперіалізмом є *месіанізм*. Це переконання у винятковій ролі, спеціальній історичній «місії» власної нації, яке робить її «обраним» поміж іншими народами.

Особливість (ексклюзивність) нації як спільноти зумовила негативне ставлення до неї ідеологів соціалізму. Оскільки соціалізм прагнув до об'єднання своїх борців у спільноту, то кожна конкуруюча спільнота, зокрема нація, ставала для соціалізму небажаною. Звідси нехтування національних справ у соціалістичному світі. Останнє було «психологічною реакцією на невігоди і труднощі, які приносило для соціалізму, течії по своїй суті космополітичної, існування національного питання» (Теорія нації, 1998). А оскільки шлях нехтування не приводив до усунення цих невігод, то теоретичне і практичне розв'язання національного питання стало черговим завданням соціалізму. Для цього він, визнавши існування націй як факт, вдався до нейтралізації різних «наслідків конкуренції між національними спільнотами і міжнародньою спільнотою борців соціалізму».

У третьому розділі «Теорії нації» дослідник повертається до тих ознак нації, які були ним розглянуті вище і які, на його думку, не є критеріями та характеристиками національної спільноти. Тут Старосольський з'ясовує дійсне значення расових, культурних, історичних особливостей і робить важливий висновок про зв'язок раси і нації: «Не об'єктивне існування окремої раси в'яжеться з існуванням нації, тільки суб'єктивне переконання, яке живе в нації, про окрему, власну расовість» (*Теорія нації, 1998*). Це переконання, почуття і його практичний успіх не залежать від його правдивості. І ця переконаність у кровному спорідненні членів нації є свідченням того, як нація «сама себе розуміє», тобто національної самосвідомості та її джерел. Коли майже кожна нація вважає себе не чим іншим, як безмежно поширеною родиною, то це означає, що почуття національного зв'язку є, по суті, поширеним почуттям родинного зв'язку. Відтак, на думку Старосольського, родинні почуття є «поширеним егоїзмом», поширенням власного «я» на «широкий, обнятий ним круг нації», а разом з ним альтруїстичним злиттям з нацією. У цьому зв'язку національної самосвідомості із спільним, кровним походженням проявляється «стихійність, чиста біологічність та араціональність національної спільноти». Виявом цієї психології національного самовідчуття є і мова (назви «Батьківщина», «Родина», «Patria» тощо).

Висунення у деяких теоріях нації культури як одного з провідних чинників зумовлювалося, за Старосольським, рядом причин: коли ставилися завдання досягти єдності нації, не порушуючи державних кордонів; у зв'язку з політичним гнобленням нації, яка ще не може переступити меж культурної діяльності; пробудженням інтересу до справ культури; а головне – розвитком імперіалізму, що використовував гнучке поняття культури для здійснення «культурної місії» нації «вищої» щодо «нижчої». Відтак теорія, що ставить на перше місце культурний чинник, стає, на думку Старосольського, практично шкідливою. Хоча культура, зауважує Старосольський, є якісною, сутнісною ознакою нації, від якої залежить сам процес формування й згуртування спільноти, проте для об'єднання нації більшого значення набувають не глибинні пласти культури та її суть, а саме ті елементи, що є зовнішніми атрибутами. У релігії, наприклад, це обрядовість та організація. Тому ряд соціологів,

зокрема Макс Вебер, якого цитує Старосольський, зробив висновок про те, що нація не є культурною спільнотою.

Порушуючи питання про націотворчу роль *історичних традицій*, дослідник підкреслює, що нація має спільну минувшину лише в розумінні однакової долі в минувшині. Адже в історії кожного народу є спільного не більше, ніж внутрішньої ворожнечі (боротьба народних мас із пригноблювачами). Водночас у минувшині багато чого поєднувало долі різних народів, хоча пам'ять про цю спільну долю не переходить у розряд національних традицій. Справа тут, як і з культурою, в тому, що серед переживань минувшини нація суб'єктивно робить вибір на користь лише тих, які набувають значення для неї в її сьогочасній реальності. Тому подекуди стають актуальними зовсім забуті, здавалося б, події та відносини. Але для того, щоб минувшина шляхом спомину стала теперішністю, необхідно, підкреслює Володимир Старосольський, щоб минулі події були відчуті як свої власні. Тобто для цього мусить існувати *почуття суб'єктивної єдності минулих та сучасних поколінь, яке робить їх цілістю*. Отже, така спільнота є умовою існування історичної традиції. Відтак В. Старосольський доводить, що теза про націотворчу роль історичної традиції обертається на свою протилежність – тезу про націю як джерело і кінцеву умову існування історичної національної традиції.

Старосольський розглядає питання про відмінність старих і нових націй, про політичну конституанту модерної нації. Старосольський зазначає, що між стародавніми народами (греками, римлянами, євреями та ін.) і націями нового періоду є глибокі й істотні відмінності. Останні дають змогу визнати, що ці народи й сучасні нації аналогічні, але не тотожні суспільні явища. «Старинні народні спільноти були основані безпосередньо на племінному звязку. Почуття приналежності до себе та окремішності від других народів впливало в них безпосередньо з сеї фізичної основи їхнього існування». Партикулярні патріотизми (у Греції) та боротьба за гегемонію не були подолані загальногрецьким патріотизмом. Роздвоєння між племінним і культурним моментом несумісні з об'єднуючою дією сучасної нації. Думки про расову самоідентифікацію і про культурну єдність у грецьких племенах не були звернені на об'єднання в одну спільноту, вони довели до конфлікту і взаємно ослаблювали

свій вплив і значення. В результаті, як пише Старосольський, замість однієї національної творилися дві різні конкуруючі між собою спільноти. У Римі народ як суб'єктивна цілість не існував як явище, відповідне Риму-державі. Сучасні ж нації на відміну від стародавніх, «первісних» спільнот, заснованих на кровному, фізичному зв'язку, є спільнотами другого ступеня, хоч і виникли на базі перших.

Нація, переконаний Старосольський, є явищем Нового часу, нової доби історії людства. І тому слід говорити не про відродження, а про народження націй, які, за словами Реннера, після вікового доспівання та політичної пасивності відчують себе силою, покликаною історією, домагаються володіння державою як найвищим знаряддям сили і змагають до політичного самовизначення й незабаром – панування над іншими народами. Погоджуючись з Реннером, Старосольський підкреслює, що *державне домагання є найхарактернішим для сучасної нації і в цьому полягає головна відмінність її від аналогічних спільнот минулого*. Національний принцип висунуто як абсолютний постулат для держави, а політичність стала однією з ознак нації. Політичність, на думку Старосольського, є *сутнісним критерієм нації*. Це той чинник, що творить націю з об'єктивними прикметами культури, мови, релігії тощо, які Старосольський назвав одним словом «народність». Отже, за Старосольським і Реннером, нація – «політично активна народність». Хоча раніше «народність» мала політичне значення, однак центрами політичних інтересів виступили династії, церква, окремі стани, до певної міри племена, але не народ як «самосвідома цілість». У цьому розумінні, пояснює дослідник, творилися народності, проте лише згодом вони мали стати політично активними націями.

Важливим у пізнавальному відношенні в праці «Теорія нації» Володимира Старосольського є сюжет про історію слова «нація», де відбилосся поняття активності, гордості, особистої вищості порівняно із словом «народ» – як відображенням пасивності, «животіючого, засудженого на роботящий послух існування». У мові свідомо чи несвідомо виявилосся відчуття факту основного значення. Констатацією його і обмежується питання про становлення та сутність нації. «Воно звучить тепер так: серед яких умовин та через які причини «народність» стає

активною, себто переходить в націю» (*Теорія нації, 1998*)? Ґрунтовну відповідь на це питання Старосольський дає у розділі «Теорії нації» – «Нація і демократія». Він доводить, що сучасні нації постали не в рік Великої Французької революції 1789 року, як стверджував Реннер, а значно раніше, коли народжувалася новочасна демократія, коли передові європейські мислителі билися над питаннями про суверенність народу в державі й виробленням так званого «суспільного договору» як демократичної форми державності. Гоббс поставив питання про здатність народу до дії як головну умову вирішення питання про верховну владу в державі. Старосольський пояснює, що ця практична здатність залежала власне від відчуття народом своєї цілості, єдності. Тобто від того, чи став народ спільнотою в описаному вище значенні цього слова. Для з'ясування того, чи був народ у цей час такою згуртованою спільнотою, дослідник вдається до аналізу попередніх епох.

У добу середньовіччя побудована на основі авторитету організація має характер спільноти. Силою, яка її утримувала, була не логічна рація, а психічний настрій, стихійна, а не свідомо воля. Капіталістична доба принесла хвилю раціоналізму, що підірвала старі авторитети. Силу цього процесу відобразила зростаюча роль просвіченого абсолютизму, яку відіграла феодална аристократія ХVІІІ ст. Велика Французька революція зробила розум усевладним принципом, культом. Але крім наявного й бажаного і нарівні з ним виникало щось інше – непередбачене, небажане, але неминуче, створене законами соціального життя. І саме через те, що чистий раціоналізм і відповідна йому модель «правової держави» є абстракцією раціоналістів та просвітителів, теорія «права природи» не відповідала дійсності. Адже в соціальній дійсності відбувається постійний конфлікт між раціональним та інстинктивним. У результаті, як стверджує Старосольський, «течія, на стягу якої було панованне чистого розуму та яка знищила політично-суспільні спільноти середньовіччя, та сама течія зродила нові спільноти, а між ними найважнішу, сучасну націю». При цьому вчений застерігає від спрощеного розуміння стихійної волі як «нерозумної». Крім розумових, стихійні сили теж здійснюють історичні завдання, що постають перед людством, напрям дії цих сил і успіх їх зумовлюються конкретними історичними

обставинами.

В. Старосольський пояснює, що демократія, коли починала боротьбу, мала спертися на спільноту, розраховуючи на масовість руху. Спільнота ж дає масі автономію, одночасно дисциплінує та внутрішньо її організовує на протигагу формації, заснованій на пасивному підкоренні чужій волі. До одного з проявів «доцільної» дії «інстинктів», стихійної волі Старосольський зараховує витворення спільноти. Про це свідчить приклад армії, що спочатку постає як примусова спілка, а згодом, у ході боротьби гартується як цілісний організм, спільнота. Остання зцементована почуттям національної приналежності, пов'язана «психічно в одну суб'єктивну цілість». У ході боротьби за владу в державі демократія спиралася насамперед на спільноти, витворені на релігійному ґрунті, «споєні релігійним почуванням маси», а не лише розумінням спільного інтересу. За своєю сутністю *нація є суспільством, яке у прагненні до політичної самостійності, тобто до державності, стало спільнотою. І вона залишиться такою, хоча відпадуть ті чинники, якими вона скористалася в даних умовах для свого самоозначення.* Такий висновок набуває загальносоціологічного значення. Подана характеристика чинників та умов формування нації підводить до осягнення її єства.

Історично після релігійного постав чинник мовний у творенні демократією спільноти. Адже освіта народною мовою доступна всім, і це найважливіша умова політичної активізації маси. Така спільнота ставала могутнім політичним суперником аристократії й монархії. Згодом сталося «одухотворення» цієї спільноти, а нація стала, за Старосольським, самостійним центром культури, «індивідуальністю» не лише у політичному, а й культурному розумінні. Дослідник зробив прогностичне припущення, що роль культурного чинника для нації дедалі зростатиме. «Коли класова боротьба стане тільки спомином про минулий період історії людства та коли з плечей людини буде знята боротьба за матеріальне існування, то се означатиме відкритте найширших областей життя та звільненне величезних увязнених тепер енергій для культурної творчості...» Однак Володимир Старосольський не абсолютизує значення культури для нації, підкреслюючи, що національна приналежність не збігається з культурною. *Найважливіший націотворчий чинник –*

реалізація політичної волі. Національний принцип не спрямований проти інших націй. Він, революційний за своєю сутністю, означає усунення будь-якого панування, не згідного його основам. З огляду на це поняття національного інтересу охоплює усе, що сприяє формуванню спільноти або перешкоджає цьому процесові.

У «Теорії нації» аналізуються і такі випадки, коли формування нації випереджає дію тих ознак, що умовно названі «народністю» (мова, культура). Американська нація лише через сто років витворила ті розбіжності, які свідчили про відмінне від англійського мистецтво, філософію тощо. Народилася ця нація без усіх тих «прикмет», які вважають обов'язковими представники атомістичної теорії. Приклади англосаксонської та латинської Америки, підкреслює Старосольський, засвідчили, що ні спільне кровне походження, ні історичні традиції, ні споконвічна батьківська територія, ні спільна віра не були основою національного уконституювання. *Лише самотійницький стяг, що замаюрів у боротьбі демократії проти метрополій, був моментом народження нових націй.* Аналізуючи теоретичні визначення нації, Старосольський особливо виділяє дефініцію Л. Гумпловича, де істотною умовою нації визнано приналежність у минувшині протягом тривалого історичного періоду до одного народу та однієї держави. Старосольський ставить в заслугу Гумпловичу те, що в його визначенні держава вперше виступає як складова частина поняття нації. Водночас Старосольський вказує на помилковість і недостатність такого підходу, бо з визнання державного існування об'єктивним критерієм нації впливає, що кожна держава мусила б стати джерелом нової нації, не з'ясованим відтак залишається, чому лише деякі держави стали творцями націй, який період часу слід визнати достатнім для витворення державою нації та ін.

В. Старосольський вважає, що *ставлення до держави не можна вважати цілковито об'єктивним фактом. Це суб'єктивний факт – воля та змагання до власної державності.* Відтак *державність* як вже щось пройдене, набуте треба перенести у сферу сучасного і майбутнього. Тому чинником, що *творить національну спільноту*, Старосольський пропонує вважати *не державність, а державницьку ідею.*

Розуміння нації як спільноти, що засновується на волі, ідеї та прагненні до політичної самодіяльності, суверенності власної держави, повністю кореспондується із сучасними концепціями державо-, етно-, націотворення в Україні. Національна ідея визнається нині найважливішим чинником, спроможним консолідувати націю, піднести її свідомість, творчу енергію. Означивши націю як політично активну спільноту, Старосольський попереджає, що таке її розуміння не означає факту входження сучасної нації вже по своєму формуванні у таке відношення щодо держави. *Нація повинна спрямовувати свої зусилля на опанування державою. Воля до політичного самовизначення – головний показник народження і смерті нації. «Без сеї волі нарід ще не є нацією, або вже перестав нею бути».*

З огляду на такий зв'язок нації і держави Старосольський ставить за мету розглянути весь комплекс питань держави, які безпосередньо стосуються нації. Виходячи з розуміння *держави як форми політичної організації*, дослідник висуває важливу тезу: первісна держава є типом племінної спільноти. Назва вказувала на її тотожність з людською спільнотою. В епоху середньовіччя вона була системою вже різних спільнот. У далекому минулому нація і держава взаємно «покривалися»: нація була державою, а держава нацією. Вирішальним чинником, який зруйнував цю єдність, було завоювання одного племені іншим. «Факт завоювання нищив групу як спільноту», людські гурти, підлеглі племені-переможцю, фактично становили разом з ним одну суспільну цілість. Але це нового типу суспільство вже не було спільнотою, підкреслює Володимир Старосольський. Воно утримувалося як цілісність не лише волею своїх членів, а зовнішнім примусом, який згодом стає нормою права (на відміну від моралі, що тримається на внутрішньому переконанні). Так держава стає механізмом, «зовнішнім зв'язком» народу, спілкою, а не спільнотою. Поступово воля, зв'язуючи громадян спільними інтересами, правовими нормами, свідомо й несвідомо «намагається довести своє населення до того, щоби воно стало повною спільнотою».

В основу держави покладено, на думку Старосольського, інтереси «одиниці-людини, або понадодиничної, гуртової єдності-спільноти. «Як кожду людську спілку, так і державу покликав до життя людський інтерес і йому вона служить».

Оскільки в сучасній державі сили, які можуть заволодіти нею, досить різні (як актуально це сьогодні!), то постановка питання про мету держави втрачає сенс. Адже цілі держави не можна оцінити ні позитивно, ні негативно. Тому, підкреслює Старосольський, «засадничо треба признати можливість визнання за цілі держави всього, на що може розтягтися людська діяльність та чим може зацікавитися людина». *Цілі держави, відтак, абсолютно необмежені.* Іманентних інтересів і цілей у держави немає. Останні мають суто *практичний характер*, зумовлений цілями та інтересами, поставленими у певний, конкретний період її «учасниками». Ця необмеженість і невизначеність інтересів докорінно відрізняє державу від інших «спілок», які створюються, як правило, для здійснення чітко означених цілей і зумовлюють як обов'язковий і стрижневий елемент – владу. Як організація з владним центром, держава, за Старосольським, перетворюється на механізм. Суспільні сили опановують останній, змушують служити своїм інтересам і цілям. «Таким шляхом дістає держава зміст та своє суспільно-політичне обличчя». Тією «абсолютно-суспільною» силою, яка протистоїть антисуспільним інтересам й обстоює «трансперсональні» цінності, зокрема національні, виступає демократія. І тут постає питання про зміст цих «трансперсональних» вартостей, навколо розв'язання якого знову «стрічаються нація з державою».

Нація як абсолютна спільнота, що не допускає обмеження інтересів, бо є їх центром, має тенденцію кожний людський інтерес «націоналізувати». Тому не може не «займати становище» щодо держави і навпаки. І націю, і державу характеризує універсальність інтересів, причому перша є їх центром, а друга – засобом реалізації. Нація повинна для їх задоволення заволодіти суспільним механізмом – державою, причому «вимагає передачі собі не деяких тільки, а всіх компетенцій держави». Тому всі народи мусять організуватися в незалежні, самостійні національні держави. Щодо ставлення держави до нації, то воно залежить від типу держави. Монархічний та аристократичний принципи державної організації байдужі до національного принципу, бо при цьому нація визнається лише як привілейована частина суспільства. Становище докорінно змінюється, коли на політичну арену виходить демократія. В результаті утвердження чимраз нових

групових інтересів формується внутрішньо солідарне суспільство – загальний центр інтересів. Так нація стає (поки що потенційно) загальним, нероз'єднаним внутрішнім протистоянням абсолютно демократичним центром, «додуманою до кінця демократією». А поступ демократизації це одночасно поступ націоналізації держави. У різних типах держав (національних, національно мішаних), зауважує Старосольський, питання про мету держави набуває різного тлумачення та розв'язання. Отже, на думку В. Старосольського, із сутності обох феноменів – нації і держави – випливає тенденція до злиття. Вона особливо посилюється у сучасний період історії.

І ще один висновок надто важливий для розуміння сутності національного. «З істоти нації як спільноти випливає не тільки домагання: «кожда нація є державою», а й друга частина сього домагання: «кожда нація є тільки одною державою» (*Теорія нації, 1998*). У світі панівним типом держави є національно мішана. І територіальне розмежування між націями, яке не залишило б місця існуванню національних меншин, немислиме. Воно практично неможливе. Проте ця обставина, як підкреслює В. Старосольський, не суперечить самому принципу створення національних держав.

У національно мішаних областях, на думку Володимира Старосольського, гострота питання, пов'язаного з правами національних меншин, знімається розумною політикою панівних націй щодо національних меншин. Ця теза Старосольського наче перегукується із сучасними концепціями етнополітики в Україні, в основі яких – саме гармонізація міжетнічних відносин, стосунків між етнічними групами і нацією на основі терпимості, толерантності, поступливості, розумного компромісу, поважання і врахування особливостей етнічного розвитку, національних інтересів у цілому.

Аналіз проблем нації був би далеко не повний, якби Старосольський оминув увагою ідеї «універсальної, обіймаючої все людство спільноти. Се ідея старша від самої модерної нації». Основними фактами, на які посилаються прихильники «універсалізму», є розширення зв'язків між людьми, взаємозалежність останніх, зростання та поширення культури. В результаті, з одного боку, створюється спільний «культурний світ», стираються розбіжності між народами, а з іншого – на

відміну від культурної асиміляції і зникнення народів, що спостерігалось в докапіталістичну епоху, демократія сприяє розмаїттю впливів, більшій «відпорності» народів, розвитку їх «індивідуальностей». «Разом із занепадом «грубих» різниць виникають нові, тонші, численніші та глибші. Модерна людина, помимо «нівеляційного» впливу новочасного суспільного розвою, індивідуально далеко більше здиференційована, як була нею одиниця передкапіталістичної доби» (*Теорія нації, 1998*).

Відповідно такі ж різні тенденції спостерігаються і в державотворенні сучасного світу: по-перше, чисельно малі держави утворили великі (Іспанія, Франція, Англія, Німеччина та ін.), по-друге, розпад імперій, в основі якого був національний принцип. Відтак, констатує Старосольський, змінився чинник, який зумовлював виникнення держав. Монархічний принцип замінила нація, а це означає кінець або принаймні велику складність безоглядної державної експансії. Такою перешкодою стає міждержавне, міжнародне право. Останнє «консервує» існуючі держави, убезпечує народи від денаціоналізації, завоювання. Тут Старосольський знову повертається до співвідношення національного та загальнолюдського. Якщо облишити абстрактні суперечності між ними, то практичне питання гуманізму стає проблемою щодо характеру та напрямку міждержавних і міжнаціональних взаємин. Адже «раз признається історично необхідним існування окремих держав, то признається тим самим і неминучість існування окремих націй в розумінню політично активних народів, як претендентів до верховної в державі влади». Гіпотетично Володимир Старосольський припускає, що «нація буде тільки етапом для народин ще ширшої спільноти», проте констатує: «ніяка з дотеперішніх форм не пережила, доки не вижила, заки не відіграла своєї ролі в історії. Роля ж нації як «історичного героя» тільки тепер починається».

Обстоювання цієї тези змусило Старосольського вдатися і до розгляду питання про роль націй у «політичній організації суспільностей». Відтакне можна було оминати популярного на початку 20-х рр. лєнінського тлумачення держави, яке ґрунтувалося на твердженні, що комунізм знищить будь-яку необхідність насильства людей взагалі, підпорядкування однієї людини іншій, а відтак держава як уособлення організованої

влади сили відіме в міру просування соціалістичного суспільства до комунізму. Старосольський доводить, що Ленін, хоч і посилався у своїй праці на Маркса та Енгельса, насправді суперечив їм. Адже Маркс і Енгельс, «відкидаючи клясову державу, не відкидали разом з сим і деякої примусової та наділеної властю суспільної організації взагалі» (*Теорія нації, 1998*). Вони говорили про втрату публічною владою політичного характеру. Вона буде лише виконанням суспільної функції не в інтересах якоїсь частини «суспільності», а в інтересах її як цілісності, вона перестане бути пануванням над людьми. Ці думки, як зазначає Старосольський, доповнюються ідеями Руссо про загальну волю. Останній розумів її як таку, що «виростає на полі спільного інтересу». Насправді ж «не спільний інтерес родив її, але інтерес частини, відмінний від інтересу загалу та суперечний йому». Відтак виявилось неможливим «помирити особисту свободу з волею загалу», а тому дійсність не реалізувала думок Руссо.

Сформульований у комуністичному маніфесті політичний характер влади – це протиставлення влади підкореному їй народові. Провівши ретельний соціологічний аналіз впливу протистояння інтересів на розстановку політичних сил і відповідно на політичний характер влади, Володимир Старосольський доводить: дійсність не підтверджує марксистського погляду, що «національні противенства народів зникають чимраз більше вже з розвоєм буржуазії», що «в міру як буде знесене визискування одиниці одиницею, буде знесене визискування нації нацією» (*Теорія нації, 1998*). Такі погляди дослідник відносить до ідеалізму. Нація і в безкласовому суспільстві є політичною спільнотою, яка прагне до самостійності, вона матиме власні інтереси, і передусім інтерес бути самостійною. Тому ліквідація поділу суспільства на класи недостатня, щоб позбавити державу політичного характеру, викликати її «замирання». Для цього «мусить ще бути зліквідованим поділ на пануючі та поневолені державою нації. Єдиною доцільною та повною розв'язкою національного питання є «націоналізація держави, чи удержавнення нації. Обі мусять зійтися з собою, організм нації і механізм держави, державна спілка і національна спільнота».

В. Старосольський дійшов висновку: якщо метою

визвольної боротьби буде емансипація не лише поодиноких націй, а ліквідація національного гноблення взагалі, тоді у цій боротьбі буде зацікавлене все людство у своїх змаганнях до кращих умов існування. Таким чином поставлена справа національного визволення має об'єктивно загальнолюдське значення. Відтак людство прагнутиме заснувати свою організацію на внутрішній (колись зруйнованій), «але вже вищій», «одушевленій» солідарності. Це є зміст того, про що однаково говорять поняття «загальної волі» та «неполітичної держави». Боротьба за таке визволення і створення гідних умов існування відбувається, як зазначає Володимир Старосольський, у двох напрямках: у царині матеріальних інтересів – за соціальну емансипацію поневолених класів, в основі своєї раціоналістичну, і «в царині стихійних станів та почувань» – за національне визволення. Ці два напрями взаємно доповнюють один одного. Момент стихії та свідомо раціональна воля шукають свого синтетичного доповнення у суспільно-політичній організації.

Тенденція до злиття нації і держави дістала втілення у принципі самовизначення націй. Він вже увійшов у стадію реалізації, став нормою людських стосунків, міждержавного права. Останнє стане реальним, міжнародним правом, коли нація як природний центр інтересів дістане правну охорону, буде визнана його правним суб'єктом. Ця ж тенденція має своїм результатом у внутрішньому житті націоналізацію держави, а у міжнародному – новий рівень відносин між націями. Це засвідчує об'єктивну, перевірену часом, плідну теоретичну основу дослідження Володимира Старосольського, спроможну стати вихідною базою сучасних студій з проблем національного розвитку.

Контрольні запитання

1. Що розуміє В. Старосольський під «атомістичним розумінням» нації?
2. Чому, на думку В. Старосольського, інтерпретування нації як культурної індивідуальності є не зовсім коректним?
3. Що за Старосольським є «сутнісними ознаками» нації?
4. В якому сенсі В. Старосольський використовує поняття «органічність нації» і «механічність держави»?

5. Які поняття Ф. Тьоніса використовує в своїй теорії В. Старосольський?
6. За В. Старосольським нація є об'єктивним чи суб'єктивним феноменом?
7. В яких відносинах знаходяться поняття нації та держави за В. Старосольським?

Рекомендована література

Старосольський В. Теорія нації / Володимир Старосольський. Київ: Вища школа, 1998. 157 с.

Старосольський В. Держава і політичне право. Київ: Видавництво «Логос», 2017. Ч. 1. 560 с.; Ч. 2. 464 с.

Древницький Ю. Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1978–1942) / Юрій Древницький; передм. І. Райківський. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім В.Гнатюка, 2012. 304 с.

Древницький Ю. Організаційно-педагогічна діяльність Володимира Старосольського // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія». Тернопіль, 2009. 2009. Вип. 1.

Кресіна І. О. Свідомість і воля – основа нації // Старосольський В. Теорія нації. Нью-Йорк ; Київ, 1998. С. І–ХІ.

Згурська В. Концепція федеративної держави В. Старосольського // Держава і прав: збірник наукових праць. 2006. Вип. 31. С. 599–610.

Згурська В. Л. Особливості публічно-правової суб'єктності національної автономії (за В. Старосольським). Держава і право: збірник наукових праць. 2008. Вип. 41. С. 599–610.

Черниш Н. Й. Проблема нації у працях українських соціологів на еміграції. Державність. 1995. № 1. С.42-45.

РОЗДІЛ 11

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ

АГНЕСИ ЗВОНИЦЬКОЇ

Катерина Батаєва

Агнеса Соломонівна Звоницька (1897-1942) народилася 5 квітня 1897 р. у Києві, де закінчила гімназію. З 1913 р. вивчала право в Гейдельберзькому університеті (Німеччина). До початку першої світової війни закінчила перший курс, після чого переїхала до Швейцарії, де вивчала право, мови та соціальні науки. У травні 1915 р. повернулася до Києва. Коли їй було майже сімнадцять років, А. Звоницька опублікувала перший том «Соціальний зв'язок» чотиритомної праці «Досвід теоретичної соціології» (Київ, 1914). Інші томи не були видані (крім двох розділів другого тому).

У 1918 р. А. Звоницька переїхала до Петрограда і стала співробітницею Державного рефлексологічного Інституту з вивчення мозку та психічної діяльності, який створив та очолив В. Бехтерев. Працювала на посаді помічниці в лабораторії колективної рефлексології, якою завідував спочатку Питирим Сорокін, а згодом – В. Бехтерев.

У зв'язку з хворобою батька А. Звоницька звільнилася і поїхала до Києва. У 1921-1925 рр. викладала у Києві на юридичному факультеті Інституту народного господарства. У 1923-1924 рр. на факультеті було створено «Юридичну клініку», завідувачкою якої стала А. Звоницька. Після смерті батька у 1925 р. А. Звоницька переїжджає до Ленінграда. У 1925-1929 рр. працює в Ленінграді науковим співробітником у Державному рефлексологічному Інституті з вивчення мозку та психічної діяльності. За сумісництвом у 1926-1930 рр. працює науковим співробітником Криміналістичного кабінету (Ленінградська філія Державного інституту з вивчення злочинця та злочинності при НКВС СРСР). У 1931-1941 рр. А. Звоницька – старший асистент Психотехнічної лабораторії тресту «Лентрамвай», а з березня 1935 року за сумісництвом – старший науковий співробітник секції психології Державного інституту наукової педагогіки.

На початку Другої світової війни у 1941 р. А. Звоницька евакуювалася до міста Фрунзе, потім переїхала до села Бурулдей (Киргизька РСР). Померла 17 серпня 1942 р. у селі Бурулдей.

Життєвий та творчий шлях. Агнеса Соломонівна Звоницька народилася 5 квітня 1897 р. у Києві в сім'ї адвоката Соломона Юліановича Звоницького та письменниці Клари Самійлівни Звоницької. Закінчила гімназію у Києві. Вивчала право у Гейдельберзькому університеті, а з початку першої світової війни продовжила навчання у Швейцарії, де здобувала вищу юридичну освіту.

На початку 1914 р. вона видала в Києві перший том «Соціальний зв'язок» чотиритомної (за задумом) праці «Досвід теоретичної соціології». Концепція соціального зв'язку А. Звоницької належала до психологічного спрямування в соціології, в якому поняття наслідування було однією з основних аналітичних категорій. «Соціальний зв'язок» А. Звоницької написано під впливом ідей Г. де Тарда, Ф. Гіддінгса, Д. Болдуїна та Є. де Роберті. Видання книги викликало позитивні відгуки у пресі, зокрема Пителим Сорокін у журналі «Завіти» (1914) відзначив велику ерудицію, систематичність мислення та цілісність побудови праці А. Звоницької. Коли було видано перший том праці, А. Звоницькій виповнилося тільки сімнадцять років.

Наприкінці першого тому А. Звоницька зазначила, що у другому томі «Соціологія як вчення про особистість» вона займеться «розбором методу соціологічної науки», всього ж передбачалося підготувати чотири томи, які на жаль так і не були видані. У 1919 р. А. Звоницька опублікувала статтю «Про нові течії у вченні про особистість», а в 1926 р. – статтю «Рефлексологія та вчення про особистість», які, ймовірно, були главами другого тому праці «Досвід теоретичної соціології».

У 1915 р. А. Звоницька повернулася зі Швейцарії до Києва. У 1918 р. вона переїхала до Петрограда і стала співробітницею Державного рефлексологічного Інституту з вивчення мозку та психічної діяльності, який створив та очолив В. Бехтерев. Працювала на посаді помічниці в лабораторії колективної рефлексології, якою завідував спочатку Пителим Сорокін, а згодом – сам В. Бехтерев. В автобіографії А. Звоницька вказувала, що вона певний час керувала цією лабораторією, а також була членом Вченої ради Інституту, членом Наукового комітету відділу виховання, Наукового комітету праці, Комісії з вивчення праці радіопрацівників. Спільно з В. Бехтеревим А. Звоницька

проводила дослідження у спеціалізованому дитячому садку з порівняльного вивчення розумової працездатності дітей у колективах та поодинокі, досліджувала соціологічні аспекти трудової діяльності. В організованих Інститутом циклах лекцій для фахівців провела курси «Історичне зростання особистості та її оцінка у праві», «Соціологія з рефлексорної точки зору».

У 1920 р. у зв'язку із хворобою батька А. Звоницька звільнилася з Інституту мозку та поїхала до Києва, де у 1921-1925 рр. викладала на юридичному факультеті Інституту народного господарства. У 1923-1924 рр. на факультеті було створено навчально-допоміжний заклад нового типу – «Юридична клініка» – метою якого було вивчення особистості злочинця, психології свідка та суддів, юридичне консультування. У складі Юридичної клініки були створені три секції: а) з вивчення дорослого злочинця (керівник — професор В. Гаккебуш); б) з вивчення неповнолітнього правопорушника (керівниця – Є. Гінзбург); та в) соціально-статистична секція, яка займалася дослідженням злочинності та соціально-статистичним вивченням інших правових явищ (керівниця – А. Звоницька). Загальне завідування Юридичною клінікою було покладено на А. Звоницьку. На одному із закритих засідань Юридичної клініки А. Звоницька прочитала доповідь «Про вивчення злочинності та особи злочинця», яка у 1924 р. була видана в журналі «Наукові записки Київського інституту народного господарства. Техніка, економіка і право». Під час роботи у Київському інституті народного господарства А. Звоницька підготувала до друку працю «Про природу науки», яка, на жаль, не була видана.

Після смерті батька у 1925 р. А. Звоницька повернулася до Ленінграда й до 1929 р. працювала науковим співробітником у Державному рефлексологічному Інституті з вивчення мозку та психічної діяльності. За сумісництвом у 1926-1930 рр. працювала науковим співробітником Криміналістичного кабінету (Ленінградська філія Державного інституту з вивчення злочинця та злочинності). Спільно з А. Жижиленко, П. Люблінським, С. Хлитчієвою брала участь в дослідженнях осіб, які перебували в місцях ув'язнення та засуджених за бандитизм, хуліганство, вбивство та інші злочини, у вивченні злочинності в Ленінграді та області. Результати її досліджень були викладені у численних доповідях, зокрема, «Хуліганство та важка форма злочинності»,

«Бандитизм як соціальне явище», «Вбивства та тяжкі поранення у зв'язку з алкоголізмом», «Війна та злочинність» та ін. А. Звоницька брала активну участь в організації циклу лекцій з питань пенітенціарної діяльності для працівників місць ув'язнення.

У 1930-1936 рр. А. Звоницька працювала старшим асистентом у Психотехнічній лабораторії тресту «Лентрамвай», брала участь у створенні характерологічних тестів та професійної психодіагностики. Одночасно з березня 1935 р. працювала старшим науковим співробітником на кафедрі психології Державного інституту наукової педагогіки, яку очолював С. Рубінштейн. Одним із підсумків роботи А. Звоницької на кафедрі психології стала публікація у 1941 р. статті «Психологічний аналіз зв'язності мовлення та його розвитку у школяра». Дослідження було побудовано переважно на матеріалі аналізу писемного мовлення школярів. Зіставляючи труднощі опановування школярами писемного мовлення, А. Звоницька дійшла висновку, що зв'язність мислення є генетичною і логічною передумовою зв'язності мовлення.

У 1937 р. у Києві було заарештовано її старшого брата Олександра Соломоновича Звоницького (автора праці «Про заставу у російському праві», Київ-Санкт-Петербург, 1912), а в 1937 р. заарештовано та в 1938 р. розстріляно двоюрідного брата Юліана Звоницького, бригадного комісара, начальника військово-санітарного управління Ленінградського військового округу, в сім'ї якого вона мешкала в Ленінграді. У квітні 1937 р. А. Звоницька подала заяву про прийняття її на роботу до Публічної бібліотеки, де була призначена на посаду головного бібліотекаря, звідки у вересні 1937 р. звільнилася за власним бажанням. У заяві про звільнення значилося «через труднощі поєднувати з роботою за фахом», але справжня причина, можливо, була пов'язана з арештом братів. Після цих подій А. Звоницька захворіла, перенесла операцію, а на початку Другої світової війни евакуювалася до міста Фрунзе, звідки переїхала до села Бурулдей, де працювала вчителькою у сільській школі. Її чотирнадцятирічний племінник (син старшого брата) Арсеній Звоницький разом із матір'ю загинули у Бабиному Яру (Київ) наприкінці вересня 1941 р. А. Звоницька померла 17 серпня

1942 р. у селі Бурулдей. Архів А. Звоницької був загублений у блокадному Ленінграді.

Предмет соціології та поняття соціального зв'язку. Агнеса Звоницька є не лише першою жінкою-соціологинєю в Україні (адже вона почала публікувати свої праці з соціології майже на десять років раніше іншої української дослідниці К. Грушевської, хоча вони були ровесницями), а й першою українською дослідницею, яка першочергову увагу приділила темі соціального зв'язку, що є сутністю суспільного життя. Концепцію соціального зв'язку А. Звоницька виклала у першому томі «Соціальний зв'язок» чотиритомної праці «Досвід теоретичної соціології». Другий том мав бути присвячений вивченню місця соціології серед інших наук, її методів та панівних течій, третій – аналізу логічної категорії суспільності, а четвертий – розгляду історичних категорій соціології (про це вона повідомляє у Введенні до першого тому, проте інші томи так й не були видані).

Перший том «Соціальний зв'язок» складається із вступу та шести розділів: Вступ. Питання про предмет соціології. Розділ 1. Біологічні причини соціального зв'язку. Розділ 2. Природа соціального зв'язку. Розділ 3. Спадкоємність соціального зв'язку. Розділ 4. Розрив соціального зв'язку. Розділ 5. Відновлення соціального зв'язку. Розділ 6. Межі соціального зв'язку. Логічна конструкція роботи витримана в такій смисловій динаміці: встановлення соціального зв'язку – його руйнування у конфлікті – відновлення соціального зв'язку.

У вступі до праці «Соціальний зв'язок» А. Звоницька розглядає «соціальний зв'язок» як предмет і «наріжний камінь» теоретичної соціології. Соціальний зв'язок вона розуміє як «класифікаційну ознаку соціальності», яку необхідно вивчати не емпірично, а теоретично: «дослідження соціального зв'язку має йти не емпіричним, а конструктивним шляхом». А. Звоницька описує метод вивчення соціального зв'язку, який змістовно можна віднести до категорії феноменологічного аналізу свідомості дослідника (хоча вона не використовує термін «феноменологія»): «з яких відправних точок потрібно починати цю конструкцію? Очевидно, жоден з моментів, що не лежить у безпосередньому зовнішньому та внутрішньому досвіді, жоден із проміжних

пунктів свідомості для цієї мети не підходить. Всі ці пункти самі конструйовані з емпіричних даних — конструйовані життєво, навпомацки, без достатнього контролю. Для наукового дослідження шлях лежить прямо від спостережень зовнішнього та внутрішнього досвіду – життя та усвідомлення себе» (*Соціальний зв'язок, 1914*).

У першому розділі А. Звоницька вивчає біологічні передумови «групування індивідуумів» як попередньої умови виникнення соціального зв'язку між ними. Вона спирається на ідеї Е. де Роберті про тісний зв'язок між фізіологічним, психологічним та феноменологічним аспектами існування людини, хоча наголошує, що біологічні закони не можуть пояснити природу соціальності, але лише темпорально передують їй. «Загальні біологічні закони обіймають незрівнянно ширшу область, ніж суспільність. Тому адекватну теорію соціального життя на них збудувати не можна. Недостатньо сказати, що суспільність природно виникає на основі життя: завдання полягає в тому, щоб визначити її особливу природу та особливе значення» (*Соціальний зв'язок, 1914*).

А. Звоницька виділила суттєві ознаки соціальності, які подібні до ознак соціальної дії, запропонованих пізніше М. Вебером у статті «Основні соціологічні поняття». А. Звоницька виділила два аспекти соціальності, які умовно можна назвати когнітивним та акціональним: соціальний зв'язок має бути встановлений індивідами *свідомо*, а проявитися він може у їхній спільній *діяльності*. «Те особливе коло відносин, які ми називаємо соціальними, розпізнається ззовні за деяким об'єднанням свідомого життя та погодженням діяльності. Ці два явища нерозривно пов'язані між собою: узгоджену діяльність не можна уявити без об'єднання свідомого життя» (*Соціальний зв'язок, 1914*). Нагадаємо, згідно з М. Вебером, поняття соціальної дії також має включати два значення, – раціоналізацію (або мотивованість) дії та її спрямованість на інших людей, тобто воно також містить акціональний та смисловий аспекти. Хоча в інтерпретації соціальності, запропонованої А. Звоницькою, є ще один аспект, – аспект *узгодженості* діяльності та свідомого життя індивідів. Спираючись на ідеї Г. де Тарда, А. Звоницька пояснює феномен узгодженості змісту свідомості людей, які різняться за віком, рівнем розвитку, статусом тощо тим, що вони постійно

спілкуються та наслідують один одному. При цьому А. Звоницька критикує Г. де Тарда і стверджує, що неможливо пояснити соціальність, оперуючи лише категорією наслідування: «теорії, що кладуть в основу своєї теорії наслідування у всьому його обсязі, не можуть дати адекватного пояснення соціальності» (*Соціальний зв'язок, 1914*). Саме спілкування А. Звоницька розглядає як базовий конструкт, який пояснює виникнення соціальних відносин між людьми.

У другому розділі «Природа соціального зв'язку» А. Звоницька аналізує три моменти у процесі наслідування: 1) «момент набуття особистістю знань та властивостей від навколишнього психологічного середовища, або момент *проективний*», який стає можливим завдяки наслідуванню досвіду інших людей; 2) «заломлення цих набутих знань та властивостей в особистій свідомості, або *суб'єктивний* момент»; на цьому етапі особистість здійснює синтез усіх набутих знань та формує цілісну, синтетичну свідомість, на основі якої вона формує більш точне уявлення про інших; особистість стає здатною переносити властивості своєї свідомості на інших людей та перейти на третій рівень; 3) припущення існування цих суб'єктивно заломлених властивостей й в оточуючих особистостях, або момент *ективний*» (*Соціальний зв'язок, 1914*). Проективний та ективний моменти А. Звоницька розглядає як два полюси особистої самосвідомості, причому «постійний перехід від проективного до ективного полюсу становить загальний закон розвитку особистості». На думку А. Звоницької, саме ективізація становить сутність феномена соціального зв'язку та спільної діяльності людей.

Основою теорії соціального зв'язку в концепції А. Звоницької стає припущення про схожість (а не про відмінність) свідомості індивідів, які ективують (проектують) зміст свого суб'єктивного досвіду на інших осіб: «тільки значна схожість суб'єктивних свідомостей може дати міцний фундамент для цих відповідностей та створити міцні тривалі соціальні відносини між особистостями» (*Соціальний зв'язок, 1914*). В цьому можна помітити значну відмінність концепції А. Звоницької від постмодерністських концепцій особистості, в яких акцентується саме момент відмінності, а не схожості свідомості та суб'єктивного досвіду особистостей як основи

їхньої соціальної взаємодії, взаємного навчання та підтримки соціального зв'язку. А. Звоницька ж стверджує, що саме подібність суб'єктивного досвіду особистостей може стати фундаментом для виникнення соціального зв'язку між ними, навпаки, відмінність свідомостей може стати значною перешкодою для її виникнення. «У тих випадках, коли спільність переживань одного індивіда з іншим настільки слабка, що не допускає еєктивації жодного з основних моментів та рис особистої самосвідомості, не може бути й мови про соціальний зв'язок» (*Соціальний зв'язок, 1914*). Як приклад А. Звоницька наводить історичний факт експансії європейців до Америки, коли європейці запозичували в індіанців безліч корисних рослин, наприклад, картоплю, кукурудзу, тютюн та ін., але справжній соціальний зв'язок між ними не міг бути встановлений внаслідок відсутності загального суб'єктивного досвіду. Хоча згодом, у результаті накопичення дрібних наслідувань сформувався сприятливе підґрунтя для виникнення між ними соціального зв'язку та суб'єктивного усвідомлення певної схожості. Іншими історичними прикладами процесу формування подібності між різними особистостями є еллінізація східного світу в імперії Олександра Македонського, романізація Заходу в Римській імперії, вестернізація Японії в 19 ст., які стали основою соціального зв'язку між східним та західним світами.

За різними соціальними ознаками (релігійними, політичними, професійними, національними тощо) люди можуть встановлювати численні соціальні зв'язки, які можуть створювати контексти, що перетинаються. «Кожна особистість є точкою перетину безлічі соціальних ліній» та створює різні за обсягом «кола соціального зв'язку». Подібну термінологію використовував й представник парадигми символічного інтеракціонізму Ч. Кулі в праці «Людська природа та соціальний порядок» (1902): «людина є точкою перетину невизначеної кількості кіл, що позначають соціальні групи, і через нього проходить стільки ж дуг, до скількох груп він належить» (*Cooley, 1983*), хоча невідомо, чи була знайома А. Звоницька з працями Ч. Кулі.

У певному сенсі можна говорити про те, що А. Звоницька передбачила деякі ідеї сучасної теорії соціальної мережі, яку можна графічно зобразити як безліч осередків, що мають

сполучні компоненти чи вузли. У концепції А. Звоницької такими вузлами стають особи, які встановлюють соціальні зв'язки з різними соціальними групами, використовуючи механізм еєктивації певних компонентів суб'єктивного досвіду. «Професійні спілки, політичні партії, релігійні секти, всілякі товариства, установи, клуби представляють окремі групи, які утворилися еєктивацією відповідних наслідувань у межах ширших економічних, політичних, релігійних та культурних об'єднань. Кожен член суспільства, еєктивуючи на різних осіб певні наслідування, що входять у синтез його особистості, належить до різних соціальних груп. Цей основний принцип соціальної структури безпосередньо впливає із закону еєктивації наслідування: хоч би яке наслідування ми не взяли, ми завжди знайдемо відповідну його еєктивації соціальну групу» (*Соціальний зв'язок, 1914*).

Третій розділ «Спадкоємність соціального зв'язку» присвячений аналізу соціальної ролі винаходів як «елемента руху в суспільстві», а також традиції, завдяки якій встановлюється соціальний зв'язок із попередніми поколіннями. А. Звоницька називає традицію «соціальною інерцією», а новаторський момент у житті суспільства – «творчістю, винаходом». Як підкреслює А. Звоницька, саме традиція забезпечує спадкоємність соціального зв'язку в часі за умови, що у конкретному соціальному середовищі має місце «однорідність еєктивної свідомості» між попередниками та послідовниками. Навпаки, якщо така однорідність відсутня, то порушується спадкоємність поколінь і традиція може бути перервана. «Усі великі історичні переломи мають такий характер. Реформація з її колосальним ламанням традиційних уявлень у галузі релігії, політики та культури відбулася тоді, коли свідомості передової частини суспільства надто різко суперечив тодішній стан католицької церкви» (*Соціальний зв'язок, 1914*). Проте без традиції неможливі винаходи, оскільки саме традиція надає новим поколінням історичний багаж знань, нові комбінації якого сприяють виникненню інновацій. Винаходи не були б засвоєні новими поколіннями, якби вони не зберігали інформаційний зв'язок із попередньою традицією.

Подальші міркування А. Звоницької мають відношення до соціології сім'ї: вона розглядає сім'ю як головний інститут, що

зберігає різноманітні традиції, транслює їх молодому поколінню та створює міцні соціальні зв'язки між членами суспільства. Модель сім'ї, яку описує А. Звоницька, можна визначити як традиційну, оскільки в ній цінності слухняності та беззаперечності розпоряджень батьків є основними. «Батьки є вчителями, представниками традиції щодо дітей. Вся чарівність традиції, її імперативна форма надають настановам батьків характеру святості і непорушності, і створюють особливу чесноту дітей – слухняність» (*Соціальний зв'язок, 1914*). А. Звоницька описує ситуацію можливого краху традиційної сім'ї за часів революційних, кризових змін, коли соціальні інновації входять у суперечність із традиційними установками попереднього покоління.

У третьому розділі А. Звоницька представила деякі тези власної теорії особистості, в якій можна помітити смислові паралелі з сучасними теоріями габітуса П. Бурдьє (згідно з якою під впливом схожих соціокультурних та економічних умов життя в індивідів формуються спільні моделі реагування, поведінки, мислення) та соціального характеру Е. Фромма (відповідно до якої за аналогічних соціально-історичних обставин формується типовий для більшості населення певної країни соціальний характер). А. Звоницька говорить про «колосальні подібності» особистості з оточуючими людьми в певному суспільстві, які стають результатом множинних наслідувань та пристосувань до вимог довкілля за наявності тривалого соціального зв'язку з іншими індивідами. Центральну роль у формуванні типових моделей соціального характеру, на думку А. Звоницької, відіграє еєктивація, трансляція подібних форм життєвого досвіду від одного індивіда до іншого. Якщо ж процес еєктивації порушується, це може викликати різку реакцію невдоволення з боку інших членів соціальних груп та призвести до конфлікту, розриву соціального зв'язку.

Концепція соціального конфлікту А. Звоницької. У четвертому розділі праці «Соціальний зв'язок», який називається «Розрив соціального зв'язку», А. Звоницька представила власну концепцію соціального конфлікту, розпочавши з критики теорій Г. де Тарда, Ф. Гіддінгса та Д. Болдуїна, які, на її думку, не змогли пояснити природу соціального конфлікту. Саме феномен

ективності може допомогти, на думку А. Звоницької, пояснити сутність соціального конфлікту. У ситуації ективності суб'єктивного досвіду індивід очікує певної реакції від інших людей, але якщо інші поведуться у розріз з його очікуваннями, це може викликати різку реакцію обурення і гніву, що стає причиною конфлікту.

А. Звоницька розрізняє два різновиди конфлікту: 1) конфлікт між особистістю та суспільством та 2) соціальну кризу (конфлікт між соціальними групами). «Якщо порушення ективності відбувається ізольовано окремим індивідумом, то маємо конфлікт між особистістю та суспільством; якщо ж «злочинцями» є ціла група, ціла частина суспільства, то подібне явище є соціальною кризою» (*Соціальний зв'язок, 1914*). А. Звоницька формулює закономірність: чим глибший соціальний зв'язок й тісніші відносини в соціальній групі, тим різкіше і сильніше в ній відбувається соціальна криза. «Якщо в тісних колах опиняться представники ворогуючих таборів з будь-якої спірної теми соціальної кризи, якщо в момент релігійної кризи в сім'ї опиняться люди, які по-різному вірять, якщо в момент політичної кризи в клубі опиняться представники ворогуючих партій, то в усіх цих випадках розкол з особливою силою, з особливою гостротою та особливим взаємним роздратуванням відбудеться у межах тісної групи» (*Соціальний зв'язок, 1914*). А. Звоницька пропонує безліч історичних та літературних прикладів, що підтверджують цю закономірність. Наприклад, сербський революціонер Карагеоргій на початку 19 ст. вбив свого батька, який вирушив до паши донести на сина; Тарас Бульба вбив свого сина-зрадника... Закономірність, описана А.Звоницькою, нагадує відому тезу Л. Козера, яку він запропонував у праці «Функції соціального конфлікту» у 1956 р.: чим тісніші й ближчі відносини в групі, тим жорсткіше проходитиме з-поміж її членів конфлікт у разі ренегатства (переходу членів групи до інших соціальних груп), відступництва чи опозиційної діяльності її членів.

Інша закономірність, сформульована А. Звоницькою, стосується впливу на інтенсивність соціального конфлікту масштабу порушення соціальних норм ворогуючими групами. «Чим сильніше і частіше відбувається порушення імперативних в очах кожної сторони норм, тим сильніше зростає обурення» (*Соціальний зв'язок, 1914*). Як стверджує А. Звоницька, будь-яка

соціальна криза та соціальний конфлікт має вплинути на суспільний світогляд і пов'язані з ним культурну діяльність, літературу, науку, мистецтво, хоча передувати соціальній кризі має саме ідеологічна криза.

Ще одна описана А. Звоницькою закономірність стосується посткризового та постконфліктного стану суспільства, коли ненависть змінюється соціальною втомою та станом «пригніченості», апатії, «гнітючої незадоволеності» або, використовуючи поняття Е. Дюркгайма, аномії. «Суспільство залишається без керівних ідеалів, без певних прагнень, без твердого знання, що робити, до чого направити своє життя». У ці періоди зростає статистика самогубств (які Е. Дюркгайм називав «аномійними самогубствами»). «Ці періоди розпаду, загальної пригніченості, загальної туги є логічним завершенням великих соціальних збурень. Соціальний зв'язок втратив свою інтенсивність. Система імперативів занепала. У суспільстві панує безпринципність» (*Соціальний зв'язок, 1914*). Можливо, ці ідеї А. Звоницької вплинули на П. Сорокіна, який читав її книгу і написав позитивну рецензію на неї в 1914 р., а в праці «Соціологія революції», виданої в 1925 р., він описав подібну соціальну ситуацію, типову для етапу контрреволюції, коли суспільство впадає у масовий психологічний стан деморалізованості, пригніченості та безсилля: «суспільство виявляється закутим, пов'язаним, заціпенілим. На зміну ажитації приходить тиша, остовпіння, інерція й апатія, на зміну збудження – гальмування й млявість, на місце шаленої імпульсивності – стомленість та пасивність» (*Сорокін, Соціологія революції, 2005*).

Симпатія та соціальний зв'язок. Відновлення втраченого у соціальній кризі соціального зв'язку відбувається поступово протягом тривалого часу; опису цього процесу А. Звоницька присвятила п'яту главу «Відновлення соціального зв'язку». Значну роль у відновленні соціального зв'язку відіграє симпатія, особливістю якої, на думку А. Звоницької, є прагнення захищати іншого від страждань, приносити йому задоволення, інакше це – прагнення до збереження іншого. Вона підкреслює найважливішу роль саме страждання, але не задоволення у встановленні симпатії між індивідами. «Величезне посилення симпатії внаслідок страждання злочинця яскраво позначилося на слові

«нешчасенькі», яким народ називає в'язнів на Русі» (*Соціальний зв'язок, 1914*). Можна помітити смислові паралелі між концепцією А. Звоницької та теорією моральних почуттів Адама Сміта, який у праці «Теорія моральних почуттів», виданої у 1790 р., визначав симпатію як «наше співчуття до страждань, а не задоволень інших». «Симпатія до страждання, хоча вона не більш значуща, ніж симпатія до радості, все ж таки більше привертає нашу увагу. Слово «симпатія» в точному та первісному своєму значенні виражало почуття, спільне нам з людиною, яка страждає, а не з людиною, яка відчуває радість» (*Smith, 2009*). Представник американської школи символічного інтеракціонізму Ч. Кулі присвятив симпатії шостий розділ праці «Людська природа та соціальний порядок» (1902), яку він назвав «Симпатія та розуміння як аспекти суспільства». Ч. Кулі визначає симпатію як здатність людини проникати у свідомість інших людей і брати участь у ній. Як і А. Звоницька, Ч. Кулі розглядає симпатію як найважливішу складову суспільного життя: «симпатія – це необхідний атрибут соціальної здібності. Тільки тою мірою, в якій людина розуміє інших людей й тим самим життя навколо себе, вона веде повноцінне існування» (*Cooley, 1983*). Інший представник символічного інтеракціонізму Джордж Герберт Мід у праці «Розум, Я і суспільство» присвятив симпатії тридцять восьмий підрозділ, який називається «Природа симпатії». Д. Г. Мід говорить про одну з основних умов симпатії – наявність відповідної реакції симпатії від тої людини, якій симпатизують, тобто наявність зустрічної симпатії.

Як підкреслює А. Звоницька, поняття симпатії значно ширше за поняття соціального зв'язку, хоча вони перебувають у певному взаємозв'язку. «Всюди, де соціальний зв'язок існує, є й симпатія, але не скрізь, де є симпатія, існує соціальний зв'язок» (*Соціальний зв'язок, 1914*). А. Звоницька використовує поняття еєктивності для пояснення феномену симпатії. «Вища, найрозвинутіша форма симпатії нерозривно пов'язана з еєктивною свідомістю того, хто симпатизує». Сильна симпатія до іншого пов'язана з можливістю еєктивності своїх переживань та суб'єктивного досвіду на іншу особистість, що уможлиблює передбачення того, що може її радувати або що може викликати в неї страждання. Соціальний зв'язок сприяє поглибленню симпатії, а вона, своєю чергою, поглиблює соціальний зв'язок,

тобто вона є невіддільною частиною соціальності. Симпатія стає соціальним чинником згуртованості соціальних груп, будучи результатом усвідомлення подібності свого власного суб'єктивного досвіду та досвіду інших членів групи. «Симпатія підвищує усвідомлення схожості суб'єкта з іншими членами соціального середовища, й цим посилює усвідомлення своєї приналежності до групи; отже, полегшується перенесення еєктивної свідомості інших на себе» (*Соціальний зв'язок, 1914*).

Після завершення соціальної кризи саме симпатія стає фундаментом для відновлення соціального зв'язку між членами суспільства та виявлення спільних інтересів та цінностей. «Значення нових інтересів, у напрямі яких відбулося зрушення суспільної уваги, які є пунктом подібності, посилюється симпатією і завдяки цьому зростає ще швидше» (*Соціальний зв'язок, 1914*).

У кінцевому, шостому розділі «Межі соціального зв'язку» А. Звоницька представила аналіз впливу інтроспективної самосвідомості на соціальний зв'язок, порівнюючи людину з тваринами та стверджуючи, що соціального зв'язку між тваринами не може бути. «Існує суттєва різниця між симпатією стадних тварин і симпатією членів суспільства: відсутність у тварин найістотнішого інгредієнта людської симпатії – соціального зв'язку, усвідомлення подібності своєї суб'єктивної та еєктивної свідомості з оточуючими» (*Соціальний зв'язок, 1914*). Саме суб'єктивна самосвідомість особистості стає соціопсихологічною основою для створення соціального зв'язку у суспільстві, на думку А. Звоницької.

Отже, праця А. Звоницької «Досвід теоретичної соціології. Соціальний зв'язок» може бути визнана як одна з найбільш значущих в історії української соціології. У ній були передбачені деякі значення сучасних соціологічних концептів, наприклад, концептів соціальної мережі, соціального контакту, соціального конфлікту, соціального характеру тощо. А. Звоницька представила оригінальну концепцію соціального зв'язку з використанням авторського концепту еєктивації суб'єктивного досвіду особистості. Можна сказати, що творча спадщина А. Звоницької стоїть дещо особняком у загальному тренді дореволюційної та постреволуційної української соціології, у якій найбільший інтерес викликали етносоціологічні теми національного

відродження, національної культури та мови, українського державобудування. Однак А. Звоницька насамперед цікавилася фундаментальними соціологічними темами, які пов'язані з природою соціального, з феноменом соціального зв'язку як основи суспільного життя.

Контрольні запитання

1. Які три етапи у процесі формування соціального зв'язку виділила А. Звоницька?
2. Що А. Звоницька розуміє під поняттям «ективіація»?
3. Які закономірності у перебігу соціального конфлікту виявила А. Звоницька?
4. Яку роль А. Звоницька надає симпатії у процесі відновлення соціального зв'язку?
5. Які різновиди конфлікту вивчає А. Звоницька?
6. Які ідеї А. Звоницької, на вашу думку, доцільно розвивати в сучасній соціології?

Рекомендована література

Звоницька А. Досвід теоретичної соціології. Т. 1. Соціальний зв'язок. Київ: Видавництво І. Самоненко, 1914. 294 с. (опубліковано російською мовою)

Звоницька А. Про нові течії у вченні про особистість // Питання вивчення та сприйняття особистості. 1919. № 1. С.108-120. (опубліковано російською мовою)

Звоницькая А. До питання вивчення злочинця і злочинності // Наукові записки Київського інституту народного господарства. Техніка, економіка та права. 1924. № 3. С.74-91. http://wiki.kneu.edu.ua/Legacy/pdf/Tekhnika_ekonomika_i_pravo_N_3_1924.pdf (опубліковано російською мовою)

Батаєва К. Концепція соціального зв'язку Агнеси Звоницької. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 2022, № 48, С.14-20.

Сорокін П. Соціологія революції. Видавничий дім «Територія майбутнього», 2005. 704 с. (опубліковано російською мовою)

Cooley C. Human Nature and the Social Order. New York: Routledge, 1983. 480 p. <https://doi.org/10.4324/9780203789513>

Coser L. *The functions of social conflict.* Routledge, 1956. 188 p.

Mead G. H. Mind Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist (*Edited by Charles W. Morris*). Chicago: University of Chicago, 1934.

Smith A. The Theory of Moral Sentiments. Penguin Books, 2009. 494 p.

Weber M. Basic sociological concepts. In: Whimster S. (ed) Id. The essential Weber, 2004. Routledge, London, pp 311–358.

Ірина Каневська

Народився Ольгерд Іполит Аполлонович Бочковський 1 березня 1885 р. на станції Долинська Херсонської губернії (сучасна – Кіровоградська область), у родині службовця залізниці. У 1903 р. закінчив Єлисаветградське земське реальне училище та протягом наступних двох років навчався у Лісному інституту Санкт-Петербурга. Емігрував у 1905 р. до Кракова, у 1906 р. – до Праги. Протягом 1906–1909 рр. відвідував лекції на філософському факультеті Карлового університету.

Після проголошення 28 жовтня 1918 р. самостійності Чехо-Словацької Республіки, учений взяв на себе організацію українського представництва на чехо-словацькій території. Надзвичайна дипломатична місія УНР функціонувала з 1919 р. до 1923 р. З 1923 р. почав викладати соціологію та націологію в Українському вільному університеті в Празі. Українська господарська академія в Подєбрадах запросила О. І. Бочковського на посаду доцента кафедри соціології та теорії нації, де він працював до остаточної ліквідації навчального закладу.

9 листопада 1939 р. вчений помер в одному із шпиталів у Празі.

Ольгерд Іполит Бочковський належить до числа тих науковців і громадсько-політичних діячів початку і середини ХХ століття, діяльність яких замовчувалася у радянські часи. Його політичні переконання і наукові погляди не вписувалися у стандарти офіційної влади, а тому на дослідження життя, діяльності та творчої спадщини вченого на довгий час було накладено табу.

Перші роботи, присвячені науковцеві, з'явилися ще за його життя. Основна увага чеських та українських дослідників того періоду приділялася критичному аналізу наукового доробку вченого. У формі рецензій своє ставлення до його праць у різні часи висловили Адольф Черни, Вінценс Харват, Антонін Фрінта,

Володимир Дорошенко та інші. «Не можна не поставитися з повним признанням до тої у високій мірі корисної і потрібної справи, яку здійснив...автор, давши українському громадянству цю книжку», – писав Валентин Садовський, оцінюючи дослідження О. Бочковського, присвячене Томашу Масарику. Тогочасна преса, особливо емігрантська, дуже часто розміщувала на своїх шпальтах позитивні відгуки про наукову та громадсько-просвітницьку діяльність, виступи і лекції вченого. За спогадами сучасників (1930 р.) науковець був: «Релятивно молодий ще чоловік, середнього зросту, з гарними замисленими очима, професор Бочковський вже одним своїм зовнішнім виглядом викликає до себе симпатію. Ця симпатія ще більше збільшується у процесі розмови з ним. Він просто зачаровує співбесідника своєю коректністю, простотою і особливою щирістю та сердечністю. А разом з тим відразу дає себе відчувати його висока інтелігентність, глибока ерудиція та надзвичайна ясність думки. Це тип справжнього європейського ученого в найліпшому розумінню цього слова. За шляхетною достойною скромністю в кожному реченні його чуєте стійкість і тверде переконання в проголошуваних ним засадах, сміливість і щирю правдивість. Професор Бочковський всім живо цікавиться, про все має свою викристалізовану думку. Коли говорить – слухав би його безконечно. Це енциклопедія знання. А його добірна літературна мова впливає на слухача як музика». Першим і фактично довгий час єдиним популяризатором політичних поглядів і праць О. Бочковського був його гарний друг і соратник Панас Феденко, який також був одним із небагатьох, хто залишив коротку біографічну згадку про вченого. У своїй праці «Соціалізм давній і новочасний», науково аналізуючи розвиток соціалістичного руху та провідні ідеї теоретиків, П. Феденко вмістив невеликий розділ «О. І. Бочковський і Т. Г. Масарик про большевизм і марксизм», а також окремо зупинився на поглядах науковця щодо диктатури як політичного явища.

Однак загалом же після смерті ім'я О. Бочковського поступово відходить у забуття і лише з другої половини 1990-х рр. вже у незалежній Україні почали з'являтися статті та дослідження, що розкривали окремі періоди життя і діяльності вченого. Однією з перших на постать науковця звернула увагу українська дослідниця Катерина Шудря, яка підготувала до

видання текст його праці «Вступ до націології» з авторською вступною статтею «Ольгерд Бочковський як націолог». За роки незалежності України було зроблено незначні спроби з перевидання наукової спадщини науковця. Першою у 1998 р. за фінансової підтримки Міжнародного Фонду «Відродження» видано вже згадувану книгу – «О. Бочковський. Вступ до націології». Наступного року у культурологічному альманасі «Хроніка–2000», 25–26 та 29–30 випуски якого присвячені чесько-українським зв'язкам, вміщено дослідження науковця «Масарик про Україну». На сторінках часопису «Кур'єр Кривбасу» у 2009 р. перевидано спогади О. Бочковського.

Ольгерд Бочковський залишив по собі велику творчу спадщину, що відображає світові націологічні процеси, рецепції розвитку української нації зокрема, та різноманітні сторони політичного, громадського та наукового життя протягом 1905–1939 рр. Він автор понад 500 наукових праць, газетних та журнальних кореспонденцій, публіцистичних статей та інших публікацій. Основними його опублікованими працями є: «Українське питання» (1910 р.), «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування» (1916 р.), «Національна справа: статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною» (1918 р.), «Націологія і націографія» (1923 р.), «Боротьба народів за національне визволення» (1932 р.), «Вступ до націології» (1934 р.), «Наука про націю та її життя» (1939 р.).

Народився Ольгерд Іполит Аполлонович Бочковський 1 березня 1885 р. на станції Долинська Херсонської губернії (сучасна – Кіровоградська область), у родині службовця залізниці. Його батько Аполлон Бочковський мав польські корені, мати Ганна Раєцька походила з литовського роду. Сім'я дотримувалася римсько-католицького віросповідання. У спогадах друзі зазначають, що науковець зростав як поляк, а рідними для нього були польська і литовська мови. У 1903 р. закінчив Єлисаветградське земське реальне училище та протягом наступних двох років навчався у Лісному інституту Санкт-Петербурга. Будучи студентом, О. Бочковський захопився ідеями революції та через свої переконання не зміг продовжувати навчання. Від'їжджаючи наприкінці 1905 р. до Кракова, він усвідомлював, що більше не повернеться в Росію. У планах

молодого емігранта був переїзд до Парижа, за його словами, «тодішньої революційної Мекки для всіх тих, хто мусів тікати від безпросвітної столипінської реакції». Однак до Франції юний революціонер не дістався, оскільки місцем постійного осідку обрав чеські землі, які на той час входили до складу Австро-Угорської імперії. У Празі Ольгерд Аполлонович опинився у січні 1906 р.

Основними засобами інтегрування до тогочасного австрійсько-чеського суспільства для молодого емігранта стали мова й освіта. З першим особливих перешкод не було. Схильність до гуманітарних наук, особливо до вивчення мов, простежується ще з періоду навчання О. Бочковського в Єлисаветградському реальному училищі (він досконало володів французькою, німецькою, латиною). Освіту він продовжив у елітному науковому закладі Праги, відвідуючи протягом 1906–1909 рр. студії та лекції на філософському факультеті Карлового університету.

У перші роки перебування молодого емігранта у Празі переважало спілкування з польським товариством та студентами української громади чеського університету Карла-Фердинанда, які поряд з навчанням займалися політико-організаційною діяльністю. Однак фактично до кінця першого десятиліття ХХ ст. громадсько-політична активність вченого не мала чітко вираженої національної приналежності та мала переважно антиросійський, точніше антиімперський характер. Таке ставлення до колишньої країни проживання він пояснював у своїх спогадах, відзначаючи: «Європа з молодих років була моєю духовною батьківщиною. Я ніколи не поділяв ні слов'янського, ні революційного месіанізму Росії. З московської в'язниці царату я тікав в Європу немов додому». З критичного виступу О. Бочковського на лекції російського професора Д. Вергуна у 1907 р. почалася громадсько-політична діяльність науковця на теренах австрійської Чехії. Згодом про цю яскраву подію своєї біографії він підготував статтю для київської газети «Рада» та докладно описав її у своїх спогадах.

Кардинальні зміни у житті молодого емігранта відбулися після особистого знайомства у 1908 р. з видатним чеським ученим і політиком Томашем Гаррігом Масариком. Саме під його впливом О. Бочковський обрав націоналістичні студії як напрям своєї

публіцистичної діяльності та вирішив займатися науковою роботою, запозичивши техніку праці свого чеського вчителя. Про першу зустріч з чеським ученим О. Бочковський писав: «Професор Масарик мешкав тоді у затишній вулиці за Влтавою під Градчанами. Прийняв він мене привітливо у своєму кабінеті-бібліотеці. Все було тут скромно. Скрізь панувала книга, але також лад. Не було того славетного професорського непорядку. Навпаки, задивлювала впрост якась майже програмова систематичність у всьому. Систематичність жива і реальна... Професор Масарик нікого не забував. Він не знав того, щоб я назвав би формальним бюрократичним відношенням до людини. До нього міг прийти кожний і з приводу будь-якої справи: громадської чи особистої... Ніхто і ніколи не виходив від нього з порожньою душею, або із зневіреном серцем. Кожного він уважно вислухав і кожному по змозі дав щиру пораду. Іронія, глум в таких випадках були для нього чимсь чужим, хоч як би не були безглуздими іноді бажання чи справи прохача». Спілкування з Т. Масариком допомогло О. Бочковському сформувати навички самостійної роботи, виробити власну методику дослідження. У своїх спогадах він відверто зазначив, що методологію наукової діяльності «засвоїв, переробивши відповідно своїм потребам та завданням» від чеського вченого. Предметом наукових досліджень О. Бочковський обрав національні рухи та проблематику національного питання. У центрі його уваги, перш за все, приклад чеського національного відродження. Другою країною дослідження стала Фінляндія, що, на думку вченого, була осередком зразкового національно-визвольного руху. Знання близько двадцяти мов європейських народів (серед них і такі рідкісні як кельтська, грузинська) у поєднанні з глибокою ерудицією та феноменальною пам'яттю дали йому можливість всебічно вивчати за першоджерелами його улюблену проблему національних рухів серед недержавних народів.

Свою наукову кар'єру О. Бочковський розпочав з публіцистичної та журналістської діяльності, що на довгі роки стала стабільним заробітком. У цій галузі він одразу виявив неабиякі свої здібності. У 22 роки Ольгерд Бочковський написав першу аналітичну статтю «Ruské politické strany a skupiny» («Російські політичні партії та об'єднання»). Празький журнал

«Slovanský Přehled» («Слов'янський Огляд») умістив її у чотирьох номерах. Протягом 1907–1914 рр. у цьому ж виданні з'явилися декілька його досліджень, в яких аналізувалося становище української, польської та фінської націй у Російській імперії. Його матеріали виходили як під власним прізвищем (Boczowski H[ipolyt], пізніше – Bočkovskij O[lgerd] I[polit]), так і під криптонімами Н. В., В., О. Б., І. Б., Н. В-ї, Н. В-кий, –cz–, cz, –ov, ski. та рідше –b–, –h–. Ці псевдоніми використовувалися ним й в інших виданнях. Фактично у журналі «Slovanský Přehled», який сучасники відносили до числа прогресивних, сформувався практичний досвід Ольгерда Бочковського як публіциста і науковця, дослідника і журналіста.

Починаючи з 1908 р., його статті виходили у чеських журналах, що торкалися східноєвропейських справ та українських зокрема, а саме: «Naša Doba», «Akademia», «Časopis českého muzea», «Volna myšlenka», «Pravo Lidu», «Čas». З українських видань з цього ж періоду був кореспондентом київської газети «Рада» та львівського часопису «Економіст»; з російських – співробітник видань «Вестник Европы», «Товарищ», «Утро Росії»; з польських – краківського «Krytyka» та «Mys'ł nierodległa». Протягом 1908–1909 р. О. Бочковський також підготував переклад чеською мовою творів Михайла Коцюбинського. Остаточна версія книги під назвою «Z hlubin duše» («З глибин душі») була видана у 1910 р. чеською спілкою «Česka Expedice» з передмовою Ольгерда Аполлоновича про Михайла Коцюбинського, аналізом його творів та ролі у сучасній українській літературі.

Дебют О. Бочковського як дослідника національного питання відбувся у 1910 році, коли побачила світ його праця чеською мовою «Українське питання» («Ukrajinská otázka»). Дослідження стало результатом багаторічної праці та свідченням переходу автора від суто журналістської до наукової діяльності. Її особливістю був узагальнюючий характер, автор об'єднав попередні розвідки, опубліковані у різних часописах та журналах. Назва брошури не випадкова та підібрана за аналогією до роботи Т. Масарика «Česká otázka» («Чеське питання») 1894 року. Свідчення цього збереглися у спогадах О. Бочковського: «Česká otázka» – була, отже, для мене увертюрою до дослідження поневолених народів взагалі, а зокрема – на сході Європи...

Таким чином, під впливом проф. Масарика та у зв'язку з студіюванням його чехознавчих праць, повстала моя розвідка, присвячена спеціально українському питанню та аналізі українського національного відродження». Протягом наступних років вийшли його книжки «Фінляндія та фінляндське питання» (1910 р.), «Из истории возрождения Украинского народа» та «Про слов'янські взаємовідносини» (1912 р.) тощо.

У 1913 р. О. Бочковський готував матеріали для московського журналу «Украинская жизнь», що редагувався Симоном Петлюрою. Саме у цьому виданні було опубліковано першу «масарикознавчу» розвідку ученого «Проф. Т. Г. Масарик об украинском вопросе», в якій докладно зреферовано виступ чеського вченого на захист української справи у віденському парламенті 1908 р. Характеризуючи промову чеського політика, науковець із захопленням писав, що «це був цікавий захист самостійної української нації соціологічною методою та належна відправа тим спекулянтам, котрі хотіли хитро зневажити авторитет науки (славістики) – для повалення нелюбої їм української справи».

У цей насичений період життя починається процес пошуку власної національної ідентичності О. Бочковським. Попри те, що у дитинстві він отримав польське виховання, а його сім'я дотримувалася римсько-католицького віросповідання (молодший брат залишився у Польщі і став католицьким священиком), науковець самоідентифікував себе як українця. Важливу роль у цьому відіграли письменник М. Коцюбинський та професор Т. Г. Масарик. Під впливом творів першого він «українізувався», другий був учителем, другом і зразком для наслідування. Не останню роль у становленні свідомого патріота відіграла також українська студентська громада Карлового університету, в діяльності якої він – емігрант з російським підданством – брав активну участь. А чітке усвідомлення «Україна-Батьківщина» сформувалося у нього під впливом історіософської концепції М. Грушевського, з якою О. Бочковський познайомився під час роботи над своєю дебютною працею чеською мовою «Ukrajinská otázka».

Українська мова стала іншим впливовим чинником у процесі ідентифікації науковця. Після закінчення земського реального училища він знав мінімум 6 мов. Імовірно у Петербурзі

познайомився з фінською, що дало йому можливість підготувати за відносно короткий термін своє дослідження «Фінляндія та фінське питання» (перша редакція 1910 р.). У Празі до переліку додалися чеська, італійська, іспанська та інші. Проте тільки з українською у вченого склалися виїмкові стосунки. Співпраця з українськими виданнями, а особливо знайомство з літературними творами М. Коцюбинського і бажання зробити їх чеський переклад вимагали знання української. І якщо свій перший лист до письменника від 23 листопада 1909 р. О. Бочковський закінчує вибаченням «за дуже негарну українську мову, але я сам не українець та недавно лише пізнав Вашу мову», то подальше «занурення» в українську стало вирішальним чинником для національної ідентифікації себе українцем. Беручи за основу власний досвід, у своїх працях з націології науковець відводив мові центральне місце в об'єднанні та кристалізації нації в суцільну громадянську спільноту. «Мова поглиблює народотворчий процес. Через мову нація об'єднується та кристалізується в суцільну громадську спільноту. Рідна мова – це міцна зброя поневоленого народу в його визвольній боротьбі». Українська тематика захопила вченого, що простежується у назвах статей і наукових розвідок. Варто також зазначити, що більшість наукових і публіцистичних праць науковця написані українською. Ним же було зроблено переклади українською багатьох робіт іноземних авторів, наприклад, творів чеського вченого Т. Г. Масарика, данського дослідника А. В. Крауса тощо.

Згодом О. Бочковський свідомо обирає українську мову, як рідну, Україна стала, хоча й певними чином заочно, його Батьківщиною, а решту свого життя пов'язав з українською емігрантською спільнотою і, не зважаючи на прожиті понад 10 років у Празі до створення Чехо-Словацької Республіки (жовтень, 1918), не претендував на громадянство новоствореної держави. Одним із свідчень прояву та відстоювання своєї українськості є також принциповий запис у паспортах науковця за 1920-30-ті роки: у графі «*příslušnost*» та пізніше «*národnost*» вказана «*ukrajinská*».

З початком Першої світової війни прийшли зміни й у життя О. Бочковського. 9 серпня 1914 р. його, як підданого Росії, було заарештовано австрійською поліцією. Під час обшуку помешкання було вилучено книжки, робочі документи та

особисте листування. За визначенням самого вченого, дещо з тих матеріалів мало компрометуючий характер. Це, безперечно, вплинуло на його долю, бо через кілька днів празького арешту він опинився у військовому гарнізоні міста Хеб, де тимчасово утримували політичних емігрантів. Військове керівництво планувало переправити ув'язнених на територію Угорщини, де вони мали залишатися у фортеці Арад до завершення воєнних дій. За Ольгерда Аполлоновича заступився Т. Масарик. Завдяки втручанню авторитетного чеського громадсько-політичного діяча його не вислали за межі чеських земель, хоча й інтернували на умовному німецько-чеському кордоні фактично до кінця 1918 р.

Однак незважаючи на певну ізоляцію, О. Бочковський продовжував активну науково-дослідну та публіцистичну діяльність. Головну увагу він зосередив на розвитку світових подій, їхній ролі для національного визволення бездержавних народів. Ученого цікавила Перша світова війна з націоналістичного погляду. На його думку, ця подія стала висхідним моментом для відліку періоду історії Європи нового часу. Він називав її сигналом для поневолених народів, процесом народження і творення контурів майбутніх міжнародних і суспільних відносин. Учений писав: «Світова війна була добою об'єднання і порозуміння між поневоленими народами».

Фактично за період 1908–1918 рр. сформувалися характерні риси науково-публіцистичних робіт О. Бочковського. Більшість з них мають певну схожість у назвах. Автор розробляв кілька основних тем і час від часу повертався до них. Таким чином, праці та статті поповнювалися новим матеріалом, додавалися нові джерела та література, аналізувалися події. По-друге, серед творів цих років переважали невеликі за розмірами, адже видавати та продавати їх було простіше з фінансових міркувань. Крім того, це був свідомий вибір ученого. Таку свою точку зору він пояснив в одному з пізніших листів до свого приятеля тим, що «сьогоднішній читач не радо читає довгі річи... воліє чогось коротенького». Автор наголошував на інформаційно-просвітницьких моментах своїх праць, вважав за необхідне давати актуальні знання і чітку орієнтацію у поданому матеріалі. Для нього важливо було донести думку до якомога більшого числа людей, використовуючи доступну і живу мову. У 1918 р. віденський часопис «Вістник політики, літератури й життя»

видав низку статей О. Бочковського під заголовком «Національна справа (уваги на часі у зв'язку з війною)». У дослідженні автор виклав свої теоретичні дослідження національного питання та національно-визвольної боротьби народів. Тоді ж уперше автором було використано сам термін «націологія» та розпочато багатолітню наукову роботу над розробкою теорії націології.

Активна політична діяльність Ольгерда Бочковського стала можливою в результаті суспільно-політичних змін в Австро-Угорській імперії, до складу якої входили чеські землі. Основною подією стало проголошення 28 жовтня 1918 р. самостійності Чехо-Словацької Республіки. Учений взяв на себе організацію українського представництва на чехо-словацькій території. Офіційно Надзвичайна дипломатична місія УНР розпочала своє функціонування 19 січня 1919 р. під керівництвом М. Славінського. Незважаючи на значну роль у створенні дипмісії УНР, О. Бочковський не прагнув до керівних посад і узявся виконувати те, що було йому близьким – зайнявся підготовкою різнопланових інформаційних матеріалів. Спочатку він працював керівником пресового відділу, а згодом його призначили аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Празі. У тому ж році науковець разом із провідними українськими громадськими діячами та за фінансової підтримки дипломатичної місії УНР створив у Празі українсько-чеське видавництво «Всесвіт». Основним проєктом, що реалізовувався протягом двох років, стала акція під назвою «Poznejme Ukrajinu» («Пізнаймо Україну»). Її завданням було поширення знань про Україну, ознайомлення з українською справою та сприяння налагодженню чесько-українських зв'язків. З цією метою випускалися невеличкі за обсягом (34–36 сторінок) науково-інформаційні брошурки чеською мовою, що торкалися важливих тем з історії та життя українців, їх державотворчі спрямування тощо. У рамках цього проєкту було видано просвітницькі матеріали О. Бочковського «З історії України та українського відродження», «Україна та Українці» та під псевдонімом О. Gozdawa «Угорська Україна».

Обов'язки у дипломатичній місії О. Бочковський виконував до 1 жовтня 1922 р., про що він написав у листі до свого друга А. Жука, відзначаючи, що не лише вийшов з місії, а «і взагалі покинув урядову службу». А вже у березні 1923 р. глава МЗС

ЧСР Е. Бенеш заявив про недоцільність подальшої роботи місії УНР у Чехо-Словаччині, що й призвело до згортання діяльності українського представництва.

Внаслідок об'єктивних обставин Ольгерд Аполлонович відходить від політико-дипломатичної роботи, продовжуючи громадсько-політичну активність у лавах «Закордонної делегації» УСДРП, яка підтримувала Державний центр УНР та Головного отамана С. Петлюру. Серед провідних діячів цієї політичної групи були Ісаак Мазепа, Панас Феденко, Борис Матюшенко та інші.

У своїх політичних поглядах науковець притримувався ідеї активної боротьби українського народу за створення власної держави, наполягав на тому, що лише власними зусиллями та без втручання зовні можна досягти поставлених завдань. За довгі роки, проведені в еміграції, послабився безпосередній зв'язок О. Бочковського з Україною, однак незмінною залишалася його громадянська позиція та несприйняття радянського режиму, встановленого на теренах України. Виступав проти будь-яких форм диктатури, засуджував нацизм та усі прояви національного шовінізму.

Наукова та педагогічна діяльність Ольгерда Бочковського була пов'язана з українськими вищими навчальними закладами, що відкрилися в Чехословацькій республіці протягом першої половини 1920-х років зусиллями українських емігрантських сил. З 1923 р. почав викладати соціологію та націологію в Українському вільному університеті в Празі. Як стипендіат Фонду президента доктора Т. Г. Масарика у цьому ж навчальному закладі був атестований на доцента соціології. Темою стипендіатської праці стала «Проблема революції у світогляді Т. Г. Масарика». Робота не була надрукована і не збереглася до нашого часу. А вже у 1924 р. Українська господарська академія в Подєбрадах запросила О. І. Бочковського на посаду доцента кафедри соціології та теорії нації, де він працював до остаточної ліквідації навчального закладу, віддаючись науковій та громадській роботі.

Протягом 1920-х років вчений працював над розробкою наукової теорії нації, започаткував новий напрям наукових досліджень – націологію, до якої відніс: історичну, або генетичну націологію, націоаналітику, націодинаміку, етнополітику,

націософію, націотипологію й характерологію, теоретично обґрунтовував правомірність існування цієї науки та розробляв її як нову соціологічну дисципліну. Завданням націології науковець вважав всебічне з'ясування сутності нації науковим методом. Вона має бути, з одного боку аналітичною наукою, оскільки з'ясовує елементи та сутність націотворчих процесів, з іншого ж – має стати синтетичною наукою про націю, яка б зосереджувала та об'єднувала досі розрізнені та розпорошені наукові розвідки національних проблем. О. Бочковський зазначав, що одним з найголовніших мотивів, що виправдовують потребу й доцільність існування теоретичної націології, є її вплив на практичну політику. Націологія науковим методом має з'ясовувати складні та заплутані національні питання, вказувати шлях до справедливого й розумного їх залагодження практичною політикою.

О. Бочковський розуміє націю як духовну спільність, що ґрунтується на національній свідомості та прагненні до волі. Національна свідомість формується з попередніх підсвідомих національних почувань. Вольовий момент у своєму житті нація найповніше виявляє у прагненні до утворення власної державності. За політичними поглядами більшість дослідників відносять О. Бочковського до націонал-державників. Ольгерд Аполлонович притримувався ідеї беззастережного визнання права кожної нації на власну незалежність, про що не раз наголошував у своїх наукових працях. Сучасна нація, доводив учений, не може існувати без політичної самостійності у формі власної держави. Наявність держави є запорукою повного і всебічного розвитку нації. Причому суверенітет нації для нього домінував над суверенністю держави. Стосовно України науковець вважав, що метою українського народу має бути здобуття націократії, тобто політичного самовизначення в окремій державі. Націократія має заступити церкву і державу як організаційні чинники політичного розвитку, знайти живу форму для здійснення права народів на їх самовизначення. Націократію він розуміє як витвір окремого, нового типу української держави, здатної задовольнити самостійницькі прагнення кожного культурного народу, який проживає в Україні. Багато уваги науковець приділяв також розробці національно-державницької концепції самовизначення українського народу. Розвивав ідею

«Європа – спільний дім», був прихильником панєвропейського руху та вбачав майбутнє України як європейської держави. Кілька статей, присвячених цьому напрямку, були презентовані науковцем у паризькому часописі «Тризуб».

Період роботи вченого в Українській господарській академії був взагалі найбільш плідним у його науковій та літературній діяльності. Крім згаданих уже публікацій, за цей час також було надруковано його роботи «Чека» (1928 р.), «Національне пробудження, відродження та самоозначення» (1930 р.), «Вступ до націології» (1934 р.), який в скороченні вийшов також німецькою мовою під заголовком «Національне питання». Крім того, до друку були направлені, однак не були видані дослідження «Муринська справа в Америці» та «Панафрика». 1930 року світ побачила монументальна монографія «Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)», в якій висвітлювалася діяльність чеського політичного діяча, його бачення українського питання тощо. Вже після смерті науковця були видані праці «Б. Б'єрнсон – поневолені народи та українська справа» та «Основи журналізму: нарис теорії журналістики» тощо.

Значну частину свого часу Ольгерд Аполлонович присвячував громадсько-освітній діяльності та співпраці з різними емігрантськими організаціями. Тематика його публічних лекцій розмаїта. Протягом 1926–1938 рр. брав участь у роботі празького Українського республікансько-демократичного клубу, навколо якого вирувало життя української громади міста.

Громадсько-політичне життя української діаспори активізувалося у 1933 р. через надходження звісток про страшний голод на теренах Радянської України. Емігранти намагалися віднайти способи допомогти своїм рідним та знайомим, а також привернути увагу світової громадськості до цих подій. Організація української громади на теренах Чехо-Словаччини почалася зі звернення «До культурного світу» Союзу українських журналістів і письменників у червні 1933 р. З ініціативи Жіночого Союзу в ЧСР протягом липня утворився Комітет представників українських організацій у ЧСР для допомоги голодним на Україні в Празі з філією у Братиславі (загалом 35 організацій). До складу Управи входили О. Бочковський (голова), А. Галька, І. Паливода, Г. Омельченко, Б. Гомзин. Серед

основних напрямів роботи Комітету були гуманітарний (збір коштів для допомоги голодуючим), інформаційний (документування фактів голоду, поширення отриманих доказів, фіксування повідомлень про голод у європейській та американській пресі тощо) та громадсько-політичний (протестні віча, робота у комітатах Ліги Націй тощо). Однак усупереч діяльності української громади у різних країнах, світові лідери не поспішали офіційно визнавати голод, вступати у переговори з Радянським Союзом і надавати допомогу. Навіть більше того, частина політиків притримувалася суто прорадянської позиції, намагаючись налагодити, перш за все, економічну співпрацю з СРСР.

5 вересня 1933 р. Ольгерд Бочковський звернувся з «Отвертим листом» до голови французького сенату Едуарда Ерріо. Французький політик, колишній неодноразовий прем'єр-міністр, мер Ліона, перебував на теренах України протягом 26–29 серпня 1933 р. з офіційного дозволу радянського уряду. Запрошуючи Е. Ерріо, московське керівництво прагнуло за допомогою соціаліста, автора прихильної до СРСР книжки, створити позитивний імідж країни рад і переконати світову громадськість у хибності тверджень про голод в Україні, що почали ширитися в Європі, зобразити такі твердження, як злостиві випадки українських націоналістів. До приїзду французького політика заздалегідь були підготовлені групи радянських посадовців і натовпи шанувальників (гарно вдягнуті, зі щасливими посмішками на обличчі, тощо), включаючи дітей-піонерів з квітами. До маршруту обов'язково входило відвідування заводів і колгоспів, музеїв та наукових установ. З визначеного для нього маршруту французький політик ніде не звертав, а повернувшись у Францію, виступав з похвалами на адресу радянської влади й спростуваннями, яких від нього й очікували організатори його подорожі.

У своєму листі, О. Бочковський вдався до різкої критики позиції Е. Ерріо та виступив із чіткою тезою – голод є черговою спланованою кампанією більшовицької влади з метою винищення українського народу, який не визнає окупаційного режиму. «Щоб почути справжній голос українського народу, – зауважив науковець, – Ви повинні були б об'їхати та побачити вимираючі села України; Ви мали б побувати на Соловках та засланнях

совітської держави, Ви мали б відвідати в'язниці та льохи більшовицької людожерної ГПУ, – бо там передусім можна почути живий голос замученого і закатованого червоними катами українського народу». Однією з перших лист оприлюднила 9 вересня 1933 р. авторитетна львівська газета «Діло». У редакторській примітці до статті зокрема зазначається, що автор направив оригінал французькою мовою на ліонську адресу Е. Ерріо. Через тиждень, 17 вересня, передрук тексту за львівським виданням зробив паризький часопис «Тризуб», повідомлення про подію, а згодом і текст листа американська щоденна газета «Свобода», короткий реферат змісту було опубліковано в «Українському тижні», також у французькій і бельгійській пресі. Чеською та французькою мовами лист вміщено у часописі «Нлад на Ukrajině».

Об'єднавши зусилля, українські громадські комітети оголосили 29 жовтня «Днем національної жалоби і протесту, посту та пожертви одноденного заробітку для голодової акції». У Празі в цей день відбулася панахида за померлими від голоду у церкві Св. Клімента, а потім маніфестаційне зібрання в малій залі на Слов'янському острові з виступом О. Бочковського, як голови пражського комітету. Подібні акції пройшли також в інших чехословацьких містах, зокрема у Подебрадах, Тренчині, Ржевицях, Ліберці тощо. Варто відзначити, що в українській тогочасній пресі відсутні згадки про будь-які адміністративні обмеження з боку чехословацької влади. Загалом же активна діяльність української емігрантської громади сприяла розголосу, а згодом і частковому визнанню європейськими урядами факту голодомору 1932–1933 рр., що був спрямований проти українського народу.

Починаючи з 1934 р., Ольгерд Аполлонович очолював Товариство прихильників Української господарської академії (ТПУГА), яке поставило своїм завданням «спільними силами українських організацій, установ, і т. п. та поодиноких активних і свідомих громадян утримувати власними коштами свою Національну Політехніку». О. Бочковський виступив теоретиком основного гасла «Нарід – собі», під яким проводилася діяльність об'єднання. У своїй однойменній праці науковець обґрунтував необхідність існування товариства, розкрив значення основної засади англосаксонської практики self-help (самопоміги) як

«підвалини культурного та господарського життя», доводив і переконував у спроможності та готовності української громадськості до «своєрідної національної кооперації», показав вплив девізу «Нарід – собі» на розвиток національного відродження поневолених народів (ісландців, фінів, ірландців, каталонців, чехів тощо).

Протягом літа–осені 1936 р. О. Бочковський відвідав американський континент на запрошення канадської організації Союз Українських Самостійників як з просвітницькою метою, так і з метою збору коштів на користь УГА і для побудови Українського дому для Музею визвольної боротьби України у Празі. За період перебування в Канаді та США науковець виголосив 105 промов для представників української еміграції. Головними були виступи не лише на загальнонаукову тематику, але й із суто національним спрямуванням. Крім аудиторних доповідей, в Едмонтоні О. Бочковський виголосив по радіо промову-звернення до української молоді у Канаді. Актуальною й у наш час є представлена у промові науковця теза про рідномовні обов'язки, в якій висловлено його ідеї щодо україномовної освіти, підтримки та збереження традицій народу у середовищі емігрантів. На його думку, саме турбота про молодь могла б стати для української емігрантської спільноти стимулом до об'єднання, адже підрастаюче покоління, що виховувалося у традиціях європейської цивілізації, далеко від рідної землі, найбільше потребувало національної ідентифікації. Ідеальною державою у поєднанні національної культури та інституту громадянства, як вважав науковець, була Швейцарія. Її приклад він пропонував використати українській громаді у Канаді при побудові стосунків з державними органами.

О. Бочковський налагодив зв'язки як особисті, так і від імені Товариства прихильників УГА з багатьма культурними і господарськими організаціями українців Канади й США, відвідав наукові установи, зустрічався з політичними діячами, зосереджуючи основну увагу на поглибленні співпраці та координації діяльності. Повертаючись з Нью-Йорка до Європи, науковець відвідав Українське Бюро у Лондоні. Там він виступив на засіданні Англійсько-українського комітету з доповіддю «Українська справа і Англія».

Діяльність О. Бочковського сприяла налагодженню та зміцненню контактів емігрантських громад, зростанню громадської активності українських осередків. Під час кожної зустрічі він умів створити атмосферу взаємодовіри та співпраці, посилити почуття громадянської відповідальності. Відрядження мали не лише велике моральне значення, але й принесли товариству поважну матеріальну підтримку з боку української громади Канади й Сполучених Штатів Америки, яка прихильно поставилася до ідеї утримання своєї української політехніки власними коштами.

Восени 1937 р. О. Бочковський як Голова ТПУГА з доручення Управи відвідав Францію, де виступав перед українськими емігрантськими осередками з лекціями на різні суспільні теми, розповідями про українську еміграцію в Америці. Під час цього візиту відбулися публічні виступи у Бібліотеці ім. С. Петлюри (Париж). Основною метою подорожі було намагання посилити організаційну співпрацю українських емігрантських організацій.

На 1938 р. було заплановано нову поїздку О. Бочковського до Канади та відвідання Сполучених Штатів Америки. Однак подорож довелося відкласти. Ситуація кардинально змінилася у березні 1938 р. у результаті аншлюсу Австрії до Німецького рейху (13.03.1938). Події на європейському континенті негативно позначилися як на фінансових можливостях відрядження, так і на оформленні документів для поїздки до Сполучених Штатів Америки. Аналізуючи ситуацію, що склалася, О. Бочковський писав: «Хто би міг подумати, що за пару день ситуація так зміниться, що я опинюся тут немов у мишоловці без змоги добитися до Шербурга чи якогось іншого океанського порту. Австрії немає й вже сьогодні зліквідовані у Празі австрійське посольство та конзулят. Німецьку візу особливо після мого виступу в Парижі ризиковано брати¹ й те тим більше, що у таких випадках німецька поліція інформується про клієнта, що хоче їхати, у своїх українських агентів... Летіти авіоном через Страсбург теж вимагає німецької візи. Радять мені їхати через Венгрію, Югославію, Італію. Але не знати чи Італія дасть візу? Також Венгрія та Югославія не радо візують нансенівські

¹ Науковець негативно ставився до фашизму. Під час перебування у Франції кілька публічних лекцій були присвячені критиці цього явища.

* В. Чорноволенко тривалий час очолював провідний в республіці соціологічний відділ у Інституті філософії, вважається одним із найбільш впливових українських радянських

паспорти. Ще одна комбінація, це через Польщу, а саме Гдині. Але це майже довкола світу, дуже дорого й дорога триває зо 3 тижнів. Відтак Америка тепер не охоче пускає емігрантів з Європи, бо боїться, що вибухне війна й тоді така людина лишиться їм на шії». Наступною перепоною на шляху реалізації планів стало погіршення стану здоров'я вченого. «Маю складну й модерну недугу крові, що вже півроку мене поїдає та на довший час мабуть викинула з нормальної праці», – саме так описав учений лейкемію у листі до свого друга редактора канадійської газети «Український Голос» М. Стецишина.

Кардинальні зміни у статусі Чехо-Словаччини після мюнхенської угоди (вересень 1938 р.) та створення у березні 1939 р. протекторату Богемія і Моравія мали величезний вплив на життя українських емігрантських громад в усіх країнах. З приходом до Праги нацистів нова адміністрація розпочала свою діяльність з перевірки особистих матеріалів представників українських емігрантських організацій. Згідно з розпорядженням влади Протекторату, українським організаціям на перехідний період було заборонено будь-яку діяльність. У квітні 1939 р. О. Бочковський звернувся з проханням до секретаря товариства В. Сапіцького підготувати необхідні матеріали для Гестапо. Загалом Ольгерда Аполлоновича двічі викликали до цієї організації для з'ясування його ставлення до окупаційного режиму, політичних переконань, однак до арешту справа не дійшла.

Лікування О. Бочковського було експериментальним та деякий час давало позитивний результат. На початку жовтня 1939 р. у листі до Управи ТПУГА він писав: «Зрештою, я вже від 24. ІХ у хаті й нині двічі на тиждень їджу до санаторії на ін'єкції. Стан мого здоров'я наявно кращає й видужання йде нормальним шляхом. Але до якоїсь праці буду здатний мабуть нескорше як за місяць. А на загал думаю, що цим разом щасливо проскочив та викрутився від смерті». Однак остаточно здолати недугу так і не вдалося. 9 листопада 1939 р. вчений помер в одному із шпиталів у Празі.

Поховання відбулося згідно з останньою волею покійного, яку він висловив у листі до свого друга В. Сапіцького: «Головне моє бажання, щоб мене ховали без жадної «помпи»: промов, квітів і т. д. Все має бути якнайпростіше: жадних некрологів і в оповістці

вже про те, що я виємігрував на той світ мусить бути зазначено, що замість квітів і т. д. хай гроши дають на ТПУГА. Але головна річ: я хочу, щоб замість служби і т. д. мені заграли у Крематорії пролог до моєї улюбленої «Стабат Матер Дольоза» Дворжака. Це був єдиний похоронний обряд, а відтак домовина поїхала б на спалення. Щоб вона не була зовсім гола, то хай її зверху прикриють ялиною... ці сумні диспозиції лишаються в силі на всякий такий випадок». Чеські дослідники Т. Беднарждова та Ф. Янчик визначили місце поховання Ольгерда Іполита Бочковського на Ольшанському цвинтарі (м. Прага).

Останні роки життя О. Бочковського пройшли між боротьбою за фізичне виживання та напруженою науковою й організаційною роботою на посаді голови ТПУГА. Усе своє життя він залишався палким прихильником боротьби за Українську державу, вірним своїй життєвій настанові: «Любіть і працюйте для України, мовляв, із собачого обов'язку». І хоча Ольгерда Аполлоновича не можна вважати вченим у вузькому академічному сенсі, скоріше незалежним ученим, людиною науки, і незважаючи на передчасну смерть на 54 році життя, він залишив велику теоретичну спадщину та зробив вагомий внесок в історико-філософське осмислення світового націєтворчого процесу і розвиток соціологічної думки.

Контрольні запитання

1. Яку роль відіграв у творчості О. І. Бочковського чеський учений Томаш Гарріг Масарик?
2. Яку роль відводить О. І. Бочковський мові в процесі об'єднання та кристалізації нації?
3. Порівняйте концепції мови О. І. Бочковського та О. Потебні.
4. Які підрозділи виокремив О. І. Бочковський в проєкті націології?
5. Порівняйте трактування нації О. І. Бочковським та В. Старосольським.

Рекомендована література

Бочковський О. Вступ до націології. Київ: Генеза. 1998. 144 с.

Бочковський Ольгерд Іполит. Вибрані праці та документи. Том І. Київ: Україна Модерна, Дух і Літера, 2018. 704 с.

Бочковський Ольгерд Іполит. Вибрані праці та документи. Том ІІ. Київ: Україна Модерна, Дух і Літера, 2018. 976 с.

Бочковський Ольгерд Іполит. Вибрані праці та документи. Т. ІІІ. Київ: Україна Модерна, Дух і Літера, 2019. 852 с.

Каневська І. О. Ольгерд Іполит Бочковський (1885–1939) – український політичний діяч, дипломат, учений // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2006. Вип. 15. С. 106–114.

Каневська І. О. Наукова діяльність у Чехії Ольгерда Іполита Бочковського. *Університет*. 2006. № 5. С. 93–102.

Каневська І. О. Подорож Ольгерда Бочковського до Північної Америки: пошуки підтримки українських емігрантів у Європі. Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2008. Том 16. С. 383–401.

Каневська І. О. Життєвий шлях Ольгерда Іполита Бочковського. *Університет*. 2009. № 2. С. 114–121.

Каневська І. О. Науково-інформаційна та публіцистична діяльність Ольгерда Іполита Бочковського. *Історичний журнал*. 2009. № 3. С. 56–66.

РОЗДІЛ 13

АКАДЕМІЧНА ХРИСТИЯНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Тетяна Лапан, Юрій Пачковський

Факти зацікавлення соціологією і використання соціологічних знань у академічному середовищі у Львові можемо спостерігати з другої половини ХІХ ст. (на противагу положенню соціології на українських землях, які належали до Російської імперії, де, приміром, використання поняття «соціологія» у лекції М. Драгоманова у 1873 р. в Університеті святого Володимира призвело до скандалу). У Російській імперії до кінця ХІХ ст. видання робіт О. Конта гальмувалося царською цензурою через те, що праці з соціології «руйнували панівні вірування». Після революції 1905 р. настало цензурне «послаблення», але соціологія все ще сприймалася російською владою як опозиційна наука. Однак у Львові польського періоду не спостерігаємо такого радикального підходу у запереченні розвитку соціології як науки.

У становленні соціології у Львівському університеті можна виділити щонайменше чотири складові. *Перша пов'язана з викладанням навчальних дисциплін з соціології.* Наведемо посеместровий перелік курсів кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Дзедушицький В. Сучасний позитивізм (1897/1898 навчальний рік, I семестр); Скурський А. Герберт Спенсер (1898/1899 навчальний рік, I семестр); Скурський А. Засади людського суспільства з погляду на дотеперішній розвиток соціології (1899/1900 навчальний рік, I семестр); Маньковський Б. Соціальні науки (1905/1906 навчальний рік, I семестр); Грабський С. Конверсаторій про методологію суспільних наук (1905/1906 навчальний рік, I семестр) і т.д.

Друга складова пов'язана з публікацією великої кількості праць на соціологічну проблематику і, відповідно, з отриманням наукових ступенів зі соціології в Університеті. У 1923 р. звання Doctor honoris causa Львівського університету отримав соціолог Б. Лімановський. Ще у 1875 р. він здобув науковий ступінь

доктора філософії на підставі роботи *«Соціологія Огюста Конта»*, яку видав у Львові в 1875 р. У 1919 р. Б. Лімановський видав роботу *«Соціологія»*. У роботі дослідник здійснив порівняльний аналіз соціології з іншими дисциплінами – фізикою, хімією, біологією, психологією, що є характерною особливістю праць дослідників-соціологів того часу; проаналізував еволюційні процеси груп/спільнот як окремих організмів. Б. Лімановський значну увагу приділив математичним методам дослідження в соціології. Цікавим є його погляд на взаємовідносини та взаємовпливи релігії, філософії й соціології. Б. Лімановський розвивав свої ідеї в межах позитивізму та натуралізму.

Серед досить значної кількості перекладної та оригінальної соціологічної літератури того часу, відзначимо праці А. Ушенічника, Й. Бідерляка, С. Грабського, Л. Каро, О. Катрайна, А. Шиманського, Б. Лімановського, А. Митковича, М. Конрада та ін.

Третьюю складовою у формуванні соціологічного знання у Львові стали різноманітні дослідницькі напрями, пов'язані з застосуванням позитивістської та натуралістичної методології. У міжвоєнний період в Університеті Яна Казимира у Львові сформувалася *львівсько-варшавська філософська школа*, до наукових інтересів якої належали епістемологія, філософія мови, філософія логіки, математична логіка і логічна семантика, психологія, педагогіка. Львівсько-варшавська філософська школа опиралася на ідеї позитивізму та аналітичної філософії, з чого можна припустити, що науковці школи були знайомі з соціологією – новою наукою, яка опиралася, у першу чергу, на позитивізм та натуралізм.

У першій третині ХХ ст. одним з провідних антропологічних центрів Європи був Львівський університет, де, зокрема, *сформувалася львівська антропологічна школа* професора Яна Чекановського. Він викладав у Львівському університеті з 1913 р., представляв погляди, згідно з якими антропологія як природнича наука разом із, так званими, соціологічними науками (етнографією, етнологією та праісторичною археологією) становила групу антропологічних наук. В останній чверті ХІХ ст. Едвард Тайлор (британський антрополог) назвав *«антропологією»* історію культури (за

Я. Чекановським, під впливом Е. Тайлора у британській науці розпочалося змішання антропології та описової соціології). На початку 20-х рр. ХХ ст. львівський професор також зазначав, що впродовж декількох останніх десятиліть антропологія зосередилася на дослідженні людського роду як біологічної основи соціологічних явищ, хоча до того антропологами були винятково анатоми та лікарі, не обізнані зі соціологічними науками (до них Я. Чекановський зачисляв описову соціологію, етнографію, етнологію, праісторичну археологію, історію, мовознавчі науки). У другій половині 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. учений Б. Росінський (учень Я. Чекановського) опублікував статті, присвячені антропологічно-соціальній проблематиці («Спостереження з пограниччя антропології та соціології» («Spostrzeżenia z pogranicza antropologii i socjologii»), антропологічним особливостям емігрантів до Сполучених Штатів Америки («Поляки в Техасі» («Polacy w Texasie»), «Американці польського походження в Техасі» («The American People of Polish Origin in Texas»), «Польська еміграція в Сполучених Штатах Америки з погляду антропології» («Emigracja polska w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej pod względem antropologicznym»), «Європейська еміграція до Сполучених Штатів Америки з погляду антропології» («Emigracje europejskie do Stanów Zjednoczonych A.P. pod względem antropologicznym»).

Варто згадати діяльність Комісії економії, соціології та статистики у Львові, яку було утворено після Першої світової війни. У цей же період відзначимо науково-педагогічну діяльність М. Грушевського (1866–1934), який у 1894-1914 був завідувачем кафедри історії Львівського університету. Як історик, М. Грушевський одним з перших зрозумів значення соціології для пояснення періодики розвитку суспільства на основі генетико-історичного підходу. Вражає передусім його обізнаність тогочасною проблематикою соціології, ерудованість та оперування соціологічними теоріями для обґрунтування витоків суспільства та пошуків рушійних механізмів його розвитку в історичній перспективі. Перебування М. Грушевського у Парижі мало переломне значення у формуванні його соціологічних знань, що обумовлено кількома обставинами. *По-перше*, сприятливе наукове середовище, що сформувалося і функціонувало на засадах обміну новою

соціологічною інформацією, методологією наукового пошуку, зокрема, враховуючи досягнення французької соціологічної школи під керівництвом Е. Дюркгайма (1858-1917). У Парижі він поглиблює знайомство з дюркгаймівською ідеєю солідаризму. Припускають також особисте знайомство М. Грушевського з Дюркгаймом. *По-друге*, підготовка до лекцій, вочевидь, вимагала розуміння глибинних соціальних процесів, непересічної ерудиції та знайомства з основними теоретичними течіями не лише в соціальних науках, але й в природничих. Інтелектуальні течії, на котрі спирається М. Грушевський – це романтизм, позитивізм, натуралізм, «філософія життя», неокантіанство тощо, і це є свідченням енциклопедичності його знань. *По-третьє*, М. Грушевський у цей період проявив себе як талановитий популяризатор соціологічного знання, на що вплинуло його всебічне знання праць не тільки творців соціології, але й тих, хто працював у таких суміжних дисциплінах, як етнологія, психологія, антропологія, історія.

Четвертою складовою у формуванні соціології у Львові став напрям *християнської соціології*. В Університеті Яна Казимира на теологічному факультеті діяла у той час кафедра християнської соціології (з 1923 р.), ліквідована згідно з реформами в освіті у 1933 р. У міжвоєнний період на факультеті відбувалася підготовка студентів на відділенні «моральна теологія, канонічне право та соціологія». Засновником напряму був А. Миткович (Mytkowicz) – економіст, доктор суспільних наук, професор, який викладав соціологію на теологічному факультеті Львівського університету. Після усталення радянської влади в Західній Україні та реорганізації Львівського університету теологічний факультет було ліквідовано.

Розвиток Богословської Академії відбувався на тлі політичної, економічної, релігійної ситуації, яка склалася у Східній Галичині, окупованій на той час польською державою. У ситуації, коли українська наука і культура обмежувалися адміністративними заборонами польської держави, українська греко-католицька церква користувалася дещо більшою свободою та певними матеріальними засобами. У таких умовах народилася ідея заснування спеціалізованого науково-навчального центру. Заснування такої інституції стало можливим, завдячуючи митрополитові Андрєєві Шептицькому. У 1930 р. на запрошення

митрополита Шептицького, отець Микола Конрад розпочав викладати історію філософії та соціологію у Львівській греко-католицькій богословській академії. У 1937 р. він здобув учене звання звичайного професора історії філософії та соціології. У Богословській Академії М. Конрад працював аж до початку Другої світової війни. Серед низки семінарів діяв соціологічний, що його провадив М. Конрад. Асистентом Конрада був магістер суспільних наук Лівенського університету – Богдан Казимир. Микола Конрад є автором праць із філософії та соціології, найважливішими серед яких є «Молодіжна ментальність», «Католицизм», «Основні напрямки новітньої соціології. Лібералізм», «Націоналізм і католицизм». Писав статті та рецензії в журналах «Нива», «Мета» і «Богослов'я».

Для розвитку християнської соціології в Університеті Яна Казимира та Богословській Академії було декілька причин і передумов, які пов'язані з певними зовнішніми впливами Церкви на інститут науки (віри та науки), а також зі зміною самої парадигми католицизму щодо соціальних проблем. Християнська соціологія відрізнялася від позитивістської соціології тим, що вона визнавала існування Бога, визнавала можливість спілкування з Ним та функцію релігії вбачала у забезпеченні потреби спілкування та зв'язку людини з Богом. Предметом же сучасної соціології релігії є аналіз дій людей, які вірять у Бога. Релігійна/християнська соціологія, на відміну від соціології релігії, звеличує роль релігії у суспільстві, значення релігійних чинників у соціальному процесі. Згідно з християнською соціологією, все, що відбувається у соціальному/суспільному житті, так чи інакше має узгоджуватися або підпорядковуватися Божій волі. Згадуючи класичну тезу Е. Дюркгайма «суспільство – це Бог», у християнській соціології можна було б однозначно стверджувати «Бог є над суспільством». Християнська соціологія існувала на той час як частина загальної соціології поряд з іншими школами та напрямками. Найважливіше завдання християнських соціологів полягало в тому, щоб *не протиставляти* Бога і суспільство, віру і науку.

Наприкінці ХІХ ст. в офіційно-моральному вченні Католицької Церкви з'явився новий напрямок: *соціальні енцикліки Пап*. Римські Папи намагалися давати відповіді на цілу низку нагальних соціальних, політичних та економічних питань

того часу. У загальному переході від феодалізму до капіталізму, від клерикалізму до секуляризації та соціалізму, та, врешті, від абсолютизму до демократії, Церква зустрічалася з безпрецедентними питаннями про її роль і значення у суспільстві. Оскільки ці процеси проходили різними темпами у різних європейських державах, папське соціальне вчення вимагало практичної інтерпретації та контекстуального застосування єпископатами помісних Церков. Виникнення папського соціального вчення не було ізольованим явищем, бо паралельно розвинулося місцеве посередництво єпископів, які отримали завдання застосовувати загальне вчення до своїх специфічних соціальних середовищ. Одним із таких середовищ була Галичина, на терені якої існувала Українська греко-католицька церква (УГКЦ). Єдність УГКЦ з Римом створила умови для широких контактів із Заходом, та це, своєю чергою, дало можливість підвищити рівень освіти, зокрема, богословської.

З енцикліки Лева ХІІІ *Rerum novarum* (1891) бере свій початок сучасна католицька соціальна доктрина. Ця енцикліка була революційною на той час і представила вчення Церкви в радикально інший спосіб. Лев ХІІІ намагався накреслити позитивний християнський ідеал розвитку устрою, який він вважав природним. Потреба в такому викладі соціальної етики виникла через ідеї соціалізму як устрою, що мав ліквідувати приватну власність і соціальну стратифікацію. В енцикліці «*Rerum novarum*» Папа Римський наголошує на тому, що запровадження соціалістичного устрою суперечило б природному порядку речей, оскільки особа і родина є пріоритетними реальностями щодо держави. Приватна власність на землю, а також на засоби виробництва і капітал, встановлена згідно із природним законом і дарованим Богом порядком. Джерелом капіталу є праця над природно даними ресурсами, і протиприродне регулювання економіки соціалістичною державою мало б катастрофічні наслідки. Засоби до покращення становища робітників треба шукати не в соціальній революції, а у справедливій оплаті праці. Папа визнає право робітників на об'єднання в профспілки та мирну боротьбу за власні права. Згадані тут енцикліки, а також інші документи папи Лева ХІІІ, були спрямовані на захист ієрархізованого суспільства. Різні верстви з їхніми правами й обов'язками сприяли загальному

благу, а християнство забезпечує відносини справжнього братерства. В енцикліці засуджуються ліберальний капіталізм і соціалізм як устрої, що ведуть до зубожіння. На думку Папи, ліберальний капіталізм прирікає робітників на «рабство» та низький рівень життя, але соціалісти пропонують бунт, який завершиться ще більшою бідністю. Соціалістичний проєкт як пропозиція устрою загальної рівності заперечується як протиприродний для людини. Отже, замість встановлення соціалізму Папа пропонує реформувати капіталістичний устрій, спрямовуючи його розвиток до соціальної гармонії та справедливості. Головною цінністю для визначення оптимального устрою є *справедливість*, яка має бути доповнена любов'ю. Папські енцикліки неодноразово наголошували на тому, що християнське соціальне вчення – це певний моральний ідеал, що пропонує принципи реформації капіталізму як природного устрою, а також принципово критикує соціалізм (комунізм). У 1901 р. папа Лев ХІІІ видав енцикліку про християнську демократію, в якій визнав її можливість як морального, а не політичного руху. Але загалом Папа залишався прихильником державного ладу, який враховує необхідність церковного проводу і прокатолицької політики в релігійній сфері. Лев ХІІІ вважав, що суспільство не може обійтися без моральних принципів, які пропонуються церквою, адже сама людина має обмежений горизонт пізнання, а совість її може бути спотворена пристрастями. Отже, соціальне вчення церкви у викладі Папи стає всеохоплюючим вченням про норми соціального життя, що мають статус етики.

Отже, Папа замислювався над тими ж суспільними та соціальними питаннями, які цікавили й тогочасних соціологів. Ідея Папи – звернутися до соціального контексту під Божим проводом/керівництвом як природним шляхом розвитку людства. Ідея ж соціологів полягала в науковому аналізі соціального контексту життя людства. Спільність ідей церкви та науки полягала у тому, щоб покращити становище людства. Інститут церкви та інститут науки здійснювали аналіз однакових проблем, однак протиставлялися один одному.

За часів понтифікату пап Пія Х (1903–1914 рр.) та Пія ХІ (1922–1939 рр.) соціальне вчення набуло консервативного тлумачення. Здебільшого це пов'язано з тим, що папа Пій Х

розгорнув широку кампанію критики ідеалів Просвітництва, засудив модернізм у церкві та суспільстві, намагався створити ідейне підґрунтя для формування «нового Середньовіччя». Відповідні ідеї вплинули на нове покоління католиків (а також греко-католиків). Великою мірою у такий спосіб було завершено попередній етап співіснування науки та релігії.

Отже, у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. становлення і розвиток соціології як окремої науки відбувався у двох інституціях, які надавали вищу освіту у Львові – Львівському університеті Яна Казимира і Богословській Академії. Впровадження соціології в академічне середовище Львова містило чотири основні складові:

- викладання навчальних дисциплін із використанням основних соціологічних напрямів того часу;
- отримання наукових ступенів зі соціології в університетах Львова;
- публікація праць на соціологічну проблематику, які до сьогодні зберігаються у бібліотеках Львова;
- формування нового дослідницького напрямку, яким стала християнська соціологія.

Контрольні запитання

1. У чому полягає суть «християнської соціології»?
2. Чому з'явився напрям християнської соціології в Україні на початку ХХ ст.?
3. Які існують особливості розвитку академічної соціології у Львові?

Рекомендована література

Leopolis Scientifica. Наука у Львові до середини ХХ століття. Частина І. Наукові осередки : збірник наукових праць / за заг. ред. О. Петрука. Львів : Артос, 2020. 336 с.

Вовканич С. Творчий внесок Л.О.Олесневича як віддзеркалення розвитку соціологічної науки в Україні. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. №2. С.175-184.

Енцикліка Папи Лева XIII «Нові речі» (Rerum Novarum). Агенство стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. URL: <http://sd.net.ua/2010/01/11/>

Зайцев О., Беген О., Стефанів В. Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки) [за заг. ред. О. Зайцева]; Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. 384 с.

Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія / за редакцією Леоніда Зашкільняка та Павла Серженги. Львів : ПАІС, 2015. 412 с. URL: <https://repozytorium.ur.edu.pl/server/api/core/bitstreams/31b941a9-5ab0-46b4-9ba6-2b9149ddee63/content>

Качмар В. Львівський університет у 1784–1918 роках: організаційні, освітньо-наукові та національні трансформації : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 531 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kachmar_Volodymyr/Lvivskyi_universytet_u_17841918_rokakh_orhanizatsiini_osvitno-naukovi_ta_natsionalni_transformatsii.pdf

Конрад М. Основні напрямки новітньої соціології. 1 ч. Лібералізм. Львів : «Богословія», 1936. 76 с.

Лапан Т., Судин Д. Формування академічної української соціології в кін. XIX – на поч. XX ст. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2011. Вип. 5. С. 126-136

Лапан Т., Пачковський Ю., Калиняк О. Михайло Грушевський і українська соціологія: від інституціоналізації до історико-соціологічного синтезу. Вісник Львівського університету. Серія історична. 2018. С. 777-785

Пачковський Ю., Лапан Т. Соціологічна спадщина Михайла Грушевського: у пошуках джерел і витоків суспільного розвитку. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2018. Вип. 12. С. 3–13

Лоштин Н. Т. «Правильник» 1934 року бібліотеки Греко-католицької духовної семінарії у Львові (за документами ЦДІА України, м. Львів). *Архіви України*. Київ, 2018. Випуск 1 (312). С. 226-233. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/15.pdf>

Львівщина на порозі ХХІ ст. Соціальний портрет (колективна монографія) (С.А. Давимука, А.Ф. Колодій, Ю.А. Кужелюк, В.М. Подгорнов, Н.Й. Черниш). Львів: Національна академія наук України. Інститут регіональних досліджень, 2001. 352 с.

Львівщина-98. Соціальний портрет в загальноукраїнському контексті (колективна монографія) (С.А. Давимука, А.Ф. Колодій, Ю.А. Кужелюк, В.М. Подгорнов, Н.Й. Черниш). Львів: Національна академія наук України. Інститут регіональних досліджень, 1999. 348 с.

Мизак Н. Діяльність богословського наукового товариства української греко-католицької церкви у 1923 – 1939 рр. Релігія та Соціум. 2013. №3-4 (11-12). URL: [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup3-4\(11-12\)/15.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup3-4(11-12)/15.pdf)

Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944 / Упоряд. О. Гайова, А. Кравчук. Т. 2. Кн. 1 Церква і суспільне питання. Пастирське вчення та діяльність. Львів, 1995-1998. 572 с.

Подорожній Ю. А. Формування християнського вчення про партнерство церкви і суспільства у соціальній доктрині католицизму. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2017. Вип. 19. С.66-69. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/11510?show=full>

Світильник істини: джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові, 1928–1929–1944. Ч. 3 /зібрав і опрацював П. Сениця. Торонто-Чикаго, 1983. 960 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/svitylnyk-istyny-dzherela-do-istoriyi-ukrayinskoyi-katolyckoyi-bogoslovskoyi-akademiyi-u-lvovi-1928-1929-1944-ch-3/>

Тарнавський Р. Антропологічно-етнологічний інститут Львівського університету як основа формування наукової школи Яна Чекановського. Народознавчі зошити. № 1 (115), 2014. С.18-28. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/94390>

Тарнавський Р. Особливості викладання антропології у Львівському університеті наприкінці ХІХ - в першій третині ХХ ст. Народознавчі зошити. № 2 (164), 2022. С. 460-472. URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2022-2/19.pdf>

РОЗДІЛ 14

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ

14.1 Особливості розвитку української соціології за радянських часів

Олександр Рибшун

По-різному можна оцінювати феномен «радянської соціології», проте факт залишається фактом – сучасна українська соціологія на новому етапі свого становлення формувалась у лоні радянської соціологічної традиції. Уточнимо: формально (але не фактично) вірно характеризувати вітчизняну соціологію як науку, орієнтовану на проблеми українського соціокультурного співтовариства і легітимізовану як національна соціологія з конкретного історичного періоду – проголошення незалежної України в 1991 році. При такому підході історія української соціології вплетена в історію загального процесу національного відродження. Проте, було б наївним, уявляти появу та розвиток цілого наукового напрямку подібно до спалаху чи як результат точно фіксованої події на кшталт народження дитини. Сучасна українська соціологія навіть на цьому важливому історичному етапі її інституціоналізації у період кінця 1980-х – початку 1990-х років розвитку виникла не зненацька. Вона розвивалась як частина *єдиної радянської соціології*.

Причини розвитку інтересу до соціологічного знання або, принаймні його легітимації, в СРСР були складними та багатоманітними. Це була і потреба, принаймні, у подібі зворотного зв'язку владного «всезнаючого та всемогутнього» керівного центру із суспільством, в умовах адаптації до реалій повоєнного укладу відбувалось об'єктивне ускладнення всіх видів управління суспільним життям, яке вже не вкладалось у догматичні схеми комуністичного адміністративно-політичного планування. Визрівала потреба у оновленому соціальному знанні і оновленій ідеології. І врешті-решт, навіть у Радянському Союзі, соціально-гуманітарна наука не стояла на місці і сприймала,

певною мірою, світові тенденції розвитку соціального знання, і соціології зокрема. Очевидно, що нова інтерпретація лише ідеологічних догматів не була повною мірою *знанням*, потреба у якому при необхідності аналізу, планування та прогнозування будь-якого соціального розвитку позначила свою гостру актуальність.

Отже, логіка розвитку соціології у повоєнному СРСР може бути зрозумілою у взаємодії, принаймні, чотирьох суспільних факторів, процесів та акторів: 1) суспільна потреба об'єктивного соціального знання; 2) постійне протиборство цього знання з політикою та ідеологією; 3) світові впливи на розвиток суспільних наук, і зокрема на соціологію як переважно «західної науки» у колишньому СРСР та 4) активність людей, що обирали шлях наукової соціології у відстоюванні (навіть несвідомому) та утвердженні її автономного та самодостатнього наукового статусу.

Хронологічно публічні пропозиції щодо «реабілітації» соціології в СРСР виникають в перші ж роки після смерті Сталіна, ще до відомого ХХ з'їзду. Так, вже у 1955 р. у центральному радянському філософському часописі «*Вопросы философии*» виходить друком стаття В. Немчінова «Соціологія та статистика», у якій обґрунтовується потреба і навіть право, що не суперечить марксистсько-ленінській філософії, здійснювати конкретно-соціологічні дослідження на теоретичній базі історичного матеріалізму.

У цей же час дійсно постає об'єктивна потреба у соціальній інформації, яку найповніше могла надати саме соціологія. Як вірно відмічає російський дослідник Р. Альберг, якраз у другій половині 1950-х років, на завершальній фазі індустріалізації, радянська суспільна система набула форм, складніших за марксистську модель суспільства. Неочікувані соціальні процеси, спричинені швидким розвитком індустрії, які не піддавались поясненню законами історичного матеріалізму, застали радянську господарську бюрократію абсолютно невідповідною. Ні традиційні адміністративні заходи, ні моральні апеляції вже не могли призупинити соціальну мобільність, яка ставила під сумнів як саму ідею, так і практику господарського планування. Фактично, господарники змушені були визнати, що вони зовсім нічого не знають про причини

зростання міграційних процесів у промисловості та інших сферах. Владна номенклатура, в свою чергу, змушена була погодитись на використання наукових засобів отримання важливої для планування інформації про мотиви плинності робочої сили в економіці та міграції населення.

У період другої половини 1950-х років також відбувається і певне пом'якшення зовнішньополітичної доктрини Радянської держави, зокрема, у сприйнятті концепції можливого мирного конкурентного співіснування держав із різним суспільним устроєм. Це був ще один фактор, який сприяв початку реабілітації соціології у колишньому СРСР. Саме 1956 року радянська делегація вперше взяла участь у Всесвітньому соціологічному конгресі, який проходив у Амстердамі, а вже у вересні 1957 р. та січні 1958 р. в Москві проходять Міжнародні соціологічні конференції з питань мирного співіснування, іноземними учасниками яких стають Т. Маршалл, Ж. Фрідман, Т. Боттомор, П. Холландер, Е. Хьюз, Р. Арон, Г. Шельскі. Безпосереднє спілкування з зарубіжними колегами, «проба сил» у наукових дискусіях радянських вчених виявили всю методологічну слабкість та міфологемність, що були притаманні для законсервованого у часі радянського суспільствознавства. Разом з тим, така «проба сил» підштовхнула вітчизняних (називаємо так не лише українських, але й представників інших республік радянської держави) соціальних дослідників до адаптації нових ідей та підходів, активізації зусиль для отримання дійсно об'єктивного знання.

Як бачимо, на кінець 1950-х років склались максимально сприятливі умови для відродження соціології у СРСР: потреба у достовірному соціальному знанні з боку влади та суспільства, певна лібералізація політичного режиму та реформаторська спрямованість вищого державного керівництва (так звана *Відлига*), налагодження творчих контактів з іноземними науковими центрами та відчуття необхідності у науковому середовищі, яке б не перебувало в самоізоляції. Відновлення втрачених позицій в цей час відбувається досить швидко. У вересні 1957 та січні 1958 рр. у Москві проходять Міжнародні соціологічні конференції з питань мирного співіснування, в червні 1958 року створюється Радянська соціологічна асоціація. В кінці цього ж року у книзі радянського академіка

Г. Александрова «*История социологии как наука*» термін «соціологія» вперше за останні десятиліття використано не для його ідеологічного «забруднення». У 1960 році створюються перші в країні дослідницькі інститути (сектор нових форм праці та побуту при Інституті філософії АН СРСР та соціологічна лабораторія при Ленінградському держуніверситеті). З 1960-го року розпочинається здійснення перших масштабних соціологічних проєктів, які здебільшого концентрувались у великих містах, а також промислових центрах колишнього СРСР: в Москві, Ленінграді, Свердловську, Новосибірську, Києві, Дніпропетровську, Харкові та інших.

Радянська соціологія у цей час розвивалась у двох основних напрямках: 1) як академічна дисципліна, що, однак, підпорядковувалась методології історичного матеріалізму і формувалась переважно в академічних центрах країни та 2) як конкретно-емпіричні дослідження, особливо у напрямі соціології праці або у формі так званої «промислової» або «заводської» соціології. Саме соціологічні проблеми праці, трудової мотивації та професійних орієнтацій визначають, принаймні, на два радянські десятиріччя (1960-1980) основний напрям розвитку теоретико-прикладних соціологічних досліджень всієї радянської та вітчизняної соціології. Ідеологічні та практичні проблеми формування нових стимулів у соціалістичному виробництві – і у цьому сенсі, безумовно, соціальний запит радянської держави до соціології та соціологів, не лише певною мірою легітимував існування радянської соціології, але й дозволяв першим радянським соціологам вдосконалювати теоретико-методичний та емпіричний інструментарій своєї науки.

Нові тенденції у сфері соціального пізнання поступово поширюються і у республіках, зокрема і в УРСР.

Стосовно спонукальних факторів розвитку соціології саме в Україні, то вони багато в чому ідентичні тим, що активізували радянських соціологів в цілому. Хоча певний місцевий колорит таки можна виявити. Тут мав місце посилений інтерес до суспільствознавства. Поділяючи думку В. Шубкіна, що «радянська соціологія народилась не за наказом зверху, а в результаті ініціативи знизу», також погоджуємось із Л. Коганом, що особливістю відродження «знизу» радянської соціології був пріоритет «периферії в порівнянні з центром», де на перших

порах адміністративні умови були м'якшими. Тож, як тільки в Україні з'явилися ініціатори нової науки, місцева влада одразу ж підтримала ці починання.

Багато в чому відродженню соціології в Україні сприяла політика тодішнього керівництва київського Інституту філософії, який на довгий час став епіцентром української радянської соціології. Тут слід звернути увагу на зміни у механізмі ініціювання наукової політики в часи Хрущова, зокрема, у підсиленні ролі вчених на різних рівнях формування та реалізації політики, у спробі перетворити «науковий істеблішмент» в один з ключових компонентів радянської еліти, куди вже входили управлінська бюрократія та адміністратори від ВПК. Тож цілком справедливо можемо відмітити сподвижницьку роль тогочасних директорів Інституту філософії П. Копніна і В. Шинкарука у становленні та розвитку української радянської соціології. Так, П. Копнін, вчасно відчуваючи вимоги часу, вже на початку 60-х рр. розпочав фактичну легалізацію соціологічних досліджень у Інституті філософії, де вже в 1960 р. створюється перша в УРСР група соціологічних досліджень і восени того ж року проводиться перше конкретно-соціологічне дослідження на одному з київських заводів. За кілька наступних років практика проведення подібних досліджень стає поширеним явищем, вони стають джерельною базою для наукових статей, книг, дисертацій. Наприклад, у 1964 р. виходить друком монографія Л. В. Сохань «Комунізм і духовний світ особи» – дослідження, у якому широко використовуються дані соціологічних досліджень, в Одесі виходить колективна збірка «Из опыта конкретно-социологических исследований» (Одеса: ротанпринт, 1966), в цьому ж році відділ атеїзму Інституту філософії АН УРСР представляє колективну монографію (також основу на конкретно-соціологічному дослідженні) «Основні тенденції та реакційна суть ідеологічного пристосовництва сучасного релігійного сектантства». Ми залишаємо без коментарів деякі ідеологічні аберації публікацій того часу – важливо те, що ці та інші дослідження вже активно використовували дані та матеріали конкретно-соціологічних досліджень.

Початок відчуження соціологічної проблематики від соціальної філософії, соціальна потреба, інтенсивний розвиток соціології в інших радянських центрах, постійні нагадування

влади щодо необхідності розширювати конкретні соціологічні дослідження на підприємствах, в колгоспах і радгоспах республіки врешті стали потужними стимулами. Впродовж 60-х рр. становлення соціології в Україні відбувається у пришвидшених темпах.

У цей період становлення соціологічної науки, окрім її теоретико-методологічних проблем, відчутними є також кадрові, організаційні, інституціональні складнощі молоді науки. Суттєвою проблемою, особливо у перші роки, виявилась відсутність спеціальних інституцій, які могли б якісно провести дослідження. При університетах з'являються перші соціологічні лабораторії (в Київському утворена в 1961 р., в Харківському – в 1963 р.), перші відділи в окремих академічних інститутах, але їх реальна спроможність була ще далекою від необхідної. У Інституті філософії, для прикладу, на соціологічні обстеження використовували лише вільні від планових тем резерви, але такі дослідження звісно ж не були ні системними, ні методологічно коректними. Розуміючи причину слабких результатів у відсутності чіткого інституційного оформлення, вже з сер. 60-х рр. поступово йшло до створення безпосередньо соціологічних підрозділів. На щастя, проблему розуміли як ті, кому дослідження доводилось проводити, так і ті, хто їх замовляв і контролював. Так, вже під час перевірки в 1965 р. діяльності відділу філософських питань будівництва комунізму комісія ЦК КПУ відмічає наступні недоліки: «співробітники недостатньо проводять конкретно-соціологічні дослідження», що зумовлено «некомпетентністю кадрів відповідно кваліфікації». Брак кадрового ресурсу призводить до стимулювання підготовки фахівців, які б розумілися у методиці проведення конкретно-соціологічного дослідження. Так, у 1966 році Вченою Радою Інституту філософії АН УРСР рекомендуються до захисту дисертації, підготовлені з використанням матеріалів соціологічних досліджень, П. Гопченка «Реакційна роль сучасної адвентистської есхатології», А. Капто «Суспільна активність як моральна риса будівничого комунізму», І. Стогнія «Працьовитість як моральна якість особистості» та Ю. Сікорського «Естетична цінність техніки та її залежність від характеру сучасного матеріального виробництва», а протягом 1967-1969 років готується вже більше десятка *соціологічних*,

принаймні за формою використання соціологічних даних, дисертацій. В кінці 1960-х років у Києві виходить друком перша спеціалізована збірка наукових праць із характерною назвою «*Соціологія на Україні*». Нам, сьогоднішнім, не важко іронізувати з приводу якості соціології того часу, яка являла собою іноді чудернацький сумішок реального соціального знання, апології соціально-економічної та політико-адміністративної практики і світоглядних та теоретичних засад так званої «буржуазної соціології» як «позитивної науки про суспільство». Адже, єдиною офіційно визнаною методологічною, філософською та світоглядною основою радянської соціології був саме *історичний матеріалізм* як невід'ємна частина марксистсько-ленінської філософії.

Впродовж 60-х рр. головним рушієм розвитку соціології у СРСР став вже не стільки суспільний інтерес, спричинений лібералізацією режиму, як насамперед така потреба була зумовлена практичною необхідністю. На кінець десятиліття в умовах активного протистояння із Заходом та реального перегріву економіки країна постала перед необхідністю дійсного економічного реформування. Проте перші ж спроби таких реформ спричинили зміну вищого політичного керівництва, що врешті стало причиною ще більших економічних труднощів. Нове політичне керівництво спробувало через делібералізацію та зміцнення командно-адміністративної системи повернутися у дохрущовські часи, проте це лише загостило соціальну напругу, спричинену економічною кризою. В умовах росту ролі соціального фактору в економіці, актуалізувалась необхідність у механізмах контролю за цим фактором. Завдання «винайдення» таких механізмів врешті покладається на соціальні науки, насамперед на соціологію. Так на 70-ті рр. остаточно утверджується нагальність вітчизняної соціології та її першочерговий авторитет у вивченні проблем соціального управління та соціального планування. Доволі швидко на соціологічні підрозділи академічних інститутів філософії, економіки та інших покладається завдання розробки та допомоги у впровадженні планів соціально-економічного розвитку радянських підприємств, а пізніше міст, регіонів, галузей народного господарства. Досвід підготовки перших подібних планів в УРСР датується кінцем 60-х рр. Одним із найбільш

відомих проєктів того часу був план соціального розвитку Львівського телевізорного заводу, роботу над яким розпочато в кінці 1965 р. і в розробці якого брали безпосередню участь київські соціологи (зокрема, співробітники новоствореного відділу методології, методики та техніки конкретно-соціологічних досліджень при Інституті філософії). Надалі замовниками таких планів стають підприємства Києва, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, де соціологи спільно із економістами виступали співдослідниками проблем комплексного планування та наукової організації праці, займались вивченням взаємовідносин у трудових колективах, питаннями мотивації та стимулювання праці, трудовою мобільністю тощо. Результатом перших напрацювань стає утворення в 1972 р. спеціального науково-методичного центру Держплану та АН УРСР, після чого характер участі соціологів у практиці соціального планування дещо змінюється. Позбувшись необхідності комплексної розробки та координації проблеми, вони переходять до вивчення її теоретичних та вузькопрофільних аспектів. І лише у сер. 80-х рр., за нового циклу економічних реформ соціальне планування як галузь радянської соціології поступово зникне, втративши практичну доцільність.

Взагалі, радянська соціологія під впливом ідеології з самого початку вважалася наукою, що вивчає соціальні відносини насамперед у виробничій сфері. Фактично, вона розглядалась як особлива наука, здатна розробляти довгострокову соціальну політику, що у практичному сенсі насамперед виражалось у підготовці вже згаданих планів соціального розвитку. Таким чином, на чому ще раз акцентуємо, відродження соціологічної науки в Україні багато в чому завдячувало саме практиці економічного і соціального планування. Однак кількість кадрових соціологів поки ще була вкрай обмеженою, на кожне підприємство їх не вистачало. Тому вже з кін. 60-х рр. на окремих металургійних, текстильних, машинобудівних підприємствах Києва, Львова, Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси з'являються власні соціологічні та соціально-психологічні служби, які на локальному рівні розпочинають самостійно займатись вивченням питань умов праці, залежності способу життя від соціально-побутових і соціально-демографічних чинників тощо. Так зароджується радянська промислова (заводська) соціологія.

Дійсна продуктивність такої соціології була не надто високою. Давалась взнаки кадрова обмеженість, коли зачасти співробітниками лабораторій ставали люди, які не мали не те що ніякого відношення до соціології, але й взагалі до науки. Проблемою була відсутність дослідницьких методик і стандартів, часто зустрічається елементарна формалізація діяльності. Та попри усі наявні труднощі, заводська соціологія врешті стала характерним різновидом радянської соціології, проіснувавши увесь період її існування і поступово зникнувши лише у кін. 80-х рр.

На відміну від заводської соціології університетські вчені не обмежувались промисловою соціологією. Активні дослідження здійснювались у сферах міжособистісних відносин, сім'ї, освіти та виховання, релігії, вивчалась соціальна структура, загальні соціальні зміни. Так, вже на ранніх порах у 1963-1965 рр. проводились емпіричні дослідження релігійності населення в західних областях УРСР, вивчались проблеми міжособистісних та трудових відносин, зміни соціальної структури робітничого класу та селянства (емпіричною базою стали промислові та сільськогосподарські підприємства Київщини, Харківщини, Дніпропетровщини, Запоріжжя, Миколаївщини, Кіровоградщини, Сумщини). Соціологічна лабораторія Київського університету здійснює ряд досліджень у сфері соціології праці (бюджет часу робітників та інженерно-технічних працівників, довіра працівників промисловості до держави), соціологи Харківського університету вивчають проблеми виробничих відносин (зокрема, механізми участі громадськості в управлінні виробництвом), займаються дослідженням соціальних аспектів навчальної діяльності, у Львові займаються соціологією освіти.

Проте, не зважаючи на досить швидкі стартові темпи у період ліберального «шістдесятництва», послідовного та безболісного становлення справжньої соціологічної науки в Україні досягти не вдалось. Основною причиною стали політико-ідеологічні перепони та прагнення влади не допустити краху однієї з опор радянської ідеології – історичного матеріалізму. Зрозумівши, яку реальну небезпеку являла соціологія у форматі повноцінної самостійної науки, відразу ж по її відродженню розпочинається досить жорстка боротьба за визначення меж її предмету, методології та ієрархічного підпорядкування в структурі

радянських соціальних наук. Як наслідок, вже у 1962 році на щорічному зібранні АН СРСР відповідальний у секретаріаті ЦК КПРС за науку І. Ільчов чітко визначив, що радянська соціологія – це не самостійна наука, а лише методи та техніка соціологічного дослідження.

Очікуваним виявилось відголосся такої позиції і в Україні. Так, на загальних зборах відділу економіки, філософії, історії та права АН УРСР, присвячених підсумкам роботи за 1963 році у кінцевій постанові відзначається: «Корінним чином поліпшити розробку методологічних проблем суспільних наук... Конче необхідно об'єднати зусилля філософів і представників спеціальних суспільних наук для розробки методологічних проблем конкретно-соціологічних досліджень. Вихідною базою для розробки методологічних проблем і підняття методологічного рівня всіх досліджень з суспільних наук є теорія марксизму-ленінізму, історичні рішення ХХ, ХХІ і ХХІІ з'їздів партії і Програма КПРС».

Парадоксальність ситуації, коли з одного боку, досить швидко тривають процеси наукового становлення соціології, а з іншого – її максимально гальмують, визнаючи лише «емпіричним наповнювачем єдиновірної теорії», призвела до серйозного розколу у середовищі радянських суспільствознавців. Більше десятиліття (1960-ті – початок 1970-х років) у соціологічному науковому середовищі тривали дискусії про предметну сферу соціології, основним змістом яких було з'ясування відносин між соціологією та істматом. Пропонувались найрізноманітніші варіанти виходу з ситуації (визнати дуалізм філософії та соціології в рамках істмату, розподілити між історичним матеріалізмом, прикладною соціологією та науковим комунізмом різні сфери суспільних відносин, виокремити соціологію в окрему самостійну науку). Тимчасовою крапкою у суперечці стала трирівнева модель, запропонована Г. Глезерманом, В. Келле та М. Пилипенком, за якою офіційно було визнано наступну структуру соціології:

- 1) історичний матеріалізм як загально соціологічна теорія та методологічна основа всього суспільствознавства;
- 2) галузеві соціологічні теорії (які розглядались авторами як розділи наукового комунізму);

3) конкретні соціологічні дослідження – прикладний інструментарій збору соціологічної інформації.

4)

Відділ В. Чорноволенка і проєкт «Пульсар». Рубіж 60-х-70-х рр. знаковий для української соціології кількома подіями, які фактично вивели її на новий якісний рівень. Насамперед, це відкриття в Інституті філософії АН УРСР соціологічного відділу, що стало початком безпосередньої інституціоналізації академічної соціології в Радянській Україні.

Радянською соціологією на цей час було накопичено чималий досвід. Так, вже були проведені такі серйозні проєкти, як вивчення громадської думки та аудиторій центральних газет Б. Грушиним і В. Шляпентохом, «Людина та її робота» В. Ядова, дослідження В. Шубкіним професійних орієнтацій школярів. За результатами цих та інших досліджень з'являються монографії, які стали професійними підручниками для майбутніх поколінь, зокрема, «Соціологія особистості» І. Кона і «Людина та її робота» В. Ядова. Розпочинається випуск журналу «Соціологічні дослідження» – першого професійного періодичного дайджеста радянських соціологів. Вкрай важливою подією стало відкриття в Москві у 1968 р. академічного Інституту конкретно-соціологічних досліджень. Процес ранньої інституціоналізації досяг апогею.

За цих умов відбувається організаційне впорядкування соціологічної науки і в УРСР. Початком тут стала республіканська нарада 1967 р. в Києві, на якій підводяться підсумки соціологічної діяльності в республіці за 60-ті роки. З матеріалів зібрання стає зрозуміло, що існуючі на той час соціологічні підрозділи в Україні представлені в основному окремими групами при академічних інститутах (насамперед – у Інституті філософії, а також в Інститутах економіки, історії, держави та права). Окрім того, на момент наради вже діяло чотири лабораторії конкретно-соціологічних досліджень у вищих навчальних закладах (в Київському, Харківському, Львівському та Дніпропетровському університетах), відділ соціології в Інституті суспільних наук Львівського університету, на громадських засадах існували соціологічні групи Київського та Львівського політехнічних інститутів, Вінницького та Дрогобицького педінститутів, такі ж групи функціонували в

деяких міських та районних партійних комітетах, при окремих комсомольських організаціях, редакціях кількох газет. Щоправда, всі ці лабораторії та групи мали низьку кваліфікацію, через що здебільшого обмежували свою діяльність дрібними прикладними дослідженнями.

Дослідницька увага названих підрозділів спрямовувалась здебільшого на проблеми виробничого управління, бюджету часу, професійно-технічного рівня робітників, ставлення студентів до майбутньої спеціальності, зміни у соціальній структурі населення, соціальні аспекти науково-технічного прогресу, вироблення шляхів поліпшення ефективності засобів партійної пропаганди, дослідження причин та форм проявів релігійних вірувань, причин злочинності тощо.

Проте, незважаючи на досить широкий розмах соціологічних досліджень, великий інтерес до них з боку громадськості та певні результати, яких досягли українські соціологи, основною причиною існуючих недоліків (як-от одноманітність та неналежна актуальність проблем, недосконалі методики, недостатньо ефективна наукова та практична цінність результатів) визнано насамперед прогалини в організаційній площині.

Перед українськими соціологами постала вкрай гостра необхідність у створенні спеціальних наукових підрозділів, які поряд з науково-дослідною виконували б також методологічну, консультативну та координаційну функції. В жовтні 1967 р. нарешті вдалось організувати такий соціологічний відділ при Інституті філософії АН УРСР – відділ методології, методики та техніки соціальних досліджень, який очолив спочатку М. Попович, а пізніше – університетський викладач В. Чорноволенко. Якраз в цей час до Інституту приходить велика група випускників філософського факультету Київського університету, зокрема, А. Ручка, М. Сакада, В. Войцехівський, М. Мокляк, Л. Аза, В. Волович, які врешті стали першим штатом, ядром новоствореного підрозділу.

Перші роки, коли зароджувався вищеозначений відділ, стали чи не найбільш плідними та важливими для української академічної соціології радянської доби. Зокрема, на цей час припадає проведення епохального масштабного проекту – комплексу соціологічних досліджень на Львівському

телевізійному заводі в рамках підготовки комплексного плану соціального розвитку підприємства, більш відомого як «проект Пульсар». Забезпечували його соціологи Інституту філософії спільно з фахівцями Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР та Львівського університету. Фактично, дане дослідження можна вважати наступною із «знакових» подій, що характеризували вітчизняну соціологію рубежу 60-70-х рр.

Проект «Пульсар» був частиною загальнорадянської програми соціального програмування, дослідження у Львові було в переліку перших радянських планів соціального розвитку (вони розроблялись за зразком, підготовленим В. Ядовим на ленінградському заводі «Світлана», а пізніше, коли соціальне планування стало обов'язковою складовою економічного планування, й самі стали зразками). Як вже відмічалось, проект був спільним, де співавторами виступили львівська філія Інституту економіки (групу очолював Л. Олесевич), соціологічний відділ Інституту філософії (під керівництвом М. Лойберга та І. Сікорського) і кафедра філософії Львівського політехнічного інституту (кілька співробітників кафедри, очолювані доцентом О. Одинцовим). Безпосередньо у Львові роботи велись у кілька етапів. Спочатку соціологи сконцентрувались на розробці моделі соціальної структури, яка мала стати основою майбутнього соціального паспорту заводу. На той час вже існували схожі дослідження, тому, згадує А. Ручка, «Лойберг і Сікорський модифікували модель соціальної структури, розроблену А. Шкаратаном, яку стали використовувати на ЛТЗ». Коли ж було представлено отримані результати, то керівництво підприємства відразу замовило ще цілий набір фактично самостійних досліджень, які охопили широкий спектр соціальних процесів та явищ. Так, вивчалися моральні та естетичні відносини в трудовому колективі, соціальна активність, проблеми управління та ін.

25 травня 1970 р. постановою Бюро відділу економіки, історії, філософії та права Секції суспільних наук АН УРСР «розробку перспективного плану соціального розвитку Львівського телевізійного заводу» було завершено. Соціологи підготували набір звітів та практичних рекомендацій (окремі з них, наприклад, звіт по соціальній структурі, виявились в подальшому засекреченими), разом з економістами створили

перший в УРСР комплексний план соціального розвитку підприємства (під ред. Л. Олесевича). В 1972 р. вдалось узагальнити результати досліджень у колективній монографії «Соціальні проблеми виробничого колективу». А через кілька років, у 1975 р. про досвід соціального планування на Львівському ВТО «Електрон» зняли документальний науково-популярний фільм. Проте головним результатом досліджень на ЛТЗ стало, за висловом М. Сакади, «становлення перших вітчизняних фахівців в галузі прикладної соціології».

Академічні теми. Досвід, отриманий під час львівських досліджень, їх успішні результати дозволили київським соціологам займатися поряд з прикладними розробками вже й більш академічною темою – дослідженнями соціальної структури суспільства. Початки досліджень тут були у контексті економічного реформування. Ми вже згадували про системний колапс, у який зайшла радянська модель планової економіки, і про те, що кінцеві зусилля практично всіх радянських гуманітаріїв 60-70-х рр. спрямовувались на розробку ефективних економічних реформ. Водночас здійснюється оновлення ідеологічної платформи планової економіки, націленої на виконання партійних рішень випередити ринковий Захід у технологічному і соціальному відношеннях. Саме в таких умовах першою ж плановою проблемою відділу В. Чорноволенка після Львова стає дослідження соціально-професійних орієнтацій, причому готувалось це в рамках більш широкої загальноінституційної теми – вивчення впливів на радянське суспільство результатів науково-технічного прогресу. Власне соціально-професійними орієнтаціями в умовах НТР займались також відділи деяких інших академічних інститутів, координацію усіх робіт забезпечували фахівці Інституту економіки з-під комплексної теми «Соціально-економічні та психофізичні проблеми професійної орієнтації та профвідбору». В цих умовах соціологи й філософи попервах були швидше молодшими співдослідниками, але вже незабаром вийшли на абсолютно самодостатні позиції.

Безпосередньо в Інституті філософії для цих досліджень було створено кілька проблемних груп, в тому числі й із співробітників соціологічного відділу, які вже на поч. 70-х рр.

готують за результатами своїх перших досліджень (вивчення професійних орієнтацій робітничої та шкільної молоді) ряд публікацій. У 1973 р. соціологам вдалося розширити проблематику, відійти від економічного детермінізму і включитись у більш комплексні дослідження соціальної структури радянського суспільства під егідою московського Інституту конкретно-соціологічних досліджень. Характерно, що кияни не полишають на півдорозі свої попередні напрацювання у сфері соціально-професійних орієнтацій, а формулюють «новостару», більш розширену тему «Суспільний престиж масових професій та його вплив на відтворення соціальної структури розвинутого соціалістичного суспільства». Деякі сучасні експерти вважають, що саме започатковані тоді дослідження соціально-професійної структури стали в подальшому чи не найбільш значимим доробком української академічної соціології радянських часів.

Таким чином, вітчизняні соціологи на поч. 70-х рр. нарешті вийшли на дійсно академічний рівень своїх наукових досліджень, крім того на якісно новому рівні налагоджується співпраця з іншими дослідницькими інститутами і науковими спільнотами. З цього часу розпочинається новий інституційний етап української соціології, який ми свого часу, скориставшись визначенням С. Макеєва, означили як етап «розширеного відтворення». Період характерний насамперед інтенсивним зростанням чисельності професійних кадрів, виведенням проблематики досліджень на дійсно фундаментальний рівень, активним ростом кількості та диференціацією організаційних структур, самовизначенням вчених, поглибленням їх наукової кваліфікації, розширенням дослідницьких горизонтів тощо.

Одним із основних напрямів досліджень з 60-х рр. зберігається промислова соціологія, в рамках якої головний інтерес відводиться питанням *соціального управління та соціального планування*. Напрямок був стимульований подвійним соціальним замовленням – проблемною економікою і її соціальними наслідками та владним бажанням дошукатись причин кризи і вирішити їх спочатку шляхом модернізації, а пізніше консервацією. Водночас у її соціальних рубриках тема була досить ризиковою. Вже у 70-х рр. чимало вчених в умовах специфічних реакцій влади на неприємну інформацію вимушено

«лавірували» між «гострими» та більш безпечними темами, часто орієнтуючись на нехай менш актуальні, але більш безпечні дослідження локального рівня. Оптимальним напрямом, який дозволяв проводити величезну кількість таких досліджень, був відносно актуальним, цікавим, достатньо безпечним та ще й стимулювався владою, стала сфера виробничих відносин. Певну роль тут зіграв ще й той фактор, що соціологія праці ще з часів міжвоєнних років була однією із домінуючих проблем радянської соціології. Тому, навіть попри розірвану традицію, як справедливо відмічає О. Кравченко, в структурі радянського суспільствознавства соціальні проблеми праці займали ледь не центральне місце, яке визначалось історією марксизму та роллю категорій суспільної праці в історичному матеріалізмі. Через розподіл суспільної праці описувалась зміна суспільно-економічних формацій, соціальні протиріччя та суспільний прогрес, виникнення і занепад класів, зміни професійної структури; розподілом праці пояснювалась соціальна справедливість, мотивація та стимулювання, відчуження та аномія; навіть перспективи радянського суспільства пояснювались через становлення соціальної однорідності праці, зближення розумової та фізичної, міської та сільської праці, витіснення залишків соціалістичної праці комуністичною. Таким чином, якщо у 60-х – на поч. 70-х рр. українська радянська соціологія розвивалась під зіркою «соціології управління та соціального планування», то з сер. 70-х рр. і аж до кін. 80-х рр. це стала більш розширена промислова проблематика у форматі *«соціології праці»*.

Особливо яскраво домінування соціології праці у проблематиці українських соціологів 70-80-х рр. видно на зразках планових тем Інституту філософії АН УРСР. Так, саме в контексті соціології праці проводились дослідження впливу НТР на розвиток робітничого класу, в 1970-х рр. цю проблему розробляють відділи діалектичного матеріалізму, соціальної психології, марксистсько-ленінської естетики. В першій пол. 80-х рр. із проблеми *«Дослідження проблем удосконалення соціальних відносин зрілого соціалізму»* розроблялись теми *«Праця в системі соціалістичного способу життя»*, *«Об'єктивні та суб'єктивні фактори розвитку змісту праці в умовах комуністичного будівництва»*, *«Діалектика перетворення праці в*

першу життєву необхідність», «Вплив соціального типу сім'ї на трудове самовизначення молодого покоління», «Структура ціннісних орієнтацій різних груп молоді в сфері професійної діяльності», «Формування трудових орієнтацій різних соціально-демографічних груп молоді», «Соціальні і соціально-психологічні фактори покращення трудової дисципліни, методів і стилів керівництва в виробничих колективах Чорноморського суднобудівного заводу». В 1977 р. група вчених Інституту філософії (В. Шинкарук, Л. Сохань, В. Мазепа) за цикл досліджень філософсько-соціологічних проблем НТР нагороджена премією АН УРСР ім. Д. Мануїльського. Врешті, саме проблематика соціології праці подавалась українськими соціологами на міжнародний огляд.

Окрім соціально-економічного та адміністративного реформування 60-70-ті рр. стають для радянських громадян епохою ідеологічного, доктринального реформування. Змінюється стратегія розвитку радянського суспільства. Творці радянської ідеології відмовляються від постулату класової боротьби, натомість висуваються ідеї підвищення продуктивності суспільної праці за рахунок досягнень науково-технічного прогресу. Гаслом епохи стає «Догнати та перегнати передові капіталістичні країни!». Фактично, відбувається перехід від стратегії розпалювання світової революції до стратегії мирної співпраці країн з різним соціальним укладом. Заради цієї мети ідеологи продукують в масовій свідомості ідеї щодо гуманізації праці, росту потреб радянського громадянина, соціальних факторів виробництва, всебічно розвинену особистість, моральне та матеріальне стимулювання, соціалістичне змагання тощо. За таких умов українські соціологи розпочали цикл досліджень проблем діалектики праці в соціалістичному суспільстві (В. Буслинський, В. Оссовський, В. Піддубний, М. Рибачук, Л. Сохань, І. Стогній, Є. Суїменко та ін.), формування потреб у праці (О. Нельга), змін характеру і форм праці під впливом науково-технічного прогресу (Є. Герасимов). Активно досліджуються соціологічні проблеми стимулювання трудової діяльності, взаємозв'язку свідомості, ціннісних орієнтацій і поведінки в сфері праці (І. Попова), мотиваційні механізми трудової поведінки (А. Ручка), сталості і мобільності працівників у промисловості (В. Панюков), кваліфікація і трудові орієнтації

(С. Макеєв, В. Чорноволенко). Вивчаються проблеми трудових виробничих колективів, механізми і резерви соціального управління в них (К. Грищенко, В. Патрушев, М. Сакада), вкотре підіймаються питання соціального планування (В. Городяненко, Л. Олиневич). В окремих напрям досліджень виділились проблеми трудової діяльності молоді: трудова орієнтація, вибір і престиж професії (С. Войтович, В. Оссовський), виробнича адаптація і трудова мобільність (М. Лукашевич), життєві перспективи і професійне самовизначення (Є. Головаха).

Наступною визначальною проблемою української соціології стають дослідження *соціально-професійної структури радянського суспільства*. Як вже було зазначено, на перших порах проблему вивчали через глибинний аналіз впливів соціально-професійних орієнтацій на формування структури суспільства. Наразі невідомо, чи об'єктивно так склалось, а чи стратегічний талант В. Чорноволенка* зумовив свого часу початок робіт як вивчення насамперед молодіжної проблематики (профорієнтації, ціннісні орієнтації молоді й т. п.). Суть в тому, що така проблематика не лише забезпечувала дослідників широким і доступним емпіричним полем, але й дозволяла займатись соціальними структурами з ідеологічно безпечних ракурсів. Саме тому роботи велися доволі активно і продуктивно. Так, до 1975 р. було зроблено вже достатньо, щоб підготувати кілька серйозних монографій і направити ряд доповідних записок у відділи освіти та пропаганди ЦК КПУ, Міносвіти УРСР, Комітет по радіотрансляванню та телебаченню РМ УРСР. Одночасно тематика лягла в основу значної кількості дисертацій, зокрема, Л. Ази, В. Піддубного, В. Тарасенка. В жовтні 1976 р. у Москві відбувається спеціалізована нарада, на якій уточнюються подальші кроки з дослідження соціологами структури радянського суспільства. На цій нараді було чітко окреслено прикладний характер тематики. Визнаючи, що соціальна нерівність в радянському суспільстві при соціалізмі все-таки неминуха, увага соціологів зосередилась на наступних аспектах проблеми: дослідження невідповідності зростаючого почуття соціальної рівності з існуючою економічною нерівністю;

* В. Чорноволенко тривалий час очолював провідний в республіці соціологічний відділ у Інституті філософії, вважається одним із найбільш впливових українських радянських соціологів.

заповнення непрестижних робочих місць. По всій країні розпочинається цикл відповідних досліджень: в Тольятті, Ризі, Ленінграді. Долучаються до роботи й українські соціологи, які почали займатись проблемами соціального стимулювання, що об'єктивно вивело їх на гуманізацію проблеми. З 1977 р. визначається нова планова тема – «Кваліфікація праці і соціальна структура особистості в соціалістичному суспільстві», доповнена дещо пізніше темою «Розробка методів визначення соціальних засобів оптимізації відтворення трудових ресурсів та їх раціонального розподілення». Дослідження велись паралельно кількома групами, які очолювали В. Осовський, В. Чорноволенко та В. Паніотто. Група В. Чорноволенка та В. Тарасенка більш активно розробляла першу проблему, а групи В. Осовського (А. Ручка, В. Піддубний, Л. Аза, Л. Лук'янов) та В. Паніотто (О. Яковенко, Н. Смірнова, Н. Костенко) працювали над обґрунтуванням впливу соціальних характеристик трудових ресурсів і трудових вакансій на заповнення робочих місць. А вже під кін. 70-х рр. дослідницькі поля вкотре розширюються і демаркуються. Частина вчених, очолюваних В. Чорноволенком і В. Паніотто продовжили займатись соціальною структурою і соціальною стратифікацією, де основним стратифікатором розглядалась праця. Інші ж сконцентрували увагу на поглибленні молодіжної проблематики. За таких умов визріла необхідність організаційного впорядкування, що закінчилось появою у Інституті філософії в кін. 1979 р. нового соціологічного відділу – соціально-професійних орієнтацій, який очолив саме В. Осовський.

Наразі складно визначити, що саме стало отим визначальним фактором, який забезпечив появу і посприям подальшому існуванню в Україні *соціальної психології* – чи активна, самовіддана, іноді фанатична наукова діяльність Л. Сохань, лідера згуртованого колективу вітчизняних соціальних психологів, чи досить продуктивний розвиток загалом радянської соціальної психології, а чи, можливо, політика відносного невторчання влади саме у цю сферу. Як би там не було, можемо констатувати, що саме 70-ті – поч. 80-х рр. стали періодом активної інституціоналізації української соціальної психології. Її епіцентром в радянський час був відділ філософських проблем психології Інституту філософії, утворений сконцентрованою

навколо Л. Сохань групою науковців та аспірантів у 1970 р. В перші роки свого існування відділ вимушено виконував роль допоміжного підрозділу, працюючи спільно з іншими підрозділами Інституту над їх проблемами. Наприклад, на поч. 70-х рр. соціальні психологи разом з відділом історичного матеріалізму розробляли тему «Методологічні основи та суспільні функції соціального передбачення», вивчали проблеми НТР, виступали співвиконавцями замовленої ЦК комплексної програми соціально-економічного розвитку України тощо. І хоча соціальна психологія на перших порах постає в Україні лише як допоміжна гілка соціологічного знання, це одночасно було свідченням предметної демаркації вже безпосередньо соціології, яка все впевненіше звільнялась від «оков» філософії. Вже на поч. 70-х рр. окрім відділу в Інституті філософії з'являється ще кілька підрозділів соціально-психологічного профілю: в Київському держуніверситеті, Одеському політехнічному інституті, лабораторії та відділи на кількох підприємствах, дослідницька секція соціальної психології при київському відділенні соціологічної асоціації. Справжні ж підвалини вітчизняної соціальної психології закладаються після «Всесоюзної координаційної наради з питань розвитку соціології», що відбувається влітку 1973 р. у Москві і на якій було переглянуто основні дослідницькі напрями радянської соціологічної науки. Лише тоді стало дійсно можливим вивчати недоступні раніше питання. Вже у 1974 р. відділ соціальної психології отримує змогу розпочати першу безпосередньо психологічну тему – «Методологія, методика і техніка соціально-психологічних досліджень». А вже незабаром набутий досвід дав можливість перейти до власної фундаментальної проблематики. Так, вже з другої пол. 70-х рр. визначальним напрямом вітчизняних соціальних психологів стали дослідження способу життя. Розпочинаючи роботу над даною проблемою відповідно до загальносоюзної програми (розроблена А. Левікіним), українські вчені одразу зуміли утвердити власний «характерний стиль», що у подальшому забезпечило їм певну самобутність не лише в системі української соціології, але й всієї радянської соціальної психології. «Ми вирішили в цій сфері відобразити свою специфіку, а саме – соціально-психологічні проблеми способу життя. В результаті був виданий цілий ряд книг: «Образ

жизни», «Стиль жизни», «Культура жизни», «Жизненный путь личности», «Разумная организация жизни личности» – півдюжини книг», – згадує Л. Сохань. Розпочавши з досліджень способу життя, українські вчені на поч. 80-х рр. зуміли вийти на більш широку проблему – особистість у соціальному контексті, що стало основою подальших багаторічних пошуків, окремої наукової школи і, фактично, однією із основ становлення в Україні соціальної психології як окремої галузі сучасного суспільствознавства.

Досить цікавим напрямом роботи українських соціологів 70-х рр. була теоретична розробка та підготовка рекомендацій для практичного впровадження актуального на той час соціоінженерного проєкту, який, як виявилось, випередив історичний час і насправді впроваджується лише у наші дні у проєктах сучасних інноваційних корпорацій на кшталт «Facebook» та філософії економіки спільної участі. Це була робота, спільно з економістами, над запропонованою кібернетиком В. Глушковим моделлю *республіканської системи автоматичного управління*. Активна співпраця з місцевими кібернетиками взагалі стала своєрідною «візитною карткою» тогочасної української соціології, особливо тих, хто займався проблемами соціального управління та соціального планування. Для прикладу, вітчизняні соціологи у своїх спогадах неодноразово згадують академіка В. Глушкова як впливового «покровителя» місцевої соціології. Існують і документальні підтвердження співпраці соціологів з колегами-кібернетиками. Ось витяг з постанови Бюро відділення економіки, філософії та права від 11 січня 1965 р.: «Певного значення в проведенні суспільствознавчих досліджень установ Відділення набирають нові методи з застосуванням електронно-обчислювальної техніки і використанням найновіших досягнень науки і техніки. Наприклад, групою економічної кібернетики Інституту економіки розпочато розробку методики оптимального планування матеріально-технічного постачання, соціалістичного відтворення тощо. Вивчаються питання щодо застосування математично-машинних методів у філософських, правових та історичних дослідженнях...». Як бачимо, тут кібернетики допомагають конкретним методичним інструментарієм. Але й вони нерідко отримували зворотну користь від співпраці, соціальний фактор

був неодноразово включений у проблематику кібернетичних досліджень. Повертаючись власне до проєкту РАСУ, відмітимо, що основним поштовхом до впровадження цього напрямку стали вже згадувані нами кризові тенденції у радянській економіці. Ми вже відмічали, що економічні труднощі та господарча криза кін. 50-х – поч. 60-х рр. стали потужним стимулом відродження соціології в СРСР. Цей чинник не втратив своєї значимості і в наступні десятиліття. Як Косигінські реформи виявились не завершеними, впродовж 70-х рр. радянська економіка продовжувала стагнувати. Вже з кін. 60-х рр. у середовищі вищої номенклатури стало зрозуміло, що проблеми дуже серйозні, централізоване планування себе абсолютно вичерпало. Разом з тим, цю базовану на жорсткому плануванні і орієнтовану на ВПК систему, доповнену кризовим, дефіцитним народним господарством не можна було зламати або кардинально змінювати. Вона була однією із основних, фундаментальних опор соціалістичного укладу. Розпочинається холеричний пошук дієвої моделі виведення країни з кризи, апогеєм якого врешті стане «Перебудова» сер. 80-х. А у 70-ті рр. як потенційний механізм хоча б часткового вирішення проблеми академік В. Глушков (на той час директор Інституту кібернетики АН УРСР) запропонував ідею державної системи автоматизації. Суть її полягала у можливості автоматизації впливу на підвищення ефективності праці і усунення суттєвих відмінностей між розумовою та фізичною працею, що дозволить в подальшому контролювати потоки соціальної мобільності. Звісно, наразі ми розуміємо недостатність, а в чомусь навіть утопічність цього проєкту. Але за тих умов, коли було неможливо демонтувати централізовану систему управління, без якої була нежиттєздатною планова економіка, ідея не радикального ламання, а точкової корекції системи дійсно виглядала привабливою. Підготовку проєкту реформи доручили фахівцям – економістам і соціологам. На перших порах роботи в даному напрямі розгорнулись широко. Так, вже у вересні 1970 р. до розробки проблеми залучено Інститут економіки та його філії у Львові та Харкові, Інститут економіки промисловості, Інститут держави та права (вивчались правові форми організації роботи в умовах процесів НТП), Інститут філософії. Але вже перші кроки показали усю складність проєкту. Насамперед, вчені дуже

швидко залишились без владної підтримки, хоча сама влада офіційно таку підтримку тривалий час декларувала. Чим була зумовлена така позиція? Ось яке враження залишилось від тих подій (у контексті розробки саме проблеми АСУ) у К. Грищенка, який фактично очолював цей фронт робіт у Інституті філософії: «проявилась воля Політбюро – старців, які не мали абсолютно ніякого бажання займатись реконструкцією радянського механізму. Для цього ж необхідне нове мислення, нові підходи, а тут ні розумових, ні фізичних здібностей вже не вистачало». Як наслідок, не лише проєкт РАСУ закінчився повним фіаско, а й до соціології як такої «стали відноситись якимось... Вже соціологічні роботи викликали навіть не прикладний інтерес, а лише цікавість: існують соціологи – то й нехай собі існують. Але ось цього передаточного моменту – впровадження результатів в життя – вже не було». Виявилась дійсно неприємна ситуація: наука не зуміла виправдати очікувань влади – не зуміла вирішити проблему, яку вона (мається на увазі влада) сама не лише не могла, але й не хотіла вирішувати, дистанціювалась від неї. На певний час в СРСР ситуація консервується, розпочинається брежнєвський «застій». В результаті наприкінці 70-х рр. соціологія потрапила в серйозну «опалу», на цей раз як механізм її покарання було використано зневагу, ігнорування. І, хоча українська соціологія переживала й більш болючі удари, проте тут є ще й приховані симптоми, які на той час були дійсно загрозливими для її подальшого розвитку. Знову скористаємось свідченнями експерта: «поступово соціологи якимось стали втрачати інтерес до прикладної сторони, оскільки не бачили результатів віддачі. І соціологія багато в чому звелась тоді (кін. 70-х – поч. 80-х рр.) до написання книг, статей, журналів... Від життя вона, якщо й не відірвалась, то вплив її на соціальне життя був вже не таким як раніше».

Досить активно розвивалась в Україні проблема *методики конкретно-соціологічного дослідження*. Особливо актуалізувало даний напрям поширення прикладних досліджень, у яких використовувались популярні на той час кількісні методи збору емпіричної інформації, що потребувало якнайшвидшого їх методичного та технічного забезпечення. Як згадують експерти, «методик не було, особливо методик аналізу, комп'ютерів не було... переважно робили одномірний аналіз, двомірний в

кращому випадку», «вибірки тоді ще досконалої не було, тому дуже часто проводили дослідження по генеральній сукупності», «арендували машинний час в Держкомстаті, виділяли його нам тільки вночі», «розрахунок двомірок або формування додаткових ознак – це взагалі був вищий пілотаж, тижні йшли на те, що зараз займає 20 хвилин». Стимулом була також потреба в теоретико-методичній підтримці заводської соціології, яка потребувала типових базових методик соціологічного дослідження. Виробити їх могли насамперед академічні соціологи. І нарешті, проблема методів, особливо математичних, була фактично недоступною для партійних чиновників, до неї було вкрай важко підступити з ідеологічним контролем. Це створювало своєрідне позацензурне поле, що стимулювало розвиток напрому. Роботи тут велись двома паралельними шляхами: 1) удосконалення математичних (кількісних) методик отримання та аналізу емпіричних даних, цим займались у 70-80-ті рр. кількома фахових математиків у вітчизняній соціології (В. Паніотто, В. Хмелько, М. Чурилов); 2) вироблення методик соціально-психологічного дослідження фахівцями відділу соціальної психології. Фактично, ці два напрями стали однією із дійсно специфічних рис української радянської соціології, що, з одного боку, відобразило тенденцію домінування кількісних методик у радянській соціології загалом, а з іншого – показало її унікальність як соціології української. Українські фахівці з математичних методів у соціальному дослідженні були не лише рівноавторитетними у радянській науці, але часто й задавали стандарт, на який змушені були рівнятись навіть розвинені у Союзі соціологічні центри (московські, ленінградські, Новосибірські). Так, наприклад, саме українськими фахівцями (В. Паніотто, М. Чуриловим) на поч. 80-х рр. вперше було створено постійно діючу опитувальну сітку і розроблено для неї вибірку. Вітчизняні соціальні психологи у своїй сфері взагалі виступали піонерами, адже у ті часи не лише методика соціально-психологічного конкретного дослідження була у зародковому стані, але й сама соціальна психологія мала надзвичайно обмежене у радянській науці представництво. Українські вчені виступали «творцями галузі». В результаті, тут ми погоджуємось з В. Паніотто, саме серйозна увага до методичних аспектів соціології, зокрема, роботи над кількісними методами, сформували в українських соціологів у подальшому

дуже високу методичну культуру.

У порівнянні з означеними галузями, емпіричною соціологією, рівнем конкретних методів у її *загальнотеоретичній царині* протягом усієї радянської доби існували серйозні проблеми. В умовах монополії «єдиновірного» історичний матеріалізму на пояснення природи соціальності людини і принципів та законів суспільного розвитку ніякої мови про якісь оригінальні теоретичні концепти не могло навіть йти. За словами С. Макеєва, «про загальну соціологію тоді уявлення не було, про ту теоретичну соціологію, яку ми сьогодні звемо класикою». Ми вже зазначали про багаторічну дискусію щодо загальної теорії в радянському суспільствознавстві та її закінчення у вигляді схеми Г. Глезермана, В. Келле та М. Пилипенка. І хоча основна дискусія розгорталась в середовищі московської наукової еліти, українські вчені не могли до неї не долучатись. Основну увагу вони звертали насамперед на вирішення проблеми пристосування історичного матеріалізму до позицій загальносоціологічної теорії. Займався цим спеціальний відділ історичного матеріалізму, створений у Інституті філософії ще у 1949 р. (через три роки після заснування самого Інституту), який вже в 60-х – на поч. 70-х рр. розпочинає багаторічний цикл теоретичних досліджень, об'єднаних спільною назвою «Історичний матеріалізм – методологія суспільних наук». Проте, на нашу думку, все-таки не слід поширювати тавро абсолютної псевдонауковості та ідеологічної зашореності на увесь напрям. Соціальні контексти історичного матеріалізму наразі сприймаються з надто спрощених, вульгаризованих позицій, тоді ж істматівці досить глибоко аналізували такі суто соціологічні проблеми, як класові відносини, політичну систему суспільства, економічні відносини, суспільну свідомість. Детальніше розглянувши проблематику, якою займались співробітники відділу історичного матеріалізму лише протягом 70-х рр., ми виявили цілий набір цікавих конкретних результатів, які без ідеологічної обгортки виявляються швидше рушієм розвитку, аніж фактором гальмування соціології в Україні у наступні десятиліття. Наприклад, за матеріалами планової теми «Загальносоціологічні проблеми взаємозв'язку соціального пізнання і соціальної практики» (розроблялась під керівництвом керівника відділу чл.-кор. АН УРСР В. І. Куценка протягом 1972-1976 рр.) було

досліджено основні закономірності взаємозв'язку соціального пізнання та соціальної практики як в загальносоціологічному плані, так і в контексті окремих сфер суспільного життя. В результаті розробки іншої теми – «Загальносоціологічні закономірності функціонування і розвитку соціалістичного способу життя» (1976-1980 рр.) досліджувались методологічні проблеми вивчення способу життя суспільства та особистості, місце способу життя людей в системі суспільних явищ, класовий характер способу життя суспільства, відмінні риси соціалістичного способу життя. Тут бачимо, як, спрямовуючи головні зусилля на виконання основного завдання, поставленого перед теоретиками – обґрунтування прав історичного матеріалізму на місце єдиної теорії соціального пізнання, українські вчені паралельно займались досить серйозними теоретичними узагальненнями конкретних соціальних реалій радянського суспільства.

Дослідження на Чорноморському суднобудівному заводі. На кін. 70-х рр. у Інституті філософії АН УРСР крім існуючого відділу конкретно-соціологічних досліджень вже існувало кілька підрозділів, які також займались виключно соціологічною проблематикою, зокрема й три лабораторії соціологічного профілю. За умов розширення соціологічної проблематики, вже достатнього і професійного кадрового потенціалу, у 1977-1979 рр. Інституту вдається реорганізувати їх у безпосередньо соціологічні відділи. Так, відділ конкретно-соціологічних досліджень реорганізовується у відділи соціологічних досліджень праці та соціологічних досліджень соціально-професійних орієнтацій, з відділу етики та естетики виокремлюють відділ соціально-психологічних проблем управління, відділ філософських проблем психології перетворено у відділ філософських проблем соціальної психології й т. д. Це уможливить вже пізніше, у 1984 р. ініціювати відділення соціології, з якого ще пізніше постане сучасна українська академічна соціологія і соціальна психологія.

Наприкінці 70-х рр. розширеним складом із трьох новосформованих відділів київські академічні соціологи переїждять до Миколаєва, де розпочинають ще один багаторічний проєкт – *комплексне дослідження всіх соціальних сторін*

життєдіяльності робітничого колективу Чорноморського суднобудівного заводу.

Як згадує К. Грищенко, безпосередній учасник і один з керівників цього проєкту, вже з 1978 р. практично вся дослідницька база Інституту зміщується до Миколаєва. Готується серйозна програма досліджень, яка спочатку розрахована на один рік і повністю фінансувалась заводом. Але вже у 1979 р. дирекція підприємства ініціює продовження договору, дослідження тривають кілька років. В умовах ігнорування соціології з боку влади, програма миколаївських досліджень фактично рятує українську соціологічну науку від стагнації.

Щодо деталей проєкту, насамперед доречно відмітити, що програма не лише фінансувалась підприємством, але у фінансовому плані на кілька років була повністю виведена з бюджету Інституту філософії і переведена на баланс заводу. Кілька соціологічних підрозділів Інституту філософії повністю зосередився на єдиному проєкті – глибокому обстеженні соціальних проблем окремого підприємства, що дало змогу в подальшому отримати унікальні результати і унікальний за своїм значенням досвід. Основне завдання, яке було поставлене перед соціологами – вивчити соціальні резерви потужного підприємства з надзвичайно розвиненою інфраструктурою і розробити механізм їх оптимального використання. Маючи величезне поле для діяльності, повну підтримку з боку дирекції і парткому підприємства, кияни зуміли суттєво розширити тематику своїх досліджень, поглибили попередні напрацювання, отримали багатющі інформаційні масиви. Наприклад, групи під керівництвом М. Сакади та О. Ручки працювали тут над проблемами трудової дисципліни в колективі, управлінням трудового колективу тощо.

На жаль, як і після Львівського проєкту (та й значної частини інших досліджень радянської доби) не збереглися офіційні звіти цих досліджень. Очевидно, вони зникли не у буквальному розумінні, а були засекречені, оскільки завод належав до переліку об'єктів, які працювали на військово-оборонний комплекс, а соціологів залучили туди за погодження з ЦК КПУ, тож в майбутньому, можливо, вдасться віднайти втрачені документи. За результатами проєкту було опубліковано кілька робіт, зокрема монографія А. Ручки та М. Сакади

«Мотивація трудової поведінки працівників на промисловому підприємстві», але сам проєкт, як це не парадоксально, маловідомий сучасникам.

Фактично, дослідження на Чорноморському суднобудівному заводі стали своєрідним якісно оновленим аналогом досліджень кінця 60-х рр. на ЛТЗ. Звісно, це були не ідентичні проєкти. Але, разом з тим, можна виявити цілий набір спільних рис, які символічно засвідчують утвердження традицій вітчизняної прикладної соціології, закладених ще на межі 60-70-х рр.

Соціологія у вищих навчальних закладах. Соціологія у вищих навчальних закладах вже з 60-х рр. стала формувати образ української регіональної соціології. Завдяки самобутній діяльності спочатку звичайних ентузіастів, а в подальшому, з накопиченням досвіду – визнаних фахівців вітчизняної соціології, вдалось сформувавши самодостатні наукові спільноти Харкова, Одеси, Львова. Соціологічні пошуки співробітників Харківського, Київського, Одеського, Львівського університетів стали своєрідною альтернативою українській академічній соціології. Разом з тим, ці центри представляли соціологію українських регіонів, з її специфічними рисами, здобутками та невдачами. Тому наразі спробуємо простежити, як розвивалась в Україні соціологія у вищих навчальних закладах, зосередивши увагу насамперед на таких її осередках, як університети в Харкові, Одесі, Львові та Києві.

Харків. Одним з головних ініціаторів створення соціологічної лабораторії в Харківському університеті був професор Ю. Бухалов, який очолював тоді кафедру філософії. Разом з О. Якубою він переконав адміністрацію університету в необхідності створення соціологічної групи при кафедрі філософії і вже в листопаді 1963 р. така лабораторія (науково-дослідна лабораторія конкретно-соціологічних досліджень) була створена. Спочатку до складу лабораторії увійшли юристи та економісти (Д. Некрасова, Л. Малєнкова, Л. Нецвіт, С. Ковригін), пізніше прийшли психолог М. Кирилова, математик О. Єгоричов, історик В. Правоторов. Адміністративними керівниками лабораторії у різні роки були А. Андрущенко, В. Арбеніна, С. Ковригін, Д. Некрасова, Л. Нецвіт, науковим керівником і справжнім генератором її діяльності протягом багатьох років

залишалась О. О. Якуба.

Вже з перших років харківська лабораторія розпочала надзвичайно продуктивну діяльність, зайнявши досить самостійну позицію в системі не лише української, але й усієї радянської соціології. Перше масштабне дослідження, присвячене вивченню різноманітних проблем життєдіяльності машинобудівних підприємств м. Харкова (ХТЗ, турбінний та велозавод, ХЕМЗ, завод «Серп і молот») лабораторія проводить у 1965-1969 рр. Результатом стала перша монографія – «Роль общественности в управлении производством» (1968). Пізніше матеріали досліджень стали також основою кількох дисертацій: А. Андрущенко, В. Арбеніної, В. Писаренко. З-поміж інших аспектів ці дослідження мали й блок, присвячений аналізу проблем у сфері політики, при цьому було вироблено власну програму осмислення феномену «політичного», згадана монографія стає одним з перших досвідів вітчизняної соціології політики.

У 70-ті рр. харків'яни продовжують розвивати виробничу проблематику, досліджуючи соціальні і соціально-психологічні механізми підвищення продуктивності праці. В цей же час розпочинається вивчення проблем вищої школи, студентства та молоді. Штат лабораторії оновлюється університетськими випускниками (Т. Козуб, І. Шеремет, Л. Сокурянською, В. Литвинович), які в подальшому тут же захищаються (протягом 70-80-х рр. за результатами досліджень співробітниками лабораторії конкретно-соціологічних досліджень захищено близько 30 дисертацій).

Окрім того, соціологи харківської університетської лабораторії, на відміну від більшості своїх колег, самостійно працюють ще й у сфері методики та техніки конкретно-соціологічного дослідження, що дозволило їм стати багато в чому незалежними від столичних центрів. Вагомий внесок в цій сфері, зокрема у розвитку інструментальної бази лабораторії та методиці аналізу емпіричної інформації зробив майбутній керівник кафедри методики і техніки соціологічних досліджень соціологічного факультету В. Правоторов.

На межі 70-80-х рр. співробітники лабораторії брали активну участь у розробці і реалізації соціально-педагогічних експериментів із впровадження системи «Стажист» і проведення

громадсько-політичної практики студентів. Результатом досліджень студентства стала монографія «Студент очима соціолога». Окрім того, з 1983 р. в університеті виходить періодичний збірник соціологічних праць «Вісник ХДУ ім. О. М. Горького», де також публікується більшість результатів цих досліджень.

З 1980 р. харків'яни розпочинають підготовку у своєму університеті спеціалістів із соціології – на економічному факультеті. Це дало змогу в подальшому зберегти наступність кадрів і підняти питання про харківську соціологічну школу, наукову школу О. Якуби. Так, першими випускниками-соціологами стали такі відомі нині у соціологічній спільноті постаті, як О. Куценко та Л. Хижняк.

Протягом другої пол. 80-х рр. проводиться багато досліджень, спрямованих на аналіз перебудовчих реформ, діяльності вищої школи, змін у свідомості та поведінці радянських громадян: цикл соціологічних досліджень процесів демократизації вищої школи (О. Якуба, В. Арбеніна), перспектив студентського самоврядування (О. Якуба, Л. Сокурянська), якостей, методів, стилів діяльності керівників (А. Андрущенко), ціннісних орієнтацій населення (В. Бакіров), стану міжетнічних відносин (В. Арбеніна).

Київ. Родоначальниками соціології в Україні були вихідці та співробітники саме Київського університету: О. Стронін, М. Драгоманов, Л. Петражицький, М. Грушевський, Б. Кістяківський. Проте недовгий період ранньої української соціології, як відомо, досить швидко був перерваний більшовицькими декретами, тож цілком природно, що в університеті сер. 50-х рр. суспільствознавство було представлене лише як складова навчальних курсів з історичного матеріалізму та філософії, які читались професорами Є. Федоренком, П. Курочкіним, К. Ткаченком, В. Танчером. Зрозумілим стає й той факт, що за відновлення соціологічного знання тут взяли саме філософи. Перший соціологічний підрозділ в Київському університеті створюється в 1961 р., коли за ініціативою П. Копніна тут було створено лабораторію конкретних соціологічних досліджень, яку очолив доцент кафедри філософії гуманітарних факультетів М. Гончаренко. В стилі тих часів дослідницька проблематика лабораторії була типовою для

університетської соціології: дослідження ціннісних орієнтацій різних верств населення та мотивів їхньої трудової діяльності, проблем вільного і робочого часу, шлюбу і сім'ї, побуту і побутових відносин.

Незабаром розпочинається підготовка і читання нормативних та спеціальних курсів з проблем методики та техніки соціологічних досліджень, соціологічної теорії, галузевих соціологій, проблем історії соціології та ін. Оцінки щодо якості цих перших курсів з точки зору сучасників доволі суперечливі. Так, одні вчені відзначають, що рівень був занижким («на філософському факультеті читався курс, один семестр всього, прикладної соціології, де нас навчали проводити емпіричні соціологічні дослідження. Розповідали, що таке анкета, що таке вибірка, потім в нас була практика, проводили опитування, щось пов'язане з релігією по області»), інші зазначають, що саме викладання соціології в університеті стало поштовхом до наукової кар'єри («я навчався на філософському факультеті у 1962-1967-х рр., Київський університет. Тоді не було ж соціології, але я не пішов на історію філософії, не пішов, скажімо, на діалектичний та історичний матеріалізм, а пішов на науковий комунізм, бо на цій спеціальності читався маленький курс конкретно-соціологічних досліджень. В університеті в 60-х роках була лабораторія конкретно-соціологічних досліджень, і от саме керівник цієї лабораторії, Михайло Полікарпович Гончаренко, кандидат філософських наук, читав його, і воно мене почало цікавити»). Важливого значення для розвитку соціологічної науки в університеті і взагалі соціології в Україні мало включення у 1965 р. до навчального плану філософського факультету нового курсу «Методологія, методика і техніка соціологічних досліджень». У 1968 р. виходить друком перший у республіці посібник для студентів і соціологів-практиків «Методика и техника конкретно-социологических исследований», який підготували І. Надольний, М. Гончаренко, М. Захарченко, Л. Дерібасова та ін. Саме з випускників-філософів Київського університету було сформовано перший соціологічний відділ у Інституті філософії, а більшість цих випускників надалі стали талановитими відомими вченими-соціологами.

У 1979 р. на філософському факультеті Київського університету було відкрито одну з перших в Україні кафедр

соціології, яка в 1986 р. стане основою соціологічного відділення. Для студентів, які спеціалізувалися на кафедрі, читалися спецкурси з проблем соціологічного опитування, дослідження громадської думки, вільного часу, соціології трудового колективу, застосування математичних методів у соціології, профорієнтації молоді, планування і прогнозування соціальних процесів, соціології праці.

Справжнього розквіту соціологія в університеті зазнала в кін. 80-х рр., коли кафедру очолив В. Волович, який, окрім діючих, створює унікальну на той час кафедру методології та методів соціологічних досліджень, а після утворення в 1991 р. факультету соціології та психології стає його першим деканом.

Одеса. Незмінним лідером одеських соціологів з 60-х рр. залишалася І. Попова – соціолог та філософ, перший в Україні доктор філософських наук із спеціальності «прикладна соціологія». Прийшовши у 1955 р. працювати до Одеського університету, вона досить ґрунтовно опановує соціологічну проблематику (під керівництвом Т. Ойзермана підготовлена і в 1961 р. у МДУ захищена кандидатська дисертація «Психологізм як характерна риса сучасної американської соціології»), що дозволило їй досить швидко зорганізувати навколо себе талановиту молодь і, створивши у 1969 р. при кафедрі філософії ОДУ науково-дослідну соціологічну групу, розпочати практику у прикладній соціології.

Перші дослідження група проводить на Одеському судноремонтному заводі, а вже на поч. 70-х рр., після того, як І. Попова очолює відділ соціології Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР, розширеним складом (сектор, а потім відділ соціологічних проблем управління, до якого входили В. Максименко, Г. Безсокирна, А. Шишова, М. Кунявський, В. Попович, В. Головатюк), одесити охоплюють своїми дослідженнями судноремонтні підприємства усього СРСР. Основна увага дослідників була зосереджена на вивченні трудових відносин на судноремонтних заводах і в морських портах, зокрема досліджувались проблеми виробничої освіченості в системі регулювання трудової діяльності, виробничої демократії, змісту праці, стимулювання до праці, трудової мобільності. Результатом роботи стають колективні монографії «Проблемы социального регулирования на

промышленных предприятиях» (Київ, 1973), «Стимулирование трудовой деятельности как способ управления» (Київ, 1976).

Саме тоді вдалось налагодити продуктивну багаторічну співпрацю з провідними радянськими соціологами, зокрема, з В. Ядовим, А. Здравомисловим, Б. Грушиним, Ю. Левадою, Р. Ривкіною, Г. Осиповим, І. Коном, Ю. Замошкіним, В. Чорноволенком, В. Оссовським. Головним наслідком перших років стало створення основ майбутньої наукової школи. Як згадують сучасники, «Попова Ірина Марківна тоді була вченим із союзним ім'ям, із багаточисленними публікаціями в різних виданнях, особливо в «Соціологічному журналі», і навколо неї співробітники... Причому, у ті часи *одеська школа випереджала київську*, тому що в нас ще тільки становлення відбувалося, а Попова одразу ж проявила себе як серйозний дослідник». Щоправда, сама Ірина Марківна дещо по іншому оцінює «співвідношення сил» українських соціологічних центрів кін. 60-х рр.: «Можливість проведення емпіричних досліджень з'явилася в нас після 1966 р., коли почався рух, пов'язаний із соціальним плануванням на промислових підприємствах... Цим не оминули скористатися й ми, почавши вести переговори про укладення господарського договору на різних промислових підприємствах. Допомогали нам кияни, що утворили до цього часу в Інституті філософії АН України особливий сектор, що займався конкретними соціологічними дослідженнями. Очолював його В. П. Черноволенко – чудова людина, вдумливий дослідник, що багато зробив для розвитку соціології в Україні».

Повернувшись в 1975 р. до університету, І. Попова реорганізовує свою групу у соціологічний підрозділ при кафедрі філософії гуманітарних факультетів і відновлює дослідження. Розпочали з поновлення договорів з Мінморфлотом та Міністерством суднобудівної промисловості для дослідження соціальних проблем сумісності на підприємствах цієї галузі і вивчення соціальної ефективності колективних форм організації праці на судоремонтних підприємствах.

Лібералізація режиму за доби Перебудови дозволила суттєво розширити дослідницьку проблематику: вивчались громадська думка та соціальне самопочуття населення, соціально-економічні та політичні орієнтації, електоральна поведінка, міжнаціональні відносини, культурно-мовна ситуація

та багато інших феноменів масової свідомості та поведінки. Цікавим проєктом був повторний аналіз результатів досліджень трудових відносин, що проводились відділом І. Попової у 1-й пол. 70-х рр. Це стало основою колективної монографії «Сознание и трудовая деятельность. Ценностные аспекты сознания, вербальное и фактическое поведение в сфере труда» (Київ, 1985). Розширюються наукові зв'язки: з Інститутом соціології АН СРСР (участь в дослідженнях в рамках проєкту В. Ядова «Людина, наука, суспільство»), Центром соціологічних досліджень ЦК КПУ, соціологічною групою Верховної Ради УРСР (де працювали В. Оссовський та В. Матусевич); в 1986 р. І. Попова отримує можливість побувати на ХІ Міжнародному соціологічному конгресі.

Але вже на поч. 90-х рр., коли практично повністю скоротилось фінансування конкретно-соціологічних досліджень, колектив соціологів ОДУ фактично розпадається. Причина тут, очевидно, у специфіці одеської університетської соціології, якій була притаманна насамперед науково-дослідна спрямованість, що залишило поза орбітою проблему наступності кадрів. В той час, коли у Київському та Харківському університетах вже з кін. 70-х рр. зосередились на введенні соціологічної спеціальності для підготовки фахової молоді ще з студентських лав, тут готували зміну з випускників-несоціологів через навчання в аспірантурі, роблячи ставку на «талановиту індивідуальність». І в той час, коли в інших центрах була можливість оновлюватись у критичні часи молоддю з «студентського резерву», то одесити після втрати частини кадрів опинились у вкрай кризовій ситуації.

Львів. На відміну від інших провідних регіональних центрів, у Львові університетська соціологія на перших порах розвивалась не настільки інтенсивно. Основною причиною тут була наявність потужної соціологічної групи у Львівській філії Інституту економіки, яка спочатку фактично монополізувала право на соціологічні дослідження в регіоні, своїм авторитетом затьмарила університетських соціологів. Саме економісти, очолювані Л. Олесевичем, ініціювали та забезпечували дослідження на ЛТЗ, вони фактично й сформували ранню львівську соціологію, її економічний ухил. Разом з тим, вже з найперших років Львів як один з соціологічних центрів мав ряд суттєвих переваг, які в подальшому спричинили його певну характерність. Наприклад,

львівські соціологи найраніше серед українських дослідників налагодили продуктивні закордонні контакти, зокрема, з польськими соціологами, до яких вони їздили на стажування, отримували звітти західну літературу тощо. Експерти згадують, що саме завдяки польським контактам львів'ян така література потрапляла до Києва та у інші українські центри. Багато в чому завдяки львів'янам, їх прозахідним стандартам відбувся швидкий методологічний та методичний розвиток українських соціологів, адже саме на ЛТЗ було підготовлено першу професійну когорту вітчизняних емпіриків. Проте іншою характерною рисою львівської соціології стала відносна слабкість її університетської складової. Так, з 1965 р. при університеті діяла лабораторія соціологічних досліджень, основними напрямками досліджень якої були промислова соціологія та соціологія вищої школи. Проте особливо помітною на республіканському рівні вона не була. Натомість протягом 70-х рр. Львів соціологічний являв собою насамперед дослідження у сферах соціального планування та управління, які очолював Л. Олесевич. Особливо відмітними були дослідження другої пол. 70-х рр., коли розпочалась підготовка комплексного плану соціально-економічного розвитку усього м. Львова і п'яти його адміністративних районів на 1976-1980 рр. І лише тоді, коли соціальне планування почало занепадати як напрям, університетська соціологія Львова отримує шанс на «вихід з тіні». Щоправда, й тут не обійшлося без впливу «доби Олесевича», адже багато з представників заводської соціології перейшли пізніше у вищі навчальні заклади, як от В. Нагорний, що став завідуючим кафедрою в університеті. У сер. 80-х рр. в університеті вже було кілька молодих, амбітних, дієвих вчених, зокрема, Н. Черниш, яка з 1978 р. очолила соціологічну лабораторію. Вони й розпочинають інтенсифікацію розвитку університетської соціології. Проте у львів'ян не було ще ні власної наукової школи, типу харківської, ні досвіду серйозних самостійних дослідницьких проєктів, як у одеситів, ані столичного статусу киян, зате було бажання якомога швидше зрівнятись із першими, другими та третіми. Показово, що таки вдалося розробити власну оригінальну стратегію розвитку, базовану на молоді з європейською освітою. Наприклад, лідер сучасних львівських соціологів, Н. Черниш уже у 1989 р. змогла побувати на стажуванні в Канаді (соціологічний факультет

університету Альберти). Щоправда, повністю реалізувати цю стратегію вдалося вже в 90-х рр., зате сьогодення львівська соціологія займає провідні позиції в Україні.

Як ми побачили, соціологія в Україні розвивалась не лише в академічних рамках. Соціологічні лабораторії найбільших університетів зуміли не лише «втриматись на плаву» у добу становлення соціології, але й стати виразником української регіональної соціології. Такі дослідники, як О. Якуба, І. Попова зуміли утвердити свої імена у списку «найбільш визнаних» українських соціологів як радянської, так і сучасної доби. Їх доробок був не меншим, а в окремих напрямках навіть вагомим, ніж здобутки академічних фахівців.

Соціологічна асоціація. Як інституція вітчизняної соціології професійна асоціація виникла в 1968 р. під назвою Київське відділення Радянської Соціологічної Асоціації. З самого початку вона була декларована як підконтрольна та підзвітна у своїй діяльності Радянській Соціологічній Асоціації. На момент утворення власної асоціації українські соціологи мали вже суттєве представництво в союзній асоціації (133 індивідуальних та 6 колективних членів), що свідчило не лише про потенційну життєздатність новоутвореної структури, але й про суттєву її роль у регулюванні процесів становлення соціологічної науки у республіці.

Для спроможності до головної функції – координації соціологічних досліджень, перш за все потрібно було чітко визначити напрями, які закріплювались за науково-дослідними секціями асоціації. Доречно відмітити вдалий підбір керівних кадрів над цими секціями: Л. Сохань, І. Попова, О. Якуба, Л. Олесевич, Ю. Сікорський, саму ж асоціацію спочатку очолила Л. Сохань (до 1978 р.), а надалі – В. Чорноволенко (впродовж 80-х рр.)

Дієвість інституції бачимо вже в перші роки її існування. Насамперед, вона стала популярною серед вітчизняних вчених, що стимулювало входження у членство організації. Так, на 1972 р. кількість членів асоціації вже становила 209 індивідуальних та 40 колективних, а протягом наступних років чисельність постійно зростала: у 1976 – 228 та 56 колективів, в 1977 р. це співвідношення становить 270 та 60, у 1980 р. – 307 та

93.

Основною формою діяльності, як і планувалось, стає науково-координаційна робота через дослідницькі секції. Серед найбільш дієвих слід відмітити секції соціального регулювання та управління (керівник – І. Попова), що на перших порах опікувалась проблемами соціального регулювання на підприємствах промисловості та транспорту, соціального планування колективів промислового підприємства (на базі Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР, кер. – Л. Олесевич), соціальної активності (на базі лабораторії конкретно-соціологічних досліджень кафедри філософії ХДУ, кер. – О. Якуба). Дослідницька секція соціології та демографії під керівництвом В. Стешенка з Інституту демографії АН УРСР проводила велику координаційну роботу по розробці проблем соціальної демографії: соціально-економічних і соціально-біологічних проблем відтворення населення (перш за все активно працюючого), проблем розселення та містобудування, сім'ї та шлюбу, використання жіночої праці тощо. Секція соціальної психології займалась проблемами мотивації трудової діяльності, ставлення до праці, соціально-психологічними основами пропаганди, міжособистісними відносинами в процесі виробництва, паралельно удосконалювалась методика соціально-психологічного дослідження.

Стимулювались інші форми активності, як-от участь членів асоціації у міжнародних, союзних та республіканських симпозіумах, конгресах та конференціях, організація і проведення навчально-методичних семінарів, в тому числі й у регіональних центрах, видавнича діяльність, звітно-консультативна співпраця з директивними органами. Так, лише протягом 1971-1972 рр. українські соціологи, члени асоціації брали участь у роботі ІХ Міжнародного конгресу геронтологів (Київ, 1972), Всесоюзній конференції із проблем соціальної структури (Свердловськ, 1972), ІV З'їзді товариства психологів (Тбілісі, 1971), Всесоюзній конференції із проблем управління (Москва, 1972), організували зональну конференцію по соціальному плануванню для західних областей України (Ужгород, 1971) та три республіканські наради по профорієнтації та соціальній психології; окрім того проведено 7 навчально-методичних семінарів для заводських, університетських

соціологів та партактиву Києва, Харкова, Львова, Одеси, Донецька.

Особливої престижності і популярності додавала асоціації спроможність до видавничої активності. Так, вже за перші роки під її егідою було опубліковано ряд індивідуальних та колективних брошур і монографій, зокрема, збірник «Социальные проблемы производственного коллектива», колективно впорядковану «Библиографию по сельской социологии», колективні монографії «Влияние социально-экономического фактора на демографические процессы» та «Социологические проблемы советского общества», індивідуальні праці В. Куценка «Социальная задача как категория истмата» та В. Тихоновича «Мотивы трудовой активности личности». Українські науковці були залучені до підготовки союзного збірника «Проблемы демографической политики». Загалом лише впродовж першої пол. 70-х рр. число індивідуальних та колективних збірників і монографій перевищило 30.

У середині 70-х рр. вже чітко сформувались ті наукові колективи, що стали базовими для розвитку соціологічної науки у радянській Україні. Керівники абсолютної більшості цих колективів одночасно входили до керівного складу асоціації, що автоматично виводило організацію на ступінь своєрідного «елітарного наукового клубу». Так, протягом 70-х рр. членами Бюро КВ РСА були завідувачі відділами конкретно-соціологічних досліджень і соціальної психології Інституту філософії АН УРСР В. Чорноволенко (замісник голови Бюро) і Л. Сохань (голова Бюро), відділу демографії Інституту економіки АН УРСР В. Стешенко, лабораторії профорієнтації та профвідбору цього ж Інституту І. Назімов, відділень цього Інституту у Львові Л. Олесевич та Одесі І. Попова, замдиректора Інституту економіки промисловості АН УРСР в Донецьку В. Мамутов, наукова керівниця лабораторією конкретно-соціологічних досліджень Харківського держуніверситету О. Якуба та завідувач відділу соціально-економічних проблем і рівня життя ЕНДІ Держплану УРСР О. Образцов та ін.

Головні напрями досліджень у 70-ті рр., якими опікувалась асоціація – соціальне планування промислових і

сільськогосподарських підприємств та окремих регіонів, проблеми соціального управління і регулювання, соціальні та соціально-психологічні проблеми створення і впровадження автоматичних систем управління, дослідження соціалістичного способу життя, соціальної активності різних соціально-професійних груп, соціально-професійних орієнтацій молоді, проблем соціології освіти, спорту, вивчення демографічних та етнографічних проблем, розробка методологічних та методичних питань.

Певної реорганізації асоціація зазнає у другій пол. 70-х рр., коли вона перейменовується з Київського відділення в Українське, скорочується кількість науково-дослідних секцій, чітко регламентується перелік дослідницьких тем. В травні 1978 р. відбувається зміна керівництва асоціації. Головою її бюро стає В. Чорноволенко, його замісниками – В. Осовський та О. Образцов, вченим секретарем – В. Матусевич. У цей час спостерігається цілий набір позитивних тенденцій, зокрема у видавничій діяльності асоціації. Так, лише за 1978 р. за результатами практичної та науково-дослідницької діяльності публікується понад 20 монографій, збірників та методичних посібників, велика кількість брошур і статей, а у 1979 р. кількість монографій зростає до 30.

Іншим позитивним моментом стає цикл спеціальних напрацювань, спрямованих на розробку новітніх методик обробки емпіричної інформації. З цією метою в 1979 р. створюється секція методики та техніки соціологічних досліджень, яка відразу ж розпочала розробку пакетів уніфікованих програм. В процесі роботи секція активно співпрацювала з рядом допоміжних організацій, як-от Інститутами кібернетики та економіки АН УРСР, ОЦ Білоруського університету тощо, що додатково стимулювало міжреспубліканські зв'язки.

Поч. 80-х рр. – період подальшого розквіту асоціації. Вона продовжує чисельно зростати, довівши кількість членів до 320 індивідуальних та 109 колективних у 1982 р. Крім столичних соціологів тут чимало представників із регіонів – 27 міст республіки у 1982 р. Розширюється коло дослідницьких інтересів, з'являються нові секції та нові науково-дослідні проблеми. Так, в травні та липні 1982 р. створюються секції соціальних проблем

засобів масової інформації, соціології особистості та математичного моделювання і статистичної обробки інформації. Досить багато уваги приділяється демографічним дослідженням, за результатами яких в жовтні 1982 р. в Києві проходить міжнародна конференція «Проблеми демографічної політики соціалістичного суспільства». З 1984 р. науково-дослідницька активність членів асоціації спрямовується на виконання різномірних комплексних цільових програм, як-от всесоюзної програми «Вища школа як фактор поліпшення соціальної структури соціалістичного суспільства», до якої була задіяна соціологічна лабораторія Одеського політехнічного інституту, республіканської цільової програми «Праця» (Відділення соціології Інституту філософії), розробки методичних рекомендацій щодо організації оперативної соціологічної роботи на підприємствах галузі (соціологічна лабораторія Одеського держуніверситету) й т. п. Впливовою українська асоціація стає в цей час на загальносоюзному рівні. Свідченням цього є значна кількість науково-практичних конференцій, організаторами та співорганізаторами яких стали українські соціологи.

Важливою сферою діяльності асоціації стала розробка типових методик дослідницьких проєктів, а також сприяння підвищенню професійного рівня соціологів-практиків. З цією метою керівництво як в Києві, так і в регіонах організує курси, школи, постійно діючі семінари, на яких читаються цикли лекцій по методиці та техніці соціологічних досліджень, розглядаються питання їх організації та проведення. Лише у 1980 р. діяло 11 таких курсів та шкіл в 9 містах республіки, а в 1982 р. кількість шкіл зростає до 14. Паралельно на базі соціологічних підрозділів НДІ та університетів існували консультативні пункти, які за потреби також надавали кваліфіковану методичну допомогу. Значимим став практичний результат реалізованих підрозділами УСА проєктів. Результати досліджень соціологічної лабораторії Одеського університету впроваджувались як методичні рекомендації для управлінь Мінфлоту, Мінсуднобудівельної промисловості, Мінрибгоспу. Методики соціальної паспортизації та дослідження плинності кадрів, розроблені Одеською філією Інституту економіки АН УРСР, використовувались як вихідні у Держкомпраці. «Методичні рекомендації по удосконаленню розробки плану соціального розвитку виробничого колективу»

львівських соціологів використовували на регіональному рівні в Львові, Івано-Франківську, Тернополі, а їх «Методику удосконалення та підбору кадрів ІТР» за посередництва Держкомпраці було запроваджено на Тернопільському комбайновому та Луцькому автомобільному заводах. Рекомендації, розроблені за результатами соціологічних досліджень на Дніпропетровщині, використовувались на Харцизькому сталє-проволочно-канатному, Баглейському та Криворізькому коксо-хімічних заводах, ВО «Дніпрошина».

Не обходилося й без проблем. Суть труднощів, що поставали перед УВ РСА та й перед всією українською соціологією на рубежі 70-80-х рр., гарно висвітлюють дебати, що відбулись 27 січня 1982 р. в ході звітно-виборчого зібрання УВ РСА. Так, О. Якуба, аналізуючи досвід проведення широкомасштабних соціологічних досліджень, відзначала відсутність навичок та організаційних форм співробітництва в процесі вироблення програм та проведення таких досліджень. Окрім того, вона вказувала на необхідність систематичної підготовки та перепідготовки професійних соціологів, в тому числі й через запровадження соціологічних курсів та спецкурсів на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів. Цю ж думку підтримала завідувача кафедрою філософії Одеського держуніверситету І. Попова: «Необхідно підвищувати професійний рівень соціологічних досліджень. Дієвим засобом тут є розширення соціологічної освіти через курси соціології на всіх гуманітарних факультетах, курси підвищення кваліфікації і систему наукової атестації соціологів-практиків». Завідуючий сектором соціальних нормативів ЕНДІ Держплану УРСР О. Образцов відзначив диспропорцію в розроблених та реально запроваджених планах соціально-економічного розвитку. Проблема здавалася на той момент достатньо серйозною, адже частка соціального планування була однією з найбільш значимих в комплексі проблем, над якими працювали вітчизняні соціологи 2-ї пол. 70-х – поч. 80-х рр., а за таких умов виявлялось, що науковці штовхали «сізіфів камінь». Л. Сохань, вказавши на основні напрями досліджень українських соціологів (вивчення проблем управління трудовими колективами, вивчення проблем способу життя і розробка системи його показників, розробка соціальних проблем трудових ресурсів і соціології вищої школи),

відзначила необхідність міждисциплінарних зв'язків в процесі цієї роботи, зокрема з демографами та містобудівниками. Також вона окреслила цілий ряд організаційно-технічних недоліків, що поставали перед вітчизняними науковцями – в сфері підготовки кадрів, організації праці соціологічних колективів та окремих соціологів, планування дослідницької роботи тощо. На окремих труднощах роботи регіональних філій та центрів зупинився керівник лабораторії соціологічних досліджень Дніпропетровського хіміко-технологічного університету В. Полторак: недостатньо координаційної уваги з боку УВ РСА та певні труднощі щодо налагодження контактів з громадськими та державними організаціями. Досить важливе питання, відзначив завідуючий кафедрою соціології Київського університету М. Гончаренко, – недостатній теоретичний та методичний рівень більшості досліджень, що проводяться. Цілий комплекс проблем виділив В. Оссовський: по-перше, виділено ряд галузей, що ставали дедалі актуальнішими і потребували вивчення, як-от соціологія села, соціологія засобів масової інформації тощо; 2) відзначено, що рекомендації соціологів дуже часто не використовуються в практиці управлінської діяльності через соціологічну некомпетентність управлінців, в зв'язку з чим необхідно налагодити їх освіту; 3) ще одна проблема, піднята В. Оссовським, є актуальною й на сьогодні – це питання взаємозв'язку між фундаментальними та прикладними дослідженнями.

Як бачимо, проблем вистачало, і, що характерно, значна їх частина не втратила актуальності по сьогоднішній день. Звісно, за нових історичних умов їх контекст багато в чому різниться, проте завдання вирішення подібних проблем не знімається. Тож слід, напевне, враховувати й ті пропозиції та механізми вирішення недоліків, що пропонувалися ще декілька десятиліть тому.

Таким чином, Асоціація українських соціологів досить швидко постала як дієвий республіканський координаційний центр, який безумовно посприяв інтенсифікації інституціонального становлення вітчизняної соціологічної науки.

Соціологія vs влада. Початок 1970-х років – період відновлення ідеологічних репресій проти соціології: розгром Інституту конкретно-соціологічних досліджень (ІКСД) у Москві,

гоніння на найбільш активних науковців, згортання окремих дослідницьких напрямків. Це початок «віку сірості» у радянській соціології, як його охарактеризував російський емігрант-соціолог В. Шляпентох. Це був період, коли займатися теоретико-методологічними проблемами соціології стало навіть небезпечно – істматівські догмати закріплювались звичними для радянської політично-адміністративної системи силовими методами. Досить показовим для того часу було цькування за «теоретичне вільнодумство» авторитетного російського соціолога Ю. Левади. Аргументи ідеологічного остракізму наведені у відповідній записці Московського міського комітету КПРС за результатами обговорень курсу лекцій Ю. Левади. «Лекції не базуються на теорії та методології марксистсько-ленінської соціології — істматі та діаматі. У них відсутній класовий, партійний підхід до розкриття явищ соціальної дійсності, не висвітлюється роль класів та класової боротьби як вирішальної сили розвитку суспільства, не знайшли належного відображення суттєві аспекти ідеологічної боротьби, відсутня критика буржуазних соціологічних теорій». Резонансний випадок, проте не єдиний, а швидше визначальний, такий, що характеризує долю тих, хто перетинав заборонену предметно-методологічну «межу», тим самим ставлячи під сумнів сакральні політико-ідеологічні докси.

Рецензії та критика як формати розвитку вітчизняної соціології. Двоїсте та суперечливе методологічне становище соціології у цей радянський період призвело з одного боку, до практики теоретико-методологічної «контрабанди» соціологічних технік та методологій конкретного соціологічного дослідження з накопиченого технічного арсеналу світової емпіричної соціології, а з іншого – легітимізувало дозволене знайомство із західними фундаментальними або макро-рівневими соціологічними теоріями у форматі *марксистсько-ленінської критики «буржуазної соціології»* як частини «буржуазного суспільствознавства» (втім, «критики» як часто доволі ритуальної процедури у передмовах та передніх словах радянських соціологічних публікацій на теми теорії).

Критика зарубіжних наук у радянські часи була обов'язковим спеціалізованим напрямком для усіх дисциплін соціогуманітарного напрямку. Не стала виключенням і радянська

соціологія – критичне оцінювання «буржуазної соціології» здійснювалось протягом усього її радянського періоду. Водночас, саме «критика» стала чи не єдиною можливою формою комунікації радянської соціології зі світовою, її входженням, нехай і деформованим, у світовий соціологічний контекст, а отже – необхідною та важливою фазою її власного розвитку.

Означимо основні різновиди цього формату «критики», що допоможе більш повно показати її внесок у загально-соціологічний розвиток:

– найбільш поширеною формою, до якої змушені були вдаватись практично всі радянські соціологи, було обов'язкове негативно-критичне оцінювання творчості згадуваних у публікаціях західних авторів, навіть за умови використання їх концепцій у власних дослідженнях;

– публікація аналітичних статей та монографій, у яких з позицій марксистсько-ленінської критики висвітлювались концептуальні погляди західних фахівців;

– виступи на міжнародних, загальносоюзних та республіканських конференціях, симпозіумах, конгресах, під час різноформатних зустрічей з іноземними вченими, коли вдавалося апробувати критичну оцінку їх творчості в ході дискусій.

Сам критичний формат радянської соціологічної комунікації зі світом також мав власні особливості свого історичного розвитку. Критика повоєнних, ідеологічно-суворих повоєнних часів вже доволі відрізнялась від критики-ритуалу середини початку-середини 1980-х років.

Як вже відмічалось, відродження соціології в СРСР стало можливим у часи хрущовської лібералізації, а безпосередньо в Україні ці процеси розпочались лише на початку 1960-х років. Епіцентром їх став Інститут філософії АН УРСР. Як свідчать документи, вже в 1957 році «критика сучасних буржуазних філософії та соціології» була одним з основних напрямків подальшої діяльності цього Інституту, а вже в кінці 1960-х років при Інституті існував спеціальний «критичний» відділ – сучасної зарубіжної філософії. Однією з перших розробок його стала тема *«Актуальні проблеми критики сучасної буржуазної філософії»* (в контексті проблеми розроблялась, зокрема, й теоретико-соціологічна тема *«Теорія «конвергенції» в сучасних буржуазно-філософських і соціологічних системах»*). Протягом 1972-1975

років відділ працює над проблемою *«Антикомунізм і його філософія особистості»*, з 1975 року розпочинає розробляти проблему *«Дослідження і критичний аналіз сучасної буржуазної ідеології»*, в контексті якої одна з тем мала теоретико-соціологічний характер – *«Критика сучасних буржуазних теорій розвитку суспільства»*.

На початку 1980-х років документи знову фіксують, принаймні, ритуальну значимість критики для радянської науки. Так, на ХІ п'ятирічку перед Інститутом філософії НАНУ (який, повторимо, був початковою організаційною структурою і для вітчизняних академічних соціологів) визначено наступні завдання *«величезного теоретичного та практичного значення»*:

- дослідження теоретичних проблем розвиненого соціалізму, закономірностей його переростання в комунізм;
- розробка проблем удосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвитку соціалістичного способу життя, вивчення громадської думки;
- дослідження проблем науково-технічної революції;
- розгортання критики антикомунізму, буржуазних і ревізіоністських теорій, виявлення фальсифікаторів ідей марксизму-ленінізму.

Втім, уже в кінці 1960-х років з'являються перші ґрунтовні монографічні дослідження українських вчених, в яких через формат критики подається аналітичний огляд немарксистських суспільних і соціологічних теорій. Прикладами цього є монографія М. П. Поліщук *«Моральний ідеал (критика деяких буржуазних соціологічних і етичних теорій)»*, яка виходить у світ у 1969 році, монографії В. Г. Табачковського *«Критика идеалистических интерпретаций практики»* (Київ: «Наукова думка», 1976), О. Н. Соболя *«Критика философских концепций американской «культурной антропологии»* (Київ: «Наукова думка», 1978) та інших.

Як зазначалось, у радянський період нечасті зустрічі вітчизняних науковців з іноземними колегами також були, принаймні, ритуально позначені форматом апробації критичних оцінок їх творчості в ході дискусій. Хоча самі ці зустрічі, безумовно, сприяли розповсюдженню альтернативних (відмінних від істматівського) методологічних підходів у соціологічній науці та, бодай, епізодичної безпосередньої взаємодії вітчизняних

вчених із представниками західної соціології. Одним з перших прикладів таких контактів була зустріч наукових співробітників Інституту філософії АН УРСР з президентом Міжнародної асоціації соціологів професором Ж. Фрідманом (січень, 1958 року). В травні 1964 року з повідомленням про напрями і методику конкретно-соціологічних досліджень в США в Інституті філософії виступив метр світової соціології Т. Парсонс, у 1974 р. в Україні побував віце-президент Міжнародної соціологічної асоціації Р. Тьорнер, а в 1984 – президент Міжнародної асоціації дослідників майбутнього Е. Мазіні.

Характерним є ще один момент, пов'язаний з «критичним форматом» розвитку вітчизняної соціології, а саме його функція латентної освіти вітчизняних науковців, розширення їх соціологічного та гуманітарного світогляду. Радянські критики «буржуазної соціології», можливо і не бажаючи того, ставали розповсюджувачами актуальної наукової інформації та навіть заохочували знайомство вітчизняних соціологів з теоретичними ідеями «ідеологічного супротивника». Так, наприклад, О. Бахітов, зам. директора Інституту філософії АН СРСР у 1950-х роках, у своєму виступі на науковій сесії по питаннях гуманітарних наук в УРСР (29-30 травня 1958 року), характеризуючи недоліки боротьби з «буржуазною ідеологією» і апелюючи до необхідності детально орієнтуватись в проблемних полях «противника», наводить власний досвід глибокого вивчення проблем західної мікросоціології (Дж. Моріно, Г. Гурвіча) з метою подальшої ефективної їх критики. Інший приклад освіти через критику – практика підготовки теоретичних доповідей наукових співробітників та аспірантів Інституту філософії 1970-1980 років, що представлялись зазвичай на засіданнях відділів. При аналізі вже згадуваного архівного масиву віднайдено досить багато зразків таких доповідей, що свідчить про певну системність даного підходу та практики серед перших українських професійних соціологів.

З середини 1980-х років, коли в колишньому СРСР розпочинаються «перебудовчі» ліберальні реформи, українська соціологія також переживає досить серйозні трансформаційні зміни. Для вітчизняної соціології вони розпочались 23 лютого 1984 року, коли постановою Президії АН УРСР №76 у складі Інституті філософії АН України було створено відділення

соціології, яке об'єднало у своїй структурі усі попередні соціологічні відділи Інституту. Продовженням інституціонального оформлення вітчизняної соціологічної науки стала декларація Президії Академії про створення на базі соціологічного відділення Інституту філософії нового самостійного академічного підрозділу – Інституту соціології АН України у жовтні 1990 року (втім, навряд чи можна стверджувати, що й на сьогодні, у першому десятиріччі ХХІ сторіччя, українська соціологія закінчила власну «перебудову»). На фоні подальших, більш глибоких суспільно-політичних історичних перемін «критика буржуазних теорій» зникає начебто й непомітно. Очистившись від ідеологічних домішок, вона закономірно стає основою повноцінної вітчизняної історії зарубіжних соціологічних вчень. Отже, навіть така «критична стадія» входження у світовий соціологічний контекст була вкрай важливою та необхідною для професійного розвитку та теоретичного самоусвідомлення соціології та соціологів у колишньому СРСР і в Україні зокрема.

Як свідчать чисельні, зокрема наведені вище, приклади тематики соціологічних досліджень, радянська соціологія у своїх висновках іноді мусила «підлаштовуватись» під уже наперед задані схеми-директиви на кшталт «стирання соціальних відмінностей» між містом і селом, розумовою і фізичною працею або зростання соціальної однорідності радянського суспільства та формування нової історичної спільноти – радянського народу. Однак, вже у період 1970-1980-х років соціологічні дослідження, проведені професійно чесно, виявляють чисельні розбіжності та суперечності поміж декларованою ідеологічно ідеалізованою картиною радянського соціалістичного суспільства та справжньою соціальною реальністю. Інша справа, що результати та об'єктивні висновки подібних досліджень мали небагато шансів бути опублікованими. Втім, у будь-якому значенні радянська історична стадія чимало дала для розвитку соціології як науки в Україні. Було легалізоване саме поняття «соціологія» (щоправда, у офіційному радянському суспільствознавчому корпусі наук соціологія не була «центральною дисципліною», а відношення до цієї науки з боку комуністичних ідеологів часто відзначалось пересторогами та підозрою). З'явилися люди, які стали називати себе «соціологами». Одне слово, вже наприкінці

1960-х років у СРСР була заснована (як і в якій формі – інші питання) ціла галузь наукового знання, подальша логіка саморозвитку якого неминуче повинна була призвести до результатів, іноді непередбачених для деяких ініціаторів розгортання осередків соціологічних інституцій та соціологічного знання в радянському суспільстві.

І хоча радянська соціологія формувалась у цілковитій відповідності з авторитарно-централістськими принципами організації всього суспільного життя, що передбачали жорстку впорядкованість і підлеглість єдиному центрові – ідеологічному, політичному, культурному та науковому, саме у радянській період наприкінці 1980-х – початку 1990-х років вітчизняна соціологія інституціоналізувала своє існування як структура, інститути та колективи професійних соціологів. Такі маніфестації цього часу, як розгортання науково-дослідницьких соціологічних центрів у державних та недержавних структурах підпорядкування, заснування окремого Інституту соціології в системі АН України восени 1990 року та організація вітчизняної соціологічної асоціації свідчили про остаточну легалізацію професійного та наукового статусу вітчизняної соціології. В 1990 р. було створено соціологічний факультет у Харківському державному університеті ім. М. Горького (нині – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна) (<https://socio.karazin.ua/pro-fakultet>), а в квітні 1991 році на основі відділень соціології та психології філософського факультету у Київському державному університеті ім. Т. Шевченка створено окремий факультет соціології та психології (<https://sociology.knu.ua/uk/istoriya-fakultetu>).

Українська соціологія у роки Перебудови (сер. – кін. 80-х рр.).
Як «дзеркало епохи», соціологія як наука не може не відчувати її критичних періодів, отих моментів, коли історія розпочинає новий етап, зачасти кардинально відмінний від попередніх. Тому абсолютно природно, що радянські соціологи гостро відчували зміни, що їх переживала радянська система у середині 80-х рр. Соціологи уважно сліdkували за змінами політичного й соціального клімату. Причому, особливо на перших етапах реформ, вони ще дуже обережні у висловленні своїх відчуттів, що було зумовлено насамперед багаторічним острахом перед

владою. І лише тоді, коли курс на перебудову був остаточно затверджений, коли вдалося добряче сколихнути суспільну свідомість, соціологи активізувались, до них повернулось відчуття справжньої суспільної значущості. Вони відчули себе «літописцями епохи». Саме трансформація у мотиваційній сфері стимулювала їхню бурхливу діяльність у другій пол. 80-х – на поч. 90-х рр. Саме тоді радянська соціологія фактично завершує процес своєї інституціоналізації: максимально розширюється проблематика, налагоджується нарешті повноцінна система соціологічної освіти, фахового видавництва, соціологічна наука остаточно вивільняється з-під крила філософії, позбувається теоретичного тиску істмату тощо.

На поч. 90-х рр. групою російських дослідників було проведено вельми цікаве дослідження саме радянської соціології епохи перебудови. Так, було здійснено семантичний аналіз емпіричного матеріалу, який зберігається в ІНІОН, за результатами якого побудовано концептуальну модель змін у структурі радянсько-соціологічного знання в порівнянні з доперебудовними часами. І хоча результати тут стосуються радянської соціології в цілому, проте тенденційно вони характерні й для української соціології доби перебудови.

Отже, у радянському соціальному знанні у другій пол. 80-х рр. відбуваються такі зміни:

– *змістова переструктурація марксистської соціальної парадигми.* Зростання кількості публікацій, присвячених методам соціологічних досліджень свідчить про пошуки реорганізації старої парадигмальної моделі відповідно досягнень світової соціології;

– *збільшення долі психологічної проблематики відображає поворот науки до вирішення реальних практичних завдань, з якими людина зіштовхується в повсякденному житті.* Дана тенденція особливо характерна для української соціології, де психологічна проблематика ще з межі 60-70-х рр. була пріоритетною;

– *соціологи звертаються до вивчення проблем гласності, свободи, держави, громадянина, політики, моралі, що свідчить про більш активну участь вітчизняних вчених у вирішенні соціальних проблем конкретного історичного періоду;*

– стабільно зростає кількість літератури, у якій відображається власне соціологічна проблематика, що відображає намагання соціологів чітко визначити свій унікальний науковий статус;

– досить різко скорочується питома вага публікацій, присвячених критиці буржуазної соціології і обґрунтуванню різноманітних ідеологем типу «буржуазна пропаганда», «комуністична пропаганда», «комуністичне виховання», «класова боротьба» тощо – свідчення того, що соціологія звільняється від ідеологічного гніту на користь вільного творчого розвитку;

– в окремих сферах соціологічної проблематики, як-от інтереси та потреби, молодь та студенти, народонаселення, вільний час, сім'я, побут залишається досить стійка рівновага в порівнянні з дослідженнями попередніх років.

Як бачимо, доба перебудови дійсно приносить «нові віяння» у вітчизняну соціологію, підтвердженням чого є й інституціональні зміни, які відбуваються в цей час. Початком нової епохи для вітчизняних соціологів став поч. 1984 р., коли у Інституті філософії соціологічні підрозділи (5 відділів та 2 проблемні групи) об'єднують у Відділення соціології. Керівником підрозділу стає В. Чорноволенко. Таким чином, в результаті об'єднання зусиль практично всіх соціологів інституту створюються умови для більш комплексного дослідження соціальних процесів, що відбувались в республіці. Вже на перших порах досліджуються проблеми соціальної структури і соціальних відносин, професійно-кваліфікаційної структури зайнятості, динаміки престижності професій в масовій свідомості, формування трудової орієнтації молоді, вивчаються соціально-психологічні фактори оптимізації управлінської діяльності, з'ясовуються механізми використання соціальних резервів на колективних підприємствах і об'єднаннях, що працювали в рамках економічного експерименту, досліджуються впливи цінностей і норм виробничого колективу на формування молодого робітника, соціальні проблеми різних груп молоді, соціально-психологічні проблеми викорінення девіантних явищ, зокрема алкоголізму, продовжуються роботи у сферах методології та методики соціологічного дослідження, статистичного аналізу соціальної інформації, соціального прогнозування тощо.

Досить потужне соціологічне представництво ще з часів 70-х рр. було у Інституту економіки, що пояснюється розробкою тут основних аспектів проблем соціального планування як складової економічного планування. Проте, як вже відзначалось, ця галузь радянської соціології поступово занепадала, тож у середині 80-х рр. особливого соціологічного прогресу у Інституті економіки не було. У його центральному інституті в Києві соціологією продовжували займатись сектор демографії та відтворення трудових ресурсів під керівництвом В. Стешенко і лабораторія профорієнтації та профвідбору, яку очолював І. Назімов. Також Інститут економіки зберіг досить широке регіональне представництво, здійснюючи економіко-соціальні дослідження (насамперед, у контексті соціального планування та управління промисловістю) силами підрозділів Львівського, Одеського та Харківського відділень.

З'являються соціологічні підрозділи в деяких інших академічних інститутах, але їхня діяльність в основному спрямовується на галузеві проблеми. Так, Інститут мистецтвознавства мав етносоціологічну групу (кер. А. Орлов), яка займалась етносоціальними аспектами способу життя, культури, побуту, сім'ї, соціальної структури, громадської думки; Інститут суспільних наук – львівський відділ проблем формування науково-атеїстичного світобачення (очолював Є. Гриньов); Інститут економіки промисловості – донецький відділ соціально-економічного розвитку (кер. В. Фінагін).

Ми вже згадували про специфічні соціологічні інтереси вітчизняних кібернетиків. Проте, після невдачі з проектом РАСУ, вже у середині 80-х рр. у структурі Інституту кібернетики залишився лише один підрозділ – Дніпропетровське спеціальне конструкторське бюро машин та систем (Ф. Кожурін), в якому в цей час займаються близькою до соціології проблематикою – підвищення ефективності партійного керівництва на базі використання сучасних автоматизованих інформаційних систем, ефективність соціалістичного змагання, соціальна активність інженерно-технічних робітників тощо.

Таким чином, можна відмітити дві характерні тенденції, що притаманні для української академічної соціології років перебудови:

– чітко означився її головний науковий центр – Відділення соціології Інституту філософії НАН УРСР, де здійснюється комплексний аналіз соціальних процесів в республіці;

– залишається сталим або поступово скорочується об'єм соціологічної проблематики у інших академічних інститутах.

Якщо для української академічної соціології добою відродження стала межа 60-70-х рр., то для *університетської соціології* ця хронологічна межа зміщується на ціле десятиліття – до межі 70-80-х рр. Щоправда, ми вже відзначали про утворення в 60-х рр. кількох університетських соціологічних лабораторій, але справжній розквіт університетської соціології розпочинається лише тоді, коли чітко означилась потреба у підготовці фахових соціологів вже з студентських лав і коли соціологією у вищих навчальних закладах почали займатись не лише на рівні наукових досліджень, якими займались кілька ентузіастів, але й у площині освітньої роботи. Фактично, вже у середині 80-х рр., коли в радянській вищій школі запроваджується соціологія як навчальна дисципліна, університетська соціологія «розквітає».

Наразі спробуємо відтворити стан університетської соціології сер. – другої пол. 80-х рр. у кількох її вимірах:

– *географічно* вона охоплювала більшість регіонів України. Так, соціологічні підрозділи в цей період вже діяли у вищих навчальних закладах Києва, Львова, Харкова Одеси, Луганська (Ворошиловграда), Вінниці, Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Івано-Франківська, Миколаєва, Полтави, Рівного, Севастополя, Сімферополя, Сум, Тернополя, Херсону, Кривого Рогу, Мелітополя;

– найбільш широко вони представлені у *державних університетах*, при цьому окрім лабораторій вже з кін. 70-х рр. з'являються перші соціологічні кафедри (у Київському, Харківському університетах). Проте домінуючою формою у більшості вищих навчальних закладах все ж залишаються соціологічні лабораторії та групи: соціологічна лабораторія (керівник І. Попова) та група оптимізації управління кафедри природничих факультетів (О. Чайковський), соціологічна група науково-дослідного сектору (Н. Анциховська) при цій же кафедрі в Одеському університеті; лабораторія конкретно-соціологічних досліджень (Н. Черниш) Львівського університету; лабораторія

соціально-психологічних досліджень (В. Потапова) Донецького університету; соціологічна лабораторія кафедри наукового комунізму (Г. Фомін) та соціологічна служба кафедри філософії (А. Шумілін) Сімферопольського університету;

– досить широко представлена соціологія також у вищих навчальних закладах *педагогічного* профілю: соціологічна науково-дослідна лабораторія «Оріон» Ворошиловградського педагогічного інституту (діє з 1982 р., керівник А. Тимохіна), лабораторія соціально-педагогічних досліджень (Ю. Гапон) Запорізького державного педагогічного інституту, соціологічна лабораторія (І. Пугач) Івано-Франківського державного педагогічного інституту, лабораторія соціологічних досліджень (М. Голіков) Мелітопольського педагогічного інституту, кафедра психології (І. Меріхова) Одеського державного педагогічного інституту, науково-дослідні сектори кафедр історії КПРС (В. Собін) і психології (П. М'ясоїд) Полтавського державного педагогічного інституту, соціологічна група кафедри філософії (А. Кавалеров) Рівненського державного педагогічного інституту, соціологічна служба (І. Клименко) Сумського педагогічного інституту, міжкафедральна соціологічна лабораторія кафедр філософії і політекономії (І. Гавриленко) Херсонського державного педагогічного інституту;

– перші соціологічні підрозділи з'являються у *технічних ВНЗ* (соціологічна лабораторія при кафедрі наукового комунізму Київського політехнічного інституту, лабораторія соціологічних досліджень Вінницького політехнічного інституту, лабораторія соціально-психологічних досліджень Донецького політехнічного інституту, соціологічні групи кафедр історії КПРС і політекономії та філософії і наукового комунізму Запорізького індустріального інституту, група конкретно-соціологічних досліджень Тернопольської філії Львівського політехнічного інституту, соціологічна лабораторія проблем комуністичного виховання студентів кафедри етики, естетики і наукового атеїзму Харківського політехнічного інституту, соціологічна група Сумської філії цього ж інституту, соціологічна група науково-дослідного сектору кафедри марксистсько-ленінської філософії Українського заочного політехнічного інституту та ін.); *технологічних* (науково-дослідні сектори при кафедрах наукового комунізму та філософії Київського технологічного інституту

легкої промисловості, група соціально-економічного планування при кафедрі наукового комунізму Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту, соціологічна лабораторія кафедри філософії і наукового комунізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, лабораторія конкретно-соціологічних досліджень кафедри філософії Одеського технологічного інституту харчової промисловості); *народногосподарських* (кафедра загальної теорії статистики Київського інституту народного господарства, соціологічна лабораторія кафедри філософії Криворізького гірничорудного інституту, лабораторія соціологічних досліджень кафедри наукового комунізму Миколаївського кораблебудівного інституту, соціологічна група кафедри філософії Одеського інституту народного господарства); навіть *медичних* (медико-психологічна лабораторія Донецького державного медичного інституту, інститутська комісія соціологічних досліджень Тернопільського державного медичного інституту);

– у *проблемному полі* університетських соціологів домінуючим інтересом у 80-х рр. залишається промислова соціологія та соціологія освіти. Разом з тим, розширюється спектр нових і специфічних науково-дослідних тем: громадська думка, психологічні та соціальні характеристики особистості, соціальні аспекти ідейно-політичного, морального, естетичного виховання молоді тощо. Зустрічаються й зовсім незвичні, нетипові наукові орієнтири. Наприклад, кафедра загальної теорії статистики Київського інституту народного господарства під керівництвом В. Трофімова розробляла таку незвичну проблему, як методологія статистичного вивчення соціальних явищ, а співробітники лабораторії соціологічних проблем фізичної культури та спорту Київського державного інституту фізичної культури під керівництвом С. Гурвіча досліджували засоби та методи комуністичного виховання під час занять спортом, що стало одним з перших зразків вітчизняної соціології спорту.

Таким чином, вітчизняна університетська соціологія у середині 80-х рр. досить суттєво розширює ареал і форми свого представлення. Соціологічні структури, окрім класичних університетів, з'являються вже у більшості вітчизняних вишів, що стане надалі однією із передумов подальшої популяризації і легітимації української соціологічної науки. Поява перших

соціологічних кафедр стала проявом завершення активної інституціоналізації науки і вирішенням однієї з основних проблем радянської соціології – формування основ для сталої системи підготовки професійних кадрів.

Протягом всієї радянської доби *заводська соціологія* залишалася найбільш кількісно (щоправда, не якісно) представленим різновидом радянської соціології. Її підрозділи соціологічного профілю охоплювали ледь не всю вертикаль радянського народного господарства, насамперед, його промислового сектору. Водночас на поч. 80-х рр. навіть спостерігається певна тенденція до галузевого розширення. Наприклад, на рівні соціологічних відділів при галузевих міністерствах радянського та союзного значення нові соціологічні підрозділи з'являються у Держтелерадіо УРСР (утворений в 1981 р. відділ соціологічних досліджень Головної редакції листів), Міністерстві чорної металургії УРСР (група соціологічних досліджень Інституту технічного навчання робітників; з 1981 р.), Укрцентрлісоргтруді (відділ економічного аналізу і соціального планування; з 1981 р.) тощо.

Проте найбільш широко була представлена заводська соціологія на нижчому рівні – на підприємствах. У середині 80-х рр. вже практично на кожному великому та середньому промисловому підприємстві України була власна соціологічна служба. Дослідницька активність таких служб була зазвичай однотипною, націленою насамперед на вивчення актуальних прикладних проблем локального характеру. Насамперед, це популярне на той час соціальне планування промислового підприємства, а також соціальні причини плинності кадрів, профорієнтація підростаючого покоління, соціально-психологічний та морально-психологічний клімат в колективі, соціальна активність трудящих та ефективність ідеологічної роботи в їх середовищі. Подібні дослідження не потребували серйозної фахової підготовки, для їх проведення вже існували детально розроблені та неодноразово апробовані методики. І лише на окремих підприємствах виходили за вищеозначений набір, займаючись стилями управління (зазвичай керівників середньої ланки), аналізом професійно-кваліфікаційної структури робітничих кадрів тощо. Очевидно, саме така проблемна уніфікація, вузькоприкладна спрямованість і відсутність творчої

самостійності надалі стали одним з факторів досить швидкої агонії заводської соціології у пострадянський час. В умовах системної кризи і фінансових проблем подібні допоміжні аналітичні структури на підприємствах ліквідовувались у числі перших.

Окремим сегментом у системі радянської соціології були соціологічні підрозділи у *партійних структурах*. Як і з заводською соціологією, тут соціологічні підрозділи було утворено по усій вертикалі – від сектору наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК КПУ до соціологічних лабораторій при міськкомах. Так, у зазначеному Інституті історії партії ЦК КПУ (очолював сектор доктор філософських наук В. Косолапов, до його штату входили 4 наукові працівники) ще у другій половині 70-х рр. займались соціологічною проблемою «Вплив НТР на формування особистості робітника». Типовими зразками підрозділів нижчого рівня були соціологічні відділи (практично всюди під одіозною назвою Громадський інститут соціологічних або конкретно-соціологічних досліджень) Дніпропетровського, Донецького, Львівського міськкомів КПУ. Їх спільною рисою був великий декларативний штат (у Дніпропетровську – 41 особа, Львові – 26), непрофесіоналізм працівників (наприклад, навіть керівництво Дніпропетровського інституту офіційно належало першому секретарю міськкому В. Бойку), а також ідеологічна спрямованість досліджень (у Дніпропетровську – вивчення ефективності організаційно-партійної та ідеологічної роботи, у Донецьку – ефективність партійної пропаганди і засобів ідеологічного впливу, у Львові – соціологія та ідеологія). Основною ж відмінною рисою партійної соціології була її вища ресурсна спроможність (насамперед фінансова) та дослідницька самостійність (порівняно з іншими соціологічними структурами тут можна було займатись «офіційно забороненими» проблемами), хоча слід одразу ж відзначити, що у більшості саме партійних соціологічних підрозділів власне наукою займались, у дусі тих часів, лише декларативно.

Таким чином, структурно-організаційна схема української соціології 80-х рр. складається принаймні з 4-х самостійних сегментів: академічного, університетського, заводського та партійного. Для кожного з них притаманні не лише специфічні

організаційні форми (відділи в академічних інститутах, лабораторії та групи у ЗВО лабораторії на підприємствах, інститути у партійних комітетах), але й характерний фронт наукової діяльності: прикладні дослідження у сфері соціології праці, соціального планування та управління для перших трьох рівнів, вивчення соціальної структури населення – для академічної соціології, акцент на соціології освіти – для університетської, домінування проблематики ідеологічного характеру – у партійних підрозділів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що формально (але не фактично) вірно характеризувати сучасну українську соціологію як незалежну, орієнтовану на проблеми українського соціокультурного співтовариства і легітимізовану у формі національної соціології тільки з конкретного історичного періоду – проголошення незалежної України в 1991 році. За такого підходу історія української соціології вплетена в історію загального процесу національного відродження. Проте було б наївним сподіватись на появу та розвиток цілого наукового напрямку подібно до спалаху чи як результат точно фіксованої події. Сучасна українська соціологія навіть на цьому «інфантильному» історичному етапі її розвитку виникла не зненацька. Вона розвивалась як частина *єдиної радянської соціології*. Сьогодні по-різному можна оцінювати феномен «радянської соціології», але залишається фактом, що сучасна українська соціологія на новому етапі свого становлення формувалась у лоні саме радянської соціологічної традиції.

14.2 Проблематика цінностей в українській соціології 70-80-х років ХХ століття

Віктор Бурлачук, Олена Іваненко

Радянська соціологія на початку 60-х років минулого століття почала активно розробляти коло питань, пов'язаних з вивченням мотивації поведінки людини в суспільстві. Такі дослідження отримали назву проблеми цінностей. Так радянська соціологія зіткнулася з проблемою, яка вже мала тривалу історію свого дослідження в європейській філософії та соціології.

Європейська філософія і соціологія активно заговорили про цінності наприкінці ХІХ століття, оскільки під впливом ідеології

Просвітництва відбулося руйнування фундаментального дуалізму, який на той час визначав розвиток європейської культури, а саме: протистояння чуттєвого і надчуттєвого. Протилежність чуттєвого і надчуттєвого представляла модель культурного коду, який, у свою чергу, визначав відмінність між смертним і безсмертним, мінливим і нерухомим, матеріальним і ідеальним, людським і божественним тощо. Цей дуалізм був надзвичайно важливим для розвитку культури, оскільки саме він відповідав за процес надання людському життю сенсу, і його витoki лежали в основі релігійної свідомості. Критика релігії, ініційована ідеологами Просвітництва, поставила під сумнів цю відмінність і завдала травматичного удару по здатності культури породжувати соціальні смисли.

В історії європейської культури ця драма руйнування дуалізму чуттєвого і надчуттєвого була гостро пережита у філософії Фрідріха Ніцше, і отримала назву нігілізму. Затвердження нігілізму означало не просто повсюдне поширення раціоналізму та атеїзму, а, перш за все, дискредитацію світу ідей та ідеалів, які належали до області надчуттєвого. Вони представляли собою справжній світ, на противагу мінливому, удаваному, недійсному чуттєвому світу. Звернення до проблеми цінностей і було спробою «вислизнути від безглузлого просто за допомогою надання сенсу».

Говорити про цінності та мислити цінностями у XIX столітті стає звичною справою. Однак в ужиток вони увійшли лише внаслідок поширення творів Ніцше. Розвинена Гайдеггером інтерпретація вчення Ніцше про цінності дуже важлива, оскільки дає можливість дуже точно визначити ситуацію, в якій формувалося мислення цінностями. Незважаючи на профетичний стиль викладу, притаманний Гайдеггеру, йому вдалося дуже точно виявити вузлові точки цієї проблеми. Загалом у цьому полягає особливість філософського мислення, яке, незважаючи на уявну неточність і афористичність, має здатність створювати узагальнені картини дійсності. І хоча наше дослідження стосується розробки проблеми цінності в соціології, її філософський аналіз є надзвичайно важливим.

Дуалізм чуттєвого і надчуттєвого не зникає зовсім, а набуває форми ціннісного і вільного від оцінки. Причому сфера ціннісного виявляється пов'язаною з людським інтересом, його

потребами і бажаннями, тоді як на свободу від оцінки претендувала наука, яка на той час набирала силу, та науковий світогляд.

Молода соціологія була на цей час зайнята самоствердженням і попри все прагнула набути статусу науки. Самоствердитися можна було лише приписавши собі цей статус. Проте цьому процесу самоствердження соціології як науки, (зокрема, наприклад, у Німеччині – лідері соціологічної науки на той час) заважала позиція деяких соціологів з «Товариства з питань соціальної політики», які, і зокрема його голова Густав фон Шмоллер, вважали, що соціальні науки повинні не тільки «пояснювати конкретне за допомогою його причин, навчати розумінню процесу народно-господарського розвитку, в міру можливостей передбачати майбутнє», а й «прокладати в народному господарстві правильні шляхи» та рекомендувати певні «народногосподарські заходи» в якості ідеалу.

Ці ідеї були розкритиковані Максом Вебером і Вернером Зомбартом, які в «Архіві соціальної науки і соціальної політики» 1904 року опублікували програмну статтю, в якій висловили свою позицію. У цінностях і оцінках вбачали не джерело породження сенсу, а загрозу деформації наукового знання, можливість його спотворення через вплив інтересів різних соціальних груп. Тому поставало завдання визначити місце оціночних суджень в соціологічній науці, тобто того, де ці оціночні судження варто виключати, а де вони можуть без будь-якої шкоди впливати на цілі і результати наукового дослідження.

Німецький соціолог Ральф Дарендорф визначив шість ситуацій або випадків, де і коли соціологія має справу з оціночними судженнями. На його думку, оціночні судження визначають вибір теми наукового дослідження. Проте такий вибір відбувається напередодні науки і не позначається на значущості результатів наукового дослідження.

Іншим ціннісним фактором, що впливає на результати наукової діяльності, є точка зору вченого. Як зазначав М. Гайдеггер, «сутність цінності полягає в тому, що вона є точкою зору». Ми бачимо те, що хочемо бачити, і виявляємо сліпоту до речей, яких бачити не хочемо. Макс Вебер, наприклад, при дослідженні генезису індустріального капіталізму в Європі, бачив вплив лише кальвінізму, а не визначених технічних

винаходів. Однак наявність точки зору не відкидає можливості її критики. Самі цінності можуть стати предметом соціологічного дослідження. Згідно з Дарендорфом, улюблений предмет соціологічних досліджень – цінності, значущі у певному соціальному контексті, так само як і цінності, від яких відхиляються, тобто практично оціночні судження, які в якості узагальнених і обов'язкових (санкціонованих) норм формують поведінку людини в суспільстві.

Іншим місцем, де соціологія має справу із оціночними судженнями, – це проблема ідеологічного спотворення. Наприклад, візьмемо тезу про відчуження робітників в умовах індустріального виробництва: скільки б не проводилося емпіричних досліджень, вони не в силах ні підтвердити, ні спростувати її.

Використання наукових результатів заради практичних цілей так само має справу з оціночними судженнями. Використання наукових результатів не є частиною соціологічної роботи, і в цьому пункті науку і оціночні судження слід жорстко відокремити. Проблема соціальної ролі вченого пов'язана з розумінням значення соціологічного знання в суспільстві, відповідальності вченого перед ним.

Дослідження цінностей в українській соціології. В українській соціології, в силу певних соціальних умов, у яких вона розвивалася, проблема ціннісних суджень в їх протилежності наукового пізнання не відразу стала предметом живих дискусій. У суспільствознавстві панувало уявлення про партійність науки, яке передбачало єдність ціннісного і наукового поглядів на світ.

В українській соціології вивченням цінностей займалася досить велика група вчених, серед яких: Аза Л., Бакіров В., Костенко Н., Оссовський В., Піддубний В., Ручка А. та ін. При цьому предметна область вивчення визначалася таким чином:

1. Онтологічний напрям: цінності досліджуються як реальні фактори, що визначають людську поведінку;
2. Гносеологічний: роль ціннісного аналізу в формуванні соціологічного знання. Цінність досліджується не в сфері поведінки або діяльності, а в сфері знання;
3. Інституційний: цінності досліджуються в діяльності

різних соціальних інститутів (цінності в масовій комунікації, в кіномистецтві).

*Для першого напрям*у характерне, що серед різноманітних визначень цінності на перше місце висувається поняття регулятора. Тому ставиться завдання дослідити роль цінностей і ціннісної свідомості в регулюванні соціальної поведінки або конкретні механізми регулювання і стимулювання людської поведінки, його соціальної детермінації.

Другий напрям пов'язаний із розробкою поняття «ціннісного підходу», завдяки якому світ сприймається як світ значень і цінностей, які людина, як суб'єкт діяльності та пізнання, створює і значуще тлумачить. Тут головне завдання спрямоване на визначення ролі цінності у формуванні соціологічного знання, переосмисленні проблеми об'єктивності соціологічного знання. Для такого спеціалізованого наукового пізнання, яким є соціологічне пізнання, ціннісний компонент взагалі не є зовнішнім, а виступає «необхідною передумовою формування об'єктивно-істинного соціологічного знання та умовою його ефективної реалізації».

Дослідники пропонують кілька варіантів включення цінностей в структуру соціологічної науки. Цінності можуть виступати як позанаукові по відношенню до соціологічної науки. Це філософсько-світоглядні орієнтири, соціальні ідеали і моральні норми, які виступають в ролі зовнішніх факторів, що змінюють внутрішньо-наукові ціннісні системи. Входячи до методологічного базису соціологічної науки, філософсько-світоглядні орієнтири перетворюються на внутрішньо-наукові цінності соціології і як такі виконують регулятивні функції. В іншому випадку, може йтися про цінності суспільства, і тоді цінності виконують не регулятивну функцію, а виступають в якості предмета соціологічних досліджень.

Другий варіант включення цінностей у соціологічну науку – це процедурно-методичні нормативи наукового пошуку (проведення соціологічних досліджень, експериментів, оцінки отриманих результатів тощо). Тут цінності в структурі наукової діяльності виконують регулятивні та орієнтирні функції.

І, нарешті, третій варіант, коли сама соціологічна наука виступає в якості цінності. Йдеться про ефективність соціологічного знання, його здатність змінювати соціальне

життя.

Третій напрям передбачає аналіз цінності при вивченні діяльності певних соціальних інститутів, зокрема, засобів масової комунікації. Розглядається взаємодія цінностей і символів в масової комунікації. У такому контексті соціологічний підхід до проблеми цінностей полягає в тому, що за їхньою допомогою відбувається виявлення суб'єктом свого перебування в соціальному просторі. Індивід приміряє себе до бажаних для суспільства ідей і стандартів, співвідносячи себе з соціальною групою, спільнотою, соціумом. Ціннісна реальність диференційована на «ціннісні сфери»: перший рівень – це рівень ідей, другий – рівень діючих систем культури, в яких дискурси і дії представлені в інституційно організованих формах. Когнітивний і інтерактивний рівні використання вербальних знакових систем знаходяться у відповідності з рівнями ціннісної диференціації.

Предмет, що визнається цінністю. Найзагальнішою характеристикою при визначенні цінностей є їхня характеристика як предмету. Предметний характер цінності визначає розмірковування українських соціологів про цінності і задає специфіку наукового дискурсу.

Величезне значення в функціонуванні соціальних систем, груп і загалом в житті індивідів має такий аксіологічний феномен, як предмет, що визнається цінністю, сприймається суб'єктом (вірно або помилково) як необхідний йому, потрібний, корисний, приємний тощо. Соціальний суб'єкт не тільки пізнає сутність явищ навколишнього світу, а й значуще тлумачить їх через призму своїх потреб і інтересів. Ціннісна предметність як конкретно-історична система соціальних функцій об'єкта може бути повернена до суб'єкта самими різними своїми сторонами. Зіставляючи їх зі своїми потребами та інтересами, людина виділяє у навколишньому світі конкретну ієрархію цінностей, яка стимулює і направляє його активність. Ціннісний підхід – це знання про реальність з точки зору потреб і інтересів соціального суб'єкта. Із розуміння цінності як предмета (цінність – це необхідний, потрібний, корисний предмет) непомітно складається утилітарна точка зору. Таке розуміння цінності вилучає її з сфери *надчуттєвого* і робить частиною повсякденних

потреб індивіда. Воно несумісне з етикою обов'язку, коли індивід діє не у відповідності зі своїми потребами та інтересами, а, радше, всупереч їм.

Редукція цінності до рівня потреби призводить до необхідності диференціювання цінностей на справжні і уявні, передбачає апеляцію до якоїсь особи мораліста, «спеціаліста з етики», який вміє розрізняти одні цінності від інших. Одна справа ... що люди реально цінували і цінують, інша – що варто було б цінувати, виходячи, скажімо, з інтересів користі, суспільного прогресу, здоров'я, духовного розквіту особистості. Ця різниця відтворює у світі цінностей відмінність між чуттєвим і надчуттєвим.

Світ цінностей. Де він розташований? Визначення цінності як необхідного, корисного, приємного предмета для індивіда, робить її такою, яку неможливо відрізнити від потреб індивіда. В українській соціології дослідження цінності спирається на розроблену в гносеології модель суб'єкт-об'єктних відносин. Розгляд об'єкта в цій моделі передбачає, що у нього є свої об'єктивні властивості та характеристики, але крім цього у нього є ще й властивості, що задовольняють потреби суб'єкта, і саме ці суб'єктивні властивості об'єкта і є цінності. Наслідком такої суб'єкт-об'єктної моделі тлумачення цінностей є, як правило, утилітаристська точка зору на світ. Світ з точки зору цінностей розгортається в площині питання: «для чого?», яку потребу задовольняє той чи інший предмет.

Однак визначення цінності як властивості об'єкта, який задовольняє потреби індивіда, створює теоретичну пастку, оскільки виключає зі сфери розгляду нормотворчу та ціннісно-утворювальну функцію суспільства. Але, якщо цінність об'єкта так міцно поєднана з потребами суб'єкта, то виникає питання, як у цій єдності виникає зазор, щілина, куди разом зі своїми законами, нормами та заборонами проникає суспільство. Адже цінне з точки зору суспільства може суперечити суб'єктивним потребам і бажанням людини. Розуміння соціальної природи цінності, неможливості її вписати в рамки суб'єкт-об'єктних відносин, змушує деяких дослідників приписувати потребам і інтересам об'єктивну природу. Так, А. Ручка полемізує з російським соціологом В. Тугариновим, який вважав, що цінність представляє єдність об'єктивних і суб'єктивних моментів. На

думку Ручки, ціннісне ставлення має об'єктивну природу, і в межах суб'єкта потреби та інтереси відносяться не до суб'єктивного, а до об'єктивного. Потреби і інтереси суб'єкта виникають і можуть функціонувати поза його свідомістю.

На наш погляд, світ цінностей розташований *між*: між потребами, інтересами суб'єкта і властивостями об'єкта. У індивіда, який знаходиться в системі суспільних відносин, немає безпосереднього доступу до об'єкту. Не можна безпосередньо задовольнити бажання, для цього ти повинен отримати суспільну санкцію. Тобто, цінності значною мірою виконують форму контролю й є інструментом влади.

Ціннісна свідомість. Оскільки головне визначення цінності полягає у тому, що вона бере участь у формуванні предмета, на який спрямована її діяльність, виникає необхідність встановити джерело цієї активності. Таким джерелом виступає ціннісна свідомість, яка здатна перетворювати об'єкти на цінності через акт оцінки. Втім логіка такого міркування не задовольняється визнанням свідомості в якості останньої інстанції, що виробляє оцінки, оскільки таке визнання загрожувало би, наприклад, соціологу-марксисту опинитися в обіймах ідеалізму.

Звідки свідомість бере свої оцінки? Аналіз ціннісного ставлення з самого початку обмежений відношенням суб'єкт-об'єкт, тому виникає два можливих джерела оцінки: ним може бути або суб'єкт, або об'єкт. В. Бакіров вважає головним аксіологічним питанням питання про зв'язок суб'єктивного переживання цінності і її предметного носія (Бакіров, 1988). Інакше це питання можна сформулювати як питання про те, якою є свідомість в своїх уявленнях – об'єктивною чи суб'єктивною. На думку вченого, існує два варіанти або дві позиції ціннісної свідомості. Перша полягає у тому, що ціннісна свідомість вільна у приписуванні об'єкту цінності, що цінність є проекцією суб'єкта на об'єкт і в ціннісному уявленні немає і не може бути інформації про об'єкт, тобто об'єктивного гносеологічного змісту.

Друга позиція – це те, що ціннісне уявлення в своєму змісті визначається перевагами об'єкта. Українські соціологи справедливо піддають критиці розуміння цінності як суб'єктивного продукту індивідуальної ціннісної свідомості, оскільки вона не дає можливості пояснити факт ціннісної єдності

і згоди людей в рамках певних соціальних спільнот.

Отже, при аналізі ціннісної свідомості моделлю виступає предметна діяльність людини, коли об'єкт протистоїть суб'єкту. На її основі українські соціологи вибудовують базовий образ, який лежить в основі їхніх розмірковувань про цінності і який визначає всі подальші розмірковування та побудови дослідника. Вони виходять з того, що «поглиблення суб'єкт-об'єктного характеру діяльності змушує людину оцінювати предмети вже не тільки в їх функції безпосереднього задоволення потреб, а й з точки зору їх придатності до використання в якості знарядь праці».

Споживання і цінність. Жорстке дотримання предметної логіки дослідження цінностей призводить до остаточної їх натуралізації. Розвиваючи суб'єкт-об'єктне відношення в дослідженні цінностей, українські соціологи дійшли висновку, який заперечує ідеальний характер цінностей та віднесення їх до можливого майбутнього, позбавляючи тим самим цінності якості ідеалу. Продукти суспільного виробництва, доки вони не спожиті, існують лише в якості потенційних цінностей для суб'єкта. З цієї логіки виходить, що не виробництво, а споживання створює цінність. Посилаючись на Маркса, дослідники стверджують, що ціннісні властивості виникають в процесі «переробки предметного світу», його практичного перетворення. Свою справжню цінність вони отримують тільки в споживанні.

На наш погляд, головне непорозуміння щодо природи цінностей полягає у відсутності диференціації поняття цінність. Спроба «мислити» цінність взагалі нічого окрім плутанини не створює. Мислителі, захоплені розумінням цінності як предмета, включеного в процес виробництва, мимоволі починають її ототожнювати з матеріальним продуктом.

Цінність: мета чи засіб? Суб'єкт-об'єктний діяльнісний підхід у вивченні цінності змушує дослідників описувати її в категоріях мети і засобів. І тут ототожнення позиції індивіда і позиції суспільства призводить до суперечливого тлумачення. З одного боку, основна функція ціннісної свідомості полягає у перетворенні об'єктивних імперативів соціальної діяльності на суб'єктивні цілі, мотиви людських дій і вчинків. Ціннісна свідомість переводить зміст об'єктивної логіки суспільного

виробництва на мову загальних і приватних, абстрактних і конкретних цілей людської діяльності. З іншого – «ціннісні системи свідомості виступають особливими каналами, засобами, інструментами управління масовою поведінкою, використовуваними суб'єктами управління – суспільством, класом, групою – для захисту та утвердження своїх інтересів». І тут ми спостерігаємо процес «перевертання навіпаки» поняття «цінність» – перетворення її на засіб, засіб управління масовою поведінкою.

Ціннісна свідомість і конфлікт цінностей. Характерна для теоретичних робіт українських соціологів марксистської орієнтації захопленість абстрактними побудовами призводить іноді до надмірно схематичного розуміння функціонування ціннісної реальності. Ціннісне тлумачення об'єктивної реальності слугує з'єднанню індивідуально мотивованих поведінкових актів у систему суспільних відносин. Таке твердження передбачає, що існує ціннісна єдність і згода людей в рамках певних соціальних спільнот, в яких відсутні ціннісні конфлікти. Цінність об'єкта фіксується в них на основі зацікавленого ставлення соціального організму до певного способу колективного та індивідуального використання цього об'єкта, практичного відношення до нього.

Передбачається, що соціальний організм як ціле для своєї підтримки і розвитку вимагає від учасників певних дій, значення яких він фіксує у системі цінностей. Ця система цінностей не є таємницею, вона, наприклад, зафіксована в моральних вимогах і постулатах: «не кради», «не вбивай», «не пожадай жінки ближнього твого» тощо. Однак в суспільстві існують конкуруючі системи цінностей і тому припущення про те, що існує якась об'єктивна система, яка створює і управляє соціальним цілим і доступна для відтворення в соціальних трактатах є помилковою. Тому можна вважати цілком невизначеним наявність «зацікавленого ставлення соціального організму до певного способу колективного та індивідуального використання цього об'єкта».

Цінність: ідеал чи реальність? Ціннісна свідомість створює моделі належної реальності, належного буття. Якщо це так, то що тут є об'єктом? Об'єкт належної реальності не виступає в якості наявного, це уявний об'єкт. Яким чином перетинаються між собою ціннісна і утопічна свідомість? Як співвідносяться між

собою почуття задоволення та невдоволення і форми ціннісної свідомості? За цією логікою волею-неволею виникає зв'язок з утопічною свідомістю, оскільки найбільш узагальненою формою ціннісного моделювання бажаного стану дійсності є ідеали, і перш за все, ідеали суспільного життя в цілому і в різних її формах.

Цінність і масова комунікація. Інституційний підхід до аналізу проблеми цінностей дозволяє побачити реальні механізми, які перетворюють ціннісні ідеї на способи поведінки і форми дискурсу. Так, Н. Костенко розглядає комунікацію як фундаментальний стан суспільства, перебуваючи в якому соціальний суб'єкт співвідносить себе з ціннісними системами, представленими низкою символічних проявів, таких як знаки, образи, стійкі пояснювальні схеми, міфи.

Дослідження проблеми цінностей в масовій комунікації має низку обмежень. Перш за все, мас-медіа не створюють нової ціннісної реальності. Їм притаманна стихійність, хаотичність круговерті знань, цінностей і символів, що перешкоджає репрезентативному відбору культурних одиниць для публічного дискурсу. «Культура санкціонує масову комунікацію, але це зовсім не означає, що їх ціннісні простори ідентичні. Масова комунікація освоює лише фрагмент ціннісної реальності, з якою співвідноситься соціальне середовище» (Костенко, 1993). «Фрагмент ціннісної реальності, представлений комунікацією в якості повноправного заступника цілого, відтворюється стратегічною дією соціального суб'єкта, помноженою на випадковість вибірки ціннісних елементів» (Костенко, 1993). Така випадковість обумовлена явною або латентною артикуляцією комунікативного суб'єкта.

Дослідження цінностей в мас медіа постійно стикається зі спробами їх адаптації різними знаковими засобами, що дозволяє говорити про певний характер взаємодії цінностей і символів в процесі комунікації. Н. Костенко виділяє три типи взаємодії цінностей і символів в засобах масової комунікації. Перший тип: відповідність ціннісного і символічного компонентів в текстуальному полі масової комунікації. Другий: ціннісна реальність придушує символічну. І третій: символічна реальність пригнічує ціннісну.

Відповідність і узгодженість цінностей і символів притаманне відносно стабільному суспільству. Другий тип взаємодії характеризує стан масової комунікації в край збудженому середовищі. Символи витісняються алегоріями, які передбачають зрозумілий зв'язок змісту і форми, звичними і буквальними вказівниками на цінність за допомогою закликів, гасел і клятв.

Розглянемо, наприклад, таке судження: «У день незалежності був проведений військовий парад». Незалежність виступає в якості цінності, а військовий парад є однією з її символічних репрезентантів. Зв'язок між цінністю і символом не є таким однозначним, як між словом і його значенням. Парад може символізувати не тільки незалежність держави, а й його збройну міць, воєнну готовність тощо. У відносно стабільній державі відношення між символом і цінністю не викликає напруги і переживається як наповнене сенсом. Якщо візьмемо судження «Парад в день незалежності в черговий раз нам нагадав, що ніякої незалежності у нас немає», то тут явно виражений конфлікт між цінністю і символом. Символ не відповідає заявленій цінності, такий тип взаємодії характеризує стан масової комунікації в гранично збудженому середовищі. Цінність вимагає собі нової символізації, стійкі зв'язки виявляються зруйнованими. Другий тип взаємодії може також мати на увазі цінність, не називаючи її напряду, зміщуючи її за межі тексту. Таким чином цінність маніфестується через замовчування, через її відсутність або твердження супротивної їй значимості. «Об'єктивний і суб'єктивний світи відступають під натиском ціннісного. Магія і заклинання економічними або політичними цінностями на тлі ідеологізації та інституалізації – відмінна риса таких суспільних станів» (Костенко, 1993).

І третій варіант, або тип взаємодії можна виразити в судженні: як зазвичай, в день незалежності пройшов військовий парад. Ритуальна сторона придушує символічну. Третій тип взаємодії виникає в результаті пригнічення соціального середовища, коли відтворюються лише прості моделі і типові конструкти. Система цінностей сформована в стійкій ієрархії. Ціннісний простір згортається за рахунок розгортки регламентаційного, пропонованого і нормативного. «Відбувається начебто «відлущування» або «струшування»

значимості. Наявність подібних символів звільняється від ціннісної ваги, і це доля всіх шаблонів, кліше і штампів». Відбувається роз'єднання того, що означається і того, що означає (ціннісного і символічного). Яскравим прикладом домінування символічної реальності на шкоду ціннісної є тексти жорстко регламентовані панівною ідеологією. Суб'єкт, у такому випадку уникає пропонованих ціннісних ідентифікацій.

Н. Костенко вважає, що типи взаємодії цінностей і символів в масовій комунікації впливають на своєрідність текстів, і намагається з'ясувати, від чого залежить тип взаємодії символів і цінностей в суспільстві. «Типи взаємодії цінностей і символів залежать від змінних загальнокультурного фонду, руху стилів письма і парадигм мистецтва» (Костенко, 1993).

Аналізуючи роль цінностей і символів в масовій комунікації авторка використовує поняття систематично перекрученої комунікації, з яким пов'язує природну орієнтованість суб'єкта на актуальні ціннісні пріоритети і нефіксоване ігнорування периферії ціннісної області. Так, наприклад, в українських медіа основний масив текстів пов'язаний з питаннями політики. Звернення ж до «неактуальних» життєвих цінностей, здатних з тих чи інших причин зайняти більш високі місця у ціннісних ієрархіях, призводить до культивування особливого способу ціннісної реальності, підпорядкованого цілком усвідомленим завданням. На її думку, складно досліджувати роль цінностей в міфі, в якому ми розрізняємо символічний початок, який опосередковує всі три виділені типи взаємодії і викликає додаткові труднощі виокремлення їх у текстах. «Тексти виступають репрезентантами ціннісної реальності, що зберігаються в часі, саме вони виробляють її і відтворюють, визначаючи предмет гідний або бажаний для колективної уваги» (Костенко, 1993). Ціннісна реальність, відтворена в цих текстах, як правило, буде лише в загальних рисах походити на світ цінностей в уявленнях індивідів. Результати колективної творчості комунікатора надихаються іншими ідеями, аніж ті, що займають уявлення індивідів.

Операціональний рівень дослідження взаємодії цінностей і символів. Робота соціолога не може вважатися завершеною, якщо в ній відсутній емпіричний аналіз досліджуваної проблеми.

На думку Н. Костенко, найкращим засобом для аналізу текстів є контент-аналіз. «Контент-аналіз наче перебудовує цю мозаїку на ієрархію за частотою окремих одиниць, визначаючи серед них ті, що домінують у текстовому потоці або перебувають на периферії уваги, але зовсім необов'язково є важливими або неважливими в культурі» (*Костенко та Оссовський, 1986*).

Спроби реконструювати ціннісні стани суспільства за допомогою контент-аналізу текстів можливі як на рівні цінностей і ціннісних ідей, так і на рівні моделей, зразків поведінки, інтерпретаційних схем соціального світу. Первинне уявлення про двоїстий характер ціннісної реальності, сформульоване в сфері теорії, визначає емпіричний підхід. Дослідження ідей емпіричним способом завершується складанням ціннісних каталогів. Другий тип досліджень передбачає моделювання пояснювальних і описових конструкцій текстів, які включають в себе ціннісні елементи, представлені, головним чином, через потенційну або актуальну дію. Особливо наочно єдність ціннісних елементів і потенційної (актуальної) дії проявляється в рекламі і політичній агітації.

Проблема взаємовідносин цінностей і символів в процесі контент-аналізу модифікується у проблему узгодженості категорій і їх текстових референтів, вважає автор.

Емпіричний рівень дослідження цінностей в українській соціології представлений також вивченням ціннісних мотивацій. Так, українські дослідники Л. Аза, В. Піддубний, А. Ручка вивчали ціннісні мотивації у середовищі робітничої молоді. Цілі таких досліджень визначалися не стільки потребами соціологічних теорій, скільки політичними завданнями, сформульованими в області ідеології. У сфері економіки перед суспільством стояло завдання нарощення продуктивності праці, і від соціологів були потрібні дослідження, спрямовані на її рішення. Дослідники намагалися визначити фактори, які впливають на активність молодих робітників в сфері праці, на способи проведення вільного часу тощо.

Головним чинником були названі ціннісні орієнтації робочої молоді, які, на думку дослідників, можна вивчити за допомогою соціолого-психологічного підходу. Цей підхід пов'язаний з обліком і розглядом сукупності соціолого-психологічних факторів, що впливають на спрямованість і зміст конкретних

видів соціальної активності. При цьому ціннісні орієнтації, нормативні переконання автори представляють як свого роду потенціал соціальної активності (готовність молоді до дій в зв'язку з її положенням в соціальній структурі суспільства). На їхню думку, вивчення соціальної активності молоді вимагає врахування як вимог соціальної структури суспільства, які об'єктивно визначають зміст і спрямованість соціальної активності робітничої молоді, так і очікувань і запитів робітничої молоді, які суб'єктивно регулюють спрямованість і інтенсивність її соціальної активності». Знання вікового складу молоді має серйозне практичне значення. Воно дозволяє більш обґрунтовано підходити до планування раціонального використання молоді в народному господарстві.

Вивчення проблеми цінностей просякнуте духом доцільного устрою суспільства, де соціологія виступає в якості інструменту соціального регулювання. Ключовим поняттям в такому регулюванні є поняття ціннісної орієнтації, тому воно і стало одним з ключових понять соціологічної науки. Домінуючі напрями в ціннісних перевагах відіграють роль певних орієнтирів діяльності і, як такі, впливають на соціальну поведінку молоді. Домінуючі ціннісні уявлення називаються ціннісними орієнтаціями. Завдяки цьому поняттю вдається об'єднати вимоги соціальної структури і спрямованість соціальної активності. За допомогою цього поняття виражається і детермінація особистості соціальним цілим (особистість як об'єкт громадського впливу), і внутрішні джерела її соціальної активності (особистість як суб'єкт соціальної діяльності).

Джерелом ціннісних орієнтацій виступає групова свідомість, яка неминуче впливає на індивідуальну систему цінностей. Група виступає по відношенню до індивідуальних відхилень не лише як груповий контроль, а й в ролі детермінанти зміни ціннісної орієнтації особистості. Однак у встановленні спрямованості детермінації автори мимоволі приходять до протиріччя: якщо групова свідомість впливає на індивідуальну систему цінностей, то що тоді впливає на групову свідомість? Виявляється, орієнтації різних груп людей на ті чи інші соціальні цінності корелюються соціально-психологічними факторами.

Ціннісні орієнтації, за словами Л. Ази, В. Піддубного та А. Ручки, є головними компонентами структури особистості, в

них резюмується життєвий досвід, накопичений особистістю в індивідуальному розвитку. Цей компонент структури особистості («всіх свідомості, навколо якої обертаються помисли і почуття людини») визначає розв'язання багатьох життєвих питань (Аза, 1978; Ручка, 1987).

Передумовою формування і функціонування ціннісних орієнтацій є наявність системи соціальних цінностей. Система соціальних цінностей являє собою ієрархічне утворення, в якому суттєву роль відіграють ідеали, зразки, найбільш загальні принципи соціальної діяльності людей. Ієрархія утворюється з трьох рівнів: на вершині диспозиції вищого рівня (ціннісні орієнтації), посередині – узагальнені соціальні установки в тій чи іншій сфері діяльності, і на нижньому рівні – конкретно-ситуативні установки щодо конкретних об'єктів і ситуацій діяльності.

Ієрархія особистісних диспозицій дозволяє підійти до розв'язання питання щодо прогностичних можливостей ціннісних орієнтацій та їхнє використання в конкретних соціологічних дослідженнях. Відповідно до поставленого емпіричного завдання дослідження формується головна проблема: чи завжди усвідомлені наміри людей на практиці узгоджуються з їх реальними діями? Виявляється, що не завжди, і особливо явні розбіжності спостерігаються між висловленими (вербальними) «програмами» дій і реальними вчинками людини. Подібні неузгодженості потребують відповідного теоретичного осмислення, емпіричної перевірки гіпотез з цього приводу. І в цьому відношенні гіпотеза про ієрархічність системи особистісних диспозицій може виявитися найбільш плідною.

Л. Аза, В. Піддубний, А. Ручка весь час наголошують, що ціннісні орієнтації пов'язані як з системою соціальних цінностей, так і з мотиваційною структурою особистості. Особливе місце серед цінностей займає комуністичний ідеал – вища соціальна цінність. Поза цього критерію ціннісні орієнтації мають прагматичний характер.

Отже, вивчення того, як досліджувалися цінності в українській соціології, дозволяє визначити деякі неартикульовані передумови, що лежать в основі таких досліджень, і відповісти на запитання, яке саме розуміння людини і суспільства лежало в основі цих досліджень. Модель, в якій розкривається проблема

цінності – це суб'єкт-об'єктна модель. На наш погляд, проблема ціннісної свідомості не може бути вирішена в рамках відносин між суб'єктом і об'єктом. Об'єкт не існує поза практики взаємовідносин, поза певних типів дискурсу. Так само, як поза комунікації немає цінності, і її слід досліджувати саме там, а не у відносинах між суб'єктом і об'єктом.

Дослідження цінностей у мас-медіа дозволило виділити три типи взаємодії цінностей та символів у системі масової комунікації, а також розробити поняття систематично викривленої комунікації.

Варто зазначити, що проблема цінності це також і проблема влади. Між потребою і можливістю її задоволення завжди є щось *Інше*, яке каже, що таке «добре» і що таке «погано». Більше того, і сама ця потреба сформована цим *Іншим*.

Контрольні запитання

1. Які чинники зумовили відродження соціології у Радянському Союзі?
2. Які проблеми супроводжували вітчизняну соціологію на ранніх етапах її інституціоналізації?
3. Як відбувалось становлення вітчизняної академічної соціології у радянські часи? У чому її відмінність відносно університетської та заводської соціології?
4. Охарактеризуйте відносини соціології і влади за радянських часів.
5. Якою була роль вітчизняної соціологічної асоціації у інституціоналізації української соціології за радянських часів?
6. Чи дійсно доречно розглядати радянську соціологію традиційною основою сучасної української соціології? Які ще основи тут доречно вирізнити?
7. Назвіть прізвища українських соціологів, які в 70-80-х роках займалися дослідженням цінностей?
8. Які основні напрями в дослідженні цінностей вони розвивали?
9. В чому полягає суб'єкт-об'єктний підхід у вивченні цінностей?
10. Як співвідносяться між собою споживання і цінність з точки зору українських соціологів?

Рекомендована література

Аза Л. Ціннісні орієнтації робочої молоді. Київ: Наукова думка, 1978. 203 с. (опубліковано російською мовою)

Альберг Р. Реабілітація соціології у Радянському Союзі // Рубіж. 1994. №5. С.88–114. (опубліковано російською мовою)

Бакіров В. Ціннісна свідомість та активізація людського фактора. Харків: Вища школа, 1988. 152 с. (опубліковано російською мовою)

Олена Олександрівна Якуба: вчений, вчитель, людина: Дослідження та спогади; ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2004. 353 с. (опубліковано російською мовою)

Костенко Н. Цінності та символи в масовій комунікації. Київ: Наук.думка, 1993. 130 с. (опубліковано російською мовою)

Костенко Н., Оссовський В. Цінності професійної діяльності. Досвід соціологічного дослідження кіно. Київ: Наук. думка, 1986. 151 с. (опубліковано російською мовою)

Мімандусова Г., Казаков В. Стан соціологічної науки на початковому етапі пострадянської історії // Філософська і соціологічна думка. 1993. №7–8. С. 247–252.

Пугачьова М. Інститут конкретних соціальних досліджень Академії наук СРСР (1968–1972) // Соціологічний журнал. 1994. №2. С.158–172. (опубліковано російською мовою)

Рибщун О. Українська соціологічна асоціація: радянський період діяльності // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Т.1. Харків, Вид. центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2006. С.341–351.

Ручка А. Ціннісний підхід у системі соціологічного знання. Київ: Наук.думка, 1987. 155 с. (опубліковано російською мовою)

Соколова Г. Відродження соціології у 60-роки // Історія соціології. Вища школа, 1997. (опубліковано російською мовою)

Фірсов Б. Історія радянської соціології 1950-1980-х років: Курс лекцій. 2001. (опубліковано російською мовою)

Чагін Б. Нарис історії соціологічної думки у СРСР (1917-1969). Наука, 1971. (опубліковано російською мовою)

Черниш Н. Й. Історія розвитку соціології в країнах Західної Європи, США та в Україні. Соціологія: Підручник /за ред. В.Пічі. Вид. 4-те. Львів: “Магнолія 2006”. С.24-62.

РОЗДІЛ 15

УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Олександр Рибшун, Віктор Степаненко

Поставши як самостійна наука, українська соціологія на своєму новому етапі розвитку зіткнулась з проблемою самоусвідомлення. На відміну від соціологів часів «радянської реабілітації», українським соціологам початку 1990-х років не довелось розпочинати формування науки з нуля. Вони вже мали, принаймні, основу для функціонування – певну матеріальну базу, сформований кадровий потенціал, усталену наукову традицію радянської соціології з усіма її досягненнями та проблемами. Викликом часу стала потреба переосмислення цього спадку, трансформації соціології у дійсно об'єктивну соціальну науку, вільну від догм та ідеологічних упереджень, із потенціалом та орієнтири майбутнього розвитку, адекватними суспільним запитам і відповідними історичному часу.

Ці та інші вимоги нової якості вітчизняного соціології вимагали осмислення багатьох методологічних питань, особливо щодо її подальшого розвитку як частки світового соціологічного знання. У перші ж роки незалежності вітчизняні соціологи позначають ці виклики у своїх роботах. Наразі, маючи ще досить мало якісно проаналізованої інформації про цей надзвичайно складний та важливий новітній період розвитку незалежної вітчизняної соціології, ще складно сформулювати категоричні та неупереджені висновки. Натомість, запропонуємо, принаймні, схематично змодельовати образ сучасної вітчизняної соціологічної науки з усіма її проблемами та безперечними досягненнями.

Як вже відмічалось, сучасна вітчизняна соціологія постала на основі радянської соціології, що дозволяє виділити (окрім висвітлених вище) характерні особливості радянської соціології, які позначились і як певні особливості й, водночас, «родові плями» молодій науці в новій незалежній державі. Вони є наступними:

- гуманістична орієнтація, живий інтерес соціологів до конкретного життєвого світу суспільства й особистості;
- як наслідок анти-ідеологічного та анти-міфологічного характеру молодій науковій дисципліні – настороженість до фундаментального теоретичного мислення, яке начебто не є притаманним соціологічному світогляду та до того ж було «заплямовано» своїми зв'язками з ідеологемами радянських часів;
- гіпертрофована увага щодо технік та методик емпіричного соціологічного дослідження, розвиток кількісно-математичних методів при занедбанні «якісних» методик в традиціях «розуміючої соціології», а отже – формування канону та самого розуміння соціології як суто інструментального знання, висновки якого мають ґрунтуватись на емпірично-статистичних дослідженнях.

Можна стверджувати, що вітчизняна соціологія у радянський період вже зазнавала більшого впливу емпірично позитивістського, зокрема американського, соціологічного канону, аніж історичних європейських соціологічних традицій (зокрема «розуміючої соціології»). Останні досить часто, навіть дисциплінарно, відносились до категорії «соціальної філософії». Видається, що тоді ще радянській та й молодій вітчизняній соціології при їх формуванні «не поталанило» з періодом часу. Враховуючи інерцію адаптації зарубіжного наукового знання та підходів, вітчизняна соціологія опинилась під відчутним впливом найбільш розвиненої на повоєнний період американської традиції структурно-функціонального аналізу, який асоціюється з іменем та творчістю Т. Парсонса, а з ними – і позитивістських підходів і уявлень про цю науку.

До того ж, вітчизняна соціологія, відкинувши догмати марксистської методологічної парадигми і проявляючи упередження до теоретичних узагальнень, виявилася особливо вразливою щодо універсальних процесів методологічної кризи соціологічної науки, розпорошення та множинності її сучасних теоретичних парадигм та щодо таких проблем розвитку сучасної світової соціології, як розрив поміж соціологічною теорією та практикою, суперечності поміж мікро- та макро-рівневими підходами, процесами теоретичного синтезу та оновлення класичних традицій тощо. Втім, з іншого боку, це доводить, що

рецепції та відтворення спільних для світової соціології проблем розвитку вітчизняною соціологією означає її поступову, хоча й повільну, інтеграцію у світовий соціологічний простір та спільний професійний контекст.

Маючи за плечима певний досвід незалежного існування, українська соціологія поступово відходить від уніфікованих стандартів соціології радянської, створює власне, унікальне обличчя. Якнайкраще це простежується через аналіз її найвагоміших здобутків та наявних проблем. З-поміж досягнень вітчизняної соціологічної науки за цей період найвагомішими є наступні:

- завершення основного етапу інституціоналізації соціології як повноцінної сфери наукових знань, наукової дисципліни та співтовариства професійних соціологів (факультети та спеціалізації підготовки фахівців з соціології у ЗВО, соціологічна номенклатура ВАК, створення Соціологічної асоціації України, окремі професійні соціологічні часописи, зокрема науково-теоретичний двомовний часопис *«Соціологія: теорія, методи, маркетинг»*, заснований Інститутом соціології НАН України в липні 1997 року, публікації наукових соціологічних праць тощо);
- формування професійних принципів та цінностей соціологічної спільноти і діяльності соціологів – зокрема, розробка професором Н. В. Паніною та іншими провідними соціологами України *«Кодексу професійної етики»*;
- формування мережі професійних загальнонаціональних соціологічних центрів опитування громадської думки (Соціс-Геллап, КМІС, Ukrainian sociological service, соціологічна служба при Центрі ім. Разумкова та інших);
- систематичні емпіричні дослідження процесів трансформації українського суспільства (зокрема, унікальний проєкт Інституту соціології НАН України *«Моніторинг українського суспільства»*, реалізація якого триває з 1992 р. по тепер) – цей та інші соціологічні проєкти стали емпіричним підґрунтям для формування цілого комплексу теорій середнього рівня суспільства, що трансформується, сформульованих сучасними українськими соціологами;

- розвиток порівняльних міжнародних соціологічних досліджень за участю вітчизняних соціологів, в яких представлено українське суспільство та громадську думку країни з різних проблем – зокрема, у 2004–2005 рр. важливим успіхом у цьому напрямі стало перше залучення України та вітчизняних фахівців до масштабного європейського порівняльного соціологічного дослідження (*European Social Survey*), в якому взяли участь понад 20 країн-членів ЄС;
- доволі успішними є рецепції та адаптації світової соціологічної теорії (сучасна та постмодерна соціологічна теорія, представлена підходами таких авторитетних сучасних теоретиків, як Е. Гіденс, П. Бурдьє, У. Бек, З. Бауман, Д. Александер, І. Валлерстайн та інші, адаптації соціологічної теорії конфліктів, соціології культури, світ-системного аналізу, дослідження проблем глобального суспільства та нових інформаційно-комунікаційних технологій, трансформації соціальних структур, нового інституціоналізму, «мережевої» теорії, соціологічних проблем громадянського суспільства тощо);
- зростання якісного рівня соціологічних досліджень та розширення їх предметного поля у вітчизняній соціології (історія, теорія та методологія соціології, соціальні структури та інститути, проблеми трансформації, соціологія культури та масових комунікацій, електоральна соціологія, політична соціологія, економічна соціологія, аграрна соціологія, етносоціологія тощо).

Якісна трансформація предметного поля вітчизняної соціології свідчить не лише про її успішне ствердження як повноцінної і актуальної наукової дисципліни, але й проявляє певну логіку та етапи її розвитку, пов'язані із самою динамікою суспільства, що трансформується. Якщо схематично розглянути тематичний репертуар української соціології в радянські часи і характер його сучасного оновлення, то можна зробити наступні висновки.

За умов зміни системи розподілу праці в результаті радянської індустріалізації, неочікуваних стихійних соціальних рухів і зростання потреби радянської державної бюрократії в точній інформації про мотиваційну структуру соціальних змін на фоні зdiskредитованої потенції історичного матеріалізму на початку

1960-х років відновлюються емпіричні соціальні дослідження, предметом яких стають соціальна структура радянського суспільства, культурно-технічний рівень робітничого класу, бюджет часу, соціальні проблеми праці, освіти, сім'ї.

Поступово практична диференціація та спеціалізація соціологічних досліджень призвели до оформлення ряду галузей соціології, як то соціологія праці, сім'ї, молоді, вільного часу. У 1970-х роках значна увага починає приділятися проблемам соціального планування та соціального управління, формується досить якісна теоретико-методологічна основи соціальної психології. Щоправда, з сфери соціологічного дослідження штучно було видалено всі гострі проблеми радянського суспільства, існування яких суперечило офіційному ідеалу соціалізму, наприклад, зростання націоналізму, посилення влади партноменклатури, відсутність правової безпеки, прояви девіантної поведінки тощо. Така ситуація тривала до середини 1980-х років, коли в умовах «перебудови» і реформування загострилась потреба в розширенні обсягів, якості та змісту теоретичної і емпіричної інформації. В пострадянський період в українській соціології зберігається домінування прикладних досліджень, проте змінюється їх тематика. Основою предметної сфери сучасної української соціології стають соціально-політичні проблеми, електоральна поведінка та споживчі ринки.

На фоні успіхів комплекс наявних проблем постає не менш важливим фактором формування вітчизняної соціології. Разом з тим їх усвідомлення і вироблення механізмів оптимального розв'язання – життєво важливе завдання сучасних і майбутніх професійних соціологів. Означимо лише деякі проблемні поля, які можна охарактеризувати як «проблеми росту» і які все ще даються взнаки у вітчизняній соціології.

Процеси інституціоналізації громадської думки як повноцінного суспільного актора та контролера влади тривають, відбувається драматичне формування громадянського суспільства в Україні. Відтак – у суспільстві все ще не сповна актуалізована суспільна потреба у об'єктивному соціологічному знанні.

У вітчизняній соціології й досі є наявною неувага до теоретичних узагальнень та й до соціологічної теорії взагалі – все ще спрацьовує усталений стереотип про соціологію як суто

емпіричну науку, що буцім то не мусить бути «обтяженою» концептуальним теоретизуванням, а радше постачати «емпірико-статистичну сировину». Втім, як і багато інших – ця є спільною проблемою пострадянської соціології. Авторитетний російський соціолог В. Ядов серед факторів, що впливають на формування тенденцій розвитку пострадянської соціології, найпершим визначає «традиції радянської соціології», зокрема намагання пояснювати емпіричні дані з позицій монотеорії з подальшими спробами формулювання практичних рекомендацій. Вочевидь, українська соціологія подібних «радянських комплексів» ще також не здолала.

Потреба у продукуванні власних теорій та концепцій суспільства, що трансформується, вочевидь є все ще актуальною. Російська дослідниця С. Барсукова, характеризуючи подібні проблеми сучасної російської соціології, виділяє й ряд перепон, що постали перед соціологією в нових умовах (ми вважаємо, що схожі складнощі актуальні також і для української соціологічної науки). По-перше, деякі соціальні зв'язки та соціальні процеси «відходять в тінь», а такий «тіньовий» (навіть у буквальному сенсі) соціальний, особливо – політичний і економічний процеси об'єктивно утруднює можливості соціології щодо їх вивчення та аналізу і по-друге, у порівнянні з радянським суспільством, більш стабільним, сучасне суспільство є динамічнішим у всіх сферах. Відтак соціологія постає перед проблемою «ефекту запізнення», що знижує її практичну значимість. Очевидно, що соціологи повинні не лише пояснювати соціальні процеси та динаміку. На сучасному етапі розвитку суспільства, що й досі перебуває у глибинній трансформації, питання наукового прогнозування соціальних процесів набуває найактуальнішого значення.

Суперечливими для розвитку соціологічної науки та експертизи є й побічні сторони процесу їх комерціалізації – непрофесіоналізм та дилетантство чисельних «рекрутів від соціології», брак теоретико-методологічного підґрунтя досліджень, суб'єктивізм та небезпеки політичного маніпулювання. В. Ядов справедливо зазначав з приводу суперечливих проблем залучення пострадянської соціологічної науки до ринкових відносин. Позитивною стороною є конкуренція професіоналізму. Все ж багато із достойних дослідників заслужено отримують підтримку у вигляді наукових

грантів та замовлень на дослідження, а малопрофесійні вимушуються обставинами чи підтягуватись, чи кинути цю справу та зайнятись чимось іншим. Негативний наслідок – прямий результат сьогоденної стихії в економіці. Як і у бізнесі, у середовищі соціологів утворюються «корпорації, що роблять свій продукт з нічого», але тим не менш вони є процвітаючими до пори до часу, поки їх клієнти не виявлять оковамилювання.

Актуальною проблемою розвитку вітчизняної соціології є також подальше практичне втілення професійно-етичних стандартів, слідування принципам та цінностям соціологічної науки, які сформульовані у *«Кодексі професійної етики»*, зокрема особливо гостро позначились питання взаємин соціології та влади та вироблення оптимального формату їх взаємодії. Проблема взаємовідносин соціології та влади не нова і актуальна не лише для посттоталітарних суспільств. Як ми зазначали, владна позиція була одним з визначальних факторів розвитку соціології в радянські часи. Не вдалось уникнути проблем у площині взаємовідносин *«соціологія versus влада»* і в часи незалежності.

З одного боку, українська влада та вітчизняна соціологія все більше усвідомлюють об'єктивну взаємозалежність одне від одного: ефективне управління не може не спиратися на певне узагальнення, пояснення прогнозування, яке виробляє наука, остання – не може існувати без підтримки (матеріальної, ресурсної, символічної, статусної тощо), яку надають владні структури (тут теза М. Фуко про взаємообертання, або іманентність, знання та влади є актуальною). Свідченням визнання важливості соціологічної науки у процесах суспільних трансформацій є Указ Президента України *«Про розвиток соціологічної науки в Україні»* від 25 квітня 2001 року. Указ мав на меті *«створення сприятливих умов для розвитку соціологічної науки в Україні, підвищення її ролі у здійсненні соціально-економічних і політичних реформ, зміцненні демократичних засад суспільства та забезпеченні прогнозованості суспільних процесів»*. Щоправда, багато гарних положень цього Указу, зокрема фінансова підтримка соціологічних досліджень з боку держави, здебільшого й досі залишаються декларативними.

З іншого боку, соціальне знання у владному використанні часто слугує способом контролю та маніпуляції з метою

збереження та відтворення соціального порядку та існуючої системи влади. Соціологія ще й досі часто сприймається владою та політиками суто утилітарно, а іноді – як новий ефективний засіб маніпуляції громадською думкою. Як вірно відмітила авторитетний український соціолог Наталія Паніна, «в сучасній Україні, як і у більшості інших країн, інтерес влади до соціології досить специфічний, відмічений такими характерними рисами, як «сезонний характер» (інтерес до соціології зникає після закріплення у владі), «особистісність» (інтерес концентрується на вимірах політичних рейтингів) та «публічність» (інтерес до наданих соціологами результатів виявляється лише до вже обнародованих результатів)». Сумнівна роль псевдо-соціології як політ-технологічного знаряддя «чорного PR» та фальсифікації реального волевиявлення виборців у політично-замовлених дослідженнях є особливо актуальною під час виборів в країні. В таких ситуаціях крихкі конвенційні грані між наукою та політикою, істиною та інтересом, мораллю та нечесною грою стають особливо вразливими.

Ці проблеми підтверджують, що роль соціального (зокрема соціологічного) знання в умовах суспільства, що трансформується, є двоякою: воно сприяє соціальній емансипації, демократизується та демократизує. Водночас, соціальне знання у владному використанні часто слугує як ефективний засіб соціального контролю та маніпуляцій громадською думкою. В такій ситуації особливо підвищується соціальна та моральна відповідальність соціологів як професійних експертів, які виробляють та розповсюджують соціальне знання – старовинний ідеал сполучення знання та громадянської доброчесності стає для вітчизняної соціології вимогою часу.

Академічна соціологія: перші кроки. Розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 13.08.1990 р. № 354-р Президія АН УРСР 07.09.1990 р. постановою № 216 створила на базі Відділення соціології Інституту філософії АН УРСР Інститут соціології АН УРСР. Директором Інституту призначено академіка Ю. Пахомова, до цього – заступника директора Інституту філософії АН УРСР, керівника Відділення соціології.

Саме так українська академічна соціологія закінчила повний цикл свого інституційного становлення, розпочатий ще у другій

пол. ХІХ ст., і вступила в нову, ще далеко не закінчену, сучасну стадію свого розвитку. Становлення це було тривалим і суперечливим, але суперечності ці носили швидше внутрішній, тимчасовий характер. В кінцевому ж системний розвиток соціології в Україні був підпорядкований все-таки логічно-поступальним, історичним тенденціям. Тоді, коли зовнішні чинники підгальмували процеси інституційного формування, українська соціологія впадала у тимчасову кому, але за перших же можливостей відроджувалась і продовжувалось її динамічне становлення. Саме тому у системних вимірах новостворений Інститут став традиційним продовженням як власне базової організаційної структури, на якій він постав – Відділення соціології, так і більш далеких у часі основ – радянських та дорадянських традицій, на яких власне й стала можливою сучасна українська соціологія.

З чого ж починалась сучасна академічна соціологія? Перші кроки новоствореного інституту полягали у доопрацюванні тем відділення соціології. На момент реорганізації це доволі широкий спектр напрямів: соціальні механізми становлення та функціонування ринкових відносин; соціальні структури, процеси диференціації та інтеграції в суспільстві; соціальні інститути та громадські рухи, процеси демократизації суспільного життя; соціально-психологічні аспекти формування громадської думки, потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій; історія соціологічної думки; прогнозування соціальних процесів, соціальне моделювання та проєктування. Після їх уточнення, укрупнення та редакцію тематик у 1991 р. Інститутські відділи розробляють:

- теоретичні проблеми соціології, методологія та методика соціологічного дослідження, історія світової та вітчизняної соціологічної думки;

- соціальні механізми становлення та функціонування ринкової економіки, соціологічні проблеми кризових та конфліктних ситуацій, подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;

- соціальні структури та інститути, процеси диференціації та інтеграції у суспільстві, громадські рухи, процеси демократизації суспільного життя, соціальні проблеми національного відродження України;

– соціологічні, соціально-психологічні проблеми особистості, формування потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, громадської думки, соціального інтелекту.

В умовах поширення ринкової економіки науковці постають перед серйозними викликами. Ринок слід було не лише вивчати, але й опанувати. Якщо раніше фінансова самостійність радянських вчених була можлива лише як випадковий, іноді латентний наслідок їх науково-дослідної роботи, усі розробки фінансувалися із держбюджету, то вже з кін. 80-х рр. стимулюється госпдоговірна активність. Щоправда, це аж ніяк не стимулювало позитивного розвитку наук. За умов гіперінфляції поч. 90-х рр. через хронічні фінансові труднощі Інститут соціології (як і решта академічних інститутів) розпочинає інтенсивно втрачати, насамперед, кадрово та тематично.

Стосовно госпдоговірної активності, то на перших порах, як і з плановими темами, доопрацьовується розпочате ще у відділенні соціології. Але вже восени 1991 р. Інститут на госпдоговірній основі отримує велику кількість термінових замовлень на вивчення громадської думки: про ставлення киян до ДКНС; референдум та президентські вибори; соціально-політичні та економічні проблеми населення; соціально-психологічні аспекти проблем населення в зоні жорсткого контролю тощо. Дещо пізніше надходять замовлення на прогнозування науково-технічного та соціально-економічного розвитку України, на вироблення механізмів інформативної підтримки переходу народного господарства України на ринкові відносини тощо.

В цей же час вдається отримати урядове замовлення на вивчення соціально-психологічних аспектів ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, який став стартом багаторічних досліджень постчорнобильського соціуму. Про значимість цього замовлення свідчить планування під півторарічний проєкт майже мільйона карбованців (на 1991 р. суттєва сума), що одразу ж вивело його в ранг головних напрямів науково-дослідної роботи Інституту. Під проєкт утворюється окремий відділ, який було підсилено ресурсами інших структур як Інституту соціології, так і інших центрів – фахівцями Інститутів держави та права, психології АН України, психіатрії Міністерства здоров'я, наукових центрів радіаційної медицини МЗУ та АН України, кількох вишів. Консультативна допомога надавалась також білоруськими і

російськими соціологами та психологами. До 1992 р. роботи, які велись у 4 напрямках («Динаміка масової свідомості населення уражених регіонів у постчорнобильській ситуації», «Соціальна політика в умовах великомасштабної аварії на ЧАЕС», «Розробка методики і системи показників динаміки масової свідомості населення, постраждалого від аварії на ЧАЕС», «Методологічні принципи і методика розробки соціально-психологічних аспектів невідкладних заходів ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС»), були загалом завершені. Результати комплексного обстеження проблеми (близько 20 самостійних досліджень) показали неефективність існуючої соціальної політики щодо населення уражених регіонів і негативні тенденції у масовій свідомості населення цих регіонів, зокрема, поступове формування у постраждалих пріоритету матеріальних цінностей в компенсаторних очікуваннях від держави. Обидві проблеми слід було якнайшвидше вирішувати, що й було висловлено в рекомендаціях. Довівши потенційну ефективність наукової діагностики, соціологи забезпечили себе замовленням на «чорнобильську» проблематику більш ніж на десять наступних років. Поновивши з Мінчорнобилем угоду на кількарічне моніторингове обстеження соціально-психологічних наслідків чорнобильської аварії (з 1993 р.), фахівці під загальним керівництвом Ю. Саєнка розпочинають більше десятка індивідуальних досліджень, якими керували Ю. Саєнко, В. Тарасенко, О. Вишняк, Н. Соболева, В. Пилипенко, С. Макеєв, Н. Костенко, Н. Гасаненко, А. Ручка, В. Піддубний, Н. Лавриненко. Через фінансові труднощі, про які вже йшлося, роботи по проєкту велись дуже непослідовно (кілька разів, зокрема, з травня 1993 по жовтень 1994 р., протягом 1995, 1997 рр. вони практично зовсім не фінансувались). Разом з тим, на кінець 1994 р. вдалось таки виробити концепцію і єдину комплексну програму дослідження, здійснити відбір соціально-економічних показників, зібрати необхідні статистичні дані, провести вибіркові опитування постраждалого населення, а під кінець 1995 р. видати колективні збірники «Постчорнобильський соціально-психологічний синдром» та «Постчорнобильська ситуація: життєві вибори та соціальний захист постраждалого населення». В 1996 р. узагальнені результати досліджень представлено у колективній монографії «Соціальні наслідки

Чорнобильської катастрофи» (Харків: Фоліо, 1996). А вже на кін. 90-х рр. науковий авторитет співробітників Інституту, зароблений цими дослідженнями, забезпечив українцям право координації відповідного міжнародного проєкту, який тривав до поч. 2000-х рр. і в результаті якого було зібрано унікальний соціографічний матеріал про різні сторони життя «чорнобильців», що дозволило побачити реальні проблеми і масштаби соціальних та соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи.

Повертаючись до поч. 90-х рр., відзначимо, що динамічні соціальні зміни не могли надовго законсервувати науково-дослідну активність на стабільній плановій тематиці, як було за радянських часів. Вже у 1992 рр. українські соціологи першочерговою метою своєї діяльності визначають своєчасне та адекватне реагування на кардинальні зміни в українському суспільстві. Поряд з фундаментальними дослідженнями, величезна увага приділяється аналізу гострих практичних проблем сьогодення. Кардинально переглядається науково-дослідна проблематика, яку спрямовують на комплексне вивчення динамічних змін у суспільстві, яке переживає трансформаційні системні зміни. Перші ж кроки у цьому напрямі дали величезної ваги результати. Зокрема, розроблено абсолютно нову теоретичну концепцію соціального розшарування суспільства в умовах глобальної кризи, у якій переглянуто традиційні показники соціального статусу; розроблено теоретичні засади виникнення і функціонування суспільних очікувань як одного з механізмів соціальної саморегуляції у суспільстві, що змінюється; розроблено теоретичну модель змін ціннісних пріоритетів населення; на гіпотетичному рівні створено концептуальну модель соціальної бази та очікуваних наслідків приватизації; визначено специфіку «української моделі» посттоталітарних конфліктів; розроблено методику дослідження політичної культури, удосконалено методику ідентифікації громадської думки щодо питань політики; вивчення проблематики соціального самопочуття населення дало можливість обґрунтувати систему його показників, що надалі дозволило проводити моніторингові виміри соціального самопочуття різних соціальних груп; розроблено методологію і методику дослідження культурних моделей етнічних та

регіональних спільнот України; розроблено концепцію і модель оцінки та аналізу екстремальної і стабільної ситуації регіону типу «місто»; розроблено концепцію соціально-психологічної реабілітації населення, постраждалого від аварії на ЧАЕС.

Саме в цей час з'являються перші ідеї про моніторингове соціологічне обстеження українського суспільства, що дозволило б, по-перше, відійти від фрагментарних знань про окремі сторони його життя до комплексного аналізу і, по-друге, перейти до більш глибокого вивчення динаміки соціальних трансформацій. Розпочинається кілька проєктів, які надалі стануть основою багаторічних соціологічних моніторингів. Окрім вже згаданого «чорнобильського проєкту», в 1993-1994 рр. українські соціологи пробують свої сили у практиці соціологічного моніторингу. Насамперед, це проєкт «СЕ – ІС – 02 УА», який виконувався на замовлення Міноборони і був спрямований на вивчення ціннісних орієнтацій та поведінкових проявів військовослужбовців. Головним результатом проєкту, який тривав близько чотирьох років, було виявлення «перехідного стану» системи ціннісних орієнтацій військовослужбовців усіх категорій і строків служб, що було враховано при розробці нових законів та військових статутів. Іншим став спільний конкурсний проєкт Інститутів соціології та філософії АН України «Українське суспільство на межі ХХ-ХХІ ст.», коли було вперше підготовлено вихідну цілісну теоретичну модель українського суспільства, яке переживає системну трансформацію від тоталітарної до демократичної форми, а також розроблено цілісну концепцію соціологічного моніторингу суспільних процесів з урахуванням їх синхронічних та діахронічних аспектів. Саме цей проєкт в подальшому й стане основою українського Національного соціологічного моніторингу, який не лише вивів українську соціологію на нові теоретико-методологічні стандарти, але й посприяв її повноцінному влиттю у світову соціологію.

Але в цей час, на поч. 90-х рр., українська соціологія ще лиш балансувала на грані свого виживання. У інерцію її розвитку вносить корективи найсуттєвіший фактор 90-х рр. – фінансова криза науки. Насамперед це проявилось у занепаді фундаментальної проблематики. Як було зазначено у звіті Інституту соціології за 1992 р. – «у більшості установ Академії

Наук України «прагматизація» наукових досліджень, коли прибутковою стає оперативна прикладна наука, робить «невигідною» теоретичні наукові дослідження». Здавалося б, соціологія тут знаходилась порівняно в кращому становищі, ніж інші науки, адже вона мала прибуткову госпдоговірну складову. Очевидно, таким було й уявлення чиновників, які, за словами В. Осовського, підтримували ще радянський міф, що «всі ці дослідження можна проводити взагалі на громадських засадах». Проте недосконала податкова система, що штучно підвищувала собівартість госпдоговірних НДР, швидко нівелювала такі переваги. Вже з сер. 1993 р. гіперінфляція призводить до того, що держава як замовник виявилась економічно неспроможною оплачувати дослідження, а самостійно їх фінансувати Інститут ще не міг. Нові часи вимагали нових форм діяльності та організаційного оформлення. Випробовувались різні форми активності, заради виживання науки навіть породжувались симбіотичні форми бізнес-проєкту з науковою асоціацією, дочірні товариства з частковою фінансовою самостійністю. Проте надалі від такої гротескно комерціалізованої форми відмовились. Натомість, розуміючи, що потрібно все-таки пристосовуватись і до вимог академізму, і до умов ринку та економічної нестабільності, Інститут соціології врешті переходить до тісної співпраці із незалежними недержавними аналітичними центрами, що дозволило таки легітимувати «наукову комерцію». Так, в сер. 90-х рр. було проведено ряд спільних проєктів з центром «Демократичні ініціативи», Київським Міжнародним інститутом соціології та ін.

Впродовж 1992-1994 рр., як вже зазначено, керівництво інституту вимушено зупиняє частину тем, не довівши їх до логічного завершення, чим, з одного боку, повністю покінчило з залишками радянської науково-дослідної тематики, а з іншого – пришвидшило визначення наукових пріоритетів на найбільш актуальних на той час проблемах. Результатом фільтрування стала повна переорієнтація на побудову теоретичних та методологічних засад проєкту «Українське суспільство наприкінці ХХ ст.». Ідея та головні результати цієї комплексної багаторічної проблеми полягали в:

– оцінці еволюції структури українського суспільства. Зокрема, було виявлено домінування ситуативних

структуротворчих чинників, що гальмували, деформували системне формування соціальної структури нового українського суспільства і побудовано евристичну модель механізмів відтворення і розвитку соціальної структури України;

– обстеженні стану формування ринкових механізмів. Виявлено невідповідність модального українського підприємця імперативам та характеристикам моделей цивілізованого підприємництва, показано в цілому сприятливий соціально-психологічний фон розвитку підприємництва, розроблено концепцію стимулюючої стратегії трудової мотивації в умовах побудови ринкових відносин;

– дослідженні причин виникнення і механізмів подолання соціальних конфліктів в умовах демократизації суспільства. Розроблено «конструктивно-конфліктну» стратегію розв'язання соціально-економічних та політичних проблем в українському суспільстві, базовану на визнанні існування конфлікту між залишковим тоталітарним механізмом управління державою і громадянським суспільством, яке зароджується;

– дослідженні психологічних та соціально-психологічних факторів ідентифікації і адаптації особистості в умовах суспільної кризи. З'ясовано, що важливою складовою суспільної кризи в Україні першої пол. 90-х рр. була криза колективної ідентичності, притаманної ідеологічним засадам радянської доби, а у контексті вироблення механізмів виведення суспільства з такої кризи, його стабілізації О. Донченко підготовлено докторську дисертацію, у якій в науковий обіг введено поняття «соціальна психіка» як своерідна психокультура суспільства, яка має обов'язково враховуватись при подальшому системному реформуванні;

– дослідженні змін у структурі масової свідомості. Створено концепцію формування, розвитку і функціонування соціальних почуттів як культурно-історичних форм переживання суб'єктом свого ставлення до соціальної дійсності, розроблено загальну модель зміни ціннісних пріоритетів масової свідомості;

– розробці системи показників соціального самопочуття населення України. Зокрема, Н. Паніною було теоретично обґрунтовано і перевірено на практиці емпіричних досліджень спеціальний тест, який дає змогу опосередковано вимірювати соціальне самопочуття через показник безпеки, інтегрований суб-

показниками особистої безпеки, соціальної захищеності та екологічної безпеки, остаточний варіант якого – індекс соціального самопочуття, з цього часу було включено до інструментарію соціологічного дослідження;

– розробці концептуальної моделі культурно-комунікаційної сфери українського суспільства наприкінці ХХ ст. Таку модель було представлено у вигляді відносно автономної системи (поля) в соціальному просторі, здатної утворювати різні соціокультурні класифікації;

– дослідженні специфіки політичної культури українського суспільства. Зокрема, процесу взаємодії інституціональної та особистісної політичної культур;

– в контексті структурної перебудови агрозорієнтованого народногосподарського комплексу України особливу увагу приділено дослідженню соціальних та соціально-економічних умов і механізмів відродження українського села. Виявлено недосконалість філософії здійснюваних реформ, коли реформатори-радикали, по-перше, перебільшили реальні можливості держави у масштабному реформуванні і, по-друге, не підключили до розробки конкретних заходів селянство, яке до того ж ще не було готове ні до руйнації системи колгоспів, ні до форсованого створення фермерського укладу, що в результаті спричинило глибоку аграрну кризу в країні;

– розробці теоретичних моделей розвитку міжетнічної взаємодії в Україні, процесу етнізації особистості. Тут знову відіграв свою негативну роль фактор фінансової неспроможності замовника, коли незакінченим виявився багаторічний проєкт «Культурні цінності та орієнтації найбільш чисельних етносів України»;

– розробці методології та методів здійснення соціальної експертизи глобальних науково-технічних та економічних програм і проєктів, оцінки та прогнозу наслідків реалізації управлінських рішень. Результатами стала участь вчених у розробці концепції соціальної політики України, концепції гуманітарного розвитку України тощо.

Окрім того, під концепцію було розроблено і впроваджено загальнонаціональне опитування з моніторинговим блоком запитань. Головним критерієм трансформації було визначено ступінь демократичних перетворень: моніторинг мав фіксувати

зміни міри демократизації масової свідомості і соціальної поведінки населення. Поряд з критерієм демократизації для визначення характеру соціальних змін у проєкт було також закладено критерії стабільності суспільної системи та критерії змінювання якості життя (змінення матеріального добробуту і соціально-психологічного комфорту). Значну увагу приділено показникам соціального самопочуття як емоційно-оціночного ставлення людини до суспільства та свого становища в ньому, для цього була розроблена і апробована у емпіричному дослідженні тестова процедура виміру рівня соціального самопочуття населення України.

В 1994 р. за спеціально розробленим інструментарієм було проведено перше репрезентативне загальноукраїнське дослідження, котре здійснювалося методом стандартизованого інтерв'ю і включало блоки питань з основоположних аспектів соціальної структури, економічних і політичних орієнтацій населення, міжнаціональних відносин, соціального самопочуття, сім'ї, побуту та спілкування представників різних категорій населення. В опитуванні 1995 р. вибірка була повністю відтворена. Особливістю вибірки стало розширення мережі опитування таким чином, щоб в ньому взяли участь респонденти з кожної області України (пропорційно чисельності населення цих областей), причому кожна область мала бути представлена обласним центром, містом і селом (також у відповідних пропорціях). Таким чином, вдалося забезпечити основу для порівняння даних опитувань різних регіонів та різних років. Протягом кількох наступних років Інститут працював здебільшого на реалізацію кількох великих моніторингових проєктів.

Таким чином, вже у середині 90-х рр. в умовах надзвичайно серйозних інституційних викликів українські академічні соціологи зуміли не лише «втриматись на плаву», але й, покінчивши з радянською практикою різновекторних тем, вийти на суспільно затребовану фундаментальну проблематику, а також, відповідно світовим теоретико-методологічним стандартам обрати її методологічною основою комплексний соціальний моніторинг.

Українське суспільство на рубежі століть: епоха моніторингу. У 1996 р. відбувається реорганізація вітчизняної академії наук, яка стає національною. Це зумовило певну реорганізацію й у академічних інститутах. Відповідно до нових вимог Інститут соціології суттєво скорочує структуру організаційних підрозділів (ліквідовуються 4 відділи, 10 секторів, 4 лабораторії; кількість співробітників зменшується з 236 до 176 осіб), а всі ресурси остаточно зосереджуються на єдиній комплексній фундаментальній розробці – «Українське суспільство наприкінці ХХ ст.» (з 1999 р. – «Українське суспільство на межі ХХ – ХХІ ст.»). Основним емпіричним ресурсом цієї фундаментальної роботи став розроблений Н. Паніною та Є. Головахою щорічний моніторинг сучасного стану, найближчої і середньострокової перспективи розвитку суспільства, його основних структур, економічних, політичних, національно-культурних характеристик, що відображені у громадській думці, психологічному стані й орієнтаціях різних категорій населення України.

Вже перші кілька років загальнонаціональних опитувань дали змогу глибоко осягнути динаміку змін українського суспільства. У 1997 р. за результатами цих досліджень було підготовлено першу ґрунтовну монографію (Головаха Є. *Суспільство, що трансформується, 1996*), у якій показано, що суспільство в Україні еволюціонувало у напрямі, протилежному спочатку декларованим очікуванням – від посткомуністичного розвитку на першій стадії (1991-1992 рр.), коли розпався СРСР та утворилися нові незалежні держави, до посткомуністичного регресу на наступній стадії (1993-1996 рр.), коли на тлі масового розчарування в чудодійності демократичних декларацій почали відтворюватись елементи комуністичної організації суспільства, які немовби залишились в минулому. В цілому ж монографія стала узагальненням наукових результатів усієї української академічної соціології початків її пострадянського становлення. Так, вслід за фахівцями із економічної соціології було вказано на хибах «приватизації по-українськи», коли адаптивна соціально-економічна поведінка більшості громадян України спричинила тінізацію приватизаційного механізму та криміналізацію вітчизняної економіки сер. 90-х рр. Іншим результатом цієї галузі стало виявлення унікального за своїм характером феномену

українського безробіття, спричиненого не «класичними» факторами (конкуренцією за робочі місця, впровадженням новітніх технологій тощо), а зумовленого кризою економіки та виробництва під час переходу від державно-бюрократичної до приватної форми власності. Завдячуючи серйозним дослідженням соціальних структур вдалось перейти до дійсно системного аналізу соціальної структури українського суспільства, включивши у проблематику аналіз тенденцій соціальної мобільності. Так, групою С. Макеєва (І. Прибиткова, С. Оксамитна) було зафіксовано мобільність не лише у площині переміщень індивідів між окремими стратифікаційними позиціями, але й зміни у конфігурації самих стратифікаційних позицій та статусів. За таких умов українське суспільство характеризується як «суспільство масової примусової міжпрофесійної мобільності з переважно деструктивними наслідками для соціальних ідентичностей індивідів і міжгрупової солідарності», де можна виокремити кілька сегментів реальності, у якій діють різні за змістом соціально-економічні механізми, що спричиняють соціальну (соціально-професійну) мобільність. Вітчизняними соціальними психологами створено модель самоорганізаційних процесів у соціальній системі і визначено якісно відмінні етапи соціальної динаміки, які відрізняються основною інтегральною системною характеристикою – рівнем соціальної ентропії. Провівши кілька спільних з соціологічною та маркетинговою службою «Социс-Геллап» загальнонаціональних опитувань, група керівника проєкту М. Шульги виявила, що у населення України на кін. 90-х рр. поняття еліти асоціюється, насамперед, з ототожненим образом представника влади та багатії людини, через що на емоційному рівні образ набуває негативних відтінків. Окрім проблем національного елітотворення, соціальні психологи у цей час займаються також питаннями соціальної міфотворчості у масовій свідомості (Н. Соболева), особистісними аспектами соціально-психологічних чинників стабілізації українського суспільства.

Важливим напрямом другої пол. 90-х рр. стає аналіз соціального самопочуття українського населення. Тут було розроблено дві модифікації тесту для визначення інтегрованого індексу соціального самопочуття (ІСС-44 для поглибленого аналізу та ІСС-20 для моніторингових обстежень), що дозволило

виявити занижений рівень соціального самопочуття населення України сер. 90-х рр. Важливість цих напрацювань була в тому, що вже на кін. 90-х рр. Н. Паніною було теоретично обґрунтовано положення про те, що вивчення соціального самопочуття людей як їхньої узагальненої емоційно-оцінювальної реакції на соціальні зміни і своє становище в суспільстві, в якому відбуваються глибинні перетворення, є одним з найважливіших аспектів соціологічного аналізу сучасних тенденцій суспільного розвитку.

Паралельно розробляється проблема змін суспільної психології за трансформаційних умов, в результаті чого було виявлено характерні для українського посткомуністичного суспільства соціальні феномени нееквівалентного соціального обміну і руйнування загальносоціальних інтегративних та регулятивних механізмів, коли новоутворені малочисельні і більш активні суспільні групи за умов збереження старих елементів соціальної структури руйнують колишній ефект «конформізму більшості», спричиняючи деактуалізацію у більшості соціальних цінностей, деморалізацію і соціально-політичний песимізм.

Моніторингові дослідження актуалізували продовження попередніх напрацювань у сфері методології і методів соціологічних досліджень, де було завершено розробку теоретичної концепції ідентифікації громадської думки з проблем соціокультурного і політичного розвитку України і розроблено спеціальний методичний інструментарій ідентифікації громадської думки у системі проявів масової свідомості.

У середині 90-х рр. настає час більш глибокого теоретичного осмислення української соціології, здійснюється спроба саморефлексії та водночас концептуалізація «суспільства, що трансформується». Тут вже не були прийнятними радянські стандарти, коли на макротеоретичному рівні планові теми не мали виходити за межі істмату. Наразі слід було виробити власну макротеорію – суспільства, що трансформується, яка б встановлювала парадигмальні рамки для комплексної роботи усіх вітчизняних соціологів. Перші спроби у цьому напрямі були зроблені ще в першій пол. 90-х рр., але це були лише «контури концепції», зроблені окремими вченими. Тому вже в сер. 90-х рр. надзвичайно складне завдання побудови загальної теорії було

покладено на співробітників відділу історії та теорії соціології Інституту соціології. Чітко усвідомлюючи комплекс проблем, перед якими вони постали (теоретичну поліпарадигмальність світової соціології, емпіричну спрямованість пострадянської, унікальність фундаментального проєкту, під який дана теоретична робота здійснювалась, і унікальність самої соціальної ситуації, що потребувала теоретичного осмислення) науковці під керівництвом В. Танчера (В. Кучеренко, Н. Отрешко, В. Королько, В. Степаненко, В. Бурлачук, В. Казаков, М. Михальченко) у 1996 р. розпочинають роботу в даному напрямі. Насамперед, було кардинально оновлено характер науково-дослідного підходу. Вчені розпочали з ґрунтового аналізу концепцій соціальних змін (транзитології) у світовій соціології ХХ ст. Найбільшу увагу було приділено історичній долі «проєкту модернізації», що визначав суспільно-політичну думку на Заході, моделям його реалізації на сході Європи, доктринам європеїзму, євразійства, «третього шляху» тощо. Далі було розглянуто макросоціологічні теорії глобалізації, світ-системного аналізу, технократизму, феноменологічного розуміння суспільних змін як змін суб'єктивної орієнтації людини в суспільстві, що трансформується, теорії соціальних конфліктів та їх ролі в трансформаційних процесах. Разом з тим, це вже не була звичайна історіографічна рецепція кращих зразків світової соціологічної думки. Насамперед, робота проводилась з метою «пояснення суспільних процесів, що мають місце в Україні, як з точки зору глобалізації світу, так і з точки зору регіональних взаємодій на трьох рівнях: всесвітньо-історичному, соціально-структурному та індивідуальному». Досить швидко вдалося з'ясувати, що для пострадянської України непридатні класичні теорії модерністського суспільства, які розроблялись ще у 60-х рр. ХХ ст. і були спрямовані на дещо інший тип суспільного розвитку – західні суспільства індустріальної епохи. Окрім того, було виявлено, що для аналізу реалій українського суспільства не зовсім придатні і постмодерністські концепти, так як постсоціалістичні суспільства знову-таки відрізняються від західних і суспільств «третього світу». Розуміючи, що таким чином можна зайти в глухий кут, співробітники відділу розпочинають паралельні роботи ще в одному напрямі – аналізі соціально-політичних трансформацій в Україні. До даного

дослідження підштовхнули ідеї модерністів, які проголосили тезу про можливість суспільних трансформацій двома шляхами – знизу (через еволюційне визрівання) і зверху (через реформування, прискорення). Висновки дослідників засвідчили, що трансформаційні зміни в Україні носять абсолютно спонтанний характер, вони не підживлюються ініціативами «знизу» (бракує прагнення до модернізації), але й не керуються «зверху», влада замість ефективного реформування лише штучно підтримує зовнішні ознаки трансформацій. В результаті знову було зроблено висновок, що для аналізу українського суспільства слід використовувати теоретико-концептуальний багаж неомодерністів і неоконвергентів, але ці теорії мають бути ґрунтовно проштудійовані і конвертовані до власне українських реалій. Зорієнтувавшись з макротеоретичним вектором, тобто працюючи в межах так званої постмодерністської транзитології – теорій «соціальної зміни», вітчизняні теоретики розпочинають більш предметну роботу, спрямовану на з'ясування оптимальних моделей, пріоритетів і орієнтирів суспільних трансформацій в Україні. Зокрема, було показано роль національних еліт як визначального агента суспільного оновлення і визначено, що за умов дифузії авторитету в суспільстві, яке змінюється, вітчизняні еліти зі своєю роллю не справляються, що породжує загрозу зростання конфліктного потенціалу в Україні. І вже в цей час було зроблено важливий висновок, що найбільш важливим і досі незадіяним резервом розбудови громадянського суспільства в Україні є громадська ініціатива та її залучення до процесів публічної політики. У подальшому це спричинило інтерес до цілої серії актуальних, особливо у наш час соціологічних тем: вивчення стану та впливу громадянського суспільства на трансформаційні процеси (В. Степаненко, В. Королько); ролі авторитету та впливу влади на трансформаційне суспільство (В. Бурлачук, М. Михальченко); специфіки соціальних конфліктів в пострадянській Україні (В. Казаков); специфіки соціальної ідентифікації українського суспільства (В. Тарасенко, О. Іваненко).

Успішний досвід моніторингових проєктів та утвердження Інституту соціології у статусі серйозної дослідницької інституції дозволили в другій пол. 90-х рр. ініціювати кілька нових моніторингових проєктів. Так, в 1997 р. Інститут соціології

розпочинає новий напрям досліджень – «Моніторинг зовнішньої політики України та політики в галузі безпеки», основним «генератором» якого стає Є. Головаха, а співдослідниками – О. Потехін, О. Стегній, О. Порохонська, Ю. Задирака, М. Шульга. Унікальна методика моніторингу експертних думок заклала основи для створення в подальшому оригінальної соціологічної теорії міжнародних відносин, а перші ж результати досліджень виявили цілий ряд вражаючих і підтверджених у теперішні дні висновків, зокрема, що основним фактором впливу на міжнародну безпеку України є не економічний, як вважалось раніше, а політичний: політична еліта країни утворила два полюсних сценарії стратегії зовнішньополітичних орієнтацій країни (вступ України до НАТО незалежно від кроків інших пострадянських країн, і нейтральний позаблоковий статус), через що міжнародна безпека України поступово погіршується.

У 1998 р. вперше з'являється ідея про створення на базі Інституту соціології Національного соціологічного моніторингу. Для реалізації цієї ідеї потрібно було, насамперед, розробити на основі вже діючого моніторингу методологічну та методичну базу проєкту у вигляді комплексної системи соціальних показників. Роботу доручили відділу Ю. Саєнка, який у співпраці з авторами моніторингу, насамперед, його головним методологом Н. Паніною, в 1999 р. розпочинає тему «Національна система соціальних показників в Україні». Протягом кількох наступних років таку систему показників було створено, що дозволило відтепер проводити моніторинг стану суспільства та динаміки його змін не лише на національному, але й на регіональному і локальному рівнях. Поклавши в основу побудови системи три основні джерела знань про соціальні процеси і ситуації – дані адміністративної статистики, соціологічні дані (громадська думка стосовно різних аспектів суспільного життя, соціальних процесів і явищ) і експертні оцінки, задуману національну систему соціальних показників було побудовано за такою логіко-функціональною схемою: 1) політична, соціальна та економічна ситуація (зовнішня і внутрішня); 2) цикл соціальної свідомості соціуму, який поєднує в собі національний потенціал і ціннісно-нормативний базис (соціальні уявлення, норми та стандарти, забезпеченість, задоволеність, соціальні наміри, соціальна напруженість, реальна поведінка). Відтепер (з 2001 р.) усі

подальші моніторингові обстеження українського суспільства, які проводив Інститут соціології, будувались, виходячи саме з даної схеми.

Перший досвід апробації запропонованої системи показників у поєднанні з переосмисленням попередніх результатів дав змогу оновити панораму українського суспільства станом на кін. 90-х рр. у розрізах оцінки населенням декларованих цілей ринкового реформування економіки, зміцнення державного суверенітету, розвитку політичної демократії, здійснення соціальної політики. В результаті роботи творчого колективу, очолюваного Н. Паніною (Є. Головаха, І. Бекешкіна, О. Стегній, А. Горбачик) було виявлено домінування негативних оцінок практично в усіх сферах суспільного життя, окрім рівня політичних свобод, констатовано зниження підтримки населенням основних політичних інститутів (особливо інституту багатопартійності), надзвичайно повільний і непослідовний розвиток інституту громадянського суспільства, виявлено зниження підтримки курсу на ринкове реформування і недосконалість механізмів такого реформування, і як наслідок – вихід суспільства за критичну межу масового відчуження та соціальної дезінтеграції. Проте, одночасно завдяки моніторинговим дослідженням вдалось виявити надзвичайно важливу тенденцію – істотні розбіжності між оціночними і фактологічними судженнями, що дозволило вже в 1999 р. зробити висновок про повільну, але стабільно поступову стабілізацію трансформаційних процесів в українському суспільстві, щоправда, все ще на фоні масової «психологічної драматизації».

Необхідною складовою Національного соціологічного моніторингу мав стати «Національний банк соціологічної інформації». Практичні початки цього проекту датуються 1997 р., коли сформувався коло вчених, які взяли за створення такого архіву. Керівниками проекту стають Є. Головаха, Н. Паніна та А. Горбачик, а основною метою – «створення сучасного архіву соціологічної інформації, який відповідає міжнародним вимогам і має вільний доступ для всіх зацікавлених осіб і організацій, що потребують ретроспективної і поточної інформації про особливості формування і зміни суспільної думки в Україні, соціально-політичні і економічні орієнтації різних категорій

населення». Досить швидко було створено електронну основу архіву, і вже в кін. 1998 р. його було розтиражовано на електронних носіях та підготовлено до використання в Інтернет, а в 2001 р. А. Горбачиком розроблено першу версію програмного забезпечення для роботи з таким банком даних соціальних досліджень – sOArch v.1.0. Доопрацьована таким чином автоматизована система зберігання та пошуку соціологічної інформації дозволила вже в 2002 р. обробити 25 масивів даних репрезентативних загальноукраїнських опитувань. В цьому ж 2002 р. на міжнародній конференції з питань створення архівів соціологічної інформації (Москва, ВЦДГД) відбулася перша серйозна презентація архіву для наукової громадськості, а в 2003 р. його було презентовано для міжнародного наукового співтовариства на міжнародній конференції з питань створення архівів соціологічного інформації у Берліні. В подальшому саме завдяки регулярному поновленню архівного масиву було сформовано потужну інформаційну базу, яка забезпечила врешті відхід від фрагментарності знань до комплексного уявлення про соціальні процеси в Україні і до здійснення постійних порівняльних аналізів результатів емпіричних досліджень за різні роки.

На межі ХХ-ХХІ ст. завдяки виробленню системної концепції українського суспільства і створенню архіву соціологічної інформації українські соціологи отримують можливість не лише діагностувати проблеми, притаманні окремим сферам суспільного життя, але й долучитись до вироблення механізмів «лікування» (реформування) найбільш гострих проблем. Затяжна економічна криза і спричинені нею депресивні тенденції в усіх суспільних сферах потребували негайного втручання. Тому на поч. 2000-х рр. вітчизняні соціологи зосереджують значну увагу саме на систематичних соціологічних дослідженнях економічного реформування у державі: соціальних наслідках приватизації, проблемах становлення вітчизняного підприємництва, формах і стратегіях економічної поведінки населення. Паралельно академічні соціологи долучаються до розробки концепції реформ системи державного управління, концепції застосування модернізаційних моделей в Україні як основи побудови громадянського суспільства, з'ясування перспектив подальшого розвитку етнонаціональних відносин.

Одночасно моніторингові дослідження дозволили глибоко і комплексно проаналізувати зміст основних соціальних процесів, що відбувались в Україні і якими ще в сер. 90-х рр. займались фрагментарно. Предметом досліджень вітчизняних соціологів в цей час стають зміни в способах мислення і фундаментальних цінностях вітчизняного суспільства, що спричинюють коливання та нестабільність громадської думки, орієнтації і настрої населення, маргіналізація соціальних груп, різкі зміни соціальних статусів особистості, руйнування старої системи ідентичностей (професійних, світоглядних, ідеологічних, культурних), формування образів нових можливостей в масовій свідомості.

Початок ХХІ ст. ознаменувався для вітчизняної соціології, насамперед, новим рівнем легалізації стандартів соціологічного дослідження і, принаймні, декларованою державною підтримкою та захистом. У 2001 р. приймається перший (за більш як столітнє існування на українській соціологічній науці) законопроект «Про розвиток соціологічної науки в Україні», яким, фактично, закінчилась стражденна багаторічна епопея утвердження вітчизняної соціології. Вчені отримали хоча б декларовану цілеспрямовану державну допомогу у дослідженнях із найбільш актуальних напрямів, правове регулювання та захист соціологічної інформації, ряд інших гарантій та обіцянок.

Розробленою відповідно указу програмою *комплексних заходів щодо державної підтримки соціологічної науки в Україні на 2001–2005 рр.* було нарешті уможливлено виконання цілого ряду у недавньому минулому ще лише далекоглядних мрій та планів вітчизняних соціологів – насамперед, створення загальнонаціональної системи соціологічного моніторингу, заснованої на кращих традиціях зарубіжного науково-методичного та організаційного досвіду проведення подібних проєктів, а також збільшення фінансування на започаткування нових державних наукових програм у галузі соціології, заснування державних грантів соціологам для здійснення наукових досліджень в галузі теорії та методології соціологічної науки, фінансова підтримка утримання та поновлення банку соціологічних даних, підтримка кадрового удосконалення соціологічної науки та ін. Фахівці Інституту соціології одразу ж розпочинають максимально напружену роботу, насамперед, спрямовану на створення національного соціологічного

моніторингу. Зокрема, вже у 2001-2002 рр. було апробовано створену на цей час систему соціальних показників, продовжилось її удосконалення шляхом детального аналізу питань методології та методики визначення інтегральних соціальних показників.

Одночасно розпочинається робота над кардинально новими на цей час проєктами: вивченням соціальних, культурних, політичних, економічних систем країн «третього світу» для пошуку найбільш ефективних моделей політичного і соціального устрою, що відповідають історичним традиціям і сучасним реаліям України; дослідженням системної трансформації українського суспільства у контексті недопущення або усунення у випадку виникнення екстремальних ситуацій; інтенсивним дослідженням нових методологічних та методичних стандартів конкретно-соціологічного дослідження, зокрема, вивченням маловідомих досі у вітчизняній соціології якісних методів (біографічний метод, наративний аналіз, case study, метод фокус-груп тощо); поглибленим розвитком методів моделювання соціальних, політичних та економічних процесів, розробкою методів прогностичних сценаріїв та соціальної експертизи; переведенням загальносоціологічної методологічної парадигми вітчизняного суспільствознавства на позиції антропоцентричного підходу.

У подальшому, впродовж 2000-х рр. дослідницькі інтереси академічних соціологів варіюють навколо тем політичного успіху у суспільстві, яке трансформується (Н. Паніна, Є. Головаха, А. Горбачик, О. Каревіна), політичної культури українського суспільства (Є. Головаха, Н. Паніна, А. Горбачик, О. Стегній), трансформаційних процесів державотворення в Україні (В. Врублевський, М. Чурилов, І. Маринич), соціально-економічної поведінки українського населення (Є. Суїменко, В. Ворона, К. Грищенко, М. Сакада, В. Пилипенко, А. Арсеєнко, В. Резнік), маргіналізації в умовах перехідного суспільства (М. Шульга, Л. Сохань, Р. Ануфрієва, Л. Бевзенко, Т. Рудницька), змін індивідуальної і масової свідомості (В. Тихонович, О. Злобіна, І. Мартинюк, Н. Соболева), тенденцій становлення і трансформації соціальних інститутів (С. Макеєв, В. Чорноволенко, І. Прибиткова, Н. Лавриненко, О. Іващенко, С. Оксамитна, О. Симончук), структурних змін в українському

суспільстві на межі ХХ-ХХІ ст. (С. Макеєв, О. Симончук, І. Прибиткова, Н. Лавриненко), основних функцій громадянського суспільства (В. Осовський, В. Матусевич, С. Стукало), соціокультурної диференціації сучасного українського суспільства (А. Ручка, Н. Костенко, Л. Аза, О. Вишняк, Р. Шульга, Л. Скокова), соціальної ідентифікації українського суспільства (В. Тарасенко, О. Іваненко), сучасних політико-ідеологічних стереотипів (М. Михальченко, Л. Етенко), соціологічних теорій суспільної трансформації (В. Танчер, В. Королько, В. Степаненко, В. Бурлачук, В. Казаков).

Загалом, результати досліджень усіх підрозділів Інституту дозволили створити досить чіткий і одночасно суперечливий образ українського суспільства поч. ХХІ ст., для якого характерні наступні риси:

- криза демократії, яка має як інституціональний (криза інституціональної структури), так і ментальний (розчарування демократією, криза довіри до інститутів) характер;

- «патерналістсько-терапевтична» модель комунікації між владою та суспільством;

- неефективні реформаторські та політичні стратегії основних політичних «гравців» (ігнорування багатовимірного характеру соціальної трансформації в Україні, зокрема, врахування взаємодії таких її принципів складових, як етнокультурні чинники, політико-інституціональні зміни («розбудова держави») та перспективи розвитку громадянського суспільства в країні), як наслідок – значне випередження адміністративно-інституціонального розвитку («розбудови держави») від процесів суспільної самоорганізації (темів формування громадянського суспільства);

- відсутність позитивної динаміки у формуванні основи демократичного ринкового суспільства – середнього класу;

- все ще значний дефіцит особистісної перспективи, поглиблений кризою виваженої соціальної політики, разом з тим – завершення періоду психологічної адаптації соціуму до нових реалій у доповненні зі зростаючою тенденцією адаптивних ресурсів суспільства;

- занадто повільний процес стабілізації процесу соціально-структурних трансформацій;

- незмінна з сер. 90-х рр. нерівномірність шансів здійснити висхідну соціальну мобільність;
- стабільно зростаючі обсяги трудової міграції;
- нерозвиненість центрального загально визнаного символічного поля традицій, символів та пантеону героїв в країні, а також – «розпорошеність» різних, іноді взаємовиключних традицій, що зумовлює надто повільне формування нових ціннісних орієнтацій українського населення (зокрема, європейського вибору) і надзвичайно ускладнює пошук «точки опору» в ідеологічній політиці держави;
- зростання ризику конфліктогенних ситуацій, все більша неконтрольованість та комплексність конфліктів;
- суперечливий характер пристосування українського суспільства до процесів модернізації та глобалізації, коли, з одного боку, послаблюється значущість традиційної національної ідентичності, а з іншого – посилюється прагнення до збереження, відродження чи затвердження національної, етнічної та іншої колективної ідентичності;
- зростаюча значимість соціокультурних чинників функціонування (на відміну від попередньої домінанти економічних), зокрема, кардинальні зміни спостерігаються у механізмі формування стилів життя та ідентичностей українців, домінуючими в якості постачальників відповідних взірців стають мас-медіа, сучасний шоу бізнес та інші форми популярної (масової) культури, які все більше заповнюють вільний час людей, стають все еклектичнішими і космополітичнішими.

Політична криза 2004 р. та спричинена нею суспільна активність суттєво вплинули на подальший розвиток соціологічної науки в Україні. Фактично, 2004 р. перегорнув чергову сторінку розвитку українського суспільства. Якщо ж використати поняття «критичної точки», то події 2004 р. стали саме такою переломною «точкою» не лише для українського суспільства, але й для української соціології. Вітчизняні вчені змушені були вкотре переглянути свої наукові здобутки, методологічні принципи та етичні стандарти, взаємовідносини з чиновниками та політиками, відновлювати авторитет соціальної науки у суспільстві.

Проте сер. 2000-х рр. характеризується для вітчизняних соціологів не лише негативними відтінками. Саме в цей час вони

виходять на нові дослідницькі горизонти, розпочавши абсолютно нове за своїм характером комплексне дослідження українського суспільства в умовах глобальних змін. Поступово ця тема набула рис пріоритетної. Фактично, вітчизняна соціологія в умовах домінування глобальних процесів та віртуалізації світу відходить від першочергового забезпечення нею соціально-проективної функції, від конструювання соціальної реальності до пошуку альтернативних шляхів розвитку українського суспільства. Перші спроби на цьому шляху було здійснено ще у 2001 р., коли соціальні психологи розпочали вивчення життя особистості в умовах глобальних змін. А в серпні 2004 р. з метою запровадження систематичних порівняльних міжнародних досліджень Інститут соціології приєднується до загальноєвропейського соціологічного моніторингу «Європейське соціальне дослідження», організованого країнами ЄС за підтримки Європейської Комісії. Включившись у цей проєкт, вітчизняні соціологи вперше отримали можливість працювати за методикою, яку використовують ще у 26 країнах Європи. Фактично, це стала повноправна участь українських соціологів у накопиченні емпіричної бази, необхідної для порівняльних досліджень соціальної структури та процесів європейських суспільств. Перші емпіричні етапи цього загальноєвропейського моніторингу, який проводився паралельно з Національним моніторингом, проведено у 2005-2006 рр. Опитування в Україні організував та провів Інститут соціології НАН України спільно із Центром Соціальних Експертиз, науковим керівником проєкту в Україні став Є. Головаха, національним координатором – А. Горбачик. Результатом виконання проєкту ESS в Україні стала науково та методологічно обґрунтована інформація про настанови, думки, переконання та зразки поведінки українських громадян, що є придатною для порівняльного соціологічного аналізу в контексті такої ж інформації, зібраної в 26 європейських країнах. А вже у 2007 р., вперше з 1994 р. українські соціологи вирішують на рік перервати Національний моніторинг на користь європейського дослідження.

Недержавні соціологічні центри. Новою формою української соціології, яка стала можливою лише в умовах поширення ринкових відносин, стала так звана «комерційна»

соціологія, виражена насамперед в діяльності недержавних соціологічних центрів, що надають соціологічні послуги. Характерно, що чіткої назви цієї нової форми ми так і не зуміли сформулювати. Проблема тут полягає насамперед в тому, що наразі наука як соціальний інститут переживає стадію глибокої трансформації, тож для неї вже не підходять старі, ще радянські типологізійні схеми, коли статистики науки виділяли в ній сектори академічної, галузевої, університетської та заводської, але ще й не сформовані умови для використання типових міжнародних стандартів, як-от виокремлення державного, підприємницького, приватного неприбуткового і сектору вищої освіти. Тому на одному з зібрань аспірантського клубу, який діяв свого часу при Інституті соціології, автором на обговорення було запропоновано назву «комерційна соціологія» для означення нового феномену, але одразу ж виявилось, що у чомусь така назва є спрощеною, навіть вульгаризованою. Саме тому допоки зупинимось на більш узагальнюючій дефініції «недержавні соціологічні центри» (НСЦ), одразу ж зазначивши, що пропонуване поняття ще не концептуалізоване і суперечливе у своєму змісті, автором воно пропонується лише як необхідне для певного означення реально існуючого сектору соціологічної науки, який зародився ще на межі 80-90-х рр., переживає інтенсивний процес свого інституційного оформлення, впливає на розвиток соціологічної науки загалом і являє собою сукупність організацій та підприємств, чия основна діяльність пов'язана з виробництвом соціологічної продукції з метою подальшого її продажу.

Що ж являють собою НСЦ, у чому проявляються їх впливи на українську соціологію загалом та які наслідки цих впливів? Спробуємо знайти відповіді на поставлені запитання.

Перші НСЦ на радянських просторах з'являються ще у часи перебудови, коли стало можливим надавати соціологічні послуги за чітко фіксовану плату. В Україні перші структури такого типу з'являються в останні роки 80-х, до того ж по сьогодні тривають суперечки, яка з них була дійсно першою.

Одним із перших НСЦ був Київський дослідницький центр соціології, заснований у 1989 р. на базі одного з підрозділів УСА і реорганізований після появи у 1992 р. іноземного співвласника в КМІС. Паралельно в Україні розвивався підрозділ ВЦІОМа

(використовуємо більш звичну російську аббревіатуру Всеросійського центру дослідження громадської думки), яким керував М. Чурилов. Ця структура з'явилась в Україні у 1988 р., але не мала іноземних співвласників (росіяни тоді ще були співгромадянами). Тож бачимо, що обидві структури з'явилися майже одночасно, а їхні власники надалі стали «китами» української недержавної соціології (В. Паніотто, В. Хмелько та їх американський співвласник М. Кон керують КМІСом, а М. Чурилов – відомою в Україні соціологічною структурою «СОЦИС»).

Що ж зумовило появу на тоді ще радянських просторах подібної форми соціології. Насамперед, це лібералізація режиму та поява нових форм економічних відносин та політичної боротьби, які потребували оперативної інформації про конкурентів та про загальну картину ринку. Саме ця нагальна потреба стимулювала окремих, найбільш активних соціологів «комерціалізуватися», утворивши незалежні соціологічні центри та розпочавши багаторічний цикл електоральних, політичних, маркетингових, медіа-досліджень, які наразі становлять вже навіть не конкуренцію, а зачасти справжню загрозу фундаментальній соціологічній проблематиці, про що ми зазначали. Іншою причиною стало різке скорочення соціального замовлення на популярні раніше дослідження прикладного характеру (пам'ятаємо, що промислова соціологія декілька десятиліть була домінуючою), що призвело до потреби перекваліфікації колишніх нетеоретиків.

Поступово практика створення НСЦ поширилась, і з другої пол. 90-х рр. вони вже остаточно утверджуються на ринку електоральних та маркетингових досліджень.

Характер впливу НСЦ на розвиток вітчизняної соціології доволі суперечливий. Насамперед, слід відзначити обмежене коло дослідницьких інтересів, що зазвичай потрапляють у фокус НСЦ. Це швидко спровокувало між ними та академічними і університетськими соціологами спочатку прихований, а далі й відкритий конфлікт. Конфлікт цей досить односпрямований, і проявляється насамперед у публічних та кулуарних звинуваченнях аналітиків більшості НСЦ у непрофесіоналізмі та псевдонауковості. Доля правди у таких закидах дійсно є, адже поряд з стабільно діючими НСЦ регулярно з'являються фірми-

одноденки, які обслуговують політиків, корпоративні групи або ж певні громадські асоціації, отримують гонорари і зникають. Саме такі псевдосоціологи за досить короткий час зуміли підірвати авторитет професійних вчених і дискредитували науку в очах громадськості, на чому, до речі, регулярно наголошують практично всі сьгоднішні авторитетні вчені. Але при цьому, якщо бути об'єктивним, НСЦ – це не лише псевдосоціологічні одноденки. Більшість подібних організацій – це серйозні інститути, представлені авторитетними, іноді навіть маститими іменами. Це професійні фахівці, які зачасти зберігають риси і продовжують, а то й розвивають культуру академічного академічного вченого. Це компанії, які беруть участь в міжнародних проєктах, нерідко їх аналітичні звіти формують публічний дискурс навколо певних суспільних проблем і явищ.

Глибшою є негативна тенденція впливів НСЦ на академічну та університетську науку через «відсмоктування молодого інтелекту». Так, сучасні експерти, особливо представники самих НСЦ, досить образно «змальовують» перспективи молодого науковця у порівнянні з шансами, які надають комерційні структури. Тут насамперед означаються такі спокуси, як фінансова забезпеченість і стабільність («...я не можу взяти нормального співробітника собі в КМІС, такого, який може відразу працювати, готувати проєкти, якщо він не отримує втричі більше, ніж професор Києво-Могилянської академії...» (В. Паніотто)), цікава фахова діяльність, кар'єрний ріст з перспективою роботи за кордоном тощо.

Проте НСЦ відіграють і позитивну роль у розвитку соціологічного знання в Україні. Так, багато в чому завдяки саме їх продуктивній діяльності і більш широким можливостям вдається популяризувати соціологію як ефективне та практично значиме наукове знання, що приваблює до неї замовників, в тому числі й закордонних. Прикладом є компанія СОЦІС, яка за час своєї роботи в Україні прийняла участь у серйозних міжнародних проєктах спільно з швейцарською дослідною групою World Associated Foundation, рядом польських компаній та фондів, Центральноевропейським, Оксфордським, Мічиганським, Джорджтаунським університетами та ін. НСЦ в умовах ринкової конкуренції першими переходять на світові стандарти, підштовхуючи до цього соціологів з інших сфер. Наприклад, саме

НСЦ популяризують наразі найновіші соціологічні методики (фокус-групові інтерв'ю, conversion-modal, trim), які все активніше використовують академічні соціологи як доповнення або альтернативу класичним кількісним методикам. Останнім часом НСЦ навіть допомагають своїми ресурсами (фінансовими, людськими, іноді й методичними) у розвитку фундаментальних досліджень академічних соціологів. Щоправда, часто вони переслідують такою допомогою швидше власні утилітарні цілі, готові фінансувати лише ті проєкти, які необхідні їм задля теоретичного підґрунтя власних дослідів (останнім часом особливо актуальними є теорії середнього класу, інформаційного суспільства тощо), але це ніякою мірою не знижує користі їх намірів для майбутнього академічної науки. Швидше тут об'єктивно створюється реальний плацдарм для майбутнього тривалого взаємозв'язку різних рівнів вітчизняної соціології.

Ми вже відзначали значення соціологічного моніторингу, який проводиться у Інституті соціології і є одним з найбільш вагомих результатів вітчизняної соціології новітньої доби. Вказаний моніторинг є лише одним з кількох багаторічних моніторингових досліджень, що їх проводять українські фахівці. Так, у компанії М. Чурилова СОЦИС з 1991-1992 рр. проводиться щомісячний омнібус, який наразі є безцінним архівом альтернативної соціологічної інформації. Щоправда, через відсутність конструктивного зв'язку академічної та комерційної соціології ці інформативні ресурси поки ще майже не використовуються у класичній науці. Схожі моніторингові проєкти ведуть деякі інші НСЦ, що вкотре актуалізує потребу їх якомога швидшого статусного означення і вироблення стандартів нормальної співпраці з академічними та університетськими вченими.

Подальший розвиток вітчизняної соціології як об'єктивної та повноцінної науки зі своїм оригінальним голосом у контексті світової соціології залежить не лише від особистостей, що практикують соціологію, її існуючих інститутів та відношення влади до перспектив її розвитку, але й від суспільних потреб та вимог щодо цієї науки. Чи зуміє українська масова свідомість остаточно подолати міфологічного сприйняття соціальної реальності? Чи переросте вона стан суспільних *настроїв* і чи перетвориться на повноцінну *громадську думку*? У якій мірі

потрібні будуть суспільству та владі об'єктивна інформація та знання про себе? Майбутні перспективи розвитку вітчизняної соціології значною мірою залежатимуть від позитивних відповідей на ці та інші важливі питання.

Сучасні тенденції українського суспільного розвитку вселяють надію. Більшість соціологічних оцінок фіксують зростання тверезих оцінок людей і їх бажання жити у реальному світі. По-справжньому наукова соціологія може і має допомагати у цьому. До того ж такі риси національної психології, як традиційна прихильність до здорового глузду і розвинуте почуття реальності також можуть бути сприятливими чинниками поширення та подальшого утвердження об'єктивного соціологічного знання в Україні. Пробудження в суспільстві процесів громадської самоорганізації, зростання політичної культури населення, а також – актуалізація суспільної потреби у самопізнанні, у об'єктивній інформації щодо природи та механізмів функціонування соціуму та влади ставлять перед вітчизняною соціологією реальні завдання щодо свого подальшого розвитку. Хоча, безумовно, наука сама по собі не гарантує розв'язання тієї чи іншої суспільної проблеми. Її завдання – радше об'єктивна діагностика та прогнозування суспільних процесів, а також окреслення можливих шляхів їх розв'язання. Інша справа, що роль соціологів як соціальних експертів у пропозиціях до суспільства і влади має в цих умовах неодмінно зростати.

Вітчизняна соціологія, незважаючи на бурхливий період свого становлення та розвитку вже у незалежній Україні, ще й досі молода наука. Як ми зазначали, багато її проблем пов'язані з «труднощами росту», а також – зі складними процесами оптимізації та трансформації наукового знання та його ролі у нових суспільно-політичних умовах. Логіка подальшого розвитку вітчизняної соціології, її входження у світовий науковий контекст, на наш погляд, може об'єднувати, принаймні, три пов'язаних між собою напрями.

Перший пов'язаний зі спробою оживлення і копіткою реконструкцією кращих надбань власної перерваної протосоціологічної традиції та осмислення спадку радянської соціології. Багато які речі тут і досі зберігають свою значущість, якщо враховувати їх органічну змонтованість у національно-

культурний контекст. Маємо на увазі соціологічні ідеї М. Драгоманова, О. Потебні, М. Грушевського, М. Шаповала, Б. Кістяківського, В. Липинського, К. Грушевської, В. Старосольського, О. І. Бочковського, надбань вітчизняної етнографічної школи.

Другий напрям пов'язаний із вивченням та адаптацією світових соціологічних традицій, прищепленням багатьох теоретичних шкіл і напрямів. Інакше кажучи, для перетворення соціології на повноцінну науку вітчизняним вченим потрібно активніше відкриватися для різних ідей і поглядів, розвивати не лише формат рецепцій та адаптації соціологічного знання, але й діалогу (ба, навіть *полілогу*). Формування власного «соціологічного голосу» і активна діяльність по репрезентації його на світовій соціологічній арені, організаційна увага до міжнародної співпраці, розвиток міжнародних проєктів, залучення до наукового життя світового соціологічного співтовариства – важливі аспекти реалізації цієї стратегії.

Нарешті, третій напрям передбачає максимальне використання вітчизняними соціологами унікальних обставин перебування у суспільній «живій лабораторії» і має стверджуватись у подальшому випрацюванні теорій та концепцій перехідних суспільств у всіх найширших аспектах глибинної та широкомасштабної соціальної трансформації в її сполучі із світовою суспільною динамікою.

Увага держави до розвитку соціологічної науки як індикатору та стимулятору демократизації суспільства, створення ситуації здорової конкуренції в соціологічній науці, меритократичні підходи до її розвитку, підтримка творчої професійної молоді, насичення вітчизняного соціологічного ринку новими ідеями та підходами, подальше активне залучення вітчизняної соціології до світового соціологічного співтовариства, практичне запровадження та слідування етико-професійним нормам соціологічних досліджень, піклування про підвищення соціологічної культури суспільства і влади, утвердження прав інтелектуальної власності на здобутки соціологічних досліджень – ось далеко не повні, але важливі фактори подальшого сприятливого розвитку вітчизняної соціологічної науки.

Контрольні запитання

1. Чи коректно вважати сучасну українську соціологію такою, що базована на традиціях радянської соціології?
2. Яку роль у становленні сучасної соціології в Україні відіграли моніторингові проєкти?
3. Чи можна, вивчаючи розвиток української соціології у 90-ті рр., розуміти як проблему першочергової ваги її фінансову недостатність?
4. Охарактеризуйте сучасну соціологічну освіту в Україні.
5. Якими є перспективи вітчизняної соціології у контексті світової науки?

Рекомендована література

Паніна Н. Екзит-пол в Україні 2004 року: соціологія чи політика. Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. Київ, 2005. С.146–169. (опубліковано російською мовою)

Резнік В., Резнік О. Українська соціологія після 1991. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2004. № 3. С. 22–46.

Степаненко В. Українська соціологія в пошуках себе. Філософська і соціологічна думка. 1993. № 11–12. С. 88–99.

Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. № 1–2. С.18–27.

Танчер В. Українська соціологія сьогодні – нелегкий шлях до теорії. Філософська і соціологічна думка. 1993. № 11–12. С.77–88.

Черниш Н. Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. 5-те вид., перероб. і доп. Київ, 2009. 468 с.

Шульга М. Українська соціологія в пошуках самоідентичності. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 2. С.170–177.

Ядов В. Куди йде російська соціологія? Соціологічний журнал. 1995. № 1. С.5-9. (опубліковано російською мовою)

СОЦІОЛОГІЧНА СПАДЩИНА НАТАЛІЇ ПАНІНОЇ

Євген Головаха, Тетяна Загороднюк

Наталія Вікторівна Паніна народилася 10 грудня 1949 р. Вчилася на факультеті психології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, по закінченню якого разом з чоловіком – українським соціологом Є. І. Головахою – переїхала до Києва. У 1972 р. почала працювати викладачем психології в Київському інституті іноземних мов. У 1974 р. перейшла до Інституту геронтології АМН, де зосередилася на соціологічних дослідженнях, пов'язаних із соціально-психологічною підготовкою до виходу на пенсію та способом життя пенсіонерів. У 1980 р. захистила кандидатську дисертацію «Проблеми соціальної адаптації людей похилого віку до статусу пенсіонера». Працювала молодшим, а від 1981 р. – старшим науковим співробітником відділу соціальної геронтології. У 1987 р. працювала молодшим науковим співробітником відділення інформації із суспільних наук АН УРСР; від 1989 до 1991 рр. працювала старшим, а потім провідним науковим співробітником Центрально-Українського відділення ВЦДГД. У 1991 р. перейшла до Інституту соціології НАН України, де працювала завідувачкою відділу соціальної діагностики, від 1995 р. очолювала відділ соціально-політичних процесів, від 2001 р. працювала головним науковим співробітником цього відділу. У 1993 р. захистила докторську дисертацію «Спосіб життя і психологічний стан населення за умов переходу від тоталітаризму до демократії».

Н. Паніна була членом низки міжнародних наукових організацій, багаторічним головою комісії з професійної етики Соціологічної асоціації України. Вона керувала підготовкою «Кодексу професійної етики соціолога», що його 2004 р. було затверджено на з'їзді САУ.

Наталія Паніна пішла з життя 8 серпня 2006 року (Київ, Україна).

Життя і творчий шлях. Наталія Паніна закінчила середню школу в Сочі із золотою медаллю у 1967 р. й того ж року вступила на факультет психології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. В університеті Наталія Паніна спеціалізувалася у сфері патопсихології під керівництвом авторки досліджень ефекту незакінченої дії в психології, учениці

Курта Левіна професорки Б. В. Зейгарник. Перша ж курсова робота Наталії Паніної викликала бурхливі обговорення на кафедрі патопсихології, оскільки в ній містилися емпіричні дані та висновки, які виявляли помилковість досліджень, за якими було захищено дисертацію й опубліковано кілька визнаних наукових праць.

Після закінчення МДУ у 1972 р. почала працювати викладачем психології в Київському інституті іноземних мов, а потім, у 1974 р. перейшла до Інституту геронтології АМН (Академії медичних наук), де зосередилася на соціологічних дослідженнях, пов'язаних із соціально-психологічною підготовкою до виходу на пенсію та способом життя пенсіонерів. У 1976 р. Н. Паніна вступила до заочної аспірантури ІСД АН СРСР (Інституту соціологічних досліджень Академії наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік), де під керівництвом професора А. Г. Харчева підготувала і захистила у 1980 р. кандидатську дисертацію «Проблеми соціальної адаптації людей похилого віку до статусу пенсіонера». Працюючи молодшим, а від 1981 р. — старшим науковим співробітником відділу соціальної геронтології, Н. Паніна здобула широке визнання як провідний спеціаліст у своїй царині, брала участь у низці міжнародних порівняльних соціологічних досліджень із соціальних проблем людей похилого віку, організованих ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я) та ЮНЕСКО (англ. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO). У 1985 р. пішла з Інституту геронтології АМН за власним бажанням, і два роки залишалася без роботи, позаяк не була членом КПРС, і всі її спроби влаштуватися викладачем соціології або психології виявлялися марними через позицію київської партійної влади. У 1987 р. почала працювати молодшим науковим співробітником Відділення інформації із суспільних наук АН УРСР; від 1989 до 1991 рр. працювала старшим, а потім провідним науковим співробітником Центрально-Українського відділення ВЦДГД (Всеросійського центру дослідження громадської думки), очолюваного Миколою Чуриловим, спільно із яким створювала першу в Україні республіканську опитувальну мережу і розробляла методичні аспекти побудови репрезентативної вибірки для дорослого населення України. У 1991 р. перейшла до Інституту соціології НАНУ (Національної Академії наук

України) України, де працювала завідувачкою відділу соціальної діагностики, від 1995 р. очолювала відділ соціально-політичних процесів, від 2001 р. працювала головним науковим співробітником цього відділу. 1993 р. захистила докторську дисертацію «Спосіб життя і психологічний стан населення за умов переходу від тоталітаризму до демократії».

У 1992 р. розпочала в Інституті соціології НАНУ розроблення проєкту й апробацію методики проведення соціологічного моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, що перетворився на головне джерело отримання систематичної соціологічної інформації для наукової спільноти, представників влади та громадського загалу України. За результатами моніторингу, незмінним науковим керівником якого була Н. Паніна, опубліковано десятки монографій, тисячі наукових і публіцистичних статей.

Н. Паніна була провідним спеціалістом України з низки напрямів розвитку соціологічної науки, пов'язаних із вивченням проблем соціальної адаптації та трансформації суспільства, міжнаціональної толерантності та політичної культури, організації моніторингових та епідеміологічних досліджень. Вона адаптувала і застосувала в масових опитуваннях низку відомих західних методик. Розроблені нею власні методики дістали широке застосування в наукових дослідженнях і практиці соціального управління. Н. Паніна ввела в наукову термінологію низку категорій (віково-рольові очікування, аномійна деморалізованість, дестабілізаційність протестного потенціалу тощо), які висвітлюють важливі аспекти розуміння та пояснення нових соціальних феноменів.

Як провідний виконавець та експерт, Н. Паніна брала участь у багатьох міжнародних дослідницьких проєктах, співпрацюючи із фахівцями Інститутів соціології Польської й Угорської Академії Наук, Кембридзького і Лондонського університетів, Джорджтаунського, Гартфордського і Нью-Йоркського (у Стоні Брук) університетів, Єрусалимського університету, а також багатьох наукових установ ФРН, Швейцарії, Голландії, Франції, Словаччини. В усіх цих країнах виходили друком її статті та розділи у наукових монографіях. Проведене під її керівництвом в Україні міжнародне епідеміологічне дослідження з вивчення психічного стану й здоров'я дітей і матерів Чорнобиля (спільно із

професором Нью-Йоркського університету Евелін Бромет) відоме фахівцям усього світу. Надзвичайного резонансу набули праці Паніної з питань міжнаціональної толерантності в сучасній Україні. Н. Паніній належать понад 200 наукових праць, серед яких особливого визнання зажили підручник «Технологія соціологічного дослідження», монографії «Психологія людського взаєморозуміння» і «Соціальне безумство. Історія, теорія і сучасна практика» (обидві у співавторстві з Є. Головахою), а також цикл монографій, брошур і статей, присвячених методиці проведення та результатам соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Н. Паніна була членом низки міжнародних наукових організацій, багаторічним головою комісії з професійної етики Соціологічної асоціації України. Вона керувала підготовкою «Кодексу професійної етики соціолога», що його 2004 року було затверджено на з'їзді САУ. Як відзначав видатний український філософ Мирослав Попович у книзі спогадів «Наталія Вікторівна Паніна: Життя, наукова діяльність, шлях у майбутнє», «про заслуги Наталії Паніної перед наукою немає потреби говорити: самі лише результати соціологічного моніторингу, який вона проводила з 1994 р., стали енциклопедією соціальних змін в Україні. Перша українська соціологічна книга, видана англійською мовою, – це книга Наталії Паніної. Вона була високим моральнісним авторитетом для вчених соціогуманітарного напрямку і наукової молоді». А професор Гарвардського університету Григорій Грабович у тій же книзі спогадів написав про Наталію Паніну як про «одного з найбільших і найоригінальніших українських соціологів нашого часу, проникливої дослідниці та блискучої інтелектуалки, що її внесок у вивчення суспільства України останніх десятиліть, зокрема його етнонаціональних проблем, є неоціненним, а громадянська позиція ще від радянських часів – взірцевою для чесного та сумлінного науковця й інтелігента».

У вітчизняній соціології Наталія Паніна напрочуд багато зробила першою – перші порівняльні міжнародні соціологічні дослідження способу життя людей похилого віку, здійснені у 70-х роках минулого сторіччя в Інституті геронтології АМН України, перша загальноукраїнська опитувальна мережа та вибірка, створені наприкінці 1980-х разом з Миколою Чуриловим

у Центрально-Українському відділенні Всесоюзного центру дослідження громадської думки, перший моніторинг соціальних змін в Україні, започаткований в Інституті соціології НАН України у 1992 р., перша англomовна соціологічна монографія на матеріалах цього моніторингу, перший систематизований курс лекцій з технології соціологічного дослідження в Україні, перше методичне видання з опитувань громадської думки для журналістів та політиків. Її творчий дух, моральна сила та натхнення – у досконалому тексті Кодексу професійної етики Соціологічної Асоціації України (САУ), який вона разом з колегами підготувала як голова комісії з професійної етики САУ.

Наталія Паніна пішла з життя 8 серпня 2006 року від серцевого нападу. З 2007 року Соціологічна асоціація України разом з Інститутом соціології НАН України та Соціологічним центром ім. Н. В. Паніної проводять конкурс «Кращий молодий соціолог року» на здобуття премій імені Наталії Паніної, які молоді науковці отримують 10 грудня на щорічних Міжнародних соціологічних читаннях пам'яті Н. В. Паніної.

Методологія і методи соціології, моніторинг суспільних змін в Україні. Визначним внеском у розвиток методологічного напрямку в українській соціології є розробка методологічних засад, інструментарію та організаційних принципів національного моніторингового соціологічного дослідження, яку Н. Паніна здійснила переважно у 1991-1993 рр. Надалі методи були розвинені та вдосконалені у процесі реалізації проєкту щорічного моніторингу «Українське суспільство на межі ХХІ століття» з 1994 по 2001 р. в Інституті соціології НАН України, відповідальними виконавцями якого, а також авторами програми й анкети були Н. В. Паніна та Є. І. Головаха. Згодом була доведена доцільність доповнення початкової системи показників набором таких, що включаються до дослідження залежно від зміни суспільно-політичної та економічної ситуації. У 2002 р. систему показників було реформовано та розширено, створено оновлений інструментарій, який в основній своїй частині зберігав наступність із попереднім етапом дослідження. Принципи організації дослідження та побудови системи основних соціальних показників було збережено, що дало можливість порівняльного аналізу даних моніторингу за всі роки його

проведення. Проєкт отримав назву «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

У 2004 р. Н. Паніна здійснила остаточну корекцію інструментарію, який і зараз використовується в моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України. На цей час анкета опитування складається з двох частин: власне моніторингова, базова частина, питання якої повторюються з періодичністю у два роки, та пошуково-дослідна частина, питання якої включаються до анкети в межах наукових тем, здійснюваних відділами інституту.

Основні засади організації моніторингу та розробки системи його показників були сформульовані з урахуванням специфіки декларованих новоствореною державою цілей пострадянських перетворень та специфіки проведення масових опитувань у нестабільному суспільстві, яка на ранніх стадіях моніторингу полягала насамперед у недостатності матеріальних ресурсів, недостатній надійності опитувальних мереж, складності досягнення респондентів, нарешті, недостатній кількості фахівців, які мають відповідну підготовку. Щоб хоча б частково зняти гостроту проблеми, Н. Паніна підготувала курс лекцій «Технологія соціологічного дослідження», який витримав кілька перевидань та досі є однією з найпопулярніших книг серед студентів-соціологів, а також настільною книгою соціологів-практиків. Особливо докладно в даному курсі лекцій розглянуті питання складання програми та визначення вибірки дослідження.

Н. Паніна сформулювала розгорнуту мету моніторингу як таку, що полягає у відстеженні та фіксації соціальних змін за сукупністю показників, що відображають динаміку масової свідомості у зв'язку зі змінами соціальної системи в цілому та змінами в окремих сферах суспільного життя. Відповідно до основної мети дослідження були визначені загальні вимоги до формування сукупності емпіричних показників. По-перше, кожен із них безпосередньо чи опосередковано має відбивати характеристику стану суспільної системи з точки зору демократичних перетворень. По-друге, зміни даних показників, зафіксовані в моніторингу, повинні вимірюватися індикаторами, які дають змогу оцінити характер та напрями змін соціальної системи на векторі «демократизація». Крім того, показники

мають фіксувати зміну соціального самопочуття та рівня добробуту населення у процесі трансформації суспільства.

Н. Паніна визначила критерії ефективності трьох основних складових стратегії реформування суспільства та держави:

- ефективність економічної політики, яку можна вимірювати ступенем підтримки населенням соціально-економічних реформ, зростанням матеріального добробуту людей та розширенням можливостей реалізації їх трудового потенціалу;

- ефективність перетворень політико-правової системи, яка відображається у підтримці політичних реформ та демократично обраної влади на основі утвердження в державі демократичних прав і свобод, законності, правопорядку, політичної стабільності, міжнаціональної та конфесійної згоди;

- ефективність соціальної політики, яка безпосередньо вимірюється покращенням соціального самопочуття, психологічного та фізичного стану (здоров'я) людей на основі розширення доступу до благ сучасної цивілізації в основних сферах життєдіяльності.

Н. Паніна зробила значний внесок у розробку методів та методології вимірювання в соціології. Вона узагальнила міжнародний досвід, на основі якого розробила засади застосування тестів у масових опитуваннях. Слід зазначити, що під час вивчення проблем соціальної геронтології з 1975 по 1985 рр., Н. Паніна була визнаним фахівцем у галузі застосування тестових методик у психології та соціології, брала участь у серії міжнародних порівняльних соціологічних досліджень проблем людей похилого віку, організованих ВООЗ та ЮНЕСКО. Н. Паніна вважала, що відмінності психологічних і соціологічних тестів визначені самим предметом дослідження. Досвід застосування тестових методик в українському моніторингу свідчить про те, що вони забезпечують можливість отримання кількісної оцінки на основі квантифікації якісних параметрів особистості. Перевагою застосування тестів у соціології є й те, що з їхньою допомогою можна відносно оперативно та об'єктивно, незалежно від установок інтерв'юера, оцінити велику кількість людей. Крім того, вони дають змогу порівнювати інформаційні масиви різних досліджень. Проте переваги тестів виявляються лише за неухильного дотримання наступних принципів:

- сувора формалізація всіх етапів процедури тестування;
- стандартизація завдань та умов їх виконання;
- квантифікація отриманих результатів та їх структурування за певною програмою;
- інтерпретація результатів на основі нормативів, отриманих шляхом стандартизації методик на обґрунтованій вибірці стандартизації (попередньо отриманий розподіл значень за ознакою, що вивчається).

Н. Паніна вважала, що кожен тест, який відповідає критеріям надійності та валідності, повинен містити не лише набір певних завдань, а й такі обов'язкові компоненти: 1) стандартну інструкцію для респондента, що містить мету та правила виконання завдань; 2) ключ шкалювання, який відображає співвідношення пунктів завдання зі шкалами якостей, що вимірюються, і показує, який саме пункт завдань до якої характеристики особистості (шкали) належить; 3) ключ кодування, який дозволяє підрахувати, скільки балів до шкали додає той чи інший варіант відповіді; 4) ключ інтерпретацій отриманого індексу, що репрезентує саме норми, з якими співвідносять отриманий результат.

У випадку стабільного суспільства, на думку Н. Паніної, можна використовувати тести, які відбивають стійкі якості особистості. Вивчення суспільства, що трансформується, за допомогою тестових методик посилює інтерес дослідників до методик, які чутливі до змін результату під впливом контрольованих факторів і дозволяють діагностувати стан індивідів у динаміці: тривожність, готовність до протесту, соціальне самопочуття тощо.

Під час розробки принципів конструювання соціологічних тестів Н. Паніна акцентувала увагу на значенні категорій «тест», «шкала», «індекс». Кожен тест повинен складатися з набору характеристик явища, що вимірюється, і шкал, за якими вимірюється кожна характеристика. Сукупність цих вимірів, інтегрована в єдиний числовий показник, є кінцевим результатом виміру – індексом явища, що вивчається.

Вперше в українській соціології Н. Паніна сформулювала методологію та принципи побудови якісної тестової методики, що застосовується у масовому соціологічному опитуванні. Для її побудови необхідні такі операції: відбір максимальної кількості

показників (індикаторів), що описують досліджуване явище; визначення шкали вимірювання кожного виділеного індикатора; систематизація індикаторів на кшталт шкали (уніфікація різновиду і точності шкали) – виділення блоків (субтестів); інтеграція індикаторів: побудова загального індексу (чи типу) у межах кожного блока, кінцева мета – побудова інтегрального індексу досліджуваного показника; стандартизація шкали на основі попереднього тестування групи респондентів: зведення отриманих даних до нормального розподілу (за потребою – штучна нормалізація шкали); оцінка внутрішньої узгодженості; оптимізація методики на підставі аналізу кореляцій між індикаторами: виключення найменш інформативних, ранжування індикаторів за валідністю щодо кінцевого результату; вторинна оптимізація: конструювання варіантів методики (модифікацій), що відрізняються за обсягом; оцінка надійності та валідності всіх модифікованих варіантів.

Аналіз особливостей застосування тестів як вимірювальних методик у соціологічному дослідженні дозволив Н. Паніній сформулювати основні принципи вибору з числа вже існуючих чи конструювання нових тестів для застосування їх у масових опитуваннях під час проведення емпіричного соціологічного дослідження. Отже, видатний внесок Н. Паніної в теорію і практику методичного забезпечення масових моніторингових опитувань полягав у тому, що вона обґрунтувала можливість та необхідність застосування тестових методик в українському соціологічному моніторингу і визначила методологічні принципи та критерії адаптації та розробки соціологічних тестів.

Внесок Н. Паніної в соціологічну теорію. Наталія Паніна більш відома як методолог соціології, як фахівець у галузі методичного забезпечення та аналізу даних моніторингових досліджень, як автор популярних робіт з соціології міжнародних відносин та політичної соціології. Менш згадувані її концептуальні положення про сутність та реальні механізми сучасних соціальних трансформацій, про перспективу розвитку пострадянського суспільства. Можливо, це пов'язано з тим, що вона не акцентувала увагу саме на цих своїх роботах, а деякі з них, як, наприклад, фундаментальна наукова доповідь про специфіку способу життя та психологічного стану людей у

стабільних та нестабільних соціальних умовах, підготовлену у 1993 році, взагалі не були опубліковані за життя автора.

У чому полягала специфіка соціологічного теоретизування Н. Паніної? Чим вона цікава вітчизняній та світовій соціологічним спільнотам? Відповідаючи на ці запитання, насамперед слід зазначити, що Наталія Паніна ніколи не дозволяла собі робити теоретичні узагальнення, не перевіривши їх багаторазово в емпіричних дослідженнях, серед яких вона надавала перевагу соціологічному моніторингу як різновиду порівняльних досліджень. Започаткований нею багаторічний моніторинг Інституту соціології НАН України був базою, на якій ці висновки постійно перевірялися. Інший важливий аспект способу теоретизування, властивого Н. Паніній, полягав у тому, що вона завжди чітко визначала принципові засади побудови своєї концепції. У випадку з розробкою концепції пострадянської суспільної трансформації вона виходила з того, що в суспільстві існують нормативна база та соціальна творчість, пов'язана з діяльністю індивідів та ініціативних груп.

У стабільному суспільстві, яке вона вивчала до початку перебудови, основою соціальної інтеграції та регулювання суспільного життя є соціальна структура, заснована на суворій ієрархії цінностей та загальноприйнятій нормативній базі. У стабільному соціумі люди просто пристосовуються до існуючої ціннісно-нормативної системи. І через це будь-яке стабільне суспільство має свої переваги, а саме нормативно визначені відносини між людьми, усталені ціннісні орієнтири та моральні принципи.

Коли ж суспільство переходить у фазу нестабільності, коли ця нестабільність набуває такого характеру, як у пострадянській Україні, коли ціннісно-нормативна система виявляється зруйнованою, людині вже й пристосуватися нема до чого, позаяк механізми соціальної адаптації залишаються збереженими. Потужний механізм пристосування, властивий соціальній природі більшості людей, починає працювати вхолосту. Саме тому діяльність людей за умов зламу ціннісно-нормативної системи нагадує поведінку психічно хворих. Про це Н. Паніна і Є. Головаха написали у книзі «Соціальне божевілля», тому що спостерігали масові феномени неадекватної адаптивної поведінки, коли здорові люди поводяться як психічно хворі. Вони

шукають об'єкт адаптації й не знаходять його, і тоді, на думку Наталії Паніної, вирішальну роль починає грати індивідуальна творчість людини, її суб'єктивний світ. Інтегративну функцію в нестабільному суспільстві виконує не зруйнована практично повністю ціннісно-нормативна система, а індивідуальний активізм; і трагедія пострадянського суспільства на першому етапі трансформації полягає насамперед у тому, що вирішальний внесок у процес соціальної інтеграції вносять ті соціально активні індивіди, у яких найбільше нахабства, найбільше розвинений хапальний інстинкт, що дозволяє найбільш цинічним членам суспільства використовувати розвал ціннісно-нормативної системи виключно на користь власних меркантильних інтересів. Вони таке ж породження нестабільного суспільства, як і розгублені маси, які шукають і не можуть знайти об'єкт адаптації. Але потреба у тому, щоб суспільство стабілізувалося, у більшості людей залишається. І вони шукають вихід із глухого кута, породженого тотальною аномією. В результаті досліджень масової свідомості в українському суспільстві у рамках нормативно-особистісної концепції Н. Паніна зробила висновок про існування двох типів реакції на тривалу аномію – нормативної та ненормативної, які зумовлюють характер та причини соціальної поведінки індивідів (груп).

Н. Паніна чітко окреслила три варіанти виходу із ситуації масової аноміїної деморалізованості. Перший шлях подолання тотальної аномії – це традиціоналізм, повернення до архаїчної системи цінностей як інтегруючої основи життя. Другий – авторитаризм як спроба вирішити проблеми суспільства за рахунок жорсткої централізації, і третій – це поступове послідовне просування декларованим демократичним шляхом. Ще у 1993 р. Н. Паніна прогнозувала, що на Росію очікує вихід з аноміїного глухого кута в авторитарне суспільство, що консолідується на основі шовіністичної ідеології, тоді як Україні швидше за все загрожує повернення до традиційної системи цінностей, заснованій на ідеології ізоляціонізму.

Для обґрунтування цих теоретичних посилок Наталія Паніна протягом багатьох років створювала та адаптувала нові та нові методики. Починала вона з класичних методик – шкал аномії Макклоскі і Сроула, шкали авторитарності Адорно, шкали життєвої задоволеності Хавігхарста і Тобіна, шкали соціальної

дистанції Богардуса, шкали соціального цинізму та інших, адаптуючи їх для масових моніторингових опитувань. Пізніше вона розробила власні методики «Інтегральний індекс соціального самопочуття» та «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу», які дозволили отримувати інтегральну оцінку суспільної атмосфери та особливостей сприйняття людьми свого становища у суспільстві. І коли вона виявила, що переважна більшість громадян України схильна до стану аномійної деморалізованості й демонструє вкрай низький рівень соціального самопочуття, то їй стало зрозуміло, що країну очікують серйозні соціальні потрясіння.

В останні роки життя Наталію Паніну все більше турбували метаморфози, пов'язані зі зміною іміджу наших політичних лідерів, які почали демонструвати різні форми архаїчної поведінки: одягати традиційний одяг в недоречних обставинах, заплітати коси в дусі середньовіччя, брати участь у державних богослужіннях, боротися за введення у шкільні програми уроків релігійної етики. Але вона не розглядала цей процес як надто драматичний з точки зору модернізації суспільства. Головне, щоб виборці, коли вони вкотре вибиратимуть собі правителів, усвідомлювали, що шлях до утвердження європейських цінностей, шлях до європейської спільноти несумісний із традиціоналізмом та архаїчною ідеологією. Інакше ми просто приречені на десятиліття тупцювання на місці, хоч би якими деклараціями цей «біг на місці» не супроводжували. Сучасна «європейська» ціннісно-нормативна система й у Європі утвердилася порівняно недавно; і тому ж Заходу не було чим пишатися на початку і навіть у середині минулого століття. Але в останні десятиліття західноєвропейські держави досягли багато чого для того, щоб система норм і цінностей, що встановилася в них, могла розглядатися як реальний орієнтир демократичного розвитку.

Н. Паніна була впевнена, що цей шлях був відкритий і для України, але для цього мають бути усвідомлені реальні проблеми трансформації суспільства. І перш за все слід усвідомити, що чим нестабільніше суспільство, тим більша роль індивідуальної ініціативи у творенні ціннісно-нормативної бази суспільних перетворень. Саме тому вона стільки сил та творчої енергії витратила на створення Кодексу професійної етики соціолога.

Побудова ціннісно-нормативного базису суспільства, у її розумінні, має починатися з ясної та послідовної артикуляції моральних та ділових норм діяльності професійних спільнот, державних та громадських організацій. Тільки так можна подолати соціальний цинізм, який вона вважала зворотним боком особистої ініціативи в нестабільному суспільстві.

Аналіз соціального самопочуття, соціально-психологічного та психічного стану населення України за всі роки незалежності свідчив про те, що зміна поколінь носіїв соціальних норм та цінностей, підвищення їхньої особистої активності призвели до формування інтернального типу особистості, поведінка якої носить соціально активний характер. Його появу як рушія соціальних змін у Н. Паніна спрогнозувала ще у 90-х роках минулого століття на основі аналізу структури цінностей, соціального самопочуття та морально-психологічного стану молоді в умовах тотальної аномії.

У численних роботах Наталії Паніної, підготовлених на основі моніторингу Інституту соціології НАНУ, ініціатором та незмінним науковим керівником якого вона була багато років, міститься обґрунтування реальних соціальних механізмів трансформації суспільства, його переходу від нестабільного стану, пов'язаного з масовою аномійною деморалізованістю, авторитарними настроями, ізоляціонізмом, екстернальністю, соціальним цинізмом, песимізмом та життєвою незадоволеністю, до стабільного соціуму з перспективою побудови демократичної ціннісно-нормативної системи. Уважне прочитання її робіт є важливою умовою адекватного пояснення сутності сучасних соціальних трансформацій та ясного розуміння перспективи розвитку суспільства.

Проблеми формування професійної етики та соціологічної культури. Наталія Паніна завжди була на передньому краї діяльності соціологічної спільноти України, гостро відчуваючи ті моменти, коли соціологи особливо потрібні суспільству. Коли Україна була проголошена і визнана світом незалежною державою, в суспільстві суттєво зросла потреба у самопізнанні, а цього не могло статися без масових репрезентативних опитувань. Ось де потрібний був досвід міжнародних порівняльних соціологічних досліджень, накопичений Н. Паніною в Інституті геронтології АМН. І напередодні проголошення незалежності

вона разом із Миколою Чуриловим створює першу національну опитувальну мережу та оригінальну вибірку, яка і сьогодні використовується у репрезентативних для населення України опитуваннях. Суспільству потрібна була загальна картина і перспектива соціальних змін, і Наталія Паніна ініціює проведення соціологічного моніторингу, рівного якому щодо методичної оснащеності та систематичності представлення результатів досі немає в жодній пострадянській країні. Суспільству потрібно було, щоб ЗМІ та політичні функціонери адекватно подавали дані масових опитувань, і Наталія Паніна пише спеціальну брошуру для журналістів та політиків, з якими проводить спеціальні заняття щодо роботи з соціологічною інформацією.

Так, заклик суспільства ставав особистим покликанням Наталії Паніної як соціолога. Але вона розуміла і те, що затребуваність соціологів породжує спокусу проміняти істину та професійну гідність на прихильність «сильних світу цього». Саме тому без вагань погодилася очолити комісію з професійної етики Соціологічної асоціації України та створила разом з іншими членами комісії дуже ретельно підготовлений «Кодекс професійної етики соціолога», де кожен пункт був справді «вистражданий», оскільки потребував величезної підготовчої роботи, пов'язаної з аналізом світового досвіду створення етичних кодексів, що регулюють діяльність науковців та викладачів різних наукових дисциплін, зокрема в соціології та у галузях, де проводяться дослідження з використанням соціологічних методів (маркетинг, електоральні опитування тощо). Вона вивчила досвід створення національних кодексів зарубіжних соціологічних асоціацій, адаптувала загальнонаукові етичні засади до специфіки соціологічної діяльності в Україні, відстоювала свої погляди на наукову етику у численних статтях, беручи участь у дискусії, що розгорнулася на сторінках журналів та на конференціях. І нарешті V з'їзд Соціологічної асоціації України у травні 2004 р. затвердив остаточну редакцію кодексу.

Можливо, в тому і полягає справжнє покликання соціолога, щоб у соціальній різноголосиці чути саме те, що насамперед потрібно суспільству, включаючи і співтовариство соціологів, без чого це суспільство (і це співтовариство) можуть втратити необхідні орієнтири руху. А спільноті соціологів України треба

було позбавлятися радянської замкнутості, хибної самодостатності, і Наталія Паніна видає перші соціологічні книги англійською мовою за результатами моніторингу соціальних змін в Україні, які стали одним із важливих джерел знань про українське суспільство для зарубіжних колег.

Особливого значення Н. Паніна надавала формуванню соціологічної культури в суспільстві, що трансформується, і соціологічної спільноти, яка вивчає це суспільство. Вона виділяла три типи критеріїв, яким відводила вирішальну роль у формуванні соціологічної культури: наукові, технологічні та професійно-етичні. Наукова культура визначається насамперед послідовністю обґрунтування та верифікації соціологічних концептів. Саме цим критерієм соціологічної культури керувалася вона сама, коли обґрунтовувала та перевіряла у багаторічному моніторингу особистісно-нормативну концепцію трансформації пострадянського суспільства. Важливим професійним критерієм соціологічної культури вона вважала як дбайливе і вдумливе ставлення до соціологічної класики, так і пошук можливості її розвитку з урахуванням конкретних умов суспільних трансформацій. Рівень професійної культури соціолога можна оцінити й з його прагнення поширення соціологічних знань, нових тенденцій у науці. Вона наполягала на тому, що справжній соціолог повинен сприяти «ліквідації безграмотності» у науковому та навколонуковому середовищі. Безграмотні інтерпретації даних соціологічних опитувань у ЗМІ особливо турбували Паніну, бо вони формували помилкове, упереджене, навіть вороже ставлення до соціології в українському суспільстві. Для формування соціологічної культури представників українського політикуму і засобів масової інформації під її редакцією та з її коментарями було видано спеціальну брошуру «Опитування громадської думки. Для журналістів і політиків».

Мабуть, найважливішим, на думку Н. Паніної, був етичний критерій соціологічної культури. Згадаймо незліченну кількість фейкових «соціологічних центрів», що виникли у 90-ті роки. Керівниками, аналітиками, фахівцями в них «працювали» здебільшого люди, яких Н. Паніна називала «самоназванцями». Їхньою основною метою була нажива, основним принципом проведення так званих «опитувань» – «що завгодно за ваші

гроші». У своїх інтерв'ю у ЗМІ, а також у численних виступах на презентаціях даних соціологічних досліджень вона постійно звертала увагу на те, що довіряти даним масових опитувань можна тільки в тому випадку, коли центри, що їх здійснюють, відповідають вимогам, визначеним в етичних кодексах професійних спільнот.

Наостанок, слід зазначити, що праці Наталії Паніної широко відомі в Україні та за її кордонами. В історію української соціології її ім'я вписано назавжди. Сьогодні її професійна та життєва позиція – орієнтир для тих молодих людей, небайдужим до долі науки, яку вони обрали як сферу власної творчої самореалізації.

Контрольні запитання

1. Які соціологічні поняття були введені в науковий обіг завдяки роботам Н. Паніної?

2. Назвіть мету та основні етапи започаткованого Н. Паніною моніторингу Інституту соціології НАН України.

3. Назвіть принципи розробки та застосування тестової методики у масових опитуваннях.

4. Які критерії ефективності основних складових стратегії реформування суспільства та держави були визначені Н. Паніною?

5. У чому, за нормативно-особистісною теорією Н. Паніної, полягають особливості соціальної адаптації в стабільному та нестабільному суспільствах?

6. Які шляхи виходу із ситуації масової аномійної деморалізованості окреслені в межах нормативно-особистісної теорії соціальних трансформацій?

7. Від формування якого типу особистості, на думку Н. Паніної, залежить сприятлива перспектива демократичних змін в українському суспільстві?

8. Які критерії соціологічної культури визначала Н. Паніна?

Рекомендована література

Головаха Є., Паніна Н. Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві / Структурні виміри сучасного

суспільства/ за ред. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, «ВПОЛ», 2006. С.164-165.

Головаха Є., Паніна Н. Соціальне божевілля. Історія, теорія та сучасна практика. Київ: Абрис, 1994. 168 с. (опубліковано російською мовою)

Загороднюк Т. Зміни соціально-психологічного стану населення України в ракурсі нормативно-особистісної концепції трансформації суспільства. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали; за ред. В. Ворони, М. Шульги. К.ІС НАНУ, Азбука, 2011. С. 245-256.

Загороднюк Т. Наталія Панина: критерії соціологічної культури. Соціологічна культура: числа і смисли. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної; за наук. ред. Є. І. Головахи та О. Г. Стегнія. Київ: ІС НАНУ, 2011. С. 71-82.

Наталія Вікторівна Паніна: Життя, наукова діяльність, шлях у майбутнє / Головаха Є., Урсуленко К. (упорядники). Київ: Факт, 2007. 184 с.

Опитування громадської думки. Для журналістів та політиків. / відп. ред., вступ, коментар Паніна Н. В. Київ: Демократичні ініціативи, 1995. 54 с.

Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій. Київ: Наукова думка, 1996. 232 с.

Паніна Н. В. Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. №1-2. С. 53–68.

Паніна Н. В. Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні // Studia clanky, 2004. №2, www.saske.sk/cas/2-2004/panina.html

Паніна Н. В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2005. 157 с.

Паніна Н. В. Вибрані праці з соціології: У трьох томах / Упоряд., ред., вступ. стаття Є. І. Головахи. Київ: Факт, 2008. (опубліковано російською мовою)

Panina N., Golovakha E. Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994–1998). Sociological Indicators. K.: Institute of Sociology NAS of Ukraine, 1999. – 163 p.

Panina N. Professional Ethics and Sociology in Ukraine (On Adoption of the Code of Professional Ethics of Sociologist by the Sociological Association of Ukraine) // *Ukrainian Sociological Review* (2004–2005). Kyiv: Institute of Sociology, 2007. P. 8–27.

Panina N. Ukrainian Youth: The Structure of Values and Social Well-Being in a Condition of Total Anomie // T. Horowitz et al. (Eds) *From Pacesetters to Dropouts. Post-Soviet Youth in Comparative Perspective.* – Lanham, New York, Oxford: University Press of America, 2003. P. 176–199.

Sociology in Ukraine. Selected Works Published During 90th. / Golovakha E., Panina N., Vorona V. Kiev: Institute of Sociology, 2000. 580 p.

РОЗДІЛ 17

ТВОРЧА СПАДЩИНА ОЛЕНИ ЯКУБИ

Олена Олександрівна Якуба (1929-2002) народилася в Харкові. У 1951 р. вона закінчила Харківський юридичний інститут та вступила до аспірантури при кафедрі філософії Харківського університету. З 1954 р. працювала викладачкою, доценткою, а з 1972 р. по 1980 р. – професоркою кафедри філософії цього університету. У 1963 р. за її ініціативи в Харківському університеті була

створена одна з перших соціологічних лабораторій в СРСР, у 1980 р. – перша в Україні кафедра соціології, яку вона очолювала протягом 1980-2001 років. З 1990 по 2002 р. професорка Якуба О.О. була головою спеціалізованої вченої ради ХНУ із захисту докторських дисертацій із соціології, з 1993 р. – академіком Міжнародної академії вищої школи, у 1999 р. їй було присвоєно почесне звання «Заслужений професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна».

Пішла з життя 19 березня 2002 р. (Харків, Україна).

17.1 Олена Якуба: портрет у контексті епохи

Людмила Сокурянська

Усім, хто долучився до соціології у 60-ті, 70-ті, 80-ті, 90-ті роки минулого століття, безперечно, добре відоме ім'я Олени Якуби (1929–2002) – однієї із фундаторів вітчизняної соціологічної науки та освіти, засновниці Харківської соціологічної школи, надзвичайно яскравої та багатогранної особистості, Людини з великої літери. На всіх етапах становлення та розвитку вітчизняної соціологічної науки та освіти вона була не просто учасницею цих процесів, а їхньою рушійною силою. Соціологія, якій Олена Олександрівна самовіддано служила майже 40 років, була для неї не тільки професією, а й її покликанням, її пристрастю.

Біографія та наукова творчість професорки Олени Якуби є уособленням дивовижної епохи у житті нашого народу та людства в цілому, епохи неймовірно суперечливої, насиченої драматичними, трагічними та героїчними подіями, міфами та

ілюзіями, надіями та розчаруваннями. Друга світова війна, евакуація, Перемога над фашизмом, повернення до мирного життя, навчання у виші, рішення ХХ з'їзду КПРС, «відлига», «застій», «перебудова», розпад СРСР, створення нової незалежної Української держави – все це пройшло крізь серце Олени Якуби, зумовлюючи величезну душевну напругу, певну переоцінку цінностей, жагу до пізнання суспільства, бажання зрозуміти, як і чому воно змінюється, хто ми є у цьому суспільстві.

Народилася Олена Олександрівна Якуба 5 квітня 1929 року в Харкові, в сім'ї комсомольців, які працювали на одному із харківських заводів та водночас навчалися на робітничому факультеті. Її батько – Олександр Іванович Якуба, – закінчивши цей факультет, не захотів залишати робітничу професію. Мати ж, Ольга Миронівна Якуба отримала професію юриста, захистила кандидатську та докторську дисертації, була професором Харківського юридичного інституту. Олена Олександрівна надзвичайно поважала та любила своїх батьків. Нам, своїм молодим колегам, вона розповідала, як батько і мати вплинули на її життєві пріоритети, професійний вибір, зокрема, як приклад подружнього життя таких різних за соціальним статусом людей, їхній шлях до професії, відданість їй та ще багато іншого згодом змусили Олену Олександрівну кардинально змінити власну професійну траєкторію, присвятивши своє життя соціології. На нашу думку, більш близьке знайомство з деякими біографічними подробицями того чи іншого науковця чи науковиці (особливо в галузі соціогуманітарних дисциплін) надає змогу краще зрозуміти, чому саме його чи її дослідницькі пошуки спрямовувались у певному напрямку, як певні епізоди власного життя зумовлювали створення тієї чи іншої теорії, концепції, нового підходу до аналізу певних явищ та процесів. Саме тому в межах цього підрозділу ми будемо звертатися до певних епізодів з біографії Олени Олександрівни Якуби.

Повернувшись з евакуації у рідне місто, вона вступила до Харківського юридичного інституту. Олена Олександрівна згадувала, що на її потоці навчалися 400 студентів, серед яких було лише три дівчини, всі інші – демобілізовані з армії хлопці, колишні фронтовики. Спілкування з ними також відіграло певну роль в усвідомленні нею свого покликання – соціології. Чоловік Олени Олександрівни – фізик за фахом Сергієнко Анатолій

Олексійович – теж був фронтовиком. На жаль, він рано пішов із життя. Ця трагедія, як і смерті батьків, була незагоєною раною на її серці, болем всього її життя. Можливо, переживання особистого горя надзвичайно загострило таку якість особистості Олени Олександрівни, як емпатія. Біль рідних їй людей, друзів, колег, нещастя, що спіткали країну, вона завжди сприймала як власний біль, власне нещастя, намагаючись або (у першому випадку) допомогти всім, чим могла, або (у другому) дослідити, чому саме це відбувається з суспільством, в якому вона живе, з'ясувати можливі шляхи поліпшення ситуації, що склалася, сформулювати рекомендації щодо її вирішення.

Наразі важко сказати, що, зрештою, спричинило рішення Олени Олександрівни Якуби у 1951 році, по закінченні юридичного інституту, вступити до аспірантури кафедри філософії Харківського державного університету імені Максима Горького (нині Каразінського університету), навчання у якій вона успішно завершила у 1954 році, захистивши кандидатську дисертацію. У цьому ж році вона починає працювати викладачкою, згодом доценткою, а з 1972 року – професоркою кафедри філософії Харківського університету, якому вона присвятила понад 50 років свого життя.

У період «відлиги» в Радянському Союзі починається процес часткової реабілітації репресованої за часів сталінщини соціології. У деяких містах СРСР (Москві, Ленінграді, Новосибірську) відкриваються соціологічні лабораторії, започатковується проведення емпіричних соціологічних досліджень. У листопаді 1963 року за наказом № 406 при кафедрі філософії Харківського університету було створено лабораторію конкретно-соціологічних досліджень (ЛКСД). Головними ініціаторами відкриття цієї лабораторії були завідувач кафедри філософії професор Юрій Федорович Бухалов (1921–1996) та тоді ще доцентка цієї кафедри Олена Олександрівна Якуба – яскраві представники покоління «шістдесятників». Як відзначав академік НАН України Віль Бакіров, «Олена Олександрівна була яскравою зіркою в сузір'ї шістдесятників – соціологів, котрі навчили тоталітарне суспільство вимовляти, хоча й з трудом, слово “соціологія”».

Створення одного з перших у колишньому СРСР соціологічних підрозділів саме в Харківському університеті й

саме при кафедрі філософії цього вишу не було випадковим. Харківський університет, заснований у 1804 р., мав давні традиції соціально-філософського теоретизування, яке спиралося як на творчі здобутки європейської філософської думки, так і на спадщину таких вітчизняних філософів, як Григорій Савич Сковорода (1722–1794) та Яків Павлович Козельський (1729–1794), яких з повним правом можна вважати українськими протосоціологами. Великий внесок у розвиток соціальної філософії у Харківському університеті протягом першого століття його існування зробив його засновник Василь Назарович Каразін (1773–1842), ректори університету різних років та його професори. Серед них перш за все треба відзначити першого ректора університету Івана Степановича Рижського (1759–1811) та Тимофія Федоровича Осиповського (1765–1832), який очолював Харківський університет у 1813–1820 роках; університетських професорів Іогана Баптиста Шада (1758–1834), Людвіга Генриха фон Якоба (1759–1827), Андрія Івановича Дудровича (1782–1850), Олександра Панасовича Потебню (1835–1891), Дмитра Івановича Багалія (1857–1932) та багатьох інших. Розвиток університетської соціально-філософської думки, яка стала важливим підґрунтям для становлення вітчизняної соціологічної науки, не припинявся навіть після заборони в 1850 році викладання філософії у деяких університетах Російської імперії (в Харківському, Петербурзькому, Казанському та Тартуському), яку було скасовано тільки в 1863 році. Можна стверджувати, що інтелектуальна атмосфера, створена, в тому числі, переліченими вище науковцями, університетський етос, традиції вільнодумства та критичного мислення сприяли тому, що саме випускника Харківського університету Максима Максимовича Ковалевського називають першим вітчизняним соціологом.

Продовжуючи стислий огляд теоретичних, історичних та соціокультурних передумов інституціоналізації соціології у дореволюційній Росії, зазначимо, що на початку десятих років ХХ століття лекції з соціології було прочитано в Харківському, Московському та Одеському університетах. Дещо раніше, в 1909 році, зусиллями викладачів та студентів Харківського університету було здійснено опитування студентської молоді вишів міста. Вже після жовтневого перевороту 1917 року, а саме

в 1922–1923 роках (до і після «пролетаризації вищої школи»), у Харкові практично за тією ж методикою, що й опитування 1909 року, серед студентства міста було проведено дослідження, аналогів якому, з огляду на коло проблем, що вивчалися в його межах, наразі немає. Керівником дослідницької групи був професор І. Попов, який працював у Харківському інституті народної освіти (так після своєї реорганізації у 1921 р. називався Харківський університет). Порівняльний аналіз результатів зазначених досліджень був представлений у монографії «Життя сучасного українського студентства: за даними студентських переписів та інших обстежень», виданої у 1924 р. Протягом 1920-х – початку 1930-х років у Харкові, як і в деяких інших радянських містах, ще проводились емпіричні соціологічні дослідження, переважно присвячені виробничій тематиці (до прикладу: «Промисловість та праця Харківської губернії у 1923–1924 роках»).

Приблизно з середини 1930-х до останньої чверті 1950-х років соціологія, визнана сталінськими посіпаками лженаукою, що ллє воду на млин буржуазної ідеології, офіційно перестала існувати в СРСР. Проте зупинити процес наукового осягнення суспільства неможливо, де-факто цей процес ніколи не переривався. Інша справа, що його суб'єкти не могли оприлюднювати свої напрацювання в царині соціології, відправляючи їх «у стіл». Як зазначалось вище, тільки після засудження культу особистості Сталіна на ХХ з'їзді КПРС, в умовах часткової демократизації суспільного життя в СРСР з'явилась можливість відродити соціологічні традиції аналізу соціальних явищ та процесів. Звичайно, для цього були не тільки історичні та соціокультурні, а й теоретичні передумови. Але, що надзвичайно важливо, потрібні були ентузіасти, які б рухали процес відродження соціології. У Харківському університеті такими ентузіастами, як вже зазначалось вище, були професор Юрій Бухалов та доцентка Олена Якуба. Їм вдалося переконати адміністрацію вишу в необхідності створення соціологічної лабораторії. Незмінним науковим керівником лабораторії конкретно-соціологічних досліджень (ЛКСД) Харківського університету з перших днів її існування (листопад 1963 року) була Олена Олександрівна Якуба. Зазначимо, що цю діяльність

Олена Олександрівна здійснювала виключно на громадських засадах.

Перші співробітники ЛКСД, як і всі представники перших поколінь радянських соціологів, були мігрантами з інших галузей наукового та соціогуманітарного знання: юриспруденції, історії, економіки, філософії, математики, філології, психології, фізики, журналістики тощо. Кардинально змінюючи профіль своєї діяльності, співробітники ЛКСД мали активно займатися самоосвітою. Олена Олександрівна робила все, щоб лабораторія була не просто колективом односторонців (що дуже важливо для командної роботи), а висококваліфікованим соціологічним підрозділом. На її запрошення перед співробітниками ЛКСД виступали з лекціями такі провідні радянські соціологи того часу, як Володимир Ядов, Тетяна Заславська, Лев Коган, Андрій Здравомислов та ін. З багатьма із них в Олені Олександрівні були не тільки спільні наукові інтереси, а й багаторічні дружні стосунки.

Деякі колеги називають 1965–1972 роки «золотими роками» радянської соціології: у цей період видаються численні роботи з соціології таких науковців, як Б. Грушин («Думка про світ та світ думок», 1967), І. Кон («Соціологія особистості», 1967), Г. Осипов («Соціологія в СРСР» (у 2-х томах), 1965, 1966), А. Здравомислов, В. Ядов («Людина та її робота», 1967; «Методологія та техніка соціологічних досліджень», 1968) та інш.; проводиться багато соціологічних конференцій у Москві, Ленінграді, Свердловську та інших містах СРСР, де активно працювали соціологічні підрозділи. Співробітники ЛКСД Харківського університету за рекомендацією Олені Олександрівні мали опанувати всі ці та ще багато інших монографій та наукових статей з соціологічної тематики, брати участь у конференціях у різних куточках СРСР, куди зазвичай виїжджав увесь колектив лабораторії на чолі зі своїм науковим керівником. Олена Олександрівна вважала, що все це сприятиме підвищенню рівня його професіоналізму та згуртованості. І вона, як завжди, мала рацію.

Вже у перші роки свого існування лабораторія провела низку досліджень з виробничої проблематики, що засвідчили високий рівень фахової підготовки її співробітників. Наймасштабнішим серед них було дослідження, здійснене

протягом 1965-1969 років на 5 найбільших машинобудівних підприємствах Харкова: ХТЗ, де на той час було 36 тис. працівників; турбінному заводі (14 тис.), електромеханічному заводі (12 тис.), моторобудівному заводі «Серп і Молот» (12 тис.) та велозаводі (7 тис.). В межах цього дослідження вивчались різноманітні проблеми життєдіяльності перелічених підприємств, зокрема пов'язаних з плинністю кадрів, соціально-психологічним кліматом у колективі, задоволеністю працею, моральним та матеріальним стимулюванням, з трудовою та громадською активністю робітників тощо. Наразі важко уявити, як таким невеликим колективом ЛКСД (всього 5 співробітників) у ході дослідження було опитано понад 4 тисяч респондентів. За результатами дослідження була опублікована перша монографія науковців лабораторії «Роль громадськості в управлінні виробництвом» (1969) (за редакцією Олени Якуби), а також проведена перша республіканська соціологічна конференція, присвячена проблемам розвитку соціальної активності мас, її ролі у політичній організації радянського суспільства (1968). Акцентуючи увагу на цьому дослідженні, ми виходимо із того, що саме воно дало потужний імпульс розробці Оленою Олександрівною Якубою теорії соціальної активності, яка по праву визнана одним з основних досягнень Харківської соціологічної школи – наукової школи професора Олени Якуби. Ця теорія є міцним сплавом наукового інтересу і власної життєвої позиції Олени Олександрівни, її власної соціальної активності.

Основні положення теорії соціальної активності викладені в численних публікаціях Олени Олександрівни, в тому числі в її одноосібній монографії «Право та моральність як регулятори суспільних відносин при соціалізмі» (1970). Роком пізніше вона захищає докторську дисертацію на цю ж тематику. Її офіційними опонентами були знані в країні соціологи з Києва (професор Л. Сохань), Москви (професор О. Уледов) та Ленінграда (професор А. Белих). За спогадами професора кафедри соціології Харківського університету Іделаїди Ковальової, захист пройшов блискуче. Коментуючи його, професор А. Белих підкреслив надзвичайно високий рівень дисертаційної роботи Олени Якуби, зазначивши, що докторські дисертації такого рівня у спецраді, членом якої він був, трапляються дуже зрідка.

Історія соціологічної лабораторії Харківського університету 60-х-70-х років минулого століття була точним відображенням історії радянської соціології цього періоду. Надії на остаточне визнання наукового статусу соціології, які були в роки «відлиги», розвіялись у часи «застою». На зміну «золотому» періоду розвитку вітчизняної соціології прийшла пора її вигнання. 1970-ті роки ознаменувалися драматичними подіями для радянської соціологічної спільноти. Наказами різних міністерств та відомств СРСР були ліквідовані практично всі соціологічні підрозділи країни, в тому числі соціологічні лабораторії при вищих навчальних закладах; багато соціологів були вимушені виїхати за кордон. Чи не єдиним винятком була доля лабораторії конкретно-соціологічних досліджень Харківського університету. Його тодішній ректор професор Іван Євгенович Тарапов неодноразово мав можливість переконатися, що соціологічні дослідження дають надзвичайно корисну інформацію для удосконалення університетського навчально-виховного процесу. З огляду на це, він пішов на неймовірний для тих часів посадовий злочин: лабораторію офіційно ліквідували, але її колектив та фонд заробітної плати були збережені. Почалися роки напівлегального існування ЛКСД: її співробітники були у штаті то ботанічного саду, то обчислюваного центру університету. Всі знали, що соціологи працюють, більш того, лабораторія виконувала дослідження на замовлення Міністерства освіти України, але офіційного статусу вона не мала. Звичайно, це заважало її повноцінній науковій роботі. Олена Олександрівна Якуба як науковий керівник лабораторії, маючи у союзниках ректора університету І. Є. Тарапова, неодноразово зверталася до тих чи інших керівних органів СРСР та України з проханням повернути ЛКСД її офіційний статус. Проте підпільне існування лабораторії тривало аж до 1980 року.

Цей рік став знаменним для інституціоналізації соціології, зокрема в Харківському університеті. Крім повернення соціологічній лабораторії ХДУ офіційного статусу, наказом від 1 січня 1980 року тут було створено одну із перших в країні кафедру соціології. Шлях до цього був неймовірно важким. Сьогодні неможливо навіть уявити, скільки кабінетів керівників партійних та радянських органів довелося побачити Олені Олександрівні Якубі, щоб досягти бажаного результату. Їй

відмовляли в одному кабінеті – вона йшла до іншого, відмовляли там – йшла далі. Як згадувала соратниця Олени Олександрівни у боротьбі за соціологію професорка Одеського університету Ірина Марківна Попова, бійцівським якостям Олени Олександрівни можна було лише позаздрити. Її наполегливість у досягненні мети – започаткуванні соціологічної освіти в нашій країні – допомогла здолати чиновницьке неприйняття, нерозуміння, а часто й опір, ворожість, невігластво.

На нашу думку, впевненість Олени Олександрівни Якуби у нагальній потребі нашому суспільству соціологічної освіти, в тому числі, була заснована на результатах численних емпіричних досліджень, здійснених, зокрема, серед студентської молоді та молодих фахівців – випускників вишів України. До таких досліджень співробітники соціологічної лабораторії Харківського університету стали активно долучатися у 70-ті роки минулого століття, тобто у період її напівлегального функціонування. Вони довели, що фахівцям з вищою освітою потрібні не тільки суто професійні знання, вміння та навички, але й знання про суспільство, в якому вони живуть, про особливості його розвитку, фактори змін, що відбуваються в соціумі, знання про його реальний стан, а не міфи про радянське суспільство, які пропонували такі суспільні «науки», як історія Комуністичної партії Радянського Союзу, марксистсько-ленінська філософія, політична економія та науковий комунізм. Дійсне знання про суспільні реалії, з погляду Олени Якуби, може надати тільки соціологія, саме соціологічні знання сприятимуть усвідомленню людиною свого місця в суспільстві, розвитку її соціальної активності, формуванню соціальної суб'єктності, так потрібної безсуб'єктному радянському суспільству, яким його вважали такі соціологи, як академік Т. Заславська, професор Р. Ривкіна, філософ М. Мамардашвілі та інші науковці, громадські діячі, політики того часу. Щоб озброїти студентську молодь – майбутніх фахівців будь-якої спеціальності – соціологічними знаннями, необхідно започаткувати загальносоціологічну освіту, тобто ввести викладання соціології у вищих навчальних закладах усіх профілів, для усіх студентів. Для цього, наполягала Олена Олександрівна Якуба, перш за все потрібно готувати соціологів-професіоналів, тобто започаткувати спеціальну соціологічну освіту.

Першим кроком на цьому шляху було створення в 1980 році в Харківському університеті кафедри соціології, яку очолила професорка Олена Якуба. Першими викладачами кафедри стали співробітники соціологічної лабораторії. Того ж року на економічному факультеті університету в межах спеціальності «Політична економія» була створена спеціалізація з соціології. Перший випуск з цієї спеціалізації відбувся в 1983 році. Це були перші соціологи-професіонали, підготовлені в Харківському університеті. Деякі випускники після закінчення навчання стали співробітниками університетської соціологічної лабораторії, пізніше – викладачами кафедри, а один із них (В. Ніколаєвський) свого часу очолив соціологічний факультет ХДУ. Важко уявити, скільки організаційних, інтелектуальних, духовних зусиль доклала Олена Олександрівна, щоб це відбулося. А яка величезна робота була здійснена нею, щоб новостворена кафедра стала висококваліфікованим педагогічним колективом, який би займався не тільки викладацькою, а й науково-дослідною діяльністю.

За керівництва Олени Олександрівни наприкінці 1970-х – першій половині 1980-х років колектив кафедри соціології разом зі співробітниками соціологічної лабораторії брав активну участь у розробці та реалізації соціально-педагогічних експериментів з впровадження системи «Стажист», проведення громадсько-політичної практики студентів, дослідження «Викладання очима студентів». Крім того, продовжуючи розробляти виробничу тематику, зокрема досліджуючи соціальні та соціально-психологічні механізми підвищення продуктивності праці, ефективність бригадних форм організації праці тощо, університетські соціологи здійснили низку досліджень з проблем функціонування вищої школи, студентства та молодих фахівців. За результатами цих досліджень, а також зазначених соціально-педагогічних експериментів було проведено декілька всесоюзних та республіканських науково-практичних конференцій, опубліковано численні наукові статті та колективні монографії, зокрема «Соціальна активність фахівця: витoki та механізм формування» (1983 р.), «Виховний процес у вищій школі: його ефективність» (1988 р.) та ін.

У цьому контексті маємо відзначити ще одну якість особистості Олени Олександрівни Якуби – її неймовірну

відданість справі свого життя, всьому, що було з нею пов'язано. Напередодні проведення на базі Харківського університету всесоюзної конференції з питань громадсько-політичної практики студентів у Олени Олександрівни помер батько. Організацією конференції займалися кафедра соціології та соціологічна лабораторія, і Олена Олександрівна мала зробити одну з основних доповідей на її пленарному засіданні. Ми були впевнені, що вона не зможе взяти участь у конференції. Але Олена Олександрівна не тільки зробила блискучу доповідь, але й домовилась з колегами з інших вишів країни про продовження спільних досліджень. Через декілька днів виявилось, що вона на ногах перенесла мікроінфаркт.

Часи «перебудови» привнесли нову тематику в дослідницьку діяльність кафедри соціології та соціологічної лабораторії Харківського університету. Красномовними є теми робіт, виконаних ними у цей період на замовлення місцевих органів влади: «Перебудова діяльності партійних організацій» (1988-1989 рр.), «Вибори керівника: аналіз ефективності» (1989 р.), «Поведінка населення у передвиборчих кампаніях» (1989 р.), «Ставлення харків'ян до кооперативів» (1989 р.), «Вивчення громадської думки мешканців Харкова й області з питань справедливого розподілу дефіцитних товарів» (1990 р.) тощо.

Наступним кроком в інституціоналізації соціологічної освіти, зокрема в Харківському університеті, було відкриття в 1988 році на економічному факультеті відділення соціології. Цього разу поруч з Оленою Олександрівною в боротьбі за створення ще одного університетського соціологічного підрозділу був Віль Савбанович Бакіров, який на запрошення професорки Олени Якуби працював на кафедрі соціології з 1982 року. Саме Віль Савбанович став деканом-організатором одного із перших в Радянському Союзі соціологічних факультетів.

Рішення про створення соціологічних факультетів у дванадцяти університетах СРСР (1990 рік) було безпрецедентним, бо приймалось воно на рівні найвищого керівного органу Радянського Союзу – Політбюро ЦК КПРС. Знана в країні науковиця академік Тетяна Заславська, яка очолювала Радянську соціологічну асоціацію, домоглася зустрічі з Михайлом Горбачовим – тодішнім Генеральним секретарем ЦК

КПРС та першим (і останнім) Президентом Радянського Союзу. В ході цієї зустрічі Тетяна Іванівна спромоглася переконати радянського можновладця найвищого рангу в нагальній необхідності започаткування в країні системи соціологічної освіти. Харківський університет не забарився з виконанням цього доленосного для вітчизняної соціологічної науки та освіти рішення, бо мав для цього всі підстави: більш ніж 25-річний досвід проведення соціологічною лабораторією ХДУ емпіричних соціологічних досліджень, майже 10-річний досвід підготовки соціологів-професіоналів фахівцями кафедри соціології (починаючи з 1980 року), а пізніше (з 1988 року) – відділення соціології цього вишу, висококваліфіковані викладацькі кадри та, головне, неймовірний ентузіазм університетських соціологів, перш за все Олени Олександрівни Якуби та Віля Савбановича Бакірова.

За нормативною вимогою, для започаткування факультету необхідно мати, як мінімум, три кафедри. На момент оприлюднення рішення, про яке йшлося вище, в ХДУ була лише одна кафедра, а саме очолювана професоркою Оленою Якубою кафедра соціології. За дивовижно короткий термін Олені Олександрівні та Вілю Савбановичу Бакірову вдалося створити ще дві кафедри – кафедру соціології праці та управління і кафедру методики та техніки соціологічних досліджень. За неймовірну наполегливість та заповзятість Олени Олександрівни у формуванні кадрового складу цих кафедр, як і кафедри соціології та соціологічної лабораторії, підготовку декількох поколінь соціологів-професіоналів колеги надали їй почесне звання «ковалю соціологічних кадрів».

У 1990-ті – на початку 2000-х років Олена Олександрівна паралельно з напруженою викладацькою роботою керує проведенням масштабних міжнародних та загальнонаціональних соціологічних досліджень з питань трансформації пострадянського простору, структурних змін українського суспільства, ролі інтелігенції у цих процесах, реформування системи вітчизняної освіти, зокрема вищої школи тощо. Результати цих досліджень знайшли своє відображення в наукових публікаціях Олени Олександрівни, зокрема в монографії «Зміна соціально-класової структури суспільства у

процесі його трансформації» (1997 р.) та в її головній, на наш погляд, праці – підручнику «Соціологія» (1996 р.).

Наприкінці 2001 року Олена Якуба тяжко захворіла, проте, навіть перебуваючи в лікарні, постійно цікавилась справами кафедри та факультету, давала колегам поради щодо вирішення тієї чи іншої наукової або навчальної проблеми, залишаючись активною учасницею університетського життя.

19 березня 2002 року Олена Олександрівна Якуба пішла із життя, однак вона залишається у пам'яті учнів і колег, у своїх наукових і життєвих заповідях. Їх усього десять.

Заповідь перша. Соціолог має мати бійцівські якості, бо за нашу науку, за її незалежність, як довела історія, в тому числі новітня, треба боротися. Соціолог завжди має бути принциповим у відстоюванні своєї позиції, він не може йти на компроміс ані з владою, ані з власною совістю.

Все своє наукове життя Олена Олександрівна додержувалась цього кредо. Вона часто повторювала: «Треба боротися!». І боролася: за соціологію, за своїх рідних, учнів, друзів, колег, за свій колектив, боролася проти хамства, невігластва, підлості. Олена Олександрівна категорично виступала проти «кишенькових» соціологічних служб, які підлаштовували результати своїх досліджень під інтереси їхніх замовників, проти підробних досліджень, здійснених фальшивими соціологічними фірмами-«одноденками», яких було так багато під час передвиборчих кампаній.

Заповідь друга. Соціолог має вивчати лише реальні соціальні процеси. Олена Олександрівна завжди наполягала на тому, що тільки за умови виявлення реальної проблемної ситуації можна звертатися до її вивчення, метою якого буде подолання виявленої проблеми або її мінімізації. Вона завжди слідувала дюркгаймівській тезі про те, що «соціологія не вартувала б й годині занять, якби не поліпшувала суспільство».

Заповідь третя. Щоб розвивати соціологічну науку та освіту, соціологи мають об'єднуватися. Великий і незаперечний внесок Олени Олександрівни у створення і розвиток Радянської соціологічної асоціації та Соціологічної асоціації України (САУ), протягом багатьох років вона була незмінним членом Правління цих професійних спільнот; 35 років очолювала Харківське відділення САУ. Вона чимало зробила для налагодження

співпраці із закордонними соціологами, заохочуючи колег до реалізації міжнародних навчальних та наукових проєктів. Плідна діяльність Олени Олександрівни, спрямована на згуртування вітчизняної соціологічної спільноти, отримала високу оцінку колег: вона, як і Ірина Марківна Попова та Вілен Пилипович Чорноволенко, була однією із перших українських соціологів, удостоєних звання «Почесний член Соціологічної асоціації України».

Заповідь четверта. Соціолог має бути вимогливим перш за все до себе. І сама Олена Олександрівна була надзвичайно вимогливою як до себе, так і до своїх колег. Однією з основних чеснот, яку вона заповідала своїм колегам, є дослідницька доброчесність. Її власні наукові роботи були взірцем саме такої чесноти. З величезною вимогливістю Олена Олександрівна ставилась до дисертаційних робіт як своїх аспірантів та докторантів, так і до дисертацій колег з факультету, вишів Харкова та інших міст України, які подавали свої роботи до спеціалізованої вченої ради Харківського університету, якою вона керувала з 1990 до 2002 року. Невипадково ця рада за всі роки свого існування не мала жодної рекламації.

Заповідь п'ята. Соціолог має бути відповідальним за справу, яку йому доручили. Олена Олександрівна завжди неймовірно відповідально ставилася до всього, що робила. Ось лише один приклад. Після розпаду СРСР утворився своєрідний вакуум наукової комунікації, який досить гостро відчувала Олена Олександрівна. Щоб якось його мінімізувати, вона запропонувала проводити щорічну конференцію «Харківські соціологічні читання», яка стала улюбленим дітищем професорки Якуби. Готуючи чергові «Читання», вона задовго до появи мобільного зв'язку особисто телефонувала кожному потенційному доповідачу на пленарному засіданні конференції, можливим модераторам її секцій, дискусійних панелей тощо, домовляючись про їхню участь у цьому науковому заході. Згодом «Харківські соціологічні читання» стали найавторитетнішим майданчиком наукової комунікації не тільки вітчизняних соціологів, але й колег із близького та далекого зарубіжжя. Саме завдяки цій конференції Харків стали називати соціологічною столицею України.

Заповідь шоста. Спілкуйся з людьми на рівних. Олена Олександрівна була надзвичайно доброзичливою людиною, вона завжди з повагою ставилася до всіх, з ким спілкувалася: до колег, студентів, людей різного соціального статусу, рівня освіти тощо. Але коли людина не відповідала її уявленням про порядність, вона намагалась мінімізувати спілкування з нею.

Саме Олена Олександрівна заклала основи того стилю спілкування на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, який його студенти та викладачі називають *sociofamily*. Як згадують учні Олени Олександрівни, спілкування з нею надавало величезний творчий поштовх, було не тільки школою професіоналізму, але й школою моральності.

Заповідь сьома. Намагайся приймати правильні рішення. Колеги згадують, що деякі рішення Олени Олександрівни здавались їм не дуже правильними. Але проходив певний час і виявлялось, що саме ці рішення були єдино правильними та далекоглядними. Так, запрошення на роботу на кафедру соціології Віля Савбановича Бакірова було доленосним не лише для нього самого та для цієї кафедри, але й для соціологічного факультету (першим деканом якого він був), для Харківського університету (ректором якого він був протягом 23 років), для освітянської спільноти Харкова (Віль Савбанович Бакіров був головою ради ректорів вишів Харкова), для вітчизняних соціологів, оскільки у 2007 році він був обраний Президентом Соціологічної асоціації України і вже тричі переобирався на цю почесну посаду.

Заповідь восьма. Не дозволяй славослів'я на свою адресу. Олена Олександрівна ніколи не страждала амбіційністю, терпіти не могла славослів'я на свою адресу. Коли це траплялось, завжди говорила: «Не перебільшуйте». Так було, коли вона отримувала ту чи іншу державну нагороду, чи почесне звання «Заслужений професор Харківського університету» (1999 р.).

Заповідь дев'ята. Завжди залишайся жінкою. Стиль одягу Олени Олександрівни колеги називали елегантно-професорським. На захист кожного свого аспіранта та докторанта Олена Олександрівна обов'язково шила нове вбрання, адже, як вона говорила, ця подія була для неї святом. Олена Олександрівна

була гостинною господаркою, чудово готувала, у чому неодноразово могли пересвідчитись її колеги.

Заповідь десята. Ніколи не стався серйозно до своїх ювілеїв. Олена Олександрівна не дозволяла влаштовувати на честь своїх ювілеїв масштабні офіційні заходи, забороняла робити їй коштовні подарунки. Тому її 60-річчя колеги святкували у приміщенні кафедри соціології, де, крім співробітників кафедри, був присутнім лише проректор Харківського університету Микола Іванович Сазонов. А подарунком був величезний альбом під назвою «Життя та неймовірні пригоди соціолога Олени Якуби», в якому в гумористичній формі був викладений життєвий і творчий шлях Олени Олександрівни. Її 70-річний ювілей відзначався в студентській аудиторії, де красувалась стінна газета «Під знаменом еленінізму». Цей ювілейний захід колеги назвали «Зустріч без краваток». Кожен чоловік на ньому, вітаючи Олену Олександрівну, мав обов'язково зняти краватку. У Олени Олександрівни було чудове почуття гумору, тому всі такі «несерйозні» заходи, в тому числі газету соціологічної лабораторії «Хі-хі квадрат», вона завжди сприймала дуже радо.

Для учнів і колег Олени Олександрівни всі перелічені вище заповіді були та залишаються дороговказом у науковому та особистому житті. Вшановуючи пам'ять професорки Олени Якуби, соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна започаткував у 2004 році щорічну науково-практичну конференцію «Якубинська наукова сесія», яка стала своєрідним звітом учнів та колег Олени Олександрівни за свою роботу протягом року. Того ж 2004 року вийшла друком меморіальна публікація «Олена Олександрівна Якуба: Учений, Учитель, Людина (дослідження та спогади)». Читаючи цю книгу, зайвий раз переконуєшся у тому, якою талановитою науковицею та дивовижною людиною була Олена Олександрівна, як її поважали та любили всі, хто мав щастя працювати поруч з нею чи хоча б раз поспілкуватися.

14.2 Концептуальні розробки Олени Якуби: між практикою та системою

Олександр Голіков

Системність як характеристика суспільства. Олена Олександрівна Якуба стала одним з найяскравіших представників в українській соціології творчої лінії з розробки домінуючої в тодішньому радянському дискурсі марксистської парадигми у її вільнодумницькому, неортодоксальному вигляді. Про це свідчить навіть елементарний огляд використовуваного нею понятійного та категоріального апарату. Зокрема, у невеличкому (всього-навсього 176-сторінковому), компактному, дуже щільному за змістом та добре відомому багатьом поколінням українських соціологів підручнику «Соціологія» корінь «-систем-» зустрічається 220 разів. І цей корінь – далеко не ортодоксальний та не найбільш правовірний для класичного марксизму та історичного матеріалізму – дуже добре характеризує основний пафос та ідею концепції Олени Якуби, яка взагалі виходила з презумпції, що суспільство існує саме і тільки як системне явище.

Звісно, це не єдиний корінь, яким характеризується увага О. Якуби до проблематики системності суспільства. Для порівняння можна зауважити, що корінь «-функц-» зустрічається 236 разів, «ціліс-» – 174 рази, «-організ-» – 142 (і як «-організацій-», і «організм-»), «-елемент-» – 83, «-регул-» – 72, «-механіз-» – 66; «інтегр-» – 31. Всі ці корені так чи інакше характеризують саме увагу Олени Якуби до системності суспільства, а сумі їх – 1092 згадування (тобто приблизно 6 згадувань на сторінку в цілому).

Безперечно, це не найпотужніше гроно коренів, яке характеризує науковий світогляд та концепцію Олени Якуби. Наприклад, в цьому ж тексті можна знайти:

- велетенський загальнотеоретичний кластер «-соціаль-» (1005) і «-суспіль-» (751), який в сумі дає істотно більше згадок;
- великий методологічний та соціологічно-рефлексивний кластер «-соціолог-» (491), «-метод-» (107), «-знан-» (231), «-наук-/-науч-» (373), «-теор-» (112), тобто в сумі 1314;

- *мікросоціологічний кластер*: «-груп-» (208), «-особист-» (222), «-інститу-» (158), «-норм-» (209), «-цінніс-» (211); «-поведі-» (125), який майже дорівнює кластеру системності (1133);

- *мезосоціологічний кластер* «-освіт-» (273), «-економ-» (220), «-політ-» (72), «-страт-» (57) поступається майже вдвічі (622).

Це вказує, що категорії системної цілісності суспільства займають важливе місце у загальнотеоретичному погляді Олени Якуби. При цьому використання Оленою Якубою грона категорій, об'єднаних коренем «систем-», не просто різноманітне. Воно характеризує цілісність сприйняття нею суспільства у всій його взаємопов'язаності та глибокій осмисленості. Так, вона говорить і про системність соціологічного знання, і про системність суспільства. Інакше кажучи, методологічно та епістемологічно системність онтології тягне за собою з необхідністю системність епістемології.

Зокрема, вона пише, що *«без загальної теорії немає і не може бути розвиненої цілісної системи наукового знання, бо загальна теорія виконує функції вихідного та узагальнюючого знання, що забезпечує подальший розвиток спеціального та конкретного»* (Соціологія, 1996). Це не лише вимога до колег-соціологів, це ще й заява власної світоглядної та епістемологічної позиції, адже сама автор постулює, що *«головний об'єкт соціологічного аналізу – цілісність суспільства. Це вже не ізольоване суспільство у державно-національних рамках, а система суспільств»* (Соціологія, 1996). Вкажемо окремо, що все це вона говорить у коментарях до «дев'яти тез» Е. Гіденса. Отже, у сприйнятті Олени Якуби системність та цілісність – це і гносеологічні імперативи, і онтологічні властивості суспільства.

У такій реалістичній, макросоціологічній стилістиці бачення цілісності світу не дивно, що для О. Якуби окремі явища та процеси цікаві лише *«...з точки зору їхнього місця та ролі в системі суспільних відносин, у структурі єдиного функціонуючого організму»* (Соціологія, 1996). І хоча вона розуміє, що не лише соціологія, а й інші науки будують певну цілісність своїх моделей, вона вказує, що *«для філософії це цілісність світу, для історії – цілісність єдиного історичного процесу. На відміну від філософії, в соціології цілісність суспільства не має уможливленого характеру, а розкривається як*

конкретна реальність за допомогою не тільки теоретичних, а й емпіричних методів» (Соціологія, 1996).

У цілісному, системному погляді Олени Якуби онтологія й епістемологія виявляються цілісно пов'язаними. Це вона влучно характеризує як важливу властивість соціологічного погляду: не тільки досліджувати, а і **як саме** досліджувати, **для чого саме** досліджувати. Соціологія у такому погляді *«розкриває потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, діяльність людей, у їх зв'язку один з одним, суспільство розглядається соціально цілим, як система соціальної взаємодії, як зіткнення різних інтересів, орієнтацій, видів активності» (Соціологія, 1996).* На відміну від Н. Лумана, який зводив всю розмаїтість системності суспільства до комунікації, описуючи суспільство як систему комунікативних взаємодій, у концепції О. Якуби суспільство постає не як формалізовано-структурована система виключно комунікацій. Якщо для Н. Лумана було важливим не просто встановити властивість системності суспільства, але ще й вивести той вихідний факт соціальності, той першоелемент, з якого згодом вибудовується вся різноманітність суспільства, то для О. Якуби цей факт був явно далеко не пріоритетним. Зв'язки, відносини, інтереси, діяльність, комунікації, потреби – всі ці елементи соціальної системності нею ставилися до одного ряду.

Як і Н. Луман, принцип системності Олена Якуба проводила у життя стійко та послідовно. Розглядаючи навіть соціальні одиничності (монади) штибу особистості, вона постійно уточнює, що особистість *«розглядається не з точки зору її унікальних здібностей, неповторних рис, а в системі соціальних зв'язків як представник соціальної групи, певного суспільства» (Соціологія, 1996),* включаючи на розгляд поселенські, соціально-класові, демографічні, професійні групи, їх орієнтації, інтереси, їхній соціальний досвід. В цьому сенсі системність є безумовною необхідною вимогою погляду на суспільство та фундаментальною засадою *синтетичної* концепції засновниці харківської соціологічної школи О. Якуби.

Епістемологічні та методологічні наслідки уваги до системності. Це призводить до дещо гіденсівського чи парсонсівського «перевантаження» категоріями та рівнями

аналізу, коли в інтересах системності погляду пропонується аналізувати

а) складну,

б) іноді громіздку,

в) далеко не завжди чітко визначену та демарковану суму явищ

г) на різних рівнях (особистості; спільноти; соціального цілого, і навіть суспільства і природи)

д) і різних площинах (зв'язку, взаємодії, відносини).

У результаті О. Якуба сягає масштабу (і навіть формулювань) рівня ноосферних ідей В. Вернадського у спробах виявити системи дедалі вищого рівня. Мабуть, за збереження суто соціологічної ідентичності теоретизування Олена Якуба мала б висунути позиції, схожі на луманівське «суспільство суспільств». Проте показово, що у будь-якому разі системний підхід затребує дедалі більше «цілого», нових і нових «зовнішніх систем» стосовно все більш масштабних об'єктів вивчення – і така дослідниця, як Олена Якуба, теж потрапляє до цього «зачарованого кола». Для неї бачити суспільство соціологічно – це завжди проводити *«аналіз явища, процесу в системі соціальних зв'язків, аналіз з погляду його співвідношення із соціально цілим»*, і вона підкреслює, що тільки так і не інакше. Інакше кажучи, будь-яке явище, будь-який соціальний інститут, будь-яка соціальна дія не може бути дослідженою як така, не може бути зрозумілою поза соціальними контекстами. Адже *«суспільні процеси та явища можна пояснити, аналізуючи їхні функції у суспільній системі»* (Соціологія, 1996) – і тут, як бачимо, її соціологічно системний погляд виростає насамперед із функціоналістського підходу до соціальних систем, тобто такого підходу, де головним є функція будь-якого явища. Інакше висловлюючись, зв'язок між елементом і системою встановлюється через категорію функціональності (чи через функціональний зв'язок з-поміж них), з якої частина характеризується роллю, виконуваною для цілого, а ціле – епіфеноменами та ефектами від вбудованості у нього цієї частини. Нагадаємо, що вперше категорію функції в соціології використав Герберт Спенсер по аналогії з біологічними явищами, і в цьому сенсі концепція Олени Якуби повністю відповідає історико-соціологічним процесам в їхній глибинній логіці.

Це добре ілюструється її розумінням соціальних груп як відносно стійких і сформованих спільностей, які *«відрізняються за роллю і місцем у системі соціальних зв'язків історично визначеного суспільства»*. «Роль та місце» – це виключно функціоналістська риторика, до того ж підкріплена реалістичною оптикою дослідження генези соціального, де соціальні групи виявляються продуктом об'єктивних обставин, а приналежність до них – об'єктивного становища людини у системі соціальних зв'язків та виконання соціальних ролей.

Саме так, завдяки функціоналістському розумінню системності, структурна та стратифікаційна проблематика виявляється у підпорядкованому положенні. І хоча стратифікація визначається О. Якубою як «система соціальної стратифікації» й характеризується як «система соціальних груп та спільностей» та «інституціональні організаційні форми» розвитку, динаміки, стійкості та визначеності для цих спільностей та груп, але все ж таки структурна проблематика виявляється для неї вторинною. І це помітно відрізняє погляд О. Якуби від погляду такого системного теоретика, як Т. Парсонс, для якого епістемологічно та онтологічно первинною є структура. Олена Якуба «організованість» розуміє крізь призму системи соціальних статусів, ролей і цінностей, які існують саме функціоналістські, тобто «видні» досліднику саме через свої прояви у виконуваних функціях. Саме з цих функцій вона виводить цілеспрямованість, регулярність, стійкість взаємодій, тобто їхню організованість.

Коли Олена Якуба говорить про те, що Р. Мертон називав дисфункціями, вона звертається до *«спотворень у системі ціннісних орієнтацій»*, вважаючи дисфункціями суперечливість і нестійкість цінностей. Як приклади вона наводить розбіжності між когнітивною та діяльнісною стороною цінності, а також опис ідеї справедливості як суто егоїстично та індивідуалістично інтерпретованої пасивності, утриманства, корисливості.

Це, до речі, досить характерний момент: *системний погляд на суспільство як на цілісність з високою ймовірністю (щоб не сказати «неминуче») породжує нормативний, етизуючий, моралізуючий погляд на суспільство*, його ефекти, його особливості та прояви, породжує людську та дослідницьку оцінку «темних сторін» соціальних феноменів, а такі описуються як дисфункції, а зовсім не як природне та послідовне породження

системної функціональності та функціонування системи. *Ось чому настільки важкодосяжним є ефект абсолютної наукової об'єктивності та неупередженості.*

У цьому сенсі погляд Олени Якуби схожий на погляд структурних функціоналістів («системних теоретиків» другого покоління, якщо першим вважати покоління позитивістів), але сильно відрізняється від погляду Н. Лумана – представника «третього покоління», що вже звільнилося від етичних презумпцій. В цьому суто умовному розрізненні ми виходимо з того, що «перше покоління» системних теоретиків – позитивісти, друге – структурні функціоналісти, третє – Ніклас Луман.

Системність погляду О. Якуби поширюється і на окремі соціальні явища: так, вона пропонує розглядати місто як *«цілісну, самостійну соціально-економічну та культурну систему»*, культуру описує як *«системну інтегративну якість суспільства, що виражає рівень досягнутого у його розвитку»* (Соціологія, 1996).

Однак найбільш показовим і важливим, на наш погляд, сюжетом є те, як особистість в її теорії вписується в соціальну системність, як суб'єктність поведінки та відносин особистості співвідноситься з потребами, інтересами, духовним світом, і як це все інтегрується із системою складних та різноманітних зв'язків особистості із соціальним мікро- та макросередовищем. Це важливо не тільки тому, що для О. Якуби питання активності та суб'єктності є одним із соціально та епістемологічно важливих, але ще й тому, що співвідношення макросоціологічних категорій з категоріями мікросоціологічними є яскравою ілюстрацією того, як системність «проростає» крізь усю соціальну тканину в концепції О. Якуби.

Отже, по-перше, постулюється, що *суспільство – феномен реальний, і саме суспільство породжує особистість* – і в цьому сенсі О. Якуба є безумовним реалістом.

По-друге, стверджується, що *суспільство пов'язане з особистістю не безпосередньо, а через цілу мережу елементів соціальної структури* (соціальні групи, інститути, соціальні організації), через систему соціальних ролей, норми, цінності суспільства. Саме вся ця машинерія включає особистість в обох сенсах слова – і включає в суспільство, і «спрацьовує вмикачем».

По-третє, передбачається, що *особистість як соціальний продукт проявляється в будь-якій людині*, питання лише в мірі прояву (під чим розуміється вираз людиною як особистістю характерних рис суспільства, груп, спільностей тощо), і в цьому сенсі Олена Якуба розрізняє людину та особистість. Нагадаємо при цьому, що особистість – це сума соціальних якостей людини, а не вся людина цілком.

По-четверте, *мірилом поєднаності людини та особистості заявляється статус як «місце індивіда у соціальній системі»*, а індикатором статусу – роль як *«сукупність дій, які має виконати індивід, котрий посідає це місце»* (Соціологія, 1996). Інакше кажучи, особистість вимірюється і визначається через соціально вкорінені, реалістські феномени (статус та ролі).

По-п'яте, саме *статуси та ролі*, діючи інструментаріями норм, *інтегрують різні людські акти в соціальний порядок*, що переводить погляд соціолога від статусу та ролей ще «вище» сходами соціальної ієрархії, як мінімум на мезорівень норм. Саме дослідження соціальних норм, причому пов'язаних з особистістю переконанням, розумінням справедливості, ціннісним збігом, пропонується в якості шансу зрозуміти особливості особистості й типологізувати її.

Від системності до активності. Саме звідси зростає проблематика соціальної активності, яка, за О. Якубою, характеризується *сильним, стійким, неситуативним прагненням брати участь у соціальних процесах та справах*, впливати на них. Ми знову бачимо *етизацію соціального*: так, у цій концепції «справжня соціальна активність» пов'язується з «вищими загальнолюдськими цінностями», до яких автор відносить свободу, справедливість, демократію, істину, розвиток науки, пізнання вищого сенсу існування. Така явна етизація, де етичне та епістемологічне, деонтологічне (таке, що належить до сфери не наявного, а необхідного або такого, що відповідає певним вимогам) та онтологічне сплітаються і зростаються, як ми вже вказали, не є для системної теорії випадковою, а в тематиці соціальної активності є й показовою.

Зокрема, показовою вона є тому, що активність концептуально поєднується із соціальністю як *«зв'язком із соціально-цілим»* (суспільство, спільності, людство), і саме

дослідження систем соціальних зв'язків особистості та спільностями дозволить розкрити соціальність. Як пише О. Якуба, *«поняття соціальної активності дає уявлення про якість соціальності, рівень і характер її реалізації»* (Соціологія, 1996). Висловлюючись інакше, загальносоціальне, універсальне, макросоціологічне поняття *соціальності* тут безпосередньо зливається з мікросоціологічним, діяльнісним, суто особистісним поняттям *активності* особистості. В цьому сенсі О. Якуба вибудовує очевидно *синтетичну теорію*.

Втім, основний макросоціологічний фокус (за якого увага концентрується на макрорівні творення соціального порядку) все-таки залишається, оскільки соціальну активність автор визначає як *«системну соціальну якість особистості, в якій виражається і реалізується рівень її соціальності»*, причому останній описується як *«глибина та повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкта суспільних відносин»* (Соціологія, 1996).

У спробах операціоналізації соціальної активності (нагадаємо, що операціоналізація – це «переклад» теоретичного судження або поняття на «мову» конкретних соціальних індикаторів, показників, способів вимірювання) О. Якуба згадує і моменти свідомості та діяльності, і цілісну соціальну якість, і стійке активне ставлення до суспільства, і активне ставлення до проблем розвитку суспільства, якісні особливості свідомості, діяльності та станів особистості. Інакше кажучи, тут сплітаються як категорії макросоціологічного, так і мікросоціологічного аналізу, що, втім, сама автор добре розуміє, резюмуючи: *«При системному підході соціальна активність постає як внутрішньо багатогранне явище, як єдність суб'єктивного та об'єктивного, як система орієнтації та цінностей, що виражають інтереси тих чи інших соціальних спільностей, як система почуттів, знань, вольових компонентів, як творче ставлення, що передбачає новації у розумінні та реалізації цінностей у різноманітних формах»* (Соціологія, 1996).

Зрештою, соціальна активність виявляється якістю, яка для особистості є системотворчою і створює цілісність самої особистості. Отже, можлива і повна відсутність активності: так, якщо дійсно є порушення взаємозв'язку ціннісної орієнтації та діяльності (наприклад, у ситуативній діяльності, без урахування

ціннісних орієнтацій), то повний розрив між ціннісним і діяльнісним компонентами особистості буде повним розпадом як активності діяльності, так і активності особистості. І тоді актор навряд чи може претендувати на те, щоб бути особистістю. Зауважимо, що пізніші дослідження та соціальні реалії продемонстрували, що соціальні системи здатні вмонтувати в себе акторів, у чийх діях не спостерігається жорсткого та однозначного зв'язку між ціннісним та діяльнісним компонентами, а для деяких соціальних систем це навіть більш функціональний випадок. В цьому сенсі концепція О. Якуби суттєво випередила час.

Активність як ключовий концепт Олени Якуби. Погляд О. Якуби на проблематику соціальної активності також характеризується як реалістський (на противагу номіналістському), макросоціологічний, системний (на противагу суб'єктивістському) і нормативний – на противагу нейтральному, веберіанськи-дюркгаймівському, тобто такому, що самоусувається від оцінювання явища.

Олена Якуба в цьому і в інших сенсах була дуже послідовним теоретиком. Вже у ранніх визначеннях соціологічної активності О. Якуба, вказуючи, що соціальну активність визначають через *«насамперед результат діяльності»*, окреслює свою позицію: *«Водночас визначення рівня немислиме без аналізу ціннісної орієнтації, що виражає потреби, інтереси, установки відповідного суб'єкта суспільних відносин»*. Інакше кажучи, *«для нас аж ніяк не байдуже, що цінується в громадській діяльності насамперед, в ім'я чого чинять ті чи інші дії, які методи, засоби при цьому застосовуються»* (До питання критеріїв рівня розвитку соціальної активності, 2004). Отже, вже в ранніх працях О. Якуба апелює до аналізу мотивів, який *«дає знання ступеня свідомості та ідейної переконаності, які лежать в основі суспільно-активної поведінки»* (До питання критеріїв рівня розвитку соціальної активності, 2004), де виділяє чотири групи дій:

- суспільно корисна діяльність;
- розвиток власної особистості;
- формальне виконання громадських доручень;
- егоїстично-корислива діяльність.

Навряд чи такий ієрархізуючий підхід до феномену та його епіфеноменів (де, нагадаємо, епіфеномен – «додаток до явища», щось побічне, що його супроводжує; у переносному сенсі – прояв більш глибокого феномену) був би радикально схвалений у сучасній – пострадянській і не лише – соціології. Не підвищує шансів на це й колективістський пафос позиції Олени Якуби, однак саме ієрархізація як прийом і колективізм як пафос дають шанс повернути категорії соціальної активності специфічне значення, не розмите ані надмірним вживанням, ані політичним впливом, ані релятивістським абсолютизмом.

Філософське та антропологічне підґрунтя такої позиції базується на марксистській філософії та антропології людини як істоти перетворюючої. Як пише Олена Якуба, «людина, реалізуючи властиве їй прагнення до перетворення навколишнього світу і самої себе, не може не звертатися до вирішення спільних справ, пов'язаних з управлінням суспільними процесами. Саме це і перетворює її на громадянина» (*Суспільна активність, її зміст та критерії*, 2004). Саме тому «аж ніяк не будь-яку діяльність, так чи інакше пов'язану з діяльністю громадських організацій, можна розглядати як суспільно активну, а самий факт членства в тій чи іншій організації – як прояв суспільної активності. Характеристика будь-якої діяльності вимагає врахування її спонукань та результатів» (*Суспільна активність, її зміст та критерії*, 2004).

Інакше кажучи, соціальна активність не може бути вивчена:

- акціоналістськи (для цього достатньо було б просто «діяльності»),
- конструктивістськи (для цього достатньо було б «результатів»),
- символічно-інтераціоналістськи (для цього достатньо було б членства),
- інституційно (для цього достатньо було б організацій),
- психологістськи (для цього достатньо було б спонукань),
- і навіть феноменологічно (для цього достатньо було б одних актів сприйняття).

Соціальна активність має бути вивчена, за логікою О. Якуби, виключно з урахуванням тих мотивацій, думок, інтенцій, планів, на які спирається у своїй діяльності людина: «Суть соціальної активності у справді свідомій, ініціативній дії.

Справжню суспільну активність завжди відрізняє творчий характер діяльності, що тісно пов'язаний з особистою відповідальністю за спільну справу» (Суспільна активність, її зміст та критерії, 2004). Чи робить все це її суб'єктом? Чи робить все це її діяльність активною? Як все це поділяється (спів)учасниками соціального процесу? Як, зрештою, все це дозволяє усвідомити себе й оточуючих, відтворити дію, наповнити її ініціативою та творчістю? І навіть як все це пов'язане з відповідальністю? Парадоксально (сказав би сучасний соціолог) та діалектично (як це є насправді) О. Якуба пов'язує активність, ініціативність та відповідальність.

Ось чому, цілком у логіці марксового поняття Gemeinwesen, соціальна активність визначається через функціональні особливості соціальної спільноти (на макрорівні), загальну соціальність особистості (на мікрорівні), прийняття ціннісних структур суспільства: *«Соціальна активність демонструє рівень реалізації функціональних особливостей соціальної спільноти, рівень загальної соціальності особистості, її внутрішню потребу у служінні громадському обов'язку, рівень прийняття цінностей суспільства» (Поняття соціальної активності особистості, 2004). Достатньо порівняти цю тезу з марксівським поняттям Gemeinwesen, яке було утворене з двох німецьких слів «спільне» та «буття», і яке позначає у Маркса ціле гроно смислів: спільноту, родову сутність людини, спільну природу для всіх людей, соціальність, поєднаність суспільними відносинами тощо.*

Звернемо увагу на те, що словосполучення «функціональні особливості соціальної спільноти» в даному визначенні є не тільки функціоналістським за змістом, тобто описує соціальні функції, але й функціональним за формою, тобто є вторинним, залежним, функцією від чогось більш первинного. Тоді як змінною, функцією від якої є особливості соціальної спільноти, є саме «загальна соціальність особистості», яка роз'яснюється через «прийняття ціннісних структур». Інакше кажучи, особливості соціальної спільноти є чинником, який породжує в тому числі і такий прояв, як соціальність особистості.

Від активності до соціальності: більш пізні розробки. Усі вищезгадані аспекти концепції О. Якуби добре простежуються і в її пізніших працях. Так, наприклад, вона остаточно визначається з

мікрорівневою сутністю при макрорівневій укоріненості явища соціальної активності: *«Громадська активність – це якість, що виражає соціальність особистості, тобто її зв'язок з соціальним цілим, із суб'єктами у суспільному розвитку. У суспільній активності особистості яскраво проявляється її здатність та готовність діяти на користь суспільства, глибина прийняття суспільних інтересів»* (Комуністичні ідеали, 1977).

Звернемо увагу на те, що сутнісні виміри даного визначення пролягають у пластах мікрокатегорій «особистість», «здатність і готовність діяти», «прийняття», тоді як генетичні та епістемологічні виміри – у макропластах «соціальне ціле», «соціальність», «інтереси суспільства», «суспільні інтереси». В даному випадку сутнісний вимір – чим явище є саме по собі, чим воно відрізняється та характеризується; *генетичний* вимір – «походження», «генеза» явища; *епістемологічний* вимір – способи дослідження та операціоналізації. Інакше кажучи, в цій синтетичній концепції структурні, системні, інституційні, групові феномени спільноти досліджуються через мікрорівневі детермінанти та аспекти, зокрема, суб'єктивні та особистісні. В цьому і полягає одна з найбільших синтетичних амбіцій в соціології.

Зауважимо, Олена Якуба звертається як до макросоціальних, так і до мікросоціальних індикаторів: *громадянськість, відповідальність, ініціативність, сумлінність, масштаби, інтенсивність, результативність*. Дивлячись на ці індикатори, можна сказати, що аналіз активності здійснюється активно, тобто залученим чином у власне соціальну активність, і від веберіанського ідеалу відстороненості від цінностей, свободи від оцінки О. Якуба явно є далекою: *«Будь-яка діяльність є соціально зумовленою, але вона може бути за своєю спрямованістю антисуспільною»*, оскільки власне соціальна активність визначається як *«... ставлення людини до світу соціальних цінностей, що виражається у конкретній діяльності»* (Комуністичні ідеали, 1977). Отже, вона інтерпретує активність не як процес, а як тривало відтворювану стійку структуру відносин, де конкретна діяльність є лише ситуативним виразом – і в цьому сенсі вона набагато випередила, наприклад, сучасного польського соціолога П. Штомпку з його розділенням діяльності та дії.

Отже, центром концепції соціальної активності виявляється соціальність – еквівалент марксового *Gemeinwesen*: *«Соціальність особистості у широкому значенні цього терміну – це її зв'язок із соціальним цілим: суспільством, соціальними спільнотами, людством загалом»* (*Критерії та показники соціальної активності особистості, 1991*). Безумовно, тут виникають різноманітні логічні та етичні колізії на предмет можливих рольових та діяльнісних конфліктів, що впливають із різнорівневих ідентичностей (ідентичності «глобальної людини», громадянина країни, члена локальної спільноти) або з різнорівневих цінностей (загальнолюдських, національних, локальних, професійних), проте тут ні про який лінійний детермінізм і соціальний реалізм у його радикальному зводі не йдеться. Адже автономія особистості зберігається: *«Високий рівень соціальної активності передбачає не бездумне дотримання інтересів соціуму, автоматичне прийняття його цінностей, а самотійне їхнє осмислення, розуміння суті, свідомий їхній вибір. Тому більшою мірою, ніж інші соціальні якості, соціальна активність дозволяє дати оцінку соціальної зрілості особистості»* (*Критерії та показники соціальної активності особистості, 1991*). Тут свобода особистості поєднується з усвідомленим ставленням до свободи.

Проте й ті загальносоціальні «вимоги» зберігаються і відтворюються. Причому універсалізм соціальної активності виявляється важливим елементом соціальної універсальності: *«Поширеним виразом суперечливості соціальної активності є в сучасних умовах протиставлення та абсолютизація соціальних цінностей того чи іншого рівня, наприклад, потреб, інтересів, цінностей окремої нації – цінностей суспільства, цінностей окремих спільнот – загальнолюдських цінностей»* (*Критерії та показники соціальної активності особистості, 1991*). Виявляється, що соціальний активізм, соціальна активність неможливі з партикулярних позицій (нагадаємо: партикулярне – таке, що «дивиться» на явище з точки зору якої-небудь частковості, конкретності, відокремленості), з позицій приватних інтересів, що, звісно, не скасовує практичного насамперед компоненту соціальної активності: *«...головне у моральній культурі – це реальна моральна активність, бо культура – це не стільки спрямованість свідомості й рівень знання, скільки певний*

стан реалізації, практичного освоєння» (Моральна культура молодого фахівця, 1985).

Одним з розвитків цієї думки є концепт зрілості, яку авторка визначає так: *«Соціальна зрілість – це певна характеристика активності особистості, рівень її розвитку, звернені до соціальних функцій особистості. Соціальна зрілість дає уявлення про рівень соціальності особистості, її зв'язок із соціальним цілим..., готовності діяти в суспільних інтересах, глибини прийняття останніх» (Виховний процес у вищій школі, 1988).* Масивність етичного навантаження даного визначення є цілком очевидною.

При цьому О. Якуба покладає на соціальну активність особливі надії як на макро-, так і мікрорівні. У цьому сенсі її спадщина схожа на ідеї та розробки з приводу «людини діючої» іншого сучасного соціолога – Алена Турена. В тому числі у протиставленні активності традиції, стійкості, поміркованості: *«В умовах якісного перетворення суспільства проблема соціальної активності має та особистості набуває особливого значення. Процес радикального поновлення неможливий без залучення до нього найширших мас, без розвитку нових нетрадиційних форм соціальної активності» (Соціологія, 1996).*

Цей взаємовплив соціальної активності та соціальності особистості, макросоціальних чинників та мікросоціальних наслідків перебуває в особливому фокусі уваги О. Якуби: *«Вихідним, відправним у розумінні соціальної активності є з'ясування її зв'язку із соціальністю особистості. Соціальність особистості у широкому значенні цього терміну – це її зв'язок із соціальним цілим: суспільством, соціальними спільнотами, людством» (Соціологія, 1996),* причому йдеться саме про глибину та повноту зв'язку особистості з соціальним цілим, і лише за цієї умови особистість перетворюється на суб'єкта соціальних відносин: *«Соціальна активність особистості – системна соціальна якість, у якій виявляється і реалізується рівень її соціальності, тобто глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкта суспільних відносин» (Соціологія, 1996).*

Інакше кажучи, будь-які спроби визначити соціальну активність абстраговано від соціальної цілісності, від суспільної системності у всьому їхньому різноманітті й, як би висловився

Н. Луман, комплексності, були б однозначно відкинуті О. Якубою. Як вона зауважила, *«соціальна активність не може бути зведена до одного з моментів свідомості чи діяльності особистості. Це вихідна соціальна якість, яка виражає цілісне, стійке активне ставлення до суспільства, проблем його розвитку, та визначає якісні особливості й свідомості, і діяльності та станів особистості»* (Соціологія, 1996). Достатньо порівняти це зауваження з луманівським поняттям комплексності як надмірності можливого. Редукція комплексності і є одним з головних завдань будь-якої системи, яка це здійснює через операцію встановлення еквівалентності з оточуючим світом.

Сучасні інтерпретації, споріднені з аналізованим нами поняттям, відсилаються до приватних, часто глибоко суперечливих до соціальної загальності та системності, інтересів і цінностей, тому вони відкидаються Оленою Якубою. І хоча за багатьма формальними ознаками діяльність може бути описана саме як соціальна активність, але діалектично О. Якуба визнає, що *«активна особистість – особистість, для якої найвищою цінністю є життя в ім'я суспільних інтересів, життя в гушці соціальних подій, життя, суб'єктивно включене в рух та розвиток суспільних організмів та суспільних процесів»* (Соціологія, 1996). А це означає, що така людина не «відсторонюється» від суспільства, не ставить себе всупереч суспільству та на протигагу суспільним інтересам, розвитку суспільства. У цьому сенсі носії соціальної активності, що протиставляють себе суспільству, демонструють своє нерозуміння глибинних механізмів існування та розвитку суспільства, і, зрештою, не мають «самостійної суб'єктності», аж ніяк не заслуговували б на позначення словами «соціальна активність» з її точки зору: адже до формальних ознак соціальної активності можна віднести *«сильне, стійке ... прагнення впливати на соціальні процеси», «реальна участь у суспільних справах», «прагнення змінити, перетворити, або, навпаки, зберегти, зміцнити соціальний порядок», «готовність... реалізувати інтереси», «активна діяльність» тощо. Це такі ознаки, які характеризують форму соціальної активності, не торкаючись її змісту»*.

Саме в цьому і полягає складність дослідження соціальної активності: адже *«в основі соціальної активності лежать особливі характеристики самосвідомості особистості, що ідентифікують її з соціумом і розглядають її як суб'єкта, який виражає та захищає інтереси спільності як власні»* (Соціологія, 1996). Потрібно враховувати, що дослідити подібні особистісні структури методиками та техніками класичної емпіричної соціології досить важко, особливо враховуючи різноманітні ефекти, пов'язані зі щирістю респондентів.

О. Якуба пропонує критерії для вимірювання соціальної активності на структурному та функціональному рівнях: *«Показниками високого рівня соціальної активності є усвідомлена включеність до соціального життя, висока особиста значущість інтересів суспільства в цілому та конкретних спільнот, усвідомлення особистістю свого місця в суспільстві, персональної відповідальності за процеси, що відбуваються в ньому. ...Необхідно виявити, чи бере особистість на себе (у зв'язку з орієнтацією на певні цінності) додаткові зобов'язання, більш вагомі спеціалізовані ролі або лише сумлінно чи ініціативно виконує попередні»* (Соціологія, 1996).

Зауважимо, що знов-таки О. Якуба досліджує суто діяльнісні (тобто за зовнішніми проявами) феномени крізь призму цілей, зобов'язань, ролей, сумлінності, ініціативності. У цьому сенсі синтетичні інтенції О. Якуба зберігає протягом усієї своєї концепції: *«Порушення цілісності активності як соціальної системної якості спостерігається найяскравіше у взаємозв'язку ціннісної орієнтації та діяльності, коли діяльність розвивається всупереч ціннісним орієнтаціям на базі ситуаційних мотивів»* (Соціологія, 1996).

Олена Якуба: погляд із ХХІ століття. Отже, для соціології ХХІ століття Олена Якуба пропонує цілу низку перспективних та цікавих розробок, які мають бути затребувані в подальших дослідженнях, які з точки зору теорії містять синтетичний потенціал, тобто здатність поєднувати різні теоретичні та концептуальні позиції.

Так, *системність* є метафілософською та світоглядною характеристикою її соціологічної концепції. Інакше кажучи, системність існує не лише як концептуальний елемент її теорії,

але і як методологічна установка і навіть світоглядний імператив (з якого, як ми побачили виростають і морально-етичні імперативи також). Класичність та неокласичність концепції О. Якуби демонструє нам, що ігнорування онтологічної системності суспільства у сучасній соціології призводить до ряду пізнавальних та методологічних ефектів. При цьому системність теорії О. Якуби не заважає їй звертатися до, здавалося б, мікросоціологічних і навіть соціально-психологічних сюжетів та категорій при дослідженні активності та суб'єктності, а також їхнього зв'язку із соціоструктурними та соціокультурними феноменами.

Навіть стислий аналіз системності як категорії, її місця в соціологічній концепції Олени Якуби, а також евристичного потенціалу цієї ідеї в сучасній соціології дозволяє продемонструвати, що сучасна соціологія, часто відмовляючись як від загальносоціологічного теоретизування, так і від макросоціологічного і реалістичного погляду на соціальний світ, втрачає не тільки в чіткості та однозначності концептуалізацій, а й у змістовності та різноманітності опису соціального світу.

Концепція *соціальної активності*, запропонована О. Якубою, відрізняється високим рівнем конкретизації та операціоналізації. При цьому неухвага до цієї конкретизації та операціоналізації має для соціології та соціальної практики вже зараз не лише епістемологічні, але й соціальні, політичні, культурні наслідки.

І, нарешті, не менш важливою є та сама громадянська позиція та соціологічна зацікавленість і залученість, які за О. Якубою помічали всі, хто її знав, і які втілюються в її словах: *«Для інтелігентної людини характерна духовність, яка виявляється у єдності, послідовності системи цінностей, єдності раціонального, емоційного та вольового рівня їхнього прийняття... Інтелігентній людині властива наднормативна активність, послідовне відстоювання своїх позицій, моральна активність як рішуче відстоювання гуманних норм, боротьба з їх порушенням, єдність цілей та засобів діяльності та заперечення при цьому насильницьких методів, засобів як невідповідних високим гуманним загальнолюдським».*

Контрольні запитання

1. Як Олена Якуба визначає соціальну системність? З якими іншими концепціями Ви могли б порівняти розробки Олени Якуби?

2. Як Олена Якуба визначає соціальну активність? Які ознаки соціальної активності вона наводить?

3. Як співвідносяться в концепції Олени Якуби активність, системність, діяльність та суб'єктність? Чи будь-яка діяльність є суб'єктною та активною? Чому?

4. В чому полягає макросоціологічний та реалістський аспекти концепції Олени Якуби? Чому вони переважають в її розробках над мікросоціологічним та номіналістським? У чому це проявляється?

5. Яка роль поняття соціальності в концепції Олени Якуби? Що саме означає це поняття та як воно поєднується з поняттями особистості, активності, відповідальності, спільноти?

6. Прочитайте «Дев'ять тез про майбутнє соціології» Ентоні Гіденса. Про що йдеться там мова? Чи справдилися прогнози та думки англійського соціолога?

7. Згадайте, чим відрізняється вісь «мікросоціологія – макросоціологія» від осі «номіналізм-реалізм», та покажіть, як ці осі проявляються в концепції Олени Якуби.

8. Згадайте, які саме концепції відносяться до системних та до синтетичних концепцій. Які ще синтетичні концепції Ви пам'ятаєте?

9. Згадайте, в чому полягає структурний функціоналізм Толкотта Парсонса, чому він заснований саме на структурних аспектах і чим він відрізняється від більш функціоналістського варіанту у виконанні Роберта Мертона. Покажіть, як проявляється у концепції О. Якуби функціоналістський підхід.

10. Знайдіть у наведених у розділі цитатах Олени Якуби категорії макро- та макрорівня. Обґрунтуйте, чому вони є саме такими.

11. Проаналізуйте типологію соціальної дії Олени Якуби. За якими критеріями вона побудована? Чи є вона вичерпною? Чому?

12. В чому полягає різниця між функціональним та функціоналістським? Поясніть, розкривши тезу про

словосполучення «функціональні особливості соціальної спільноти».

13. Ознайомтеся з розрізненням діяльності та дії Пьотром Штомпкою в «Соціології соціальних змін». Порівняйте його з визначенням Олени Якуби. Визначте, де в цих розрізненнях проявляються структурні, а де – активні аспекти, де макро-, а де – мікрорівні.

14. Зверніться до концепцій Толкотта Парсонса та його наступника в англо-американській соціології Ентоні Гіденса. Ознайомтеся з ключовими категоріями та співвідношеннями між ними. Порівняйте розробки Олени Якуби з англо-американськими теоретиками з точки зору системності, синтетичності, категоріальної організованості.

15. Чому концепцію Олени Якуби можна вважати синтетичною? В чому це проявляється?

16. В чому полягає нормативність та етизованість концепції Олени Якуби? Які переваги та недоліки такої позиції?

17. Чи погодилась би О. Якуба з тим, що далеко не кожна діяльність може бути названа активною? Чи погодилась би вона з сучасним розумінням активізму? Чому?

18. Згадайте, що таке онтологія та епістемологія. Покажіть, як їхнє співвідношення «зустрічається» в концепції Олени Якуби.

Рекомендована література

Якуба О. Соціологія. Харків: Константа, 1996. 176 с. (опубліковано російською мовою)

Якуба О. До питання критеріїв рівня розвитку соціальної активності. *Олена Олександрівна Якуба. Вчений. Вчитель. Людина.* Харків, 2004. С. 16-18. (опубліковано російською мовою)

Якуба О., Бухалов Ю. Суспільна активність, її зміст та критерії. *Олена Олександрівна Якуба. Вчений. Вчитель. Людина.* Харків, 2004. С. 19-29. (опубліковано російською мовою)

Якуба О. Поняття соціальної активності особистості. *Олена Олександрівна Якуба. Вчений. Вчитель. Людина.* Харків, 2004. С. 67-84. (опубліковано російською мовою)

Якуба О. Критерії та показники соціальної активності особистості. *Вісник Харківського університету. Методологічні та методичні проблеми соціологічних досліджень соціальної*

активності особистості. 1991. № 351. С. 19-26. (опубліковано російською мовою)

Виховний процес у вищій школі: його ефективність. Соціологічний аспект / О. Якуба, В. Арбеніна, О. Андрющенко та ін. Київ: Вища школа, 1988. 275 с. (опубліковано російською мовою)

Якуба О. (ред.) Комуністичні ідеали та становлення особистості студента. Харків: Вища школа, 1977. 203 с. (опубліковано російською мовою)

Якуба О. Моральна культура молодого фахівця, проблеми її формування у ВНЗ. Вісник Харківського університету. Формування соціальної активності спеціаліста у ВНЗ. 1985. № 271. С. 36-44.

Соціальна активність фахівця: витоки та механізм формування. Соціологічний аналіз. Харків: Вища школа, 1983. 215 с. (опубліковано російською мовою)

Голіков О. С. Евристики концепту «соціальна активність» в інтерпретації Олени Якуби: погляд із соціології знання і 2019 року. Український соціологічний журнал. 2019. Випуск 21. № 1. С.7-15.

Golikov A. S. Systemicity as a Characteristic of Society in the Interpretation of Yelena Yakuba: Heuristic Possibilities for Contemporary Sociology. Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological Studies of Contemporary Society: Methodology, Theory, methods". 2022. № 48, С.7-13.

СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ІРИНИ ПОПОВОЇ

Олена Князева

Ірина Марківна Попова (1931-2008) народилася 3 березня 1931 року в Ростові-на-Дону. Кандидатську дисертацію на тему «Психологізм як характерна риса сучасної американської соціології» захистила в 1961 р., а докторську «Стимулювання як засіб управління трудовою діяльністю» – у 1976 р.²

З 1955 по 1970 роки вона працювала асистентом, викладачем, а потім доцентом на кафедрі філософії Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. З 1970 по 1975 роки була керівником відділу соціології управління Одеського філіалу Інституту економіки Академії наук УРСР. У 1975 році повернулася до університету на посаду професорки кафедри філософії гуманітарних факультетів, а через два роки стала її завідувачкою. З березня 1992 р. і до останніх днів свого життя вона була професоркою кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. У 1980-х роках І. Попова була членом правління та комітету з професійної етики Радянської соціологічної асоціації, а також головою Одеського відділення Радянської соціологічної асоціації. З грудня 1990. по 2003 рр. була головою Бюро Південно-Українського відділення Соціологічної асоціації України (САУ). З 2004 по 2006 рр. була членом Комісії з професійної етики САУ, а з 2007 р. – її Головою.

Ірина Марківна Попова пішла з життя 28 травня 2008 р. (Україна, Одеса).

Життєвий та творчий шлях І. Попової. Ірина Марківна Попова народилася 3 березня 1931 року в Ростові-на-Дону. Її батьки, Марк Апкарович Попов та Віра Миколаївна Астахова, були інженерами-технологами. Після роботи в Ростові батько

² Під час підготовки розділу про І. Попову були використані матеріали: Панков А. А. Життя, віддане науці (пам'яті Ірини Марківни Попової) // Вісник Одеського національного університету. Т. 13. Вип. 5. Сер. Соціологія та політичні науки. Одеса: Астропринт, 2008. С. 13-22; матеріали з сайту <https://sociolog.od.ua/>

разом з сім'єю був переведений у 1938 р. до Краснодару, де у 1948 р. І. Попова закінчила школу з золотою медаллю і того ж року поступила на факультет філософії Ленінградського університету. За її спогадами, основним мотивом вступу на факультет філософії було зацікавлення людиною і її місцем в суспільстві. Вона закінчила університет у 1953 р., а влітку 1954 р. разом із чоловіком, Леонідом Курчиковим, переїхала до Одеси. У другій половині 50-х років, захопившись психологічним напрямком у сучасній соціології, Ірина Марківна підготувала кандидатську дисертацію на тему: «Психологізм як характерна риса сучасної американської соціології», яку захистила в 1961 р. в МДУ (Московському державному університеті). З 1955 по 1970 роки вона працювала асистентом, викладачем, а потім доцентом на кафедрі філософії Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. З 1970 по 1975 роки була керівником відділу соціології управління Одеського філіалу Інституту економіки Академії наук УРСР. Як згадує Ірина Марківна, «1970 рік став вирішальним у моїй творчій біографії. В Одесі організовувалося Відділення Інституту економіки Академії наук України. Мені запропонували перейти туди для організації сектора соціологічних досліджень. Я зважилася покинути Університет і повністю присвятити себе дослідженням на промислових підприємствах. Практично всі співробітники цього сектору були моїми колишніми студентами. Це були історики, економігеографи, математики та філологи. Усім їм належало стати соціологами» (*Як ставали на ноги і як розучилися ходити, с. 45*). Перед тим в її житті був довгий період виключно академічної роботи, але ось тут вона втягнулася до прикладної соціології, яка справді функціонувала як фабрика (буквально і переносно) з виробництва соціологічної інформації для управлінських рішень. Їй удалося гармонійно поєднати свої теоретичні пошуки з прикладними дослідженнями: «У проєкт досліджень у виробничих колективах від самого початку заклали розв'язання низки теоретичних завдань, а отримані емпіричні дані інтерпретували відповідно до частково сформованих у мене теоретичних уявлень», згадувала Ірина Марківна» (*Як ставали на ноги і як розучилися ходити, с. 47*). Ірина Попова бачила, як соціологічні дані сприймаються та використовуються віддаленими від соціології управлінцями, тому у неї виникали

питання не лише щодо того, як зібрати і проаналізувати дані про соціальну реальність, але й про те, як зробити соціологічну інформацію більш зрозумілою та доступною для непрофесіоналів. Так вона описувала свою позицію: «Великим гріхом соціології вважаю жонгливання кількісними даними без їх серйозної змістовної інтерпретації» (*Як ставали на ноги і як розучилися ходити, с. 40*).

У 1975 році Ірина Попова повернулася до університету на посаду професорки кафедри філософії гуманітарних факультетів, а через два роки стала її завідувачкою. З березня 1992 року і до останніх днів свого життя вона була професоркою кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. У 1980-х роках І. Попова була членом правління та комітету з професійної етики Радянської соціологічної асоціації, а також головою Одеського відділення Радянської соціологічної асоціації. З грудня 1990 по 2003 рр. Ірина Марківна була головою Бюро Південно-Українського відділення Соціологічної асоціації України (САУ). З 1991 по 2004 рр. вона була членом Правління САУ. З 2004 по 2006 рр. — членом Комісії з професійної етики САУ. У 2007 році її обрали головою цієї Комісії, і вона очолювала її до своєї смерті (*Панков. Життя, віддане науці (пам'яті Ірини Марківни Попової)*).

І. Попова завжди дотримувалася принципу дистанційованого ставлення до об'єкта соціологічних досліджень і ставилася до соціологічних даних як до засобу пояснення соціальної реальності, а не її трансформації. Вона намагалася пояснювати соціальну реальність, використовуючи ціннісно-нормативний підхід: «я усвідомлюю, що перші враження від зіткнення із соціологією, безсумнівно, позначилися на всій подальшій роботі. Соціопсихологізм згодом у моїй свідомості трансформувався в «ціннісно-нормативний підхід» і привів до необхідності з'ясувати роль знаків, символів у людській поведінці, їхні функції в суспільних системах, межі й можливості ціннісно-нормативного регулювання» (*Як ставали на ноги і як розучилися ходити, с. 40*). Крім того, І. Попова є автором концепції стимулювання (яка дещо відрізняється від ціннісно-нормативного способу регулювання людської поведінки) та концепції «двоїстості людського досвіду» (предметно-практичного і символічного досвіду), які вона використовувала

під час інтерпретації результатів опитувань населення, що проводилися на пострадянському просторі. Вона ввела до соціологічного обігу поняття «повсякденна ідеологія» та продемонструвала доцільність його використання під час соціологічного аналізу проблем еволюції повсякденної свідомості.

У 1996 р. в межах Програми «Трансформація гуманітарної освіти в Україні» було видано один з найкращих навчальних посібників з соціології, автором якого була І. Попова, – «Соціологія: пропедевтичний курс». Основний внесок І. Попової в соціологію полягає у використанні системного підходу для відокремлення об'єктивно-предметної та суб'єктивно-ціннісної соціологічної методології та обґрунтування плідності цього розрізнення для вирішення ключових соціологічних питань, таких як розуміння специфіки ціннісного світогляду, взаємозв'язку свідомості та діяльності, вербальної та фактичної поведінки. Це дало можливість по-новому поставити та вирішити безліч конкретних соціологічних завдань, які стосувалися трудових відносин, соціальних відносин, етнополітичних процесів, а також теоретично осмислити низку актуальних практичних питань, таких як легітимізація, парадокси свідомості, еволюція радянської ідеології, оцінки ідеології та практики соціального реформування тощо. Ірина Марківна Попова вважала, що одним з завдань соціолога є популяризація соціологічних знань серед населення, що має назву «публічної соціології». Ірина Марківна неодноразово виступала перед мешканцями Одеси та Одеської області з лекціями та консультаціями за радянських та пострадянських часів.

Найкращими соціологічними працями Ірини Попової вважаються історико-соціологічні нариси «1989-1991. Діагноз часу (Одесити про себе та зміни в суспільстві)» (2006), метою яких є характеристика повсякденної свідомості в період кризи «перебудови», а також монографія «Повсякденні ідеології. Як вони живуть, змінюються і зникають» (2000), основні ідеї якої розглянемо у наступному підрозділі.

Концепція «повсякденних ідеологій» Ірини Попової. За словами І. Попової, основною мотивацією написання монографії «Повсякденні ідеології. Як вони живуть, змінюються і зникають»

було бажання надати тлумачення результатів опитувань, що були проведені в Одесі та Одеській області починаючи з 1989 року. «Повсякденна ідеологія» визначається як «ідеологія, що формується в процесі безпосередньої життєдіяльності». Однак, наукова значущість цієї монографії полягає не тільки в розумінні природи «повсякденної ідеології», а й в авторських міркуваннях щодо цілого кола проблем: парадоксів свідомості, темпоральних переживань, еволюції радянської соціалістичної ідеології, а також оцінки ідеології та практики соціального реформування. Головне питання, яке перебуває в полі зору Ірини Попової: *чому і як втрачають своє значення вірування, чому зникають відповідні їм ідеології? Як змінюється повсякденна ідеологія?* У роботі аналізується передусім доля радянської соціалістичної ідеології. Ідеологія трактується Іриною Поповою вельми широко та означає сукупність поглядів і уявлень, типових для широких мас населення, що характеризують не тільки спеціалізовану, а й так звану «повсякденну свідомість» (*Повсякденні ідеології*, с. 8). В основі розуміння природи повсякденної ідеології та особливостей її зміни закладено ідею про необхідність визнання своєрідності двох видів людського досвіду: індивідуально-практичного (об'єктивного) та культурно-символічного (суб'єктивного), про методологічну доцільність розмежування двох способів регулювання людської діяльності: предметно-речової (функціональної) та ціннісно-нормативної (символічної). Важливо, що особливе місце в розумінні природи ідеології І. Попова відводить К. Мангайму, Н. Луману, а також Ю. Габермасу, С. Московічі, Р. Будону, виокремлюючи соціологічну методологію К. Маркса та Ф. Енгельса як таку, що має неабияку цінність для аналізу феномену ідеології.

І. Попова вказує на необхідність розрізняти ідеологію та *соціальну міфологію*, наголошуючи, що вони мають свої особливості та характеристики. На її думку, основна відмінність між міфом та ідеологією полягає в тому, що міф описує онтологічні ідеї та образи, тоді як ідеологія містить ціннісно-нормативний компонент та уявлення про належну поведінку (*Повсякденні ідеології*, с. 19). Особливу увагу І. Попова приділяє схожості «повсякденної» та «спеціалізованої» ідеології, що «полягає в тому, що й та, й інша використовують механізми легітимації, які зумовлюють їхнє функціонування». «Легітимація,

здійснювана повсякденною свідомістю, передбачає відоме теоретизування, що (як, утім, і будь-яке ідеологічне теоретизування), означає звернення до ціннісних уявлень, а знання, які використовуються під час легітимації, мають мотивувальний характер. Легітимація якраз спрямована на те, щоб приватний інтерес виглядав як загальний, тією чи іншою мірою масовий», при цьому «легітимність порядку – це авторитетність, віра в його правомірність і справедливість, що, своєю чергою, передбачає наявність абстрактних уявлень про правомірність і справедливість» (*Повсякденні ідеології*, с. 27).

Розглядаючи структуру повсякденної ідеології, І. Попова звертає увагу на соціальні уявлення як головний структурний компонент. Соціальні уявлення визначаються як «когніції, що характеризуються синкретичністю та різноманіттям своїх функцій (зокрема, пізнавальних, пояснювальних, орієнтувальних та інших)» (*Повсякденні ідеології*, с. 25). На думку Ірини Марківни, саме ці конструкції й забезпечують виконання ідеологічних функцій повсякденною свідомістю, визначають її структуру. Надалі І. Попова переходить до розгляду природи повсякденних ідеологій крізь призму ідей та інтересів. «Важливим є визнання того, що засвоєння ідей передбачає їхнє проникнення в інтереси та що саме останні завжди стоять за ідеями. Засвоєння ідей, масштаби їх поширення і спонукальна здатність зумовлені тим, якою мірою пов'язані ідеї з інтересами» (*Повсякденні ідеології*, с. 45).

На думку Ірини Попової, однією з важливих характеристик повсякденної ідеології є переживання соціального часу. У зв'язку з цим особливу увагу в її монографії приділено людським уявленням про сьогодні, минуле і майбутнє, а також сфокусовано увагу на зв'язку між суб'єктивною темпоралізацією та природою і характером соціальних змін взагалі та змін повсякденної ідеології зокрема (*Повсякденні ідеології*, с. 80).

Для соціологічного дослідження суб'єктивного, внутрішнього часу Ірина Попова запропонувала методологію, що давала б змогу, з одного боку, виявляти особливості конструювання часової суб'єктивної реальності, з іншого – пояснювати специфіку механізмів такого конструювання, пов'язуючи їх із певними соціальними та конкретно-історичними обставинами. Ця методологія передбачає розуміння не тільки

взаємовідносин між внутрішньоособистісним і зовнішнім чи соціально-культурним, а й взаємодії суб'єктивно-ціннісного, символічного й об'єктивно-предметного, безпосередньо практичного досвіду особистості та суспільства (*Повсякденні ідеології*, с. 81-82). І. Попова звертає увагу на те, «що слід прийняти як емпіричні референти оцінки теперішнього, минулого і майбутнього» (*Повсякденні ідеології*, с. 87). «Дійсно, фіксування теперішнього, минулого і майбутнього в опитуваннях здійснюється найрізноманітнішими способами, і «рознесення» їх (теперішнього, минулого і майбутнього) часом надзвичайно ускладнене. Як оцінку теперішнього можна прийняти відповіді на різного типу запитання, де «теперішнє» безпосередньо згадується (приміром, «нині випадків порушення соціальної справедливості стало більше/менше», «як Ви оцінюєте своє теперішнє життя» тощо); де в запитанні вказівка на теперішнє безпосередньо не міститься, але припускається (приміром, «яким є матеріальне становище Вашої сім'ї», «чи дотримуються справедливості у нашому суспільстві» тощо). До оцінок сьогодення можна віднести задоволеність різного штибу (приміром, «чи задоволені Ви загалом і в цілому своїм життям», «чи задоволені Ви результатами голосування у вашому виборчому окрузі» тощо); коли запитують начебто про минуле (приміром, «як, на Вашу думку, вплинула приватизація на життя людей») або про майбутнє («чи вважаєте Ви, що вибори відбудуться без будь-яких порушень, у повній відповідності до закону»), але відповідь фактично передбачає оцінку сьогодення» (*Повсякденні ідеології*, с. 90). Однак вирішальна роль у створенні образу майбутнього і минулого належить сприйняттю змін, що відбуваються у суспільстві. Сприйняття їх як поліпшення дає перспективу, народжує оптимізм і допомагає перенести важке сьогодення. Усвідомлення погіршення життя призводить до ідеалізації минулого (*Повсякденні ідеології*, с. 95).

І. Попова розглядає в монографії проблеми суперечності повсякденної ідеології, парадоксів свідомості, що виявляються в результаті численних опитувань. Також значну увагу приділено ідеї соціальної справедливості. «Уявлення про соціальну справедливість є своєрідним стрижнем повсякденної ідеології, конституюючи її та зумовлюючи необхідну цілісність. Розуміння соціальної справедливості забезпечує певну солідарність і

відносну одностайність соціальної спільноти, що характеризується різноманітними соціальними відмінностями» (*Повсякденні ідеології*, с. 133).

У кінцевому розділі монографії «Повсякденні ідеології» І. Попова знову звертається до поняття «легітимації», яке є важливим механізмом, що зумовлює характер будь-якої ідеології. «Легітимація – чинник, що структурує (або деструктурує) повсякденну ідеологію і, зокрема, «повсякденний соціалізм». Девальвація соціалістичної ідеї найяскравіше позначилася у зв'язку з втратою легітимності радянської політичної влади» (*Повсякденні ідеології*, с. 140). Характеризуючи еволюцію соціалістичних ідей в повсякденній свідомості, І. Попова дає відповідь і на запитання про те, як зникають повсякденні ідеології, як саме різні рівні й елементи системи уявлень стають уразливими. «Під час еволюції повсякденної ідеології на пострадянському просторі на перший план виступають конкретні оцінки безпосередніх життєвих умов, а абстрактні уявлення втрачають своє значення, що свідчить про «розмивання» повсякденної ідеології, її аморфність. Справді, всупереч розхожій думці про особливу консервативність і живучість загальних ідей, є підстави припустити, що передусім саме абстрактні уявлення «відмирають» або взагалі втрачають своє значення для всієї системи уявлень і конкретних оцінок» (*Повсякденні ідеології*, с. 164). Узагальнюючи цей висновок, зроблений на підставі характеристики повсякденної ідеології певного періоду (періоду «реформування» або «модернізації»), І. Попова намагається переконати читачів в тому, що «саме індивідуально-прижиттєвий, безпосередньо-практичний, предметно-речовинний людський досвід (що є соціальним незалежно від того, чи здійснюється він індивідуально, чи колективно) має в певному сенсі базовий характер (і в онтогенетичному, і у філогенетичному плані). Він, зрештою, відіграє вирішальну роль не тільки в генезисі тих чи інших ідей, а й у їх засвоєнні, у зміні смислових значень, що відповідають різним культурним формам, у наданні словам іншого смислу, у зміні їхнього становища в «центрально-периферійному вимірі» (за термінологією Рокича), у перебудові систем уявлень, які правомірно й доцільно іменувати «повсякденні ідеології» (*Повсякденні ідеології*, с. 198). І. Попова зазначає, що практична діяльність зрештою вирішує і долю ідей,

ціннісних орієнтацій і мотиваційних комплексів, які «прийшли» іншим шляхом – за допомогою специфічно-культурного досвіду: отримані від «інших» або з'явилися як «культурні інсценізації». Саме в цьому досвіді слід шукати й пояснення того, чому відторгаються ідеї, які активно транслюються і наполегливо впроваджуються в маси на різних етапах соціальних змін і суспільних катаклізмів» (*Повсякденні ідеології*, с. 199).

Наостанок хотілося б навести висловлення Ірини Марківни в її останньому публічному виступі на І Міжнародних соціологічних читаннях пам'яті Наталії Паніної, що відбулися в Києві 10 грудня 2007 року. Ці слова зараз сприймаються як заповіт Ірини Марківни наступним поколінням соціологів: «Пам'ятайте про те, що за вами – не порожнеча, вам є від кого відштовхуватися. Ми були та ми ще є, і бажаю вам активно й посилено працювати на благородній ниві соціології» (*Публічність соціології*, с. 20).

Контрольні запитання

1. Що таке «повсякденна ідеологія» за визначенням І. Попової?
2. У яких логічних відносинах, на ваш погляд, знаходяться поняття «повсякденна ідеологія» та «повсякденна свідомість»?
3. У чому полягає різниця між поняттями «повсякденна ідеологія» та «соціальна міфологія»?
4. На думку Ірини Попової, однією з важливих характеристик повсякденної ідеології є переживання соціального часу. За допомоги яких показників, на ваш погляд, можна вимірювати соціальний час (окрім тих, які навела І. Попова)?
5. Як розуміє І. Попова поняття «легітимації»?

Рекомендована література

Панков А. А. Життя, віддане науці (пам'яті Ірини Марківни Попової) // *Вісник Одеського національного університету*. Т. 13. Вип. 5. Сер. Соціологія та політичні науки. Одеса: Астропринт, 2008. С. 13-22. (*опубліковано російською мовою*)

Попова І. М. Як ставали на ноги і як розучилися ходити // Ірина Марківна Попова: Меморія / сост.: М. Б. Кунявський,

Є. В. Лисеєнко, О. Р. Личковська. Одеса: Астропринт, 2011.
(опубліковано російською мовою)

Попова І. Соціологія: Пропедевтичний курс: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 1996. 271 с.

Попова І. М. Соціальна сфера економічної життєдіяльності суспільства // Економічна соціологія: Навчальний посібник / Під ред. Пилипенка В. Київ, 2002. С. 33-77.

Попова І. М. Соціологія дитинства // Спеціальні та галузеві соціології: Навчальний посібник. 2-е вид. За ред. Пилипенка В. Є. Київ, 2007. С. 270-307.

Попова І. М. 1989-1991. Діагноз часу (Одесити про себе та зміни в суспільстві). Одеса: Астропринт, 2006. 232 с.
(опубліковано російською мовою)

Попова І. М. Повсякденні ідеології. Як вони живуть, змінюються і зникають. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2000. 219 с.
<https://sociolog.od.ua/docs/2000-povsedn-ideologii.pdf> (опубліковано російською мовою)

Попова І. М. Публічність соціології. Доповідь на І Міжнародних соціологічних читаннях пам'яті Наталії Паніної // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2008. № 2. С. 14-20.
(опубліковано російською мовою)

РОЗДІЛ 19

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА СОЦІОЛОГІЯ: СИЛА ІНСТИТУТУ, ДИСКУРСУ, ДІЇ

Ольга Куценко, Світлана Бабенко

Українська соціологія пройшла довгий шлях інституціоналізації, самоідентифікації, формування стандарту етики, розвитку дослідницьких програм та методологічної культури, а також визнання суспільством. Багато рис, утруднень та здобутків цього шляху коріняться як у бурхливих політичних та економічних контекстах історії та сучасності, так й в національній інтелектуальній спадщині соціології, що розвивалась у відповіді на численні екзистенційні виклики. Українська соціологія укорінена у соціально-філософських дискурсах ХІХ століття, натхненних ідеями Просвітницького руху щодо природних прав людини, розвитку національної держави та способів покращення особистості, суспільства та врядування. З того часу українські соціальні вчені займалися критикою недосконалого соціального ладу, політичної залежності від Російської та Австро-Угорської імперій, проти польського впливу та системних обмежень щодо розвитку української національної культури та самосвідомості. Українські соціологічні дискурси та практики історично тісно пов'язані з рухом національного визволення та формуванням справедливого соціального порядку, з громадською та політичною активністю, будівництвом нації, самоврядуванням громад, національною ідентичністю та правами людини. Історичний зв'язок з цими інтелектуальними традиціями визначив лейтмотив сучасного розвитку української соціології.

З розпадом СРСР та становленням державного суверенітету України українське суспільство та соціологія зіткнулись з множинними викликами радикальних соціетальних змін. Ці зміни проявились в процесах демократизації, маркетизації, націєтворення, входження до глобального інформаційного та культурного простору, поширення застосування цифрових технологій, що ускладнювалось проявами аномії в суспільстві,

подвійної інституціоналізації (терміни Є. Головахи і Н. Паніної), залежності від спадщини російського домінування за часи СРСР, захопленням національних багатств політико-економічною верхівкою, поширенням корупції, а також геополітичною невизначеністю суспільства і держави. Накопичення суспільного незадоволення політикою і владою призвело до вибуху соціальних протестів у формах Помаранчевої революції у 2004 р., Революції Гідності (або «Євромайдан») у 2013-2014 рр., «електоральної революції» періоду президентських виборів 2019 року. Новим принциповим викликом для розвитку суспільства і соціології стало російське вторгнення в Україну, яке почалося з гібридної війни Російської Федерації проти України, анексії української АР Крим (з 20 лютого 2014 року), вторгнення в східні частини Донецької та Луганської областей (з квітні 2014 року), а з 24 лютого 2022 року початком повномасштабної воєнної агресії. Крім того, Україні довелося протистояти пандемії Covid-19 з 2019 по 2022 роки, що додало ще один рівень складності до існуючих суспільних викликів.

Протягом цих бурхливих часів українська соціологія продемонструвала свою потужність у відповіді на виклики, застосовуючи інституційні ініціативи, саморефлексію та дослідження, спрямовані на вирішення актуальних проблем, з якими стикається українське суспільство. Діяльністю своєї розгалуженої мережі дослідницьких інституцій та проєктів українська соціологія збирала, накопичувала, аналізувала, узагальнювала дані та розповсюджувала результати досліджень, щоб допомогти зрозуміти процеси в суспільстві, стан громадської свідомості, розчаклувати політико-ідеологічні міфи, посилити соціальний контроль над публічною владою, знайти оптимальні варіанти вирішення нагальних проблем, відповісти на різноманітні соціетальні виклики, а також підтримати стійкість держави і суспільства під час війни.

У цьому розділі ми заглибимося в історичні приклади діяльності української соціології, які демонструють її силу як науки та агента радикальних змін в новітній історії українського суспільства. В традиції від М. Фуко і П. Бурдьє, прояви сили соціології будуть розкриті у наступних трьох фундаментальних вимірах:

1) сила науки як *інституту*, здатного виробляти нове наукове знання, потрібне суспільству для самоусвідомлення та розвитку. Це – про професійну етику, методологічну культуру, способи організації взаємодії науки з владою та суспільством, врешті решт, про ефективність організаційної структури виробництва знання;

2) сила соціології як *дискурсу*, що формується навколо основних ідей виробленого знання про те, як протистояти нерівностям і конфліктам, як жити гідно, якими є бажані сценарії сталого розвитку тощо. Дискурсивна сила формується й поширюється завдяки соціологічній лексиці, наративам та уявленням, які описують, концептуалізують та інтерпретують соціальні явища, а також означають, конструюють і легітимізують досвід повсякденного життя людей. Ця сила проявляється також у створенні дискурсивних соціальних мереж в режимах поширення знання, освіти, публічності, включаючи взаємодію з медіа;

3) сила соціології як *дієвої практики*, її агентність, що відображує практичну корисність та соціальну відповідальність соціології в розвитку соціальних технологій покращення людського життя, інформування та озброєння політики та влади, бізнесу та громадянського суспільства адекватним знанням для їхніх зусиль вирішити проблеми з врахуванням існуючих викликів та реальностей. Стрижнем прояву цієї сили є незалежність та відповідальність соціології у відносинах з владою та громадянським суспільством.

Інституційна сила науки. З проголошенням незалежності України у 1991 році та наступними пострадянськими трансформаціями суспільства, соціологія в Україні успішно розвинула міцну професійну спільноту, багаторівневу інституційну структуру, а також принципи та правила проведення досліджень, соціологічної освіти та взаємодії з публічною владою, суспільством і медіа.

Інституційна структура соціології активно формувалася як в академічному, так і у прикладному, як громадському, так і в приватному секторах. Статус української соціології сьогодні визначається професійною діяльністю потужної і добре розвиненої інституційної мережі, яка сформувалася значною

мірою під «парасолькою» Соціологічної асоціації України. Професійна мережа соціологів розвивається навколо двох основних «стовбурів». Перший представлений *академічною соціологією*, двигунами якої є переважно діяльність Інституту соціології Національної академії наук України³ та соціологічних структур (факультети, кафедри, лабораторії, дослідницькі центри та проєктні групи) 27 українських університетів (на початок 2020-х років). Другий «стовбур» української соціології більш пов'язаний з прикладною соціологією, що переважно розвивається в проєктній сфері бізнесу, медіа, міжнародних організацій та громадянського суспільства і охоплює численні соціологічні та маркетингові компанії, центри, дослідницькі та аналітичні фонди, проєктні групи тощо. Синергетичним ефектом функціонування цих двох «стовбурів» інституційної мережі соціології в Україні, які професійно та функціонально взаємопов'язані, є динамічний стан сучасної української соціології, яка демонструє силу науки, соціологічного дискурсу та активності у різноманітних полях суспільного життя.

У формуванні інституційної сили української соціології потужну роль відіграли декілька подій професійного саморозвитку, які до цього часу залишаються потужними двигунами руху науки буреломними хвилями соціетальних змін. Серед таких доленосних подій виділимо наступні чотири:

1) Заснування Соціологічної асоціації України (САУ), розширення та зміцнення професійної спільноти.

САУ була заснована у 1990 році на основі Українського відділення Радянської соціологічної асоціації, яка була досить автономною, багатокомпонентною та активною протягом періоду свого функціонування у 1968-1990 роках (Українське відділення Радянської соціологічної асоціації було створено у 1968 році, мало 8 регіональних філій та успішно розвивалось під керівництвом Л.Сохань (з 1968 р.), а з 1978 року під керівництвом В.Чорноволенка). На початок 2020-х років САУ об'єднувала 21 регіональне відділення, понад 1300 індивідуальних та 25 колективних членів (впродовж більше ніж 30 років функціонування САУ її виборними президентами були

³ Інститутами Національної академії наук України, що мають соціологічний профіль, також є Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи та відділ моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування.

В. Волович (1990-1998), М. Шульга (1998 – 2007), В. Бакіров (з 2007 року)). З метою затвердження професійних стандартів у соціологічній спільноті, а також інституційних механізмів їх соціального контролю, у 2004 році був прийнятий Кодекс професійної етики соціолога, розроблений Н. Паніною разом із Комісією з професійної етики САУ. Прийняття Уставу САУ та Кодексу професійної етики визначило нормативно поле професійної діяльності українських соціологів, а дотримання їх норм стало обов'язковим для членства в Соціологічній асоціації України.

З метою захисту соціології від репутаційних втрат та інформаційно-психологічної агресії з боку некваліфікованих «продавців рейтингів» та псевдосоціологів, які фальсифікують соціологічну інформацію, САУ запровадила практику добровільної акредитації опитувальних та дослідницьких соціологічних організацій, які відповідають професійним стандартам та мають позитивну професійну репутацію. Список професійно надійних опитувальних соціологічних організацій, акредитованих САУ, публікується на вебсайті САУ і на початок 2020-х років включає 14 акредитованих організацій. Процедура акредитації сприяє підвищенню публічної довіри до соціологічної інформації, позитивно впливає на репутацію організацій та дозволяє підтримувати фахові стандарти соціологічної діяльності.

Кожні чотири роки Соціологічна асоціація України проводить конгреси, на яких презентуються теоретичні, методологічні та емпіричні здобутки українських дослідників та які стають певними тематичними «дороговказами» розвитку соціології на наступний період. Так, перший конгрес САУ (2009 р.) був сфокусований на викликах соціології з боку соціальної нестабільності в суспільствах, яка ставила під сумнів евристичність теорій, розроблених попередниками для сталих соціальних систем. Другий конгрес САУ (2013 р.) сфокусувався навколо теми «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи» і підкреслив практичне значення публічної соціології та соціологічного знання для політики реформ та управління суспільними процесами (https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2013/10/188-202_No-4_Vol-47_2013_ukr.pdf). Третій конгрес САУ (2017 р.) загострив увагу на проблематиці

нових соціальних нерівностей в суспільстві, що продукують конфлікти, і перспективах їх регулювання (<http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2018/01/Пол.іст.пам-в-конт.завд.пострад.мод.-тези-в-САУ-2017-с.-220.pdf>). Четвертий конгрес САУ (2021 р.) пройшов за темою «Трансформація соціальних інститутів в інформаційному суспільстві» і сфокусувався на трансформаційних змінах в сучасному суспільстві під впливом інформатизації, швидкого поширення цифрових технологій та штучного інтелекту (<https://sau.in.ua/app/uploads/2021/12/tezy-iv-kongresu-sau.pdf>). Крім того, презентації та обговорення новітніх дослідницьких результатів відбуваються на щорічних наукових конференціях і «круглих столах», які організуються різними університетами країни, а також відбувається на сторінках численних наукових соціологічних видань, що видаються різними інститутами та університетами. Серед провідних соціологічних видань – фаховий журнал «Соціологія: Теорія, Методи, Маркетинг» (<http://en.stmm.in.ua/>), заснований у 1998 році Інститутом соціології НАН України; фаховий журнал «Український соціологічний журнал», засновниками якого є Соціологічна асоціація України та Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/about>); фаховий журнал «Український соціум», заснований у 2002 році Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка спільно з Інститутом економіки та прогнозування НАН України та Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України (<https://ukr-socium.org.ua>).

2) *Заснування Інституту соціології Національної академії наук України (ІС НАНУ) та посилення методологічної культури вітчизняної соціології.*

ІС НАНУ заснований у 1990 році, але, як відомо, він не став першим інститутом соціології в історії української соціології: його попередником був Український соціологічний інститут, заснований М. Грушевським у Відні в 1919 році, в еміграції. Пізніше інший український вчений М. Шаповал заснував Український інститут громадянства у Празі в 1924 році. Протягом радянського сталінського режиму зусилля М. Грушевського перенести Українські соціологічні інститути з-за кордону до

Києва зазнали невдачі. Однак, попри великий проміжок часу, ІС НАНУ кінця ХХ – початку ХХІ століть та українські соціологічні інститути першої чверті ХХ століття об'єднані спільним генетичним інтересом до українського суспільства, його націєтворення, демократії та громадянської активності, його структурних, культурних та діяльнісних основ, а також до виробництва і поширення відповідного емпірично та теоретично обґрунтованого знання.

ІС НАНУ став науковим, інтелектуальним та методологічним центром сучасної соціології в Україні, розвиваючи високоякісні дослідження та методологічну культуру, створюючи обґрунтовані соціологічні знання і дискурси, надаючи платформу для обговорень та обміну соціологічним досвідом. З метою виявлення емпіричних тенденцій та феноменів суспільних змін, опису та пояснення трансформацій в українському суспільстві у 1992 році за ініціативою тодішнього директора ІС НАНУ В. Ворони був започаткований масштабний щорічний проєкт соціологічного моніторингу, який продовжується понад 30 років (*Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, 2021; Українське суспільство в умовах війни, 2022; Паніна, Українське суспільство 1994-2005, 2004*). Його теоретичне та методологічне підґрунтя розробили Н. Паніна та Є. Головаха. Моніторинг забезпечив системну соціологічну оцінку тенденцій суспільних змін та впливу політики реформ на українське суспільство, а аналіз його даних призвів до значущих наукових досягнень у вивченні тенденцій зміни соціальної структури та нерівностей, ідентичностей, цінностей та ціннісних орієнтацій, соціального добробуту та активізму, соціального підґрунтя культурних, економічних та політичних процесів в суспільстві. Більш того, одним з найбільш значущих результатів моніторингу стала розробка й валідизація системи індивідуальних та інтегральних соціологічних показників і вимірювальних методик для соціологічного вивчення складних соціальних феноменів і трансформаційної динаміки суспільства за допомогою систематичних масових опитувань. Серед оригінальних інтегральних індексів – інтегральний індекс соціального самопочуття (Є. Головаха, Н. Паніна, А. Горбачик), індекс соціальної напруженості (Є. Головаха, Н. Паніна, А. Горбачик), індекс державної суб'єктності (Є. Головаха, С. Дембіцький)

тощо, опис яких представлено у колективній монографії (*Комплексні вимірвальні інструменти в соціологічних дослідженнях, 2022*). Щорічні видання з кінця 1990-х років збірок наукових статей за результатами моніторингу забезпечують соціологів, аналітиків та експертів надійним соціологічним знанням і моніторинговими даними щодо трансформаційної динаміки українського суспільства.

3) *Розвиток неурядових секторів соціологічних досліджень, експертизи та опитувань як ринку виробництва, експертизи та поширення соціологічних знань.*

З отриманням Україною державної незалежності, зміцненням процесів демократизації та ринкового розвитку зріс попит на політичні, соціальні й маркетингові дослідження. Швидке поширення неурядового сектору у проведенні опитувань, досліджень та експертизи стало реакцією на зростаючі потреби, в першу чергу, з боку політиків, бізнесу, міжнародних організацій (таких як Світовий банк, ПРООН, посольства деяких країн тощо), а також місцевих органів державного управління та самоуправління. Утворюються численні неурядові соціологічні та опитувальні інституції, які стають одержувачами грантів від міжнародних, урядових та бізнесових донорів для проведення моніторингів, довготривалих чи одноразових досліджень. Професійна діяльність цих інституцій не тільки стимулювала комерціалізацію поля соціологічних досліджень, але й суттєво вплинула на подальшу трансформацію українського суспільства, його демократизацію, формування нації, а також на подальший розвиток української соціології.

На відміну від інших колишніх радянських республік, на момент, коли Україна отримала державну незалежність, вже існувало кілька професійних соціологічних інституцій з власними національними мережами, які проводили масштабні репрезентативні соціологічні дослідження та поширювали їх результати у мас-медіа. Ці інституції були представлені Центральноукраїнським відділенням Всесоюзного Центру вивчення громадської думки «ВЦИОМ» (М. Чурилов, Н. Паніна), Соціологічним сервісним центром при Верховній Раді України (В. Оссовський, В. Матусевич, В. Волович, А. Горбачик), Республіканським науково-практичним соціологічним центром, утвореним при Соціологічній асоціації України (В. Хмелько).

Останній з них був перетворений у 1992 році на перше приватне соціологічне підприємство «Київський міжнародний інститут соціології» (КМІС), спільно засноване українськими соціологами В. Хмельком, В. Паніотто та американським соціологом М. Своффордом.

Значним внеском у розвиток соціології, демократії та громадянського суспільства в Україні, зміцнення національної ідентичності та євроінтеграційних тенденцій є професійна діяльність низки неурядових соціологічних інституцій, створених переважно у 1990-х роках, які отримали акредитацію САУ, є членами міжнародних асоціацій ESOMAR та/або WAPOR, (що встановлюють стандарти проведення соціологічних опитувань) і які проводять соціологічні дослідження на національному та регіональному рівнях відповідно до високих міжнародних стандартів. Серед таких інституцій наступні:

- Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), який з початку свого заснування (1992 р.) займає провідну позицію на ринку соціологічних послуг в Україні (<https://www.kiis.com.ua>). Протягом багатьох років, щорічно КМІС проводить чотири Омнібус-опитування як регулярне багатофункціональне опитування населення за запитом різних клієнтів та їх фінансуванням. Важливим внеском КМІС у розвиток впливовості соціології став відкритий банк дослідницьких даних. З 1992 року Київський міжнародний інститут соціології став піонером у встановленні стандартів соціологічних досліджень в Україні. А генеральний директор КМІС В. Паніотто став першим національним представником Європейського товариства дослідження громадської думки та маркетингу (ESOMAR) в Україні. У початкових 1990-х роках на основі КМІС та Інституту соціології НАНУ, за їхнім запитом, А. Горбачик⁴ розробив перше національне програмне забезпечення «ОСА» для аналізу статистичних даних та планування вибірок. Ці інновації забезпечили масовий доступ українських соціологів до комп'ютерних статистичних інструментів

⁴ Пізніше, у 2007-2020 роках, А. П. Горбачик був обраний деканом факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а у 2004-2012 роках став національним координатором в Україні Європейського соціального дослідження (ESS).

проведення вибіркового дослідження та аналізу даних, що вагомо сприяло розвитку емпіричної соціології в Україні.

- Фонд демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва (ДІ), очолюваний І. Кучерівим (1992-2010) та І. Бекешкіною (2010-2020) (<https://dif.org.ua/about>). Це один із найдавніших та найвпливовіших українських незалежних аналітичних, дослідницьких та просвітницьких соціологічних центрів України. Заснований у 1992 році, ДІ став першою в Україні неурядовою організацією, яка ще на початку своєї діяльності виконувала роль посередника між дослідниками громадської думки та самою громадськістю, аналізуючи та презентуючи суспільству громадську думку українського населення щодо гострих соціальних проблем. Згодом «ДІ» внесли опитування громадської думки в політичний дискурс і були першими, хто почав активно вживати думку громадськості як аргумент для політичних дискусій. Саме Фонд «Демократичні ініціативи» вперше в Україні організував та провів екзит-пол під час виборів парламенту 1998 року (*Національний екзит-пол'2004*). Розробивши стандарти, спрямовані на поширення демократичних цінностей, ДІ став прикладом того, як незалежна організація може змінювати суспільство. За результатами Global Go To Think Tank Index Програми аналітичних центрів і громадянського суспільства (ТТCSP) Університету Пенсильванії (США), Фонд «Демократична ініціатива» входить до числа найвпливовіших аналітичних, просвітницьких та дослідницьких центрів у Східній Європі, що є свідченням зростаючого визнання та престижу української соціології та її значущості в суспільстві. Результати вивчення тенденцій демократичної трансформації України, мінливої громадської думки з актуальних національних, регіональних та місцевих питань представлені в щорічних численних бюлетенях, інших публікаціях та на сайті Фонду (серед регулярних інформаційно-аналітичних бюлетенів, що видаються й видавались у різні періоди українською або англійською

мовами, наступні: «Політичний портрет України», «Український демократичний барометр», «Громадська думка», «Україна у фокусі»);

- Центр соціальних та маркетингових досліджень «SOCIS», який розвивався під керівництвом М. Чурилова та О. Стегнія; пізніше на його основі утворена інституція Kantar TNS Україна, що стала частиною групи досліджень ринку Taylor Nelson Sofres (<https://web.archive.org/web/20150915015025/http://www.tns-ua.com/en/>). З 1994 року центр є членом найстарішої у світі міжнародної опитувальної організації The Gallup Organization. Також він став першою компанією в Україні, яка отримала сертифікацію від Bureau Veritas згідно з міжнародним стандартом «Дослідження ринку, думок та соціальних аспектів». Окрім численних соціологічних та маркетингових досліджень на замовлення різних споживачів, SOCIS здійснював польові роботи в межах моніторингового проєкту Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: соціологічний моніторинг»;
- Український інститут соціальних досліджень імені О. Яременка (УІСД), створений у 1991 році за ініціативою, а потім під керівництвом Олександра Яременка та Ольги Балакіревої (<https://www.uisr.org.ua/about>). Інститут став піонером у системних дослідженнях та моніторингу актуальних соціальних проблем та вразливості соціальних груп, а також здійснення аналізу соціальної результативності державної політики, соціальних та економічних реформ в Україні. Соціальні проблеми молоді, жінок та дітей, сім'ї, ВІЛ-інфікованих осіб, залежних від тютюну, наркотиків та алкоголю, безробітних, мігрантів, вимушено переміщених осіб під час російської війни проти України стали у фокусі дослідницького інтересу УІСД. Результати цих досліджень вплинули на розробки низки проєктів державних нормативних документів України, як-то: Декларації «По загальні засади державної молодіжної політики в Україні», Декларації «Про загальні засади

державної політики стосовно сім'ї та жінок в Україні», проєктів законів України «По сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «По альтернативну (невійськову) службу», «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», проєктів Концепцій поліпшення становища жінок в Україні, сімейної політики в Україні тощо. Принципово важливим внеском УІСД у виробництво соціологічного знання про подібності та відмінності соціальних цінностей і процесів в українському суспільстві у порівнянні з європейськими країнами та іншими країнами світу стала участь у міжнародних проєктах «Дослідження європейських цінностей» (EVS) та «Світове дослідження цінностей» (WVS) (науковою керівницею українського поля цих досліджень до 2022 року була Ольга Балакірева). В результаті українські емпіричні дані представлені в базах даних цих потужних міжнародних проєктів та доступні для подальшого порівняльного аналізу.

- Соціологічна служба Центру Разумкова як міждисциплінарна дослідницько-аналітична інституція заснована у 1994 і стала першою недержавною соціологічною інформаційно-аналітичною структурою, зосередженою на аналізі державної політики в Україні, пов'язаної з національною безпекою. Протягом багатьох років служба Центру працює під керівництвом А. Биченка та М. Міщенко (<https://razumkov.org.ua/en/sociology/press-releases>), здійснюючі численні соціологічні дослідження національної та громадянської ідентичності, політичних орієнтацій та настроїв, громадянської активності, національної та місцевої безпеки, соціального впливу державної політики на різні соціальні групи тощо. Зокрема, під час широкомасштабної російської війни в Україні, окрім інших досліджень, соціологи Центру розробили соціологічні індикатори оцінки ефективності реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, застосовані у спеціальному

дослідженні в межах проєкту Програми МАТРА, що фінансувалось посольством Нідерландів в Україні. У Рейтингу аналітичних центрів світу 2020 за версією Програми аналітичних центрів і громадянського суспільства Університету Лаудера Пенсильванії, Центр Разумкова увійшов до сотні найкращих світових дослідницьких центрів.

- Соціологічна група «Рейтинг» (Rating Group) є однією з найвпливовіших неурядових дослідницьких інституцій, яка заснована у Львові у 2008 році під керівництвом А. Антіповича (<https://ratinggroup.ua/en/about.html>). Тільки протягом перших півтора років повномасштабної війни Росії проти України група «Рейтинг» провела 24 репрезентативних опитувань, деякі з яких були замовлені Національною платформою стійкості та соціальної єдності, а також Міжнародним Республіканським Інститутом. За результатами досліджень накопичена унікальна база даних про суспільство під час війни, яка відзеркалює суспільні питання, надії, досвід, ціннісні орієнтації, прояви активності, адаптації та опору українського суспільства та його соціальних верств в екзистенційно-кризових умовах життя. Результати досліджень надають комплексну картину факторів, які сприяють стійкості суспільства під час війни та закладають соціальні підвалини післявоєнного періоду. Результати досліджень, оприлюднені в ЗМІ та на відкритій платформі «Рейтингу», дозволяють суспільству краще зрозуміти свою силу в протистоянні надзвичайним викликам війни та не втратити бачення майбутнього. Для політиків це – неоціненний матеріал для прийняття складних рішень у воєнний час та розробки стратегії післявоєнного розвитку України.

З 2014 року кілька українських соціологічних недержавних дослідницьких та аналітичних установ (Фонд «Демократичні ініціативи», Центр соціально-економічних досліджень – CASE, Центр Разумкова та ін.) стали членами Асоціації українських аналітичних центрів, яка консолідує їхні зусилля у просуванні реформ та європейської інтеграції в Україні через Офіс зв'язку

українських аналітичних центрів у Брюсселі (<https://ukraine-office.eu/en/reforms-in-ukraine-public-opinion-3>).

4) *Створення Національного банку соціологічних даних України.*

Наприкінці 1990-х років, спираючись на світові здобутки та досвід збору та аналізу соціологічних даних, Є. Головаха і Н. Паніна розробили концептуальні та організаційно-методичні принципи створення українського соціологічного архіву і банку даних. Однак створення такого архіву потребувало часу й багатьох зусиль. Після декількох спроб, за ініціативою КМІС (перш за все – В. Паніотто та В. Хмелька) та Центру «Соціальні індикатори» спільно з Національним університетом «Києво-Могилянська академія» та за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» у 2015 році почав працювати український національний банк соціологічних даних «Київський архів» ([https://datacatalogue.cessda.eu/?studyAreaCountries.searchField\[0\]=Ukraine&p=1](https://datacatalogue.cessda.eu/?studyAreaCountries.searchField[0]=Ukraine&p=1)). «Київський архів» став партнером Консорціуму європейських архівів даних соціальних наук (CESSDA), який наразі складається з 21 країни-члена та одного спостерігача. «Київський архів» зберігає дані соціологічних опитувань (поки лише кількісних), проведених в Україні з 1989-1991 років, і робить їх доступними для всіх зацікавлених осіб та організацій як в Україні, так і за кордоном.

Окрім цього, ІС НАНУ також розробив власний Банк даних (<https://i-soc.com.ua>), який містить, перш за все, величезний масив даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство», що охоплює період з 1992 року по теперішній час, а також дані інших тематичних досліджень, проведених науковими колективами Інституту протягом багатьох років.

Немає потреби підкреслювати важливість відкритих даних і доступу до них для проведення досліджень, навчання та прийняття рішень. За роки пострадянських трансформацій українські соціологи змогли накопичити величезний капітал соціологічних даних, що дає змогу «побачити» суспільство в його динаміці та різноманітних вимірах. Якщо в 1990-х роках соціологи відчували дефіцит даних, то у 2020-х роках спостерігається ситуація їх відносного надлишку, що супроводжується браком кадрів і часу, необхідних для системного і глибшого аналізу даних, у тому числі проведення

фундаментальних досліджень закономірностей і глибинних механізмів суспільної динаміки.

Критична соціологічна саморефлексія, прагнення до вдосконалення професіоналізму та методологічної культури, чутливість до проблем суспільства та державної політики, а також прагнення виявити та подолати слабкі місця у функціонуванні соціології як науки та професії були і залишаються стрижнями української соціології. Критична саморефлексія була лейтмотивом усіх з'їздів та конгресів САУ, а також багатьох щорічних соціологічних конференцій та круглих столів. Зокрема, показовими у цьому сенсі є матеріали щорічних Харківських соціологічних читань, «Якубінської наукової сесії» (ХНУ ім. В. Каразіна), Соціологічних читань пам'яті Наталії Паніної (ІС НАНУ), щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії» (КНУ ім. Т. Шевченка – <https://sociology.knu.ua/uk/materiali-konferenciy>), Львівського соціологічного форуму (ЛНУ ім. І. Франка).

Дискурсивна сила української соціології. У доленосний для України період бурхливих соціальних змін із затвердженням державної незалежності соціологія відіграла значну роль у розвитку дискурсу про *бажане суспільство* (*good society*), *національну ідентичність* та *соціальну не-/справедливість*. Ці дискурси стали альтернативою ідеологічним засадам «суспільства реального соціалізму», поширеного на завершальному етапі існування СРСР, узагальнювали з наукової точки зору «повсякденні ідеології» (Попова, 2000), розповсюджені в суспільстві, та впливали, своєю чергою, на саморефлексію та агентний потенціал української соціології (Куценко, 2009). Сила соціологічного дискурсу, заснованого на виробництві знання, формувалась засобами опитування громадської думки (Паніна, 2004), теоретичних узагальнень, поширення їх результатів в публічних дискусіях, академічних та медійних публікаціях. Емпіричні дані та аналітичні звіти за результатами досліджень надавались соціологами національним та місцевим органам державної влади й самоврядування, громадським організаціям та міжнародним інституціям, що забезпечувало владу надійним зворотним зв'язком з суспільством

у прийнятті політичних рішень, а суспільство підштовхувало до саморефлексії та підвищення соціальної зрілості та власної суб'єктності. Соціологічні дискурси розгортались навколо питань демократизації, ринкових перетворень та їх соціальних наслідків, історичної та культурної спадщини суспільства, ідентичності та державної політики, соціальної нерівності та справедливості, довіри та цінностей, соціальної активності та поведінкових установок різних соціальних груп, політичної культури та громадянської активності, ефективності соціальних інститутів тощо. Ці дискурси відіграли суттєву роль у конструюванні смислового поля суспільного розвитку України в процесах національного державотворення.

Інтелектуальним продуктом соціологічних проєктів міжнародного, національного та регіонального рівнів став, зокрема, розвиток теорій, що пояснюють пострадянські соціетальні трансформації та позначають їхню особливість в українському суспільстві. Такі поняття, як «соціальна аномія», «суб'єктивна бідність», «подвійна інституціоналізація» (Є. Головаха та Н. Паніна), «соціальна зрілість» (О. Якуба), «соціальна суб'єктність» (Л. Сокурянська), «повсякденні ідеології», «соціальна ціна відстроченої модернізації» (І. Попова), «суб'єктивне соціальне благополуччя», що вимірюється через депривацію (Є. Головаха, Н. Паніна, О. Злобіна), «держава що сприяє розвитку» (П. Кутуєв), «архетипи соціальних інститутів» (Є. Афонін), «легітимація соціального порядку» (В. Резнік), «суспільство нерівних» (О. Куценко), «інституційно відтворювані нерівності» (С. Макеєв), «стратифікаційні порядки» (Н. Коваліско), «громадянський активізм» (В. Степаненко), «ціннісні метаморфози» (А. Ручка), «соціальна мімікрія» (А. Лобанова), «інформаційно-культурні стилі» (Н. Костенко), «організаційна культура» (Л. Хижняк), «кримінальне суспільство» (І. Рущенко), «соціальна ціна трансформації» (С. Бабенко), «соціальне включення» як вимір трансформаційного розвитку (Ю. Савельєв), «фабрикація соціального порядку» (О. Голіков) та інші збагатили теоретичне тлумачення трансформаційного розвитку сучасного українського суспільства.

З 1989 року дискурс «повернення до Європи» був інтелектуальною та політичною рамкою для східноєвропейських

посткомуністичних трансформацій. Цей дискурс визначав стратегію реформ і згоду мас та еліт щодо вибору напряму трансформаційного розвитку. Проте цей дискурс був досить маргінальним як в Україні, так і в українській соціології 1990-х років, залишаючись у фокусі інтелектуальних дебатів переважно в анклавних українських радянських дисидентів та української діаспори. Між тим, Світовий конгрес українців (що об'єднує українські організації 62 країн світу), Український Вільний університет (заснований у Відні у 1921 р., а з 1950-х років функціонує у Мюнхені, ФРН), Гарвардський Український науково-дослідний інститут (заснований у 1973 р. при Гарвардському університеті, США), Канадський Інститут українських студій (заснований у 1976 р. як складова частина факультету мистецтв Альбертського університету, Канада), Міжнародний фонд «Відродження» (заснований в Україні у 1990 р. Дж. Соросом) заохочували і, по суті, просували український національний соціологічний ренесанс у рамках європейських та американських інтелектуальних традицій. Крім того, цей дискурс в українському суспільстві до середини 2000-х років перебував у стані балансування з домінуючими «багатовекторними» орієнтаціями в українській політиці та геополітично розколотій масовій свідомості суспільства, а також широкою присутністю російськоцентричного дискурсу в українській соціології того часу, породженого радянською хвилею інституалізації соціології та комунікаціями. Один з найпоширеніших дискурсів пострадянської трансформації України в 1990-х роках вкорінював ідею подібності пострадянських трансформацій через спільне минуле України з Росією та Білоруссю в інституційних, організаційних і культурних вимірах пострадянського простору. Дійсно, трансформаційні зміни в 1990-х роках в Україні, Росії та Білорусі виявляли суттєві подібності, що надавало аргументи на користь також певного спільного майбутнього цих держав. Перші розмежування напрямків пострадянських трансформацій в Україні, Росії та Білорусі було представлено в публікаціях початку 2000-х років. Дослідники підкреслювали особливість України як «розділеного суспільства» за відмінним історичним досвідом різних регіонів та різних поколінь, партійно-політичними та геополітичними орієнтаціями, міжрегіональними

відмінностями в історичній пам'яті, мові та культурній ідентичності (*Балакірева, Геєць, Сіденко та ін. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України, 2014; Головаха, Горбачик. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі, 2014; Українське суспільство у європейській перспективі, 2007; Кононов, Хобта, Щудло. Донбас і Галичина в регіональній системі України, 2008; Посткомуністичні трансформації: вектори, виміри, зміст, 2004; Сокурянська. Студентство на шляху до іншого суспільства: ціннісний дискурс переходу, 2006; Черниш, Грицак, Маланчук. Україна: Схід і Захід. Проблема регіоналізму в сучасних умовах, 1994, тощо*). Соціологи також стверджували про відмінність шляхів трансформації цих країн та соціальних витрат на трансформаційному шляху. Емпіричні дослідження підтвердили висновок про те, що російські еліти та маси об'єднувались навколо імперіалістичного націоналізму, віддаляючись від демократії, тоді як українське суспільство мобілізувалось на підтримку громадянського націоналізму та демократії.

У 2000-х роках дискурсивний мейнстрім української соціології поступово змістився у напрямку позиціонування українського суспільства на карті Європи як референта «бажаного суспільства» й досяжної мети трансформаційного розвитку. Нові соціологічні проекти зробили внесок у концепцію «нової Східної Європи», що географічно, культурно і соціально визначає широке інклюзивне європейське суспільство. У рамках повороту до проєвропейського дискурсивного порядку українська соціологія стала учасницею декількох найпотужніших міжнародних опитувальних проєктів, а саме: Європейське соціальне дослідження (ESS) у 2004-2012 роках (національний координатор А. Горбачик), Світове дослідження цінностей (WVS) у 1999, 2006, 2011, 2019 роках (національний координатор О. Балакірева), Європейське дослідження цінностей (EVS) у 1996, 2008, 2017 роках (національний координатор О. Балакірева), а також Міжнародна програма соціальних досліджень (ISSP) у 2008, 2009, 2019 роках (національні координатори О. Іващенко, С. Оксамитна). Попри те, що українські соціологи були переважно польовими командами, а не ініціаторами чи розробниками цих проєктів, їх залучення дало можливість розмістити соціологічні дані про Україну в міжнародних

порівняльних базах даних. Це, своєю чергою, поставило українську соціологію на світову соціологічну карту та дозволило аналізувати процеси в Україні в широкій порівняльній перспективі. Зокрема, на основі даних опитувань WVS та EVS здійснено соціологічну оцінку ціннісної та соціальної структури українського суспільства у європейській порівняльній перспективі, постімперської політико-культурної залежності України у порівнянні з іншими центральними та східноєвропейськими країнами, що історично мали відношення до Австро-Угорської, Османської та Російської імперій. Крім того, дані Міжнародної програми соціальних досліджень у 2008, 2009 та 2019 роках дозволили визначити стан релігійності українського суспільства, а також соціальну нерівність в Україні в порівняльній часовій та просторовій перспективах.

Події Євромайдану 2013-2014 років, російська гібридна війна Росії проти України, що супроводжувалась, зокрема, масовим вимушеним переселенням українців, актуалізували низку нових викликів для суспільства і соціології, стимулювали активність громадянського суспільства, громадських ініціатив та волонтерського руху в Україні. Громадянська активність підштовхувала державу до більшої відповідальності перед суспільством, а також заповнювала інституційні прогалини держави у вирішенні актуальних суспільних проблем. Не дивно, що цей феномен став частиною соціологічних рефлексій і пояснень шляхів пострадянської української трансформації в європейському контексті. Системне соціологічне бачення українського суспільства за результатами 30-річного трансформаційного шляху розвитку представлено у колективних монографіях (*Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності, 2021; Ukrainian Sociology in the 21st Century, 2018*), опублікованих напередодні нового великого виклику для України, спричиненого російським повномасштабним воєнним вторгненням.

Системні виклики – потужність соціологічної дії. Осмислюючи минуле, можна підсумувати, що українська соціологія брала активну участь у всіх фазах соціетальних трансформацій пострадянського періоду. Вже у 1991 році соціологія відіграла важливу історичну роль у проголошенні

державної незалежності України. Після першого референдуму щодо збереження СРСР в оновленому форматі (березень 1991 р.), подій захоплення влади в Москві «ГКЧП» (серпень 1991 р.) та історичного прийняття Верховною радою УРСР акту про Незалежність України 24 серпня 1991 р., соціологи України провели опитування громадської думки щодо підтримки Акту про Незалежність. Ці опитування передували проведенню загальнонаціонального референдуму 1 грудня 1991 р., а результати опитувань виявили бажання переважної більшості громадян жити в Україні як суверенній державі. Ці результати, представлені політикам, дали їм додатковий потужний аргумент для політичного рішення щодо проведення референдуму про державну незалежність. Провідний український соціолог Є. Головаха так прокоментував цю віху історії: *«Коли люди дізналися з опитування громадської думки, представленого в ЗМІ, що багато хто хоче незалежності, вони приєдналися до більшості. Отже, соціологія відіграла важливу роль у розвитку громадянського консенсусу. І перший етап трансформації Україна пройшла без військових і громадянських конфліктів, на відміну від більшості держав пострадянського простору»* (Головаха. *Суспільство, що трансформується*, 1996).

Напередодні подій *Помаранчевої революції* соціологія знову опинилася в центрі уваги громадськості завдяки публікації даних екзит-полів президентських виборів 2004 року, які поставили під сумнів легітимність офіційно оголошених результатів виборів. Вибори Президента України 2004 року стали головним випробуванням на зрілість не тільки для української демократії, але й, за свідченням директора Фонду «Демократичні ініціативи» (ДІ) Ілька Кучеріва, також стали випробуванням для практики проведення екзит-полів та й для соціологічної науки загалом (*Національний екзит-пол'2004*, с. 11). Утворений за ініціативи ДІ Консорціум Національного екзит-полу-2004 провів три національні екзит-поли під час президентських виборів 2004 року, які проходили в три тури, і надав Центральній виборчій комісії оціночні результати виборів. Під час другого туру президентських виборів були виявлені значні розбіжності між даними екзит-полу та офіційними результатами виборів, що стало науковим аргументом фальсифікації результатів президентських виборів-2004 (пізніше факти фальсифікації результатів виборів

були доведені Верховним Судом України, що стало підставою для оголошення виборів другого туру як таких, що не відбулись, і призначення нового туру виборів). Висвітлення цих фактів на тлі очікувань можливих фальсифікацій, які були поширені в громадській думці напередодні виборів та підкріплювались негативним досвідом попередніх виборчих кампаній в Україні, викликало масові протести майже в усіх регіонах України, які переросли в історичну подію *Помаранчевої революції*, посилення демократії та громадянського суспільства. Зв'язок між соціологічними екзит-полами, методологією їх проведення і розвитком демократії глибоко проаналізовано в статті генерального директора і виконавчої директорки КМІС В. Паніотто і Н. Харченко (*Kharchenko N., Paniotto V. Exit Polls in an Emerging Democracy, 2010*). В цій же роботі обґрунтовуються принципи проведення екзит-полів, впровадження яких підвищує якість даних та застосування цього соціологічного інструменту для громадського контролю за виборами. Спираючись на розрахунки Президента КМІС В. Хмелька, КМІС прийняв стандарти публікації соціологічних рейтингів, що передбачають оприлюднення двох типів оцінок: 1) у відсотках до всіх опитаних та 2) у відсотках до тих, хто збирається прийти на вибори і вже визначився з вибором на момент опитування. Ця методологія, застосована у тому числі в національних екзит-полах під час наступних президентських і парламентських виборів в Україні, забезпечила дуже точну соціологічну оцінку результатів виборів. А для підвищення соціологічної культури журналістів і політиків з кінця 1990-х років соціологами ІС НАНУ, ДІ, КМІС, Східно-українського фонду соціальних досліджень (м. Харків) та інших інституцій в різних регіонах України почали проводитись спеціальні тренінги та майстер-класи. «Лікнеп» («Лікнеп» – ліквідація неписьменності – за аналогією назви програми поширення масової освіти (письменності) у перші десятиліття СРСР) того, як розуміти та інтерпретувати соціологічні дані, як відрізнити фахові дані від фальсифікацій представлено, зокрема, у спеціальних виданнях Фонду «Демократичні ініціативи» для журналістів і політиків (*Опитування громадської думки, 2020*). Такий «лікнеп» став також компонентом університетських навчальних програм з соціології.

Дієва сила української соціології проявилась у виконанні нею публічної ролі забезпечення зворотного зв'язку з суспільством і владою у вигляді соціологічних зрізів громадської думки, які презентуються у ЗМІ, на спеціальних прес-конференціях, у форматах прес-релізів, аналітичних статей, інтерв'ю та експертних коментарів в газетах, журналах і телебаченні, медіа-каналах і цифрових платформах. Соціологічні дані, аналітика та експертиза у 2010-х роках свідчили про зростання проєвропейських орієнтацій в Україні, а також посилювали можливість аналізу процесів в Україні в дискурсивних рамках європейських трендів, цінностей та контекстів. Українські інтелектуали популяризували пояснення Євромайдану як Революції Гідності з точки зору європейських цінностей та європейського майбутнього України, яке виборюється представниками різних соціальних верств і регіонів України. З 2014 року цей дискурс став частиною основних дискусій на наукових конференціях, публічних лекціях, що базувались на соціологічних даних та експертизі.

У відповідь на виклики пандемії COVID-19 з'явилися нові теми соціологічних досліджень. Різноманітні дослідницькі установи та проєкти постали в авангарді вивчення цих проблем в Україні. Зокрема, наприкінці 2020 року КМІС у співпраці з Фондом «Демократичні ініціативи» провів дослідження ставлення до коронавірусної кризи та оцінку дій уряду у боротьбі з пандемією COVID-19; фіксувалась динаміка ставлення населення до пандемії, зміна поведінки та соціально-економічний вплив пандемії на українське суспільство. Дослідження стало національною частиною проєкту Gallup International Association, який охопив 47 країн, у тому числі й Україну.

Згідно з дослідженнями політичних та соціальних наслідків пандемії COVID-19 в Україні, проведених соціологами Центру Разумкова, оцінки громадянами дій влади під час пандемії були відносно низькими, проте порівняно високими були оцінки діяльності уряду щодо забезпечення демократії, міжнародної злагоди в суспільстві, прав і свобод громадян, а також покращення міжнародного іміджу та зовнішньої політики України. Натомість найменше балів уряд набирал у вирішенні соціально-економічних питань (оплата праці, охорона здоров'я, соціальний захист та пенсійне забезпечення, покращення

економічного стану країни, зменшення впливу олігархів, боротьба з корупцією, питання цін і тарифів). Оприлюднені соціологічні дані свідчили про те, що рівень патерналістських очікувань серед українців за останні десятиліття знизився, а дедалі більше громадян вважають першочерговими вимогами державне регулювання базових соціальних умов життя та забезпечення всім громадянам рівних можливостей для реалізації своїх основних прав через законодавство та соціальні програми. Соціологічні узагальнення соціальних наслідків пандемії для українського суспільства представлені в колективній монографії за науковою редакцією В. Степаненка (*Пандемія COVID-19 в Україні, 2021*).

Між тим, до недавнього часу продовжувалась ситуація недооцінки соціологічної експертизи реформ та у прийнятті політичних рішень. В результаті українська соціологічна спільнота стала перейматись проблемами «непомітності соціології», «незатребуваності соціологічної експертизи» з боку держави, проявів інтересу до соціології переважно в контексті виборчих кампаній та політичних рейтингів. Ця проблематика стала однією з ключових в дискусіях щодо ролі соціології в українському суспільстві в межах фахових конференцій та конгресів САУ.

З вторгненням Росії в Україну у 2014 році і початком повномасштабної війни у 2022 році українська соціологія опинилась перед новими викликами чотирьох типів:

- *екзистенціальними*, пов'язаних з фізичними загрозами життю, вимушеного дистанціювання в професійній роботі та комунікаціях, ресурсним дефіцитом;
- *теоретичними*, спричиненими появою нових для українського суспільства численних феноменів, які потребували осмислення (як-то «соціальна стійкість», «соціальний супротив агресивному впливу», «адаптація до екстраординарних умов життя», «громадський активізм», «вимушені мігранти», «ветерани війни», «волонтери», «синдром окупації», «вимушено розділені сім'ї» та інші), актуалізували нові теми, іншу теоретичну оптику, переосмислення концептуальних інструментів та соціологічних інтерпретацій;

- методологічними, підставою яких стали нові проблеми досяжності респондентів та отримання відповідей, формування вибірки, опитувальних технік, валідності даних та підстав для їх генералізації;
- виклики *соціальної відповідальності* науки, пов'язані зі специфічними питаннями етики під час війни (про що і як запитувати, як узагальнювати та поширювати соціологічне знання) та виконанням соціологією ролі інструмента підтримки національної стійкості та супротиву війні.

Гібридна, а потім повномасштабна війна Росії проти України актуалізувала поле нових тем та проєктів, спрямованих на вивчення питань насильства та воєнних злочинів, вимушених внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та біженців війни у пошуках притулку за кордоном та в інших регіонах України, сприйняття та переживання війни, волонтерства та громадянського активізму, нових форм нерівностей, нових соціальних груп, їх проблем та очікувань, солідарності та довіри, результативності державної політики. Так, державна політика стосовно вимушено переміщених осіб, підтримки їх адаптації та реінтеграції після 2014 року значною мірою вибудовувалась завдяки взаємодії експертної й громадської думки з результатами соціологічних досліджень. Зокрема, результати досліджень проблем понад 1,5 мільйона ВПО в перші роки війни в Україні стали підґрунтям реформи доступності медичної допомоги для ВПО.

Дослідження супроводжувалися дискусіями про роль соціології та соціологів у воєнному та післявоєнному розвитку. За висновком Президента Соціологічної асоціації України В. Бакірова, невід'ємним завданням української соціології стало розуміння ситуації, в якій опинилося українське суспільство під час та після війни (*Bakirov. Transformation of Sociology, 2021*). Регулярні опитування Соціологічної групи «Рейтинг», Київського міжнародного інституту соціології, Фонду «Демократичні ініціативи», соціологічного відділу Центру Разумкова, CEDOS та інших соціологічних інституцій реєстрували динаміку сприйняття українцями війни, їх участі в наближенні Перемоги, ставлення до дій держави, її інститутів та лідерів, сприйняття власної ідентичності, цінності демократії та євроінтеграції, емоційні переживання війни та вимушеної міграції, специфічні

проблеми і потреби різних категорій населення під час війни. Фундаментальним питанням, навколо якого розгорнулася низка досліджень, стало розуміння факторів соціальної стійкості суспільства під час війни, супротиву українського суспільства агресору та викликам воєнного та післявоєнного часу. Зокрема, цим питанням присвячені спеціальні дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», Фонду «Демократичні ініціативи», КМІС. Увага соціологів України також сфокусувалася на оцінці ризиків успішного розвитку *бажаного суспільства* у повоєнній Україні.

Після початку повномасштабної війни в Україні за даними ООН у червні 2023 року зареєстровано близько 5 мільйонів внутрішніх вимушених мігрантів в Україні, понад 8 мільйонів українців виїхали до Європи та інших країн світу (<https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>). Завдяки діям програм солідарності Європейського Союзу (як-то «ERA4Ukraine», «ScienceForUkraine»), міжнародної мережі академічних інституцій «Scholars at Risk», солідарних програм багатьох урядів та університетів світу, організованих на підтримку і захист принципів академічної свободи, людських прав науковців та студентів, сотні українських науковців під час війни отримали тимчасові посади та наукові гранти, які дозволили розвивати дослідницькі програми, спрямовані на вивчення суспільства у війні та впливу війни на суспільство. Так, у фокусі уваги соціологів стали дослідження потреб українських біженців в різних регіонах України та за кордоном, їх залученість у ринок праці та освітню систему приймаючих суспільств, стратегій спротиву та волонтерства, підтримки та співпраці в приймаючих суспільствах, відповіді держав ЄС на нову хвилю міграційної кризи, реєстрація воєнних злочинів, вивчення пам'яті війни тощо. Гендерні питання також залишаються у центрі уваги соціологів під час війни. Українські соціологи реалізують проекти, спрямовані на вивчення розлучених війною сімей, материнства та соціалізації дітей в умовах вимушеної міграції, жіночої активності, а також особливих проблем жінок у збройних силах. Українські соціологи почали ширше поєднувати свої дослідження з проведенням ініціативних громадських проектів та волонтерською активністю. Так, на особливу увагу заслуговує проект «Невидимий батальйон» (<https://invisiblebattalion.org>), ініційований в Україні Т. Марценюк у 2015 р. як багаторівневий

адвокаційний проєкт з дослідження та документування участі українських жінок у війні проти російської армії окупантів. В тому числі завдяки висвітленню соціологами соціальних проблем гендерної нерівності та адвокації гендерної рівності Кабінет Міністрів у 2017-у році скасував наказ Міністерства охорони здоров'я № 256, яким визначено перелік із 450 заборонених для жінок професій. У результаті спільних адвокаційних зусиль у 2016 році жінки в армії отримали право на профільну освіту та доступ до майже 100 бойових військових посад, які раніше були доступні лише для чоловіків в Україні.

Дослідження нових явищ і гострих суспільних проблем під час війни, збір та регулярна публікація емпіричних даних як своєрідного дзеркала саморефлексії суспільства, емпіричне розвінчування російських пропагандистських міфів, удосконалення методології дослідження та пояснювального потенціалу соціології як відповідь на виклики воєнного часу, продовження наукової та освітньої діяльності, інформування органів влади та громадськості про стан суспільства, зрештою, підтримка згуртованості професійної спільноти – усе це стало вагомим внеском української соціології у підтримку стійкості української нації та її опору зовнішній військовій агресії та надзвичайним проблемам, що спричинені війною. Все це робить український досвід унікальним для європейської та світової соціології.

Таким чином, системотворчою рисою української соціології протягом десятиліть її інституційного розвитку, розпочатого наприкінці ХІХ століття (з перервою у сталінські часи примусової деінституціоналізації з кінця 1920-х до кінця 1950-х років та обмеженого розвитку радянського періоду), слід вважати її *проактивну інтелектуальну та соціальну позицію як науки та професії*. Попри інституційні розриви в історії, ця риса глибоко вкорінена в національній традиції української соціології, визначаючи її роль як *активізатора* національно-визвольного руху, демократизації, розвитку громадянського суспільства та процесів національного державотворення. Ця роль проявляється в практиках виробництва та поширення соціологічного знання, розвитку соціологічного дискурсу, функціонування солідарної соціологічної спільноти та її інститутів, а також у суб'єктній

взаємодії соціології з державною владою, бізнесом та громадянським суспільством. Багаторівневий і різноманітний вплив української соціології на самоусвідомлення суспільства, процес прийняття рішень, соціальний контроль за владою свідчить про силу соціології як науки та професії.

До вирішальних проявів інституційної сили української соціології належать:

- функціонуюча, активна, комунікабельна та організована професійна спільнота, орієнтована на найкращі світові та національні стандарти професійної діяльності;

- добре розвинена мережа дослідницьких, освітніх та аналітичних установ, які активно діють у державному, приватному та громадському секторах на національному, міжнародному та місцевому рівнях;

- добре налагоджена та різноманітна дослідницька та освітня інфраструктура (навчальні та дослідницькі програми, банки даних, наукові журнали, комунікативні платформи тощо);

- залученість у вагомій міжнародній науковій дослідницькій проекції та представлення даних щодо українського суспільства в базах даних порівняльних досліджень Європи та світу (ESS, WVS, EVS, ISSP), що обумовлює можливість соціологічного вивчення сучасного українського суспільства у порівняльному контексті світових трендів.

Сила соціології як науки та професії також проявляється в її активній критичній саморефлексії, співвіднесенні з найкращими світовими та національними стандартами, пошуком шляхів самовдосконалення. Для української соціології характерна підвищена самокритичність, що, з одного боку, стимулює її саморозвиток, а з іншого – знижує самооцінку та впливає на конкурентоспроможність на ринку виробництва та поширення знань, що є характерною рисою зростання через кризи.

Протягом останніх десятиліть українська соціологія відіграла важливу роль, продукуючи дискурси для порівняння стану суспільної свідомості та практик, публічної політики з ідеями *бажаного суспільства*, цінностей і прав людини, демократії, євроінтеграції та цивілізаційної системи розвитку. В умовах війни експертні дискусії та розробка сценаріїв повоєнної відбудови українського суспільства, аналіз соціальних розколів та передумов соціальної злагоди, опис образів *бажаного*

майбутнього на основі моніторингу динаміки громадської думки та ціннісного поля, а також вивчення досвіду сучасних повоєнних суспільств та суспільств у стані визвольної війни, включення знання про сучасне українське суспільство в міжнародний контекст розбудови програми стійкого розвитку та стійкого миру, – усе це визначає потужність дискурсу української соціології та силу науки в багатомірному просторі викликів 21 сторіччя.

Контрольні запитання

1. Як розумієте поняття сили соціології як науки та професії? За якими аналітичними вимірами визначається сила соціології?
2. Які події професійного життя суттєво вплинули на формування інституційної сили української соціології в її новітній історії?
3. В чому проявляється інституційна сила сучасної української соціології? Які фактори послаблюють інституційну потужність соціології?
4. Які соціологічні дискурси та дослідницькі теми актуалізувались під впливом трансформаційних змін та викликів війни в українському суспільстві? Які феномени новітньої історії потребують соціологічної рефлексії та концептуального розвитку?
5. Які професійні практики засвідчують силу української соціології як агента демократизації, націєтворення та стійкості суспільства в новітній історії?
6. В яких формах проявляється соціальна відповідальність соціології як науки та професії в новітній історії?

Рекомендована література

Балакірєва О.М., Геєць В.М., Сіденко В.Р. та ін. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України. Київ: вид-во НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». 2014. 320 с.

Ворона В.М., Шульга М.О (ред.). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Випуск 8

(22). ІС НАНУ, 2021. 620 с. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021dlya-tipografii.pdf>

Головаха Є. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. Київ: ІС НАНУ, 1996. 143 с. (опубліковано російською мовою)

Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007–2009–2011–2013. Київ: Інститут соціології НАНУ, 2014. С.96.

Головаха Є., Макеєв С. (ред.). Українське суспільство у європейській перспективі. Київ: ІС НАНУ, 2007. (опубліковано російською мовою)

Головаха Є., Макеєв С. (ред.) Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf>

Головаха Є., Дембіцький С. (ред.) Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 405 с.

Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2008. № 3. С. 73–98.

Куценко О.Д., Бабенко С.С. (ред.) Посткомуністичні трансформації: вектори, виміри, зміст. Харків. 2004. 418 с. (опубліковано російською мовою)

Куценко О. Д. Суспільство та соціологічна інтервенція: від функціональних ролей до інверсії суб'єкта та об'єкта // Соціологічний журнал. № 2. М.: ІС РАН, 2009. С. 97-103. (опубліковано російською мовою)

Національний екзит-пол'2004. Київ: Центр «Демократичні ініціативи», 2005. 196 с. URL: https://dif.org.ua/files/Books/exit_poll-2_ok_final.pdf

Опитування громадської думки. Як правильно розуміти та інтерпретувати соціологічні дані. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Київ, 2020. <https://dif.org.ua/uploads/pdf/514094735644fc3693e56b7.70191677.pdf>

Паніна Н. (ред.) Українське суспільство 1994-2005: соціологічний моніторинг. Київ: «Заповіт», 2004. 64 с. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1555639238644fd27fd992c3.22931858.pdf>

Попова І. М. Повсякденні ідеології. Як вони живуть, змінюються та зникають. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2000. 219 с. (опубліковано російською мовою)

Сокурянська Л. Г. Студентство на шляху до іншого суспільства: ціннісний дискурс переходу. Харків, 2006. 576 с. (опубліковано російською мовою)

Степаненко В.П. (ред.) Пандемія COVID-19 в Україні: соціальні наслідки. Київ: ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2021. 406 с.

Черниш Н., Грицак Я., Маланчук О. Україна: Схід і Захід. Проблема регіоналізму в сучасних умовах // Сучасне суспільство. Харків, 1994. № 3.

Bakirov, V. Transformation of Sociology: Necessity and Perspectives. Ukrainian Sociological Journal, 2021 (26), 9-15. <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2021-26-01>

Bakirov V., Golovakha Y. (Eds.) Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2018. 560 с.

Kharchenko N., Paniotto V. Exit Polls in an Emerging Democracy: The Complex Case of Ukraine. In: Survey Research Methods, 2010, 4(1), pp. 31-42. URL: <https://kiis.com.ua/materials/articles/Exit%20Polling%20in%20an%20Emergent%20Democracy%20The%20Complex%20Case%20of%20Ukraine.pdf>

ПІСЛЯМОВА

Цей навчальний посібник, присвячений дослідженню історії вітчизняної соціології від середини ХІХ сторіччя до її інституціоналізації у період державної незалежності, окреслює системний еволюційний розвиток соціологічної науки в Україні. У цій перспективі автори приділили більше уваги саме історичним аспектам формування та аналізу суспільних контекстів розвитку вітчизняної соціології. Втім, навіть в цій історичній площині все ще залишається поле для подальших дослідницьких напрацювань, зокрема щодо залучення нових, ще не сповна досліджених постатей та їх теоретичного спадку у вітчизняній соціологічній науці. Тим паче це справедливо для радянського та раннього незалежно-державницького періодів. Адже самі по собі ці важливі періоди також вже стають історією та окремими історичними етапами розвитку вітчизняної соціології, які потребують подальших ґрунтовних досліджень.

Власне, вивчення історії науки та наукової традиції – це і є одна з важливих форм розвитку науки, а соціології й поготів. Адже сучасні виклики розвитку вітчизняної соціології, яка стикається не лише з суто науковими та інституціональними проблемами, але й відстоює своє суспільне і владне визнання, великою мірою можуть бути зрозумілими саме в історичній ретроспективі розвитку нашої науки.

Оцінюючи перспективи подальшого розвитку вітчизняної соціології, варто зазначити три взаємопов'язані напрями, а саме: 1) вивчення та актуалізація історичного теоретичного досвіду вітчизняної соціологічної думки; 2) адаптація передових соціологічних ідей, теоретико-методологічних та емпіричних напрацювань світової соціології, активне залучення вітчизняної соціології у світовий науковий контекст та 3) використання унікальних можливостей щодо досліджень глибинної та багатовимірної суспільної трансформації, що її переживає українське суспільство, формування та обґрунтування власних соціологічних теорій середнього рівня, які будуть актуальними та затребуваними для розвитку світової соціології. На сьогодні осмислення та дослідження вітчизняними соціологами суспільного досвіду війни та її соціальних наслідків є також

одним з актуальних наукових та суспільних завдань нашої науки.

Необхідно згадати ще один важливий напрям розвитку вітчизняної соціологічної науки, пов'язаний з трансформацією соціології у суспільно-відповідальне експертне знання та актуалізаціями публічних форматів репрезентації цього знання для всього суспільства. Саме об'єктивне соціологічне знання може забезпечити ті необхідні практично-комунікативні зв'язки поміж владою і суспільством, а також – в межах горизонтальних інтеракцій самого суспільства, відсутність яких призводить до глибоких системних криз та ризиків для демократичного розвитку країни. Формування соціологами об'єктивної неупередженої оцінки суспільного стану, зокрема у повоєнній перспективі, підвищення ролі соціології як експертного знання у суспільних процесах, прогнозування та передбачуваність наслідків та альтернатив державної політики у багатьох сферах є необхідною основою демократичного суспільного розвитку. Для тоталітарної влади та авторитарного суспільства об'єктивна соціологія непотрібна. І навпаки – саме соціологічні знання сприяють розвитку відповідального, активного та компетентного громадянського суспільства, формуванню відповідальної демократичної влади та зростанню публічної довіри до неї.

Варто наголосити, що сучасна вітчизняна соціологія вже має у своєму арсеналі як цінний методологічний, так і практичний досвід, а також наукові дослідження, які стосуються актуальних питань демократичної трансформації українського суспільства, підвищення його громадянської компетентності, політичної та соціологічної культури. Так, на сьогодні вже звичною практикою громадянського контролю за прозорістю і демократичністю політичного процесу в країні є екзит-поли виборчих кампаній, перший з яких було успішно реалізовано вітчизняними соціологами у 1998 році. Саме експертне соціологічне знання забезпечує цей необхідний громадянський контроль. Вітчизняна соціологія як історично, так і в наш час продовжує відігравати важливу суспільну роль, яка за словами М. Грушевського полягає у «позитивному вдосконаленні» українського суспільства за допомогою соціологічних знань. І такі, вже зазначені особливості вітчизняної історичної соціологічної традиції, як її тісний зв'язок із суспільно-політичними проблемами, з питаннями утвердження демократичної державності та розвитку суспільної

самоорганізації, є цілком актуальними проблемними сферами та нашої сучасної соціологічної науки.

У перспективі такого історичного зв'язку часів, ми також переконані, що дослідження становлення та розвитку вітчизняної соціології є вкрай важливим для осмислення її власної суспільної ролі, проблемних моментів, а також і перспектив розвитку вітчизняної соціології як сфери наукового знання, соціальної експертизи, науково-освітньої традиції, інституцій, колективів, формування цінностей та професійних стандартів соціологічного співтовариства України.

Віктор Степаненко

АВТОРИ

Бабенко Світлана Сергіївна – кандидатка соціологічних наук, доцентка, дослідниця Інституту дослідження міграції, добробуту та різноманіття Університету Мальмо (МІМ), Швеція; e-mail: sbabenko@gmail.com

Батаєва Катерина Вікторівна – доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціально-реабілітаційних технологій Житомирського економіко-гуманітарного інституту Університету «Україна»; e-mail: bataevaekaterina72@yahoo.com

Бурлачук Віктор Фокич – доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, e-mail: bourlatchouk@gmail.com

Голіков Олександр Сергійович – доктор соціологічних наук, доцент, професор кафедри соціології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, e-mail: golikov@karazin.ua

Головаха Євгеній Іванович – доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту соціології НАН України, e-mail: golos100@gmail.com

Головаха-Хікс Інна Євгенівна – кандидат філологічних наук, незалежна дослідниця (США)

Загороднюк Тетяна Юріївна – кандидат соціологічних наук, зав. редакційно-видавничої групи Інституту соціології НАН України, e-mail: tyuz.kiev@gmail.com

Захарченко Марко Васильович (1938-2015) – кандидат філософських наук, професор

Іваненко Олена Олександрівна – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, e-mail: olenaivanenko@gmail.com

Каневська Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук (США), e-mail: kanevska@gmail.com

Князева Олена Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри місцевого самоврядування та розвитку територій Інституту публічної служби та управління Національного університету «Одеська політехніка», e-mail: knyazeva.elena.mail@gmail.com

Кресіна Ірина Олексіївна – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Української академії політичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу правових проблем політології Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, e-mail: irinakresina@gmail.com

Куценко Ольга Дмитрівна – доктор соціологічних наук, професорка, професор факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка; почесна наукова співробітниця Фонду Ейнштейна Технічного університету Берліна (Німеччина); e-mail: olga.kutsenko.ua28@gmail.com

Лапан Тетяна Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, e-mail: tetianalap@yahoo.com

Матяш Ірина Борисівна – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, e-mail: matio@ukr.net

Молчанов Михайло Олександрович – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук в університеті Св. Томаса (Канада)

Пачковський Юрій Франкович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, e-mail: pachk@ukr.net

Петрухін Сергій Вікторович – доктор (PhD) філософії у галузі соціології, асистент кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету, e-mail: sergiy6543@ukr.net

Рибщун Олександр Вікторович – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри політології та соціології Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, e-mail: Arybshchun@gmail.com

Сокурянська Людмила Георгіївна – докторка соціологічних наук, професорка, в. о. завідувачки кафедри соціології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, e-mail: sokuryanska@karazin.ua

Степаненко Віктор Петрович – доктор соціологічних наук, доктор філософії (Ph.D.) Манчестерського університету (Великобританія), головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, e-mail: vikstepa@gmail.com

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ. ХІХ-ХХІ

(українською мовою)

За загальною редакцією
докт. соціол. наук *Віктора Степаненка*,
докт. філос. наук *Катерини Батаєвої*

Навчальний посібник

HISTORY OF UKRAINIAN SOCIOLOGY. XIX-XXI

(in Ukrainian)

Editors

Viktor Stepanenko and Ekaterina Bataeva

Textbook

Авторський колектив:

*С. Бабенко, К. Батаєва, В. Бурлачук, О. Голіков, Є. Головаха,
І. Головаха-Хікс, Т. Загороднюк, М. Захарченко, О. Іваненко,
І. Каневська, О. Князева, І. Кресіна, О. Куценко, Т. Лапан, І. Матяш,
М. Молчанов, Ю. Пачковський, С. Петрухін, О. Рибщун,
Л. Сокурянська, В. Степаненко.*

Відповідальна за випуск: Тетяна Загороднюк